

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

**П. П. Кононенко,
А. Ю. Пономаренко**

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Конспект лекцій

Київ 2005

ББК 63.5(4УКР)я73
К64

Рецензенти: *Погрібний А. Г.*, д-р філол. наук, проф.
Недюха М. П., д-р філос. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 2 від 16.02.05)

Кононенко П. П.

К64 Українознавство: Конспект лекцій / П. П. Кононенко, А. Ю. Пономаренко. — К.: МАУП, 2005. — 392 с.: іл. —
Бібліогр. у кінці лекцій.

ISBN 966-608-426-0

Пропоноване видання підготовлене згідно з навчальною програмою дисципліни “Українознавство”, містить лекційний матеріал з усіх центрів українознавства, рекомендовану літературу до тем, коротку хрестоматію до вивчення курсу.

Для студентів усіх форм навчання.

ББК 63.5(4УКР)я73

- © П. П. Кононенко,
А. Ю. Пономаренко, 2005
- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2005

ISBN 966-608-426-0

ПЕРЕДМОВА

Українознавство в системі освіти має усталені традиції. Його коріння сягає епосу та літописної літератури середини першого тисячоліття нашої ери та Київської Русі, а першотворцями були автор “Літопису Аскольда”, великі князі Ярослав Мудрий і Володимир Мономах, літописці Нестор та Никон, митрополит Іларіон. Закладені ними основи розвивали автори Галицько-Волинського і Густинського літописів, С. Величко, Г. Грабянка, Самовидець, автор “Історії Русів”, творці українознавчих концепцій і праць М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, П. Куліш, О. Потебня, П. Житецький, М. Драгоманов, П. Юркевич, І. Нечуй-Левицький.

Етапними стали творчість Григорія Сковороди, Тараса Шевченка та дослідження Михайла Грушевського і, зокрема, його фундаментальна праця “Історія України-Руси”.

Витоки українознавства на рівні елементів етно-, крає-, країно-, народо-, державо-, природо-, людинознавства сягають ще Київсько-руського періоду і відтворені в літописах, спостереженнях істориків (у тому числі “батька історії” Геродота), дослідників, політиків, мандрівників Єгипту й інших арабських країн, Греції, Візантії, Риму, Скандинавії, Центральної Європи.

З кінця XIX ст. українознавство починає формуватись як цілісна система наукових знань, зокрема в працях Івана Франка та в діяльності НТШ, яке стало прообразом української Національної академії наук.

У XX ст. зусиллями М. Грушевського, Д. Яворницького, В. Вернадського, Іларіона (І. Огієнка), С. Єфремова, І. Стешенка та ін. українознавство все чіткіше виявляє себе як єдина система науки і освіти, а з 1917 року — і як філософсько-світоглядна основа вироблення політики, державного та суспільно-політичного життя в Україні. 20-ті роки XX ст. стали періодом його розквіту в усіх сферах культури й державотворення, виховання й навчання, наукових досліджень.

Розгром інституцій Національної академії наук на початку 30-х років призвів до дискредитації та фактичної заборони українознавства.

З того часу виявляються дві лінії: знищення основ українознавства на терені “радянської” України й все ширшого розвитку його в європейських, американських, канадських, австралійських, азійських науково-освітніх, культурологічних центрах, створення інститутів українознавчих досліджень у Гарварді й Едмонтоні, в Лондоні, Празі і Мюнхені, Парижі. З’являються численні наукові праці, у тому числі “Загальна українська енциклопедія” (І. Раковського) й “Енциклопедія українознавства” (за ред. В. Кубійовича, З. Кузелі).

Відродження суверенної держави України в 90-х роках ХХ ст. зумовило й відродження науково-освітнього українознавства, засвідчивши: це — двоєдиний процес.

Чільну позицію у цьому процесі посів Інститут українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка (з червня 2000 року — Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України). Інститутом, засновником і директором якого є професор П. П. Кононенко, було розроблено концепції з українознавства як цілісної науки, як окремої навчальної дисципліни і як методології розвитку національної освіти, створено навчальну програму й підручник “Українознавство” (1996), на основі якого і підготовано цей конспект лекцій.

КОНЦЕПЦІЯ, СТРУКТУРА ТА ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ “УКРАЇНОЗНАВСТВО”

📖 *Ключові слова: концепція, Україна, світове українство, концентр, етнос, нація, держава, мова, міжнародні відносини, культура, ментальність, доля, історична місія.*

Українознавство є системою наукових інтегративних знань про Україну і світове українство як цілісність, як геополітичну реальність, що розвивається в цілісності простору й часу.

Сама ж Україна й українознавство є органічними частками вселюдства (планети Земля, всесвітньої цивілізації і культури), тому і українознавство постає важливим складником знань про всесвітнє людське суспільство через призму феномену українства.

Поняття Україна охоплює: етнонацію; територію, яку заселяє український етнос в минулому та заселяє українська нація (народ) нині; природу, відповідну територію з її земними, водними, повітряними ресурсами, особливостями екології; мову як універсальний феномен буття і свідомості етнонації; суспільство й державу в їх генезисі; матеріальну й духовну культуру (релігію, філософію, мистецтво, освіту, науку, валеологію, право, військо, міжнародні відносини), що розвиваються упродовж багатоміліонної історії української етнонації та держави; тип людини; отже — світове українство в часопросторовій еволюції.

Поняття українство охоплює: українців як світовий феномен (в Україні і зарубіжних країнах); етнонаціональні групи, що: а) займали і займають питомі українські землі поза теперішніми державними кордонами України з найдавнішого по теперішній часи; б) живуть у понад 70 країнах планети, творять там матеріальну й духовну культуру, але визнають свою етнонаціональну ідентичність, зумовлену єдністю етнонаціонального

генотипу, долі, ментальності, усвідомлення історичної місії України й українців.

Предметом українознавчих досліджень є феномен українства, закономірності, досвід і уроки його етно-, націє-, державотворення, матеріального й духовного життя, формування і розвитку етнічної території (України).

Філософсько-гуманістичними основами українознавства є визнання: світ — єдиний, цілісний, повний лише у своїй різноманітності, в тому числі людей (народів), що складають вселюдство; кожна людина, нація, мова, культура має природне, рівне право на життя й повну самореалізацію; тільки у взаємодії з іншими людьми кожна людина, кожен народ, його мова, культура можуть виявити всю повноту своєї індивідуально-вселюдської сутності; посягання на природне право кожної людини, нації, мови, культури, на їхню самотність і волю є злочином перед вселюдством; шляхом до повної реалізації сутності, покликання людини і людства є пізнання як синтез самопізнання і самотворчості.

Українознавство — шлях до самопізнання й самотворення українства, здійснення ним своєї історичної місії. Воно органічно поєднує (синтезує) процеси пізнання, виховання й навчання, народної і академічної педагогіки, вітчизняного і зарубіжного досвіду, органічно переростає в українолюбство та українотворення.

Завдання курсу: на основі наукової джерельної бази, всебічного, системного вивчення й висвітлення генезису України й українства, самого українознавства як наукової системи: а) виявити досвід поколінь та історичні уроки розвитку етнонації, української природи, мови, держави, культури, людини; б) тим самим сприяти аналізу тенденцій, закономірностей, причин та наслідків розвитку й проблем сучасності; в) формувати питомі риси громадян; г) готувати покоління до самостійного життєвого вибору шляху та перспектив майбутнього, пізнання й самопізнання, творення й самотворення особистості, схильної і спроможної бути в гармонії з іншими людьми, з довкіллям, з власним “Я” (внутрішнім світом) і поєднувати особисті інтереси з громадськими, національно-державними та загальнолюдськими; сприяти виробленню високих суспільних, державних, гуманістичних, духовно-культурних ідеалів, визначенню морально-етичних та естетичних критеріїв і принципів

життєдіяльності людей мудрого серця і гуманного розуму (інтелекту), патріотів-професіоналів світового рівня, творців засад громадянського суспільства в національній державі.

Методологічні засади українознавства визначаються його принципами: системності, історизму, науковості та інтегративності знань; методами: аналізу й синтезу; поєднання вітчизняного й зарубіжного досвіду; індукції і дедукції; єдності професіоналізму й патріотизму, знання і любові; постійного співвіднесення матеріалів (досвіду) різних центрів українознавства. Фундаментом українознавства є цілісна система знань археології та етнології, фольклористики і лінгвістики, антропології й демографії, людино-, суспільство- й природознавства, релігієзнавства, історії, філософії, культурології та інших наук.

Зміст, структура курсу

Українознавство охоплює в себе крає-, країно-, природо-, суспільство-, людино-, народознавство, але не як окремі предмети, а як **елементи універсальної цілісності**.

Універсальна цілісність “України” й “українства” розкривається й осягається шляхом взаємопов’язаного еволюційно-синхронного й діахронного розгляду центрів: Україна — етнос; Україна — природа, екологія; Україна — мова; Україна — нація, держава; Україна — культура (матеріальна, гуманітарно-духовна: релігія, філософія, мистецтво, освіта, наука; право; валеологія; військо); Україна в міжнародних відносинах; Україна — ментальність, доля; Україна — історична місія.

І в силу цього українознавство постає як цілісна система самопізнання, виховання й навчання, єдності знання, любові і творення.

Кожен, хто відчуває потребу зайнятися українознавством, найперше відчує два гострих контрасти. Перший — між тисячі років реально існуючою українознавчою наукою, з одного боку, і появою лише в XIX ст. терміна “українознавство” (отже, його осмислення на рівні поняття) — з другого. А також між надзвичайно високим (світовим) рівнем теорії та методології українознавства в двадцяті роки XX ст. — і наприкінці другого тисячоліття: тоді воно мало солідну джерельну, історико-методологічну базу, розроблену на рівні праць найвидатніших вчених Всеукра-

їнської академії наук (таких як М. Грушевський, В. Вернадський, А. Кримський, С. Єфремов, Д. Багалій, І. Огієнко), а наприкінці ХХ ст. опинилося в стані ідеолого-політичної боротьби і, відповідно, суперечливої інтерпретації, методологічної безпомічності. Коли одні дослідники ставили українознавство на ґрунт наукових принципів і видали загалом корисні праці енциклопедичного типу (1916 р. — група авторів, очолюваних Ф. Вовком, М. Грушевським; 1931–1935 рр. — колектив І. Раковського; а з 1949 р. — енциклопедисти В. Кубійовича), то інші розглядали його лише з позицій російсько-більшовицької ідеології та політики і тому або звели українознавство до опису (пропаганди) географічно-етнографічно-фольклорних частковостей, або й відкинули зовсім.

Наслідок відомий, він фатально-кризовий: зникли дослідження навіть про предмет українознавства. Тому втратилося розуміння родової сутності його поняття. Замість феноменів України і українознавства, усвідомлюваних і в їхній самотності, і всепланетарності водночас, до того ж бачених в цілісності, об'єктом розгляду стали хіба що окремі елементи зазначених феноменів: крає-, країно-, народо-, суспільствознавство. Де немає специфічного (суверенного) предмета дослідження, там немає й науки. Тож логічно, що й українознавство втратило спочатку об'єктивні критерії, а далі й належний суверенітет і лишалося хіба що на периферії мовознавства, фольклору, історії та художньої словесності.

Що таке “Україна” і “українство”?

Для одних — це насамперед чи лише територія, географія або природа. Для інших — це передусім або лише етнос, нація, культура, словесність або мова. Ще для інших — держава. А нерідко розглядаються лише матеріально-виробничі сфери, природні ресурси чи державно-політичні зв'язки й екологічні проблеми.

І це за умови, що як образи “людина”, “природа”, “нація”, “космос”, так і образ “Україна” може бути і пізнаний, і усвідомлений лише як цілісність, а отже — при комплексному (системному) підході.

На доказ достатньо зазначити: народ визначається у своїй сутності і природою. Однак, по-перше, саме поняття природи дуже складне (це й територія, рослинність, співвідношення

води і суші, промислових і сільськогосподарських чинників тощо); і по-друге, упродовж віків навіть межі вітчизни чи не більшості народів змінювалися. Мільйони українців також проживають за межами прабатьківщини, і все ж вони несуть на собі печать українства. Отже, усвідомити його сутність (ментальність) можна лише за умови врахування і природного, й інших формотворчих чинників. Тільки за умови охоплення всієї цілісності можна зрозуміти сутність та роль культури (матеріальної і духовної), характеру життєдіяльності, долі усіх гілок етносу. Маємо на увазі, що мало сказати: в Україні проживає майже 50 мільйонів людей. Бо одразу треба буде уточнити: з них українців — близько 40 мільйонів. А це має значення для розуміння не лише етнічної, а й демографічної проблеми (її зв'язку з державною, політичною, мовною, культурною сферами). Та й це ще не все. Постає питання: чому в межах України майже стільки ж було українців і наприкінці 70-х років ХХ ст., і на межі ХІХ–ХХ ст., а от представників інших етносів збільшилося майже втричі. І ще: зате за межами України українців проживає майже стільки ж, як на материзні. Стає очевидним: по-перше, що українство (не лише етнос, а й його мова, культура) — це явище не тільки природно-космічне, а й загальнопланетарне; по-друге, що поділ на українців і людей українського походження зумовлений їх долею і готовністю ідентифікуватися як українці; по-третє, що все зазначене ставить десятки питань, на які можна відповісти лише за умови розуміння їх взаємопов'язаності та комплексності вивчення і висвітлення.

А це й зумовлює необхідність застосування таких наукових (теоретичних та методологічних) засад, які б сприяли досягненню мети: створення українознавства як системи, що змогла б відповісти: і як постали Україна та українство, і якою була та чому їхня доля, що їх чекає в майбутньому та що необхідно здійснити, щоб наше грядуще було щасливим, відповідним історичній місії.

З огляду на це й будуть: 1) розглядатися в єдності феномени Україна та українство; 2) застосовуватися такі принципи:

- історизму;
- використання лише того, що спирається на факти; максимальної наближеності до повноти й об'єктивної аргументації;

- використання вітчизняного й зарубіжного досвіду;
- не нав'язування абстрактних постулатів та “аксіом”, а пошуки істини; а в цьому зв'язку: розгляд проблем і концепцій (чи версій) дискусійних, навіть — антиукраїнських, ведення полеміки з ними, бачення в єдності історії та долі України, українства й українознавства; і так само автономний розгляд визначальних концентрів феномену України, але з урахуванням того, що вони — ланки цілісної системи;
- поєднання аналізу зі спробами прогнозу та визначення конструктивних програм вивчення і розвитку українознавства співвідносно з розвитком України;
- бачення українознавства і в теоретичних засадах, і в особі його світочів.

Українознавство у своїй основі має спрямовуватися не проти когось (чи то подібних наукових предметів), а на пізнання та розбудову Вітчизни, отже — в ім'я торжества правди, добра, справедливості, миру і в Україні, і в інших народів.

З огляду на мету та метод нами й братимуться до уваги і найдавніші вітчизняні джерела (писемні та фольклорні), і праці та твори зарубіжних дослідників, письменників, мандрівників, дипломатів, починаючи з антично-грецьких, римських, арабських, візантійських, скандинавських. А з огляду на різноманітні зміни в територіальному розміщенні, в бутті етносів, племен і держав (чи міждержавних утворень), їх взаємодії (аж до асиміляції) чи протистояння, те, що українці стали феноменом загально-планетарним і реально впливають на характер розвитку та долю вселюдства, нами будуть виділені та в такому порядку розміщені центри: *Україна — етнос* (як основа формування, збереження, розвитку української людини, нації, держави, мови, культури, ментальності); *Україна — природа* (фізична й духовна), екологія; *Україна — мова і Україна — нація, держава, Україна — культура* (матеріальна й духовна; від трипільської, березинецької, черняхівської, празько-корчацької, киево-руської до сучасної), з урахуванням генезису освіти, науки, мистецтва, релігії й права; *Україна у міжнародних відносинах; Україна — ментальність* (людини, нації), *доля, Україна — історична місія* (рис. 1).

Завданням українознавства є не тільки відродження пам'яті історії, а й створення на ґрунті уроків минулого передумов

для осмислення проблем сучасності та визначення перспектив і шляхів досягнення мети у майбутньому.

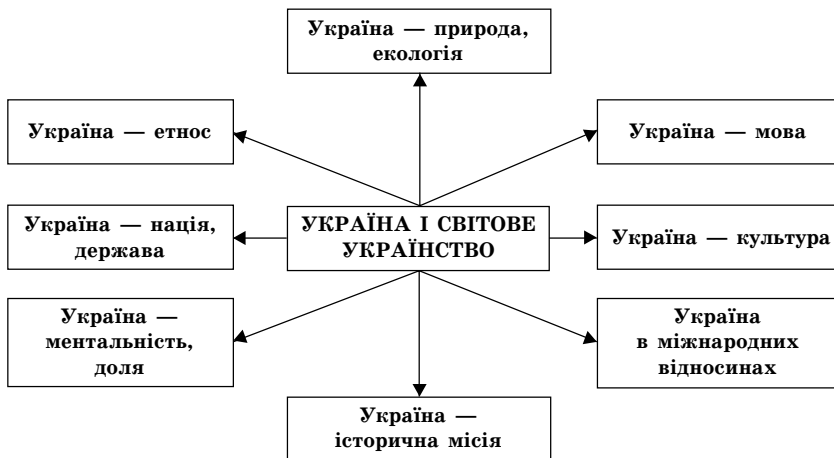

Рис. 1. Концентри українознавства

Термінологічний словник

Системний підхід — напрям методології наукового пізнання і соціальної практики, в основі якого лежить розгляд об'єктів як систем. Орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта, на виявлення різноманітних типів зв'язків у ньому та зведення їх у єдину комплексну теоретичну картину.

Феномен — 1) виняткове, незвичайне, рідкісне явище; 2) людина надзвичайних здібностей; 3) явище, дане нам у досвіді, сприйняте органами чуттів.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Вісник Київського університету: Українознавство.* — Вип. 1. — К., 1994.
2. *Грушевський М.* На порозі нової України. — К., 1991.
3. *Інститут українознавства...* Довідник до 5-річчя інституту 1992–1997 рр. — К., 2001.

4. *Кононенко П.* Українознавство: Підручник. — К.: Либідь, 1996.
5. *Кононенко П.* Свою Україну любіть... — К.: Твім Інтер, 1996.
6. *Кононенко П. П., Кононенко Т. П.* Феномен української мови. — К.: Наша культура і наука, 1999.
7. *Кононенко П. П., Кононенко Т. П.* Освіта ХХІ ст.: Філософія родинності. — К.: Артек, 2001.
8. *Кононенко П. П., Кононенко Т. П.* Український етнос: генеза і перспективи. — К., 2002.
9. *Кононенко П. П., Токар Л. М., Маляренко Л. Л.* Українознавство в системі освіти: Довідник джерел з питань змісту, методології та методики викладання. — К., 1996.
10. *Крисаченко В. С.* Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 т. — К.: Либідь, 1996.
11. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. — К.: Основи, 1994.
12. *Людина і довкілля.* Антологія: У 2 кн. — К.: Заповіт, 1995.
13. *Мала енциклопедія етнології та етнографії.* — К., 1996.
14. *Максимович М. О.* Київъ явился градом великимъ... — К.: Либідь, 1994.
15. *Націоналізм.* — К.: Смолоскип, 2000.
16. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і матер.: У 2 ч.* — К.: Вища шк., 1997.
17. *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України. — Львів: Світ, 1994.
18. *Ткаченко В., Реснт О.* Україна на межі цивілізацій. — К., 1995.
19. *III Міжнародний Конгрес українців.* Харків, 26–29 серпня 1996 // Тексти доповідей та повідомлень... — Харків, 1996.
20. *Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії: У 2 т. — К.: Основи, 1995.
21. *Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку // Матер. першої Міжнар. конф. “Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства”.* — К., 1993.
22. *Українознавство в розбудові держави // Матер. міжнар. наук.-практ. конф.* — К., 1994.
23. *Українознавство: Ювіл. зб.* — К., 1996

ІСТОРІЯ, ЕТАПИ РОЗВИТКУ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА УКРАЇНОЗНАВСТВА

📖 *Ключові слова: етапи розвитку, історіографія, джерела, археологія, антропологія, літописи, художня словесність, зарубіжне українознавство.*

Перший етап розвитку українознавства пов'язаний із становленням Київської держави та утвердженням її міжнародного авторитету (IV–IX ст. н.е.). Дослідження, які започатковують джерельну базу українознавства, проводяться: а) за межами вітчизни — у працях грецьких, візантійських, римських дослідників¹; б) на теренах України (“Велесова книга”, “Літопис Аскольда”, билини Київського циклу (IX ст.).

Другий етап — час розквіту Київської великокняжої держави (IX–XIII ст.), коли особливої ваги набуває літописна література (“Повість минулих літ”, “Літопис Руський”, “Галицько-Волинський літопис”), праці Володимира Мономаха, Іларіона, “Руська правда”, “Киево-Печерський патерик” та ін.

Третій етап — це доба Гетьманщини, період створення “козацьких” літописів (Самовидця, Грабянки, Величка), та особливо важливий, бо охоплює події від Київської Русі до XVII ст., Густинський літопис. Тоді ж виходять праці: І. Гізеля “Синопис” (1674), що витримав 30 видань і був на правах підручника з історії України; П. Симоновського “Краткое описание о козацком народе” (1765), В. Рубана “Краткая летопись Малой России” (1776), О. Шафонського “Топографическое описание Черниговского наместничества” (1786) та ін.

¹ Див.: Кононенко П. П. Українознавство. — К., 1996; Крисаченко В. С. Українознавство: У 2 кн. — К., 1996.

Четвертий етап — XIX ст. Він розпочинається “Історією Русів” і відзначається багатоаспектністю дослідження: генезису буття і свідомості українського етносу у галузях історії, етнології, фольклористики, суспільно-економічної, державно-правової, національної, культурологічної, конфесійної, філософської, мовознавчої сфер. Це час, коли українознавча наука від праць Д. Бантиш-Каменського, П. Куліша, М. Костомарова, І. Срезневського, М. Максимовича, В. Антоновича, А. Метлинського, О. Бодяньського, П. Житецького, М. Драгоманова, І. Котляревського приходить до творчості Тараса Шевченка та до синтезуючого багатотомного видання М. Грушевського “Історія України-Руси” та публікацій НТШ, яке являє собою прообраз майбутньої академії.

П’ятий етап — це межа XIX–XX ст. до початку 30-х років. Він характерний утвердженням ідеалу національно-духовного та політико-державного відродження, а тим самим і розквіту українознавства як науки та освітньо-виховної справи.

Важливу роль на цьому етапі відіграють праці І. Франка, Б. Грінченка, Лесі Українки, С. Сумцова, М. Василенка, В. Науменка, Ю. Бачинського, М. Міхновського, а особливо — енциклопедичні видання за редакцією Ф. Вовка, М. Грушевського, В. Вернадського, Ф. Корша, А. Кримського, М. Туган-Барановського, О. Шахматова, С. Томашівського, П. Єфименка, С. Рудницького, С. Русової, В. Охріменка “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (Петербург, 1916). А також праці іноземними мовами: *Die Ukraina Land und Volk. Eine gemeinfasliche Landdeskunde* С. Рудницького, “*Die Ukraine*” О. Барвінського, “*Ukraine*” Г. Лянця, “*L’Ukraine*”, “Украинский вопрос”.

Впровадження українознавства в систему освіти на урядовому рівні розпочинається літописами й епосами ще першого тисячоліття нашої ери, продовжується й матеріалами XIX–XX ст., зокрема “Матеріалами по вопросу о преподавании предметов украиноведения в учебных заведениях. Издание Киевского учебного округа” (з передмовою Генерального Секретаря справ освітніх І. Стешенка та завідувача відділом середньої школи О. Дорошкевича) 1918 р.

З 1918 р. починають виходити українознавчі видання всіх відділів Української академії наук.

1920 р. виходить посібник академіка С. Єфремова “Українознавство”. Подібні видання виходять до 1930 р. Після того в

радянській Україні українознавство переслідується на рівні державних структур. Зате набуває поширення за межами України. Так, з ініціативи І. Раковського та зусиллями членів НТШ 1930 р. видається перша книжка “Української Загальної Енциклопедії — Книги Знання”, а до 1935 р. виходить ще дві.

1941 р. у Кракові вийшов перший том “Енциклопедії Українознавства” (за редакцією І. Раковського та Є. Пеленського). 1942 р. Український Науковий Інститут (Берлін) випустив одностомну українознавчу енциклопедію “Handbuch der Ukraine” (за редакцією І. Мірчука).

У 50–60-ті роки видається УРЕ. 1949 р. знаменує початок видання “Енциклопедії Українознавства” за редакцією проф. Володимира Кубійовича та проф. Зенона Кузелі (Мюнхен — Нью-Йорк).

Останній етап пов’язаний з розбудовою української суверенної держави в 90-х роках ХХ ст. і характерний впровадженням українознавства і в наукову систему, і в систему освіти, культури, державного управління. Він пов’язаний з впровадженням у життя нового змісту концепції українознавства, яку розробив Інститут українознавства — спочатку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а нині — Міністерства освіти і науки. Ця концепція дістала схвалення на першій міжнародній конференції “Роль вищих навчальних закладів (Інституцій) у розвитку українознавства” (15–17 жовтня 1992 р.) та на другій міжнародній конференції, проведеної Інститутом українознавства 14–16 жовтня 1993 р. на тему “Українознавство в розбудові держави” (рис. 2).

На кожному етапі українознавство мало специфічні особливості.

На першому етапі українознавство зароджується й розвивається двома річищами: спочатку — у зарубіжних, а згодом і в Київській державі Кия, Аскольда, Володимира Великого. При цьому — як в уснопоетичній, так і в епосній та історіографічній літературі.

Характер та масштаби *зарубіжного українознавства* яскраво відбиті у підготовленій доктором філософських наук В. Крисаченком “Хрестоматії українознавства” у двох книгах. Вона засвідчує: по-перше, що чи не найдавнішим джерелом, у якому відбилося бачення нашої праземлі (правітчи-

зни), була славетна “Одісея” Гомера; а по-друге, що ще в сиву давнину українознавство складалося з багатьох різноманітних елементів і виявляло чимало сутнісних чинників феномену українства в їх органічній єдності.

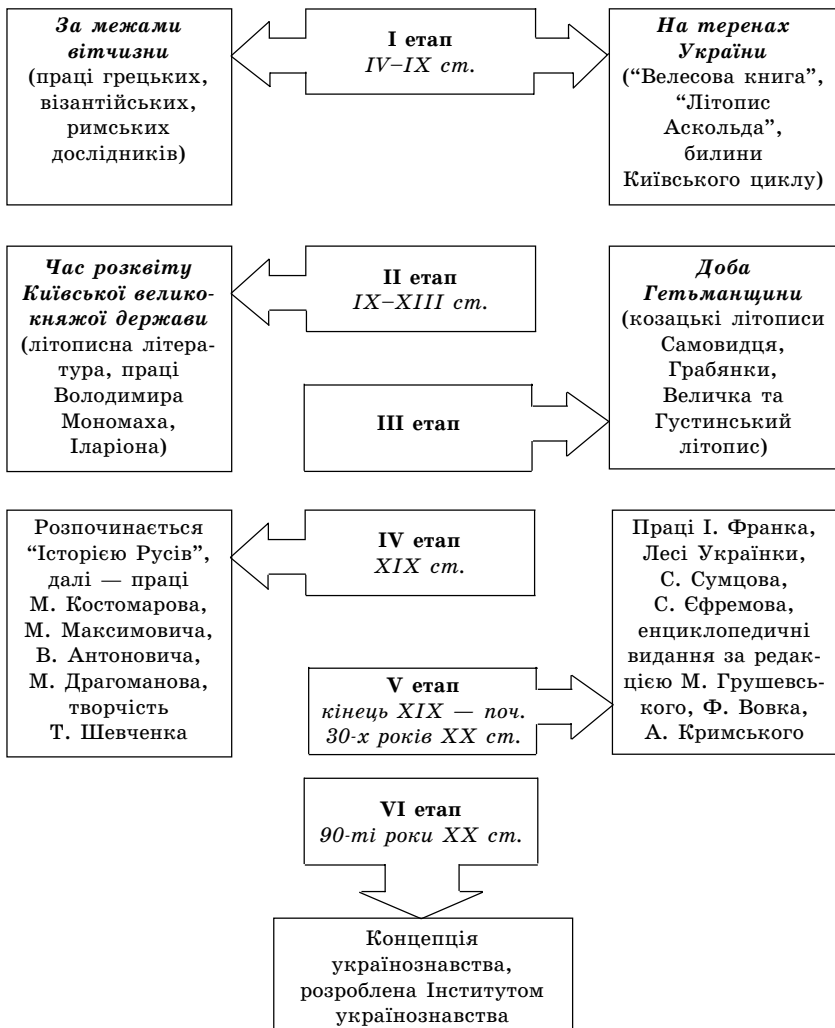

Рис. 2. Етапи розвитку українознавства

Джерела фіксують, що ще в докиївськоруський період окреслилося п'ять центрів українознавства, автори яких висвітлювали: 1) образ праукраїни в давньогрецькій культурі; 2) Україну у пам'ятках писемної культури римської доби; 3) візантійське бачення старожитньої України; 4) у східних середньовічних джерелах геополітичне розташування та особливості України; 5) скандинавське бачення теренів України доби вікінгів.

*Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану.
Там розташовані місто й країна людей кіммерійських,
Хмарою й млою повиті. Ніколи промінням ласкавим
Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодаїне,—*

такою побачив праукраїнську землю славетний Гомер, згадуючи в одинадцятій пісні “Одіссеї” кіммерійців, держава яких охоплювала й частину нашого краю.

Не лише природу, а й племена Північного Причорномор'я, їх звичаї описав автор поем “Аримаспея”, “Теогонія”, “Про Геракла” сучасник Креза та Кіра Арістей з Прокопессу (548–545 рр. до н.е.). Як втілення духу свободи, творчості, знання зобразив Скіфські гори могутній драматург Есхіл у трагедії “Прометей закутий”. Скіфію, таврійську землю описав за дорученням Дарія Скилак Каріондський, наголошуючи як на різномірності племен цього краю, так і на тому, що “народом Савроматів керують жінки”.

Елементи природо-, крає-, країно-, племенознавства попередніх авторів стають основою для всебічного, позначеного цілісністю бачення нашої правітчизни “батьком історії” Геродотом (490–420 рр. до н.е.). Друг Перікла й Софокла, автор праці “Опис історії” в четвертій книзі, присвяченій походу Дарія проти Скіфії, дає опис Причорномор'я, включаючи в текст не лише вірогідні дані, а й перекази та легенди, відштовхуючись від подій більш як тисячолітньої давнини (з часу першого скіфського царя Таргітая).

Розміри країни, баченої як Ойкумена, ландшафтно-екологічні умови й особливості, звичаї, форми суспільного життя й риси скіфів (землеробів, кочівників “царських” скіфів) — такі параметри інтересу Геродота, до того ж на широкому географічному тлі: по Подніпров'ю (Борисфену), Південному Бугу (Гіпанісу), з описом Дону (Танаїсу), Меотиди (Азовського моря), Істру (Ду-

наю), Тирасу (Дністра), Порату (Пруту), даючи тим самим уявлення і про обшири нашої правітчизни, і про її багатства, могутність, красу. На доказ поетичного ставлення до Країни скіфів достатньо навести опис Борисфену (Дніпра): “На нашу думку, — зауважує Геродот, — він найбільш плодovitий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі і найпридатніші для худоби пасовиська, він же має найбільш доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими каламутними. Над його берегами найкращі посіви. Аж до країни Геррос, що до неї сорок днів плавби, відома його течія... мабуть, пливе через пустелю аж до країни скіфів-хліборобів. Лише цієї ріки, та ще Нілу, не можу вказати джерел (такі вони безмежні. — П. К.)... Борисфен тече аж поблизу моря і там разом з Гіпанісом вливається в один лиман. А шмат краю між обома ріками називається гора Гіпполая, і на ньому стоїть святилище Деметри; за святилищем над Гіпанісом живуть Борисфеніти”.

Отже, Південний Буг, Дністер, Прут, Причорномор'я, Передкавказзя і Дніпро — як артерія життя, що з'єднує різні частини, заселені нащадками киммерійців, а тепер скіфами й еллінами (з їх містами — Феодосією, Кітеєю, Німфеєю, Пантікапеєм, Мармікієм) та сарматами, — такі обшири і глибини Праукраїни, побачені й зафіксовані Геродотом. Потім будуть численні переміщення й переселення племен, їх схрещення й асиміляція чи війни і витіснення переможених, однак важить найголовніше: лишаються межі колишньої прадержави, особливості її геополітичного розташування (на перехресті економічних, релігійних, культурних магістралей), те, що народи-автохтони ніколи не залишали своєї землі (що й визначило у майбутньому особливу історичну роль полянського племені), а це зумовило і духовну цілісність та єдність епох, поколінь, етноформацій.

Інші автори: Гіппократ (“Про повітря, води і місцевості” Скіфії), Демосфен (“Промова супроти Лентина”), Аристотель (“Метеорологіка”), Полібій (“Історія”), Страбон (“Географія”), Діонісій (“Опис Ойкумени”), Птоломеї (“Посібник з географії”) також досліджують Скіфію (її передісторію і сучасність) і як окремий край, його природу, і як специфічну етнотериторію, яку заселяють державні племена й колонізатори (зокрема, гре-

ки, германці) з яскраво вираженими рисами буття і культури. При цьому важливо, що мало не всі дослідники відзначають високу суспільну організацію та державну структуру скіфів, рівність у них чоловіків і жінок, широкі виробничо-економічні зв'язки з сусідами (експорт хліба), поєднання міської (нагадаємо: ще трипільська цивілізація мала міста з дво- і триповерховими будівлями) й сільської культури та занять хліборобством, ремеслами, добре організованою військовою справою (через що той народ бачився як непереможний).

Широкоаспектно досліджують праукраїнський край і римські автори, при тому, як і в Греції, найавторитетніші вчені і митці тієї держави, про що свідчать праці Квінта Горація Флакка (“Оди”), Марка Юніана Юстина (“Огляд історичних діянь” Скіфії і її людності), Публія Овідія Назона (“Сумні елегії” про Сарматію, “Зима на чужині” — про Дунай, його природу, людей), Публія Вергілія Марона (“Георгіки”, “Енеїда”), Корнелія Тацита (“Аннали”), “Історія” — склавинів, роксоланів і сарматів, “Про походження германців...”), Діонісія Перигета (“Опис Ойкумени” — Скіфії, Савроматії, їх місця у світі).

Привертає увагу, що, як і в Греції, праукраїнська тема розробляється не лише істориками та географами, медиками, а й митцями, передусім письменниками, для яких першорядної ваги набували питання духовності. З цієї причини грецький драматург у “Прометейя прикутому” (до Скіфських гір) підносив ідею свободи, а римлянин Вергілій в “Енеїді” зображував момент вручення Енеєві обладунків, викутих всевладним Вулканом, а на тій зброї зображені причорноморські номади та гелони.

У “Природничій історії” Гай Пліній Секунд акцентує переважно на етноприродних явищах (“На північ від Істру... всі племена вважаються Скіфськими, але прибережні місцевості займають різні племена, то гети, звані у римлян Даками, то Сармати чи по-грецькому Савромати, а з їх числа Амаксовії або Дорси, то неблагородні, рабського походження Скіфи, або Троглодити, потім Алани та Роксолани”), однак і він, і інші автори постійно зважають і на явища релігійно-культурного плану, при цьому понадлюдські властивості (добра чи зла, гуманності чи жорстокості, вірності, краси) приписуються не лише людям, а й вирощеним ними тваринам (як повідомляє Пліній, “Скіфська кіннота славиться своїми кінями: опові-

дають, що коли один князьок, що бився за викликом з ворогом, був убитий і переможець наблизився, щоб зняти з нього обладунки, то був забитий конем переможеного супротивника копитами та кусанням; інший кінь після того, як йому відкрили очі і він помітив, що мав парування зі своєю матір'ю, кинувся з кручі й загинув"). І загалом все, пов'язане зі Скіфією, бачиться у барвах і типах яскравих, піднесених, найвищої проби ("твердість Скіфських та Єгипетських смарагдів така велика, що розбити їх неможливо, — пише Пліній. — Видів смарагдів дванадцять: залежно від народу, яким добувається. Скажемо й про блакитний камінь, оскільки раніше ми вжили назву до яшми внаслідок її голубого кольору, найкращий сорт — Скіфський"). Захоплення природою викликає й адекватне ставлення до людей і навпаки.

Ще Тацит дає уявлення і про розташування багатьох племен, і про особливості їхнього характеру (так, сармати були хоробрі, добре озброєні, знали медицину, але схильні до гультайства та грабунку; германці воліють жити у притулках престарілих і "вважають це щасливішою долею, ніж виснажувати себе працею в полі й трудитися над зведенням будинків і безперервно думати, переходячи від надії до відчаю, про своє і чуже майно, безтурботні стосовно людей, безтурботні щодо богів, вони досягли найважчого — не відчувати нестатку навіть у бажаннях"). Досить яскраво вимальовується (зокрема, в "Історії" Амміана Марцелліна) й картина щонайрізноманітніших племен нашої правітчизни, постійної включеності їх у процес історичного розвитку Близького й Далекого Сходу, країн Адриатики, грецької (часу Александра Македонського) й римської імперій.

Надзвичайно корисні та різноманітні відомості одержуємо й з візантійських джерел — творів Пріска Понтійського ("Візантійська історія" — про державу Атілли) і Йордана ("Про походження готів" і гунів), Маврикія ("Тактика і стратегія" — слов'ян та антів), Феофілакта Сповідника ("Хронографія" — про християнство у скіфів, гунів, славинів), Готського Топарха ("Нотатки" — про подорож з Таврида до Києва), Костянтина Багрянородного ("Про управління імперією" і життя Росів, племен Подніпров'я), Леонтія Діакона ("Історія" — скіфів-росів-тавроскіфів, також походу князя Святослава на Константинополь), Анни Ком-

ніної “Алексіада” — про скіфів-слов’ян, Дунай, Причорномор’я). При цьому важливо, що візантійські автори бачать нашу праземлю і пракультуру в найширших різновидах та зв’язках, а також у закоріненості в надра минулого, як безперервний процес.

Закономірно, що особливої ваги в плані осмислення реалій, правди та уроків минулого набувають джерела близькосхідного регіону та Скандинавії: з тими регіонами існували давні й багатоманітні зв’язки — від етнорелігійних, культурних до військово-державних.

Рим — західна, Візантія — східна частини колись єдиної римської імперії. З IV по VII ст. н.е. Візантія обіймала до 1 млн кв. км території та до 60 млн населення, яке складалося з багатьох етносів і відзначалося великою різноманітністю — расовою, релігійною, культурною. Природно, що в поле зору візантійських дослідників потрапляли численні краї і народи, а з часу Е. та П. Кесарійських (оглядачів світової історії) постійно висвітлюється й історія Причорномор’я — його природа, етноси, державні утворення, культура, релігія, що формувалися на теренах України. Так само у найтісніших зв’язках перебувають племена, держави, культури праукраїни з державами Близького Сходу (арабів) та Скандинавії, і це також зумовлює відображення процесу багатоманітних зв’язків у літературі, історіографії, у працях політиків, географів, мандрівників.

Загалом арабські дослідження є двох типів: релігійного й наукового. Перші зумовлені вимогами ісламу, згідно з якими “земля за своєю формою ділиться на п’ять частин: як голова птаха, двоє крил, груди та хвіст. Голова світу — Китай... Пправе крило — Хінд... Ліве крило — хозари... Груди світу — Мекка, Хіджаз, Мирія, Ірак і Єгипет, а хвіст — на Захід від лівого крила (Абдаллах, “Опис залюдненої землі”). Душею світу є Мекка. Ставлення до неї і визначає характеристику всього живого.

Науковий підхід базується на визначенні семи частин (“кліматів”) універсуму. Саме наукові підходи визначили опис і природи слов’ян-русів, і їхніх характерів, антропологічних рис, землеробських, військових занять, звичаїв, релігійних орієнтацій, розміщення від Дунаю (Істру) до Борисфену (Дніпра), Ауфратія (Євпаторії), Меотису (Азовського моря), Танаїсу (Дону).

Корисну інформацію про етноніми та гідроніми містить праця єврея іспанського походження Йосифа бен Горіона “Книга...”, у якій знаходимо відомості про хозар і печенігів, албанців, болгар, турків і угрів, франків, германів, греків, зрозуміло русів, русинів, саклабів та про “Галитцію” (Галичину), “Салків” (Словенію). І не можна поминути увагою того, що наша праземля бачилася надзвичайно багатою (хоч і суворою кліматом), а наш пранарод — суверенним, могутнім, багатим.

“Слов’яни, — писав Ал-Бекрі у “Книзі шляхів та країн”, — з нащадків Мазана, сина Яфетового, і житла їх є від півночі аж до заходу. Говорить Ібрагім, син Якуба Ізраїльтянин: Країни Слов’ян простягаються від сирійського моря до околиць моря на півночі. Загалом Слов’яни люди сміливі і наступальні, й коли б не було їх розділеності внаслідок численних відгалужень (колін) та розкиданості їхніх племен, то з ними силою не зрівнявся б жоден народ у світі. Вони населяють країни, найбагатші домівками і життєвими припасами. Вони заповідливі в землеробстві і в здобуванні собі прожитку й переважають у цьому всі народи півночі. І доходять товари їхні морем і сухоходом до Русів і Константинополя. І найголовніші з племен півночі розмовляють по-слов’янськи...”

Скупіші відомості скандинавських джерел доби вікінгів, але й вони промовисті. Почати з того, що з-посеред назв місцевостей є Сіфія і Скіфія, Аустррики, Свитьод, Гардарики, особливо шаноблива — Свитьод, але привертає увагу, що Русь при цьому іменується Великим Свитьодом, а Швеція — просто Свитьодом.

882 р. варязький ватажок Олег підступно усунув руських Князів Аскольда і Діра й поклав початок новій гілці правлячої Київсько-руської династії. З того часу зв’язок Скандинавії з Руссю дедалі поширювався, нерідко справляючи на історичний розвиток надзвичайно помітний вплив (аж до часу гетьманства І. Мазепи та П. Орлика). Це й визначило особливості скандинавсько-українознавства: і в часі та просторі, і в змісті.

Отже, ще в зарубіжних джерелах доісторичного періоду (до Київської Русі) були закладені основи українознавства: такі його гілки, як крає-, природо-, етно-, релігіє-, культурознавство. Саме з тих джерел довідуємося, коли, де і які жили на території нашої правітчизни племена (від кіммерійців до києво-ру-

сичів, а тим самим — власне українців); який вони вели спосіб життя; якими відзначалися рисами характеру; які мали міжнародні відносини; коли у них виникла релігія (повідомлення візантійців Феофана Сповідника у “Хронографії” про християнство у скіфів та Никифора в “Бревіарії” про хрещення гунів) та писемність (повідомлення візантійця Захарії Ритора у “Хроніці” про переклад Біблії мовою гунів), філософія (зокрема антеїзму: особливо сильної, на рівні серця спорідненості з рідною землею); яке місце посідали наші прапредки у світової історії.

Двома річищами розвивається і *вітчизняне українознавство*: по-перше, у формі усних переказів, легенд, оповідок, зрештою — усіх форм фольклору, що в добу Київської Русі стануть складовою не лише язичницької чи християнської поезії, літератури, а й наукової історіографії (літописів).

Особливе місце у цьому потоці посідають “*Велесова книга*” та “*Літопис Аскольда*” — пам’ятки писемності язичницької доби, які виявляють не лише щонайширший спектр етноісторії, вірувань, побуту, виробництва, обрядів, основ державності, а й суголосність із зарубіжними джерелами, що надає їм вагомої вірогідності.

Важливо, що коли зарубіжні джерела виявляють бачення праукраїнської історії збоку (через що наші прапредки постають то надзвичайно хоробрими, а то безтурботними й боягузливими; то державотворцями, то гультіпаками; навіть зовні: то красивими, добрими, а то одноокими жорстокими канібалами), вітчизняні джерела акцентували переважно зсередини: у світовідчутті й світорозумінні численних поколінь, у їхньому релігійно-філософському, етико-естетичному антеїзмі: життєвій енергії, що насажується любов’ю до рідної землі і, зрештою, витворює такий неповторний феномен української волі й духовності, як філософія серця та психологія побратимства.

Подані в короткій хрестоматії ці архіважливі документи саме в цілісності змісту й форми виявляють справжні праджерела і походження української етнонації (з роду, племені, етносу), і внутрішній розвиток та міжнародні зв’язки з часу Кия та Аскольда і Діра, агресії на Київський престол варязької династії Рюриковичів.

Потім настають *етапи фіксованого в історіографічних документах українознавства*. І воно аж до XIX ст. буде живитися фольклором, особливо народними думами та історичними піснями. Однак все настійливіше тяжітиме до наукових основ, доки й не оформиться спочатку у зводі законів “Руська Правда”, а згодом у працях М. Максимовича, П. Куліша, П. Чубинського, В. Антоновича, М. Костомарова та в “Історії України-Руси” М. Грушевського, у працях В. Вернадського, А. Кримського, в “Українознавстві” С. Єфремова.

При цьому на *другому етапі* вітчизняне українознавство було скоріше інтуїтивним вираженням праукраїнської сутності, а не дослідженням і описом її, а тому: а) ще не ідентифікувалося з науковим поняттям “Україна”, “український”; б) базувалося і на документальній (фактографічній), і на міфологічній (біблійній) та фольклорній основах; в) коли ж орієнтувалося (в особі авторів літописів) на Русь як державу, то за головну мету ставило дослідити та відповісти на запитання: “Звідки пішла Руська земля? Хто у ній почав княжити (отже, мав владу й творив державу)? Як Руська земля постала?”; г) однак уже тоді дало яскравий аналіз етносів, мов, звичаїв, притаманних племенам Київської Русі, у тому числі полян, що були ядром і імперії, і її культури, та стали основою української нації.

У цей період формується провідна галузь українознавства — історіософія, що найяскравіше виражається в літописах.

На *третьому етапі* — Литовсько-Руської держави та Гетьманщини — відбувається диференціація не лише буття племен Київсько-руської держави, а й усвідомлення ними своєї етнічної особовості.

І в цей період: а) тепер уже власне українці вважають себе спадкоємцями Київської Русі, кращим доказом чого є “Руська Правда” та “Густинський літопис”; б) продовжують домінуючу форму українознавства — художню словесність і літописи; в) на ґрунті історичного самоусвідомлення борються за власну суверенну державу — а це породжує і відповідного змісту праці; г) державотворення зумовлює відповідного змісту політику, освіту, науку, культуру, мистецтво, до того ж під егідою як гетьманів, так і лідерів українського християнства; д) величезну роль у цьому відіграє створення українських законодавчих актів та відповідної духові народу “Конституції” Пилипа Орли-

ка; е) на цьому етапі Україна досліджується як суверенна частина всеєвропейської єдності і зарубіжними авторами (мандрівниками, дипломатами, військовими).

Українознавство стає основою не лише збереження пам'яті, демократично-гуманістичних традицій, а й формування української національної ідеї та концепції державотворення. Усе те вносить суттєві корективи як у соціально-політичні процеси, так і в зміст та форми розвитку освіти, науки, мистецтва.

Саме на цьому етапі остаточно формується світорозуміння українців, їхня психіка, державницька воля й **філософія та педагогіка серця**, основи яких заклали Володимир Великий і Ярослав Мудрий (у “Руській Правді”), Володимир Мономах (у “Поученні дітям”) та митрополит Іларіон (у “Слові про закон, благодать та істину”), викінчену концепцію розвинув Г. Сковорода, а підтримували П. Могила, Ф. Прокопович і Д. Туптало, пізніше Т. Шевченко й П. Юркевич, С. Русова.

На цьому етапі розгортаються й трагічні сторінки українознавства: спочатку агресивну політику проти української державності, національної визначеності, мови, культури розгортають польсько-шляхетські уряди й інституції; потім тотальну війну на знищення ведуть російські режими: шляхом ліквідації державної автономії, внутрішньої політики Романових ще за Б. Хмельницького, І. Виговського та їх наступників, а згодом — за Петра I і Катерини II — до повної ліквідації української не лише державності, а й освіти, науки (нищиться навіть Києво-Могилянська академія), видавничої та церковної справи. Завершується усе те заборонаю навіть родових імен — Україна та Русь, привласненням останнього Росією, перетворенням України на Малоросійську колонію, а тим самим і знищення самих основ українознавства.

Четвертий етап розпочинається “Історією Русів”, що засвідчила невмирущість як української нації, так і її самосвідомості та ідеї державності й історичної суб’єктності.

Ідея національно-державного відродження активізує й діяльність інтелігенції по відродженню духовно-культурному, науковому та освітньому. І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка принципово стають на ґрунт живої народної мови. О. Цертелєв, М. Максимович, П. Куліш, О. Бодянский, П. Чубинський засновують історико-культурний, етнологічно-фольклорний та освітньо-науковий напрями українознавства.

Т. Шевченко відроджує ідеал національної державності.

На ґрунт наукової системності ставлять історіософію М. Костомаров (“Книги буття українського народу”) і В. Антонович (створенням київської історіографічної школи).

На цьому ґрунті й виникає НТШ — прообраз академії українознавства — та розгортається науково-дослідна, освітня й видавнича діяльність, спрямована на вивчення й пропаганду системи знань: про український етнос, фольклор, природу, географію, економіку, мову, історію, націю, державу, різномірну культуру. Велику роль відіграють осередки товариства “Просвіта”.

Системність українознавства як науки зумовлює новий якісний рівень освіти та виховання народу; на початок ХХ ст. він стає свідомим свого буття та історичної місії: як народ — рівний серед рівних, покликаний виконати зумовлене природою лише йому призначення (“Книга Биття українського народу”, створена й схвалена М. Костомаровим, іншими кирило-мефодіївськими братчиками).

П'ятий етап — це спочатку етап розквіту українознавства, зумовленого створенням української державності (УНР, Гетьманату, Директорії), а згодом знищення його за умов більшовицького режиму.

На початок ХХ ст. виявилися дві реальності:

а) українознавство досягло чіткої наукової окресленості і в окремих галузях його — археології (В. Хвойка), етнології та демографії (праці Ф. Вовка), фольклористики, мовознавства, історіософії й історіографії, економіки, географії, соціології, літературо- і мистецтвознавства, економіки, права (М. Туган-Барановський) тощо;

б) водночас воно стало на шлях системної науки, що в особі І. Франка, О. Потебні, К. Ушинського, Б. Грінченка, М. Драгоманова, М. Грушевського, митрополита Іларіона (І. Огієнка), а також в працях колективів НТШ та Всеукраїнської Академії наук (В. Вернадського, С. Єфремова, І. Степенка) набуло доцільної інтеграції окремих галузей й постало як теоретично-методологічна основа не лише всіх напрямів науки: гуманітарних, суспільно-економічних, природничо-технічних, а й освіти, культури, державного управління.

У вже згадуваних “Матеріалах...”, підготовлених І. Степенком та О. Дорошкевичем, рекомендувалися такі напрями й форми українознавства:

1. Історія України на нижчих щаблях освіти. 2. Історія України в середніх ланках освіти. 3. Історія України “до курсу вищого концентру”. Тут вивчалася й історія зарубіжжя. 4. Програма курсу української мови та літератури. 5. Проект програми географії (природи й населення) України: а) для середніх навчальних закладів; б) для старших класів середніх навчальних закладів.

До всіх розділів додавалися методичні поради й списки літератури.

Інтенсивна робота ВУАН у галузі українознавства зумовила значно ширший обсяг поняття українознавства. Академік С. Єфремов у своєму посібнику 1920 р. дає таку структуру предмета, призначеного стати наукою про рідний край: Вступ (як його історико-теоретичне обґрунтування) та розділи: I — Національна проблема; II — Українська справа (з підрозділами: загальні підстави, громадський рух, завдання, закордонна Україна, школа, церква, утиски українства, цензура, протиукраїнські праці); III — Історія; IV — Географія; V — Етнографія; VI — Економіка; VII — Мова; VIII — Письменство (з підрозділами: загальні огляди, письменство до Відродження, нове письменство, твори красного письменства); IX — Мистецтво (з підрозділами: народне мистецтво, архітектура, малярство, театр, музика); X — Мемуари. Листування. Автобіографії. Спомини; XI — покажчики та довідники.

Автор давав списки літератури, що охоплювали понад тисячу праць з другої половини XIX до 1918 р. XX ст.

Довідник Д. Штогриня, що фіксує видання Української АН упродовж 1918–1930 рр., засвідчує, що за той час було видано тисячі українознавчих праць усіма відділеннями академії, і це й підготувало фундамент майбутніх українознавчих енциклопедій. Гарантом нових успіхів та досягнень і соціально-політичного, і культурно-духовного поступу стала взаємопідтримка держави — науки — освіти.

Це й налякало імперський режим. І після 1930 р. зникає навіть термін українознавство. З часом і за різних умов його заміниками виступають крає-, країно-, народо-, суспільствознавство.

Виступають безуспішно. І це закономірно.

Елементи **країнознавства** віднаходимо ще в працях античних авторів (Геродота, Аристотеля). Вони становлять неаби-

який інтерес. Але висвітлюють лише частину знань про буття наших прапредків: переважно зі сфер географії та звичаїв, частково — виробництва. На той час і це було досягненням, проте з часом — у ХХ ст. — не могло відповісти на численні питання розвитку народу (чи племен) нашої правітчизни. Воно обмежувалося даними фізичної географії та народонаселення (до того ж — фальсифікованими).

Краєзнавство давало уявлення про феномен українознавства ще в загальнішій формі, а за умов входження УРСР до СРСР — передусім як південну окраїну імперії, яка належить українцям лише на основі її територіально-адміністративного поділу, оскільки за Конституціями СРСР і УРСР земля, надра, природні багатства не визнавалися власністю народів республік, а лише загальносоюзною власністю.

Радянське краєзнавство практично не зачіпало аспектів політичних, духовних, культурних.

Після 1930 р. набуває поширення **народознавство**. Коли його висвітлювали професіонали-патріоти, воно відігравало і позитивну роль, оскільки привертало увагу хоч би до історії, етнології, фольклору українців. Проте загалом воно ставало й на позиції **антиукраїнознавства**, бо за офіційними програмами йому відводилася роль знаряддя асиміляції: орієнтувало на розгляд України як багатонаціональної республіки, в якій головною проблемою є не самопізнання й розвиток внутрішніх сил, а “гармонізація” стосунків у багатоетнічних сім’ях, виробничих колективах та регіонах. Найважливішою метою проголошувалося створення “єдиної” мови, економіки, культури, і при цьому такою мовою мала стати не українська, а “державна” — російська. З 80-х років ХХ ст. народознавство отримало завдання переконувати українців, що в СРСР створилася “нова спільність людей — радянський народ”, а це нібито означає, що український народ став лише рудиментом минулого, як і українознавство — анахронізмом.

Вершиною цієї піраміди виступало **суспільствознавство**, яке орієнтувало на той самий, утверджуваний офіційною ідеологією, феномен “нова історична спільність людей — радянський народ”. І тим самим фактично узаконювало зникнення України як нації, держави, мови, культури. А водночас і усувало потребу вивчення українознавства як наукової системи та основи освіти, виховання, культури, державотворення.

Наслідки відомі: денационалізація, яка зумовила тотальні процеси деперсоналізації (національної, соціальної, особової), дегуманізації та деморалізації в усіх сферах суспільства.

Закономірно, що суверенізація України зумовила появу концепції Інституту українознавства, котра базується на іншому роду принципах:

по-перше — **історизму**: має бути вивчений весь попередній досвід (позитивний і негативний), осмислено великі вітчизняні і зарубіжні традиції (античної Греції, Візантії; Данте, Й. Г. фон Гердера, Гумбольдта, Коменського, Гете, Ренана, Мадзіні);

по-друге — **наукового**, а не ідеологічного підходу.

На цій основі: а) крає-, країно-, народо-, суспільствознавство можуть постати ланками пізнання такого космічно-вселюдського феномену, як Україна; б) однак — лише як часткові ланки цілісної системи, спрямованої на вивчення України й українства і в їх всеосяжності (повноті фізично-матеріальних та духовно-культурних первнів), і в їх особовій специфічності.

Мається на увазі, що досі Україну розглядали: а) або в окремих її сутностях; б) або лише на теренах географічного розташування (що також змінювалося під час державних політичних трансформацій). Тим часом: а) Україна — це **цілісність** етнічна, територіально-географічна, національно-культурна, мовна тощо; б) український етнос (отже, і творена ним матеріальна та духовна культура, мова, освіта, наука, мистецтво) є феноменом загальнопланетарним.

З урахуванням усіх зазначених чинників і пропонується українознавство як цілісна наукова система, що поєднає центри:

Україна — етнос;

Україна — природа, екологія;

Україна — мова;

Україна — нація, держава;

Україна — культура, матеріальна й духовна; освіта, мистецтво, література, філософія, релігія, економіка, право, валеологія, наука, військо;

Україна у міжнародних відносинах;

Україна — ментальність, доля,

Україна — історична місія.

Історичні особливості розвитку українознавства зумовили й теоретичні, методологічні та педагогічні засади концепції.

1. Українознавство із самого зародження було, є і має бути формою як пізнання світу та самопізнання, так і виховання та самовиховання (як визначального чинника самотворення).

2. Ще в Київській Русі воно призначалося і для урядово-конфесійних, і для родинних та освітніх сфер, це виправдалося історично, тому велика традиція має бути продовжена.

3. З першопочатків українознавство охоплювало крає-, країно-, народо- (племено-), суспільство- та державознавство. Комплексний підхід і на сучасному етапі має зумовлюватися самим предметом — феноменом України, що а) перебуває в постійному процесі розвитку; б) охоплює всі сфери буття і свідомості народу: етнопсихологічну, природо-екологічну, мовну, економічну, історичну, національно-державну, соціокультурну, релігійно-філософську, мистецьку, правову, міжнародних відносин. Ні один окремо взятий компонент понять “Україна”, “українство” не розкриває.

4. Українознавство на всіх етапах розвитку було органічною формою людино-, націє- та державотворення, тому прямопропорційно залежало від долі національної держави, і навпаки.

5. Як і в минулі часи, українознавство має бути не лише одним з рівноправних предметів базового змісту освіти, а й синтезуючим ферментом, її філософією і методологією.

6. Оскільки українознавство є формами і пізнання, і виховання, воно має бути складовою усіх ланок формування характерів (ідеалів, світогляду) та освіти: родинної школи; початкової школи; середньої школи; середніх спеціальних закладів (у тому числі гімназій, ліцеїв, коледжів); вищої школи.

7. У всіх ланках освіти українознавство має поставати різними рівнями, елементами та формами: від первісних (розповіді про природу, побут, звичаї, моральні, естетичні норми) до системніших і складніших (родина, виробництво, історія, економіка, право) та синтезуючих, науково-системних. А його основою має бути філософія родинності (як цілісність “Дитина — родина — Україна — все людство”).

8. Форми викладання українознавства мають зумовлюватися і загальними, і специфічними концепційними засадами сучасної освіти в Україні. Зокрема, воно має інтегруватися з іншими й бути основою інтеграції предметів.

Термінологічний словник

Бібліографія — галузь науково-практичної діяльності, яка полягає в підготовці і поширенні науково-систематизованої інформації про книги та інші видання з метою впливу на їх використання.

Ідеологія — система політичних, правових, етичних, художніх, філософських, релігійних поглядів; суспільна свідомість.

Краєзнавство — комплексна наука, що різнобічно вивчає окреслену частину країни (регіону, області, населеного пункту). Основним завданням краєзнавства є вивчення рідного краю. Предметом такого вивчення є конкретний регіон.

Народознавство — наука, що досліджує етнічні спільноти на предмет визначення специфічних ознак і функцій, виявлення їх змісту та закономірностей процесу становлення з погляду забезпечення існування етносу.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Кононенко П. Українознавство: Підручник. — К.: Либідь, 1996.
2. Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу. — К., 2002.
3. Брайчевський М. Конспект історії України. — К., 1994.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991–1997.
5. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — К., 1990.
6. Єфремов С. Українознавство. — К., 1920.
7. Історія української школи та педагогіки: Хрестоматія. — К.: Знання, 2003.
8. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни // Зб. наук. праць НДІ українознавства. — К., 2003. — Т. І. — С. 322–330.
9. Кононенко П. П. Свою Україну любіть... — К.: Твім Інтер, 1996.
10. Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Феномен української мови. — К.: Наша культура і наука, 1999.
11. Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Освіта ХХІ ст.: Філософія родинності. — К.: Артєк, 2001.

12. *Кононенко П. П., Токар Л. М., Маляренко Л. Л.* Українознавство в системі освіти: Довідник джерел з питань змісту, методології та методики викладання. — К., 1996.
13. *Крисаченко В. С.* Українознавство: Хрестоматія-посібник. У 2 кн. — К.: Либідь, 1996.
14. *Максимович М.* Київъ явился градомъ великимъ... — К., 1994.
15. *Мишанич О. В.* Українознавство як світова наукова дисципліна // Зб. наук. праць НДІ українознавства. — К., 2003. — Т. I. — С. 114–121.

УКРАЇНА — ЕТНОС

📖 *Ключові слова: етнос, рід, плем'я, нація, природа, етногенез, народ, ментальність, харизма, характер, доля.*

Феномен українців, як і інших етносів, зумовлений територією (природою), географічним середовищем, але не обмежений ними. Він — явище загальнопланетарне. А це визначає його і характер, і долю та історичну місію.

З огляду на це концентр Україна-етнос необхідно досліджувати та розкривати, починаючи з джерел та концепцій про час і місце зародження й формування, генезису українського етносу. Необхідно тим більше, що ми маємо на цю проблему чимало, до того ж нерідко взаємозаперечних поглядів, і навіть на рівні енциклопедій, а то й у поглядах і концепціях різних авторів однієї енциклопедії.

Так, автори “Української загальної енциклопедії” розділ “Україна” починають зазначенням того, що “назва нашого народу та земель ним заселених змінювалася; вона в різних часах була різна. 1) Словіни, означення для місцевого населення, пр. у “Руській Правді”, де цій назві протиставлявано назву “русин” (дружинник). Частіші були назви окремих племен: поляни, деревляни, сіверяни та ін. 2) “Русь” — спершу назва (чужого походження) землі полян б. Києва супроти земель: деревлян, в’ятичів, Новгороду, Суздалю та ін., пізніш, із поширенням і укріпленням Київ. держави, назва усіх укр. земель і майже цілої схід. Європи, як геогр. термін і ім’я народу... 3) Назва “Мала Русь” — з XIV в. для гал. — володимирської держави й гал. митрополії... власне: “менша Русь” у протилежність до земель Київ. митрополії, “більшої Русі”... 4) Назва “Україна” в літописах XII–XIII в. означає “пограничну землю” (т. III, с. 362).

Автор цих рядків І. Крип’якевич не випадково зауважував: “Є спроби на поодинокі назви укр. народу й території ним заселеної давати різні лінгвістичні пояснення, деякі сильно гіпо-

тетичні” (III, 363): досі не перевелися спроби генезис українського етносу пов’язувати або з генезисом державних утворень на терені сучасної України, або з генезисом племен, а то й географічних назв, топонімів чи гідронімів. А це зумовлює неймовірну різномірність та гіпотетичність і щодо походження етносу.

Зокрема, і цей уривок засвідчує, що його автор коріння українського етносу схильний бачити то в племенах (передусім полян) Київської Русі (отже, основи державного утворення), то ще в раніших, але не зафіксованих нині шарах історії, а покладається при цьому не так на дані етнології, як на лінгвогеографічні поняття.

Інший підхід автора розділу “Антропологічні прикмети українського народу” І. Раковського. Він вважає: “Расові прикмети укр., як і кожного ін. народу, є вислідом дуже складних чинників. Основний дійсний чинник — це дотичні прикмети всіх тих племен, “які коли-небудь жили на нашій прабатьківщині”, а також вплив сусідніх племен, “які коли-небудь жили та й тепер живуть довкруги нашої батьківщини та входили з укр. народом у більш або менш застійні й близькі сусідські зносини”, — у зв’язку з чим треба брати до уваги як генотип власне українського етносу, так і наслідки перехрещення, “впливів дуже неоднакових між собою, різних европ. і суміжних азійських рас чи расових типів”, бо наслідком їхнього “надто часто кривавого змагання є вся іст. доля укр. народу й його антропологічний тип” (III, 387). А беручи все те до уваги, маємо прийти до висновку, що первнями українського етносу (відмінного від білоруського і російського) є: пратипи неандертальців та кроманьйонців, а пізніше нордійської раси (“високих довгоголових і довголицих русявців (блондинів)” та арменоїдної (“високих, круглоголових, вузьколицих чорнявців (брюнетів)” і лапоноїдної. З цього погляду бачимо, що український народ (як показали досліди, проведені Ф. Вовком за допомогою Антропологічного товариства в Парижі та Петербурзької Академії наук і Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. — *П. К.*) є незвичайно мішаного антропологічного характеру: його основа — безперечно ядранський тип (пересічно — 44 — 45 %), другий сильно заступлений тип — альпійський (пересічно — 22 %) і, тим самим, 66 % населення України — це народ з “особливою відміною ядранського расового типу й тим самим расово належить

до південних слов'ян" (III, 387–391). А з огляду на це Я. Пастернак давав таку схему часової генези українського етносу:

Старша кам'яна доба	?
молодша кам'яна доба	?–2500
кам'яно-мідяна (енеолітична)	2500–2000
бронзова доба:	
а) гальштатська культура	800– 300
б) лятонська культура	300– 0
в) провінціальна римська культура	0– 400
доба мандрівок народів	400– 600
старша княжа доба	600– 900
молодша княжа доба	900–1200

Це означає, що до молодшої княжої доби завершується інкубаційний період формування українського етносу. Його основа — схрещення різних расових типів (скіфи, сармати, гуни, готи, слов'яни) на переважаючій домінанті ядранського (південнослов'янського) типу.

З XII ст. на базі етнічної ідентичності та єдиної території, мови, держави, господарської системи, культури окреслюється домінанта української нації з властивою лише їй ментальністю.

Багато в чому відмінну, а то і принципово протилежну концепцію відстоюють автори УРЕ. Для них Україна — це передусім Радянська Соціалістична Республіка. “Назва України має давнє історичне походження” (УРЕ, т. XV, с. 94), принаймні із 1187 р. Однак вона не пов'язана ні з етносом, ні з державою, культурою, мовою. Бо автори сповідують сталінську “аксіому”, згідно з якою українська нація формується щонайраніше хіба з XIV ст., а до того Україна — це прикордонна територія Галицько-Волинського князівства. Невипадково автори цієї версії користуються терміном Давня (?!), а не Київська Русь: вони всю генеалогію українців, білорусів, росіян трактують як етапи формування російської імперії, фундаментом якої була “єдина народність трьох (?! — П. К.) братніх — російської, української і білоруської — народностей” (XV, с. 94), а вершиною цієї еволюції став 1654 р., коли відбулося “возз'єднання України з Росією” (зауважимо: Білорусь формально ніколи не возз'єднувалася з Росією, однак була анексована нею) і коли, за твердженням авторів УРЕ, “стали здійснюватися споконвічні прагнення та сподівання укр. народу”, — а насправді, що визнають

ті ж автори, українську націю було поставлено на грань знищення, бо царизм “не визнавав право укр. народу на нац. незалежність і заперечував факт існування *укр.* мови та нац. самобутності”, і тому привласнив собі навіть його родову назву Русь та перейменував Україну на Малоросію.

До цього варто додати лише те, що в 17 томі УРЕ, повністю присвяченому Україні, після розділу “природа” йде розділ “населення” і відсутній не те що аналіз етнічного генезису, а й термін “етнос”. І це логічно: автори послідовно дотримуються версії про “єдину давньоруську народність”, яка закономірно еволюціонувала у форму “нової історичної спільності людей — радянського народу”. На цій основі вони заперечують самобутність українців не лише в сучасному і майбутньому, а й у минулому, і бачать Україну лише як територію, на якій живе не народ (нація), а населення, серед якого хоча й домінують українці: в 1965 р. з 45,1 млн чоловік їх було (за радянською статистикою) 32 млн 158 тисяч, тобто — 76,8 % (росіяни — 7 млн, євреїв — 840 тис., поляків — 363 тис., білорусів — 290 тис.), — силою державних законів утверджується і панує чужонаціональна мова, культура, система законодавства і ідеологія, в основі своєї антиукраїнська освіта й наука.

За аналогічним принципом побудовані розділи й в “Большой” та “Малой советской энциклопедии”, автори якої виступають новаторами хіба у тому, що наголошують: 1. “Монголотат. иго на долгое время замедлило экономич. и культурное развитие У” (країни), — отже, визнають, що Україна існувала і в XII–XIII ст.; 2. “В 13–14 вв. укр. земли, оторванные от остальной Руси, подпали под власть польских, литов., венг. и др. иноземных феодалов” (М., с. 7, т. IX, с. 707), — знову визнають існування не загалом східнослов’янських, а таки українських земель, які, щоправда, невідомо хто і як “відірвав” невідомо від якої “іншої Русі”.

Дивовижно, що автори цих енциклопедичних видань зважили за можливе не торкнутися проблеми етносу, — але не дивно, що їхні фактично антиукраїнські твердження базуються не на фактах та аналізі їх, а на ідеологічних постулатах, і це виказує як страх тих авторів перед істиною, так і те, що вони не йдуть за історією, а конструюють її. А в тій історії

українському етносові немає місця, внаслідок чого такі праці спрямовуються не на розвиток національної самосвідомості, гідності, честі, а на знищення їх.

Інша річ, коли певні гіпотези та висновки ґрунтуються на документальній (археологічній, археографічній) основі. Тоді автори, як бачимо й на прикладі видання “Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР” (М., 1987), хоча й записують реалії “епoxy бронзи” до сфери СРСР, змушені визнати, що ще в ту епоху існувала автономна цивілізація та культура Середнього Подніпров’я; охоплювала вона межі басейнів Дніпра, Прип’яті, Сожа й Десни та прилеглі райони Верхнього Подністров’я (сучасні Черкаська, Київська, Сумська області), Прикарпаття, Верхньодністерської (Львівська, Івано-Франківська області) й Подільської (Поділля, Західний Буг, Горинь) груп, а на їх терені домінували уже згадувані кроманьйонській, лапоноїдний, арменоїдний, нордичний типи (с. 35–51). При цьому автори фіксують і факт інтенсивного переміщення та схрещування народів (зокрема, з регіонів Скандинавії, Центральної і Південної Європи, Близького Сходу), однак визначають як незаперечний факт, що етнічно-культурні основи в зазначеному регіоні залишались завжди. І важили в цьому особливості як природи, клімату, матеріальної культури (осілий спосіб життя), так і етнічно-расові, духовні. Це, до речі, розуміли ще наші прапредки, які вважали: світ — єдиний, але суть тієї єдності — у різномірності, особовості всього живого. І ставлячи питання, “Як небо створено, або сонце як, або місяць як, або зорі, і тьма, і світ?”, подібно В. Мономахові відповідали: “Звірі різноманітні, і птиці, і риби прикрашено твоїм промислом, Господи! І сьому чуду дивуємося: як із землі сотворив ти людину, які різноманітні образи людських лиць!”, а також — і народів (“Літопис Руський”, с. 456).

До подібних висновків співвітчизників підводили ще автори літописів, які спиралися щодо ідеї розміщення народів й на міфологічні джерела (“Повість минулих літ” розпочиналася біблійною оповіддю про Всесвітній потоп та про те, як після нього планету заселили сини Ноя), але ще в добу Київської Русі повідомляли й про задокументовані джерела з нашої праісторії у працях греків і римлян, авторів інших країн. А головне, що літописці дали не тільки детальний опис розміщення пле-

мен Київської Русі, а й характеристику їх. І та характеристика засвідчує, що в одній державі жили різні племена, а не єдине плем'я, і відрізнялися вони не тільки чіткими межами проживання (“жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи кожен родом своїм”), а й культурою, мовою, психікою. “Усі племена мали ж свої обичаї, і закон предків своїх і заповіти, кожне — свій норів”, — наголошує літописець. — Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили (її) ввечері; а назавтра приносили (для її родини те), що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, (і) їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А родимичі, і в'ятичі, і сіверяни такий обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я (було) в них перед батьками і перед невістками. І весіль не було в них, а ігрища межі селами...” (“Літопис Руський”, с. 8–9). Не однакові закони і традиції мали й інші племена. Задокументовано й те, що “У рік 6360 (852), індікта 15, коли почав Михайло цесарувати, стала називатися (наша земля) — “Руська земля” (“Літопис Руський”, с. 11), про що повідали й іноземні історики, описуючи Русь у порівнянні з державами Європи і Азії, ближчих і найдавніших епох.

Саме історично-документальні джерела зумовили й пізніше вітчизняне наукове українознавство, яке на основі літописів і доби Гетьманщини, праць М. Максимовича (“Звідки пішла Руська земля...”, “Про походження варягів-русів”, “Українець”, “Листи до М. Погодіна”, статті про фольклор, традиції, вірування, психіку прапредків), М. Костомарова (“Риси народної південноруської історії”, “Історичні портрети”, “Книги биття українського народу”, “Две русские народности”), П. Куліша (“Записки о Южной Руси”), В. Антоновича (“Древности Південно-Західного краю”, “Чаклунство”, “Нарис історії Великого князівства Литовського до другої половини XV ст.”, “Про походження козацтва”, “Київ, його доля і значення з XIV до XVI ст.”), О. Потебні (“О некоторых символах в славянской народной поэзии”, “О мифическом значении некоторых обрядов

и поверий”, “О купальских огнях и сродных с ними представлениях”, “Объяснения малорусских и сродных народных песен”), М. Драгоманова (“Слов’янські переробки Едіпової історії”, “Шо-лудивий Боняка в українських народних оповіданнях”, “Турецькі анекдоти в українській народній словесності”), П. Житецького (“О поэтическом стиле и литературной форме “Слова о полку Игореве”, “По поводу того, как говорили в Киеве в XIV и XV вв.”), М. Грушевського (“Історія України-Руси”) ще в XIX ст. відповіло на питання “Як Руська земля постала”, а в зв’язку з цим і на те, чи є український етнос феноменом абсолютно самодостатнім. І вітчизняні, і зарубіжні істориографи, нагадаємо, без вагання відповіли: так! Український етнос і фізично, і духовно, і психічно є феноменом абсолютно самодостатнім і од природи суверенним, а сформований на його основі народ є не частиною якоїсь суверенної цілості, а однією з самодостатніх світових націй. “Я визнаю українців за самостійний народ, — писав 1849 р. Ф. Рігер. — Поважайте національні прагнення цього переслідуваного, але до самостійності покликаного народу”². “Цей народ існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини”, наголошував і К. Де-лямар 1869 р. — Тому ще “наприкінці минулого століття всі у Франції і в Європі вміли відрізнити Русь від Московії” (Найдорожчий скарб, с. 84). Звичайно, він є однією з гілок усього слов’янства, як є гілки семітських, романських, германських рас, у процесі його генезису до нього долучалися домішки багатьох рас Європи і Азії, однак це — реальність загальносвітова. Абсолютно чистих етносів (расових типів) у природі, мабуть, не існує. Але хіба з огляду на це хтось ставить під сумнів самодостатність японців чи китайців і персів (іранців), німців і французів, англійців і італійців, сербів і чехів? Відмовляється в праві бути народом лише тим, хто колись входив до складу держави Київська Русь, а згодом був колонізований Росією. Тож треба тільки вітати, що передовсім до наукових засад у висвітленні проблеми “Україна — етнос” вдалися й автори “Енциклопедії українознавства”, яка почала виходити 1949 р. — в час тотальної диктатури сталінізму. Нині в праці П. П. Кононенка, Т. П. Кононенка “Український етнос: генеза і перспективи” (К., 2003) здійснено розгляд на-

² Найдорожчий скарб. — К., 1990. — С. 82.

укових праць, теорій, гіпотез останніх століть (вітчизняних і зарубіжних авторів), аналіз яких засвідчує: будь-який етнос — явище космічно-природного характеру. Його коріння — у глибинах праісторії, доля й характер визначалися багатьма чинниками природного й суспільно-політичного плану, міжнародних зв'язків. Існувало тисячі етносів. Одні з них асимілювалися чи й відмерли. Інші — харизматичні — виявили достатню життєву силу й стали енергетичною силою розвитку світової цивілізації та культури.

Український етнос пройшов найсуворіші історичні випробування, але свій харизматичний характер виявив ще в період існування державних утворень Кия, Аскольда та Діра, Святослава та Володимира, у наступні тисячоліття.

Наукові засади у висвітленні етногенезу українців і зумовили висновки принципового плану.

1. “Спроби подати расову характеристику України беруть початок у глибокій давнині; між ними насамперед треба відзначити твори греків Геродота, Гіппократа і Аристотеля. В середньовіччі завдячуємо такі характеристики переважно візантійським і арабським подорожникам та історикам; в новітню добу про це пишуть представники мало не всіх (європейських народів, головню етнографи” (ЕУ, т. II, с. 125).

2. Ті дослідження підводять до висновків, що етнос складають люди, котрі “мають у певному поєднанні ті самі тілесні й духовні спадкові властивості”; ядрами етносів стають роди та племена, об'єднувані територією, культурою, мовою, вірою, державою.

Було немало спроб (од біблійних пророків до ідеологів Риму, російської імперії, гітлерівського рейху) оголошувати якийсь народ богообраним, самою природою (Богом) поставленим над іншими й покликаним панувати та бути мірою для вселюдства. Це призводило (і призводить) до найжорстокіших криз у розвиткові цивілізації, до утвердження фізичного й духовного рабства, до посягання на права людей і націй та упослідження пригноблених й піднесення (як аріїв) гнобителів.

Насправді ж усі народи рівні перед природою. Інша річ, що в силу певних умов є більш і менш розвинені у сферах матеріально-технічного виробництва, — але це не обов'язково свідчить про нижчий рівень їхнього морально-етичного й культур-

но-естетичного розвитку (доказом чого є цивілізації майя й ацтеків, єгиптян і шумерів, багатьох арабських країн). Природі властивий принцип стадіального поступу, й народи — мов Фенікс: можуть після могутнього піднесення піддаватись руїні (численні приклади чому дає й українська історія), але згодом знову підноситися до вершин духовності та державності. При цьому характер та наслідки діяльності залежать і від природно-індивідуальних якостей людей та народів, від їх сформованої в ході етногенезу ментальності. Однак величезну роль можуть відігравати й зовнішні чинники.

Зокрема: “Сучасна антропологічна будова України визначиться історичними прикметами тих племен, які більш-менш тривало жили на нашій батьківщині, бо вони склали основи для становлення українського народу. Але не менший вплив мали на наш народ і сусідні племена й народи, які... заходили з українським народом у більш або менш близькі взаємини й схрещування” (ЕУ, т. II, с. 125).

Коли брати багатівіковий шлях етногенезису, то первнями українців стали расові типи: неандертальців (*homo primigenius*), кроманьйонців (*homo sapiens fohissilis*), носіїв рис північної, або нордійської раси, медитеранської (середземноморської), ляпоноїдної (східної), арменоїдної. Ні одна з них, до речі, у свою чергу не була абсолютно чистою, а в найближчі до нашої епохи саме на основі схрещення виникли расові типи: східноєвропейського ясного (суміш нордійців і ляпоноїдів), ядранського (або динарського), що разом із субнордійським типом утворює тип альпійців. Усі вони більшою чи меншою мірою взаємодіяли з українським етносом.

Як наслідок: “Україна у своїй доісторичній і ранньоісторичній антропологічній формації складається з трьох головних нашарувань: людності трипільської культури з головним арменоїдним складником, сакійської — з нордійсько-середземноморським і слов'янської — з нордійсько-арменоїдним складником” (ЕУ, т. II, с. 128). Незаперечними є й складники ліпоїдної раси. Наука — це безкінечний пошук істини і то наближення, то віддалення від неї. Досі немає абсолютності й щодо українського етносу. Так, коли Ф. Вовк гадав: “Українці досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, росту вищого за середній чи високого; круглоголове, розмірно високоголове, вузьколице, з рівним і до-

сить вузьким носом, із розмірно короткими горішніми та довгими долішніми кінцівками... українці безперечно найбільшу спорідненість виявляють із слов'янами південними та західними (за винятком поляків); їх слід залічити до т. зв. ядранської або динарської раси”, — то І. Раковський, інші стоять на тому, “що український народ є більш мішаного антропологічного характеру...; його основа — безперечно ядранський тип (пересічно 44,5 %), другий сильно заступлений тип — альпійський (пересічно 22 %), а це становить понад 66 % і свідчить, що расово українці належать не так до східної, як до південної гілки слов'янства. Коли ж простежити за домінантою розселення расових типів, то картина постане такою (табл. 1):

Таблиця 1

Расові типи українського етносу

Расові типи	Території їх поширення
Ядранський і східноєвропейський ясний і темний	Харківщина, півд.-зах. й півн.-сх., Галичина, Лемківщина, півн. Бойківщина
Ядранський з домішкою арменійного	Гуцульщина, півн. Поділля, зах. Бойківщина, Херсонщина і Одещина
Ядранський, середземноморський, темний східноєвропейський	Чернігівщина, півд. Поділля, півн.-сх. Полтавщина, півд. Вороніжчина, сер. Галичина, сер. Бойківщина, центральна і південна Київщина, Дніпропетровщина
Нордійський з домішкою ядранського	Півд. Київщина, Волинь, Кубань

Отже, окремі гілки єдиного дерева не розокремлені, а злиті в органічній цілісності.

Беручи навіть тільки це до уваги, усвідомимо, чому і царський, і більшовицький режими вели з етнологією (як і з етнографією, антропологією, демографією) нестихаючу війну на знищення: наука руйнувала їхні геополітичні концепції й плани, фактично імперсько-расистську ідеологію світового панування, яка не допускала інших суб'єктів історії як самодостатніх, суверенних і від природи рівнозначних.

При цьому наголос робився на необхідності підтримувати тенденції, що об'єднують, а не роз'єднують різні народи. Однак та спекулятивно-фарисейська демагогія мала інше призначення: знищити індивідуальну й національну самосвідомість, що означає їхню особовість, й тим самим деформувати цілісність, визначену природою, бо вона полягає не в уніфікації (асиміляції) й самознищенні частин, а в безкінечній різноманітності феноменів як фізичного, так і духовного світу.

Отже, необхідні не лише знання історії етногенезу, відштовхуючись від аксіоми: хто не знає минулого — той приречений переживати всі його драми, а то й не мати майбутнього, — а й всебічний аналіз та прогноз еволюції етносу, його проблем, бо без цього немислимий прогрес.

І в цьому зв'язку надзвичайно важливої ролі набувають проблеми демографії.

Загалом демографічна проблема на теренах України має і тисячолітнє коріння. Але коли в давнину вона зумовлювалася природними чинниками: умовами буття й виробництва, проблемами внутрішнього життя та міжетнічними взаємовпливами (часу переселення народів), то з XIV ст. н. е. вона набуває конфліктного політичного характеру. На тому етапі польські урядовці в інтересах своєї держави здійснюють політику насичення українських міст польськими, німецькими, єврейськими, вірменськими поселенцями, і це кардинально змінює не лише склад населення, а й зміст освіти, науки, культури, мову, характер управління та міжконфесійних відносин.

Другим чинником, що зумовив украї негативні наслідки, стали турецько-татарські загарбницькі походи: їх призвідці не тільки винищували люд та експропріювали майно, а й забирали у рабство десятки тисяч найздоровішої людності. Українство ставилось на грань і фізичного “усихання” чи й винищення.

Характер національного геноциду стала носити офіційна політика імперської Росії: від призначення військових залог у містах за Петра I до “обрання” градоначальниками лише великоросів за Анни Іоанівни і Єлизавети, а далі — до переселення в Україну десятків і сотень тисяч росіян за Катерини II та її наступників і водночас масове виселення українців за межі своїх земель — такі наслідки тієї політики ще до 1917 р. Ко-

муністичний режим денационалізацію України визначив як доміную стратегію, до того ж денационалізацію не лише етнічну, а й не менш згубну — духовну. Штучно перенасиченими росіянами виявилися численні міста, окремі області, Крим. З русифікацією територій прийшла русифікація всіх ланок освіти, науки, культури, державно-партійного управління, а це означало витіснення автохтонної духовності, отже — тисячолітніх традицій, а тим самим і синівського ставлення до природи, девальвація принципів і критеріїв моралі та етики, деформації душ поколінь, що вела до розриву органічних зв'язків не тільки з природою, а й між людьми, поколіннями та духовними формаціями.

Постала загроза кореневої зміни ментальності етносу, його не лише світогляду, змісту буття, а й психіки.

І це засвідчує, що проблема не лише “Україна — етнос”, а й етнології загалом має багатогранний характер: науковий (методології, теорії, аналітичної практики), соціальний, політичний і не меншою мірою освітній, культурно-мистецький, а в підсумку — духовно-гуманістичний.

Мається на увазі, що наукове розв'язання проблеми українського етногенезу сприятиме науковому розв'язанню не тільки проблем національних і державно-політичних. Зокрема: дасть чітку відповідь на питання, чи є українці історичним, державотворчим, самодостатнім, духовним народом: нацією, яка має право й історично підтвердила свою волю до суверенного розвитку. А цим самим буде усунуто немало міфів, що набули наукових аксіом, а відтак і державно-політичних доктрин та законоустановлень, прожектів (аж до програм, подібних до Солженіцинської, висунутої у трактаті “Как нам обустроить Россию” та в проектах статуту СНД і троїстого псевдоекономічного Союзу Росії, Білорусі, України).

Водночас проблема етнології — це й сфери досліджень про характер і наслідки взаємодії людини (її характеру, долі ментальності) і природи (в усіх факторах та іпостасях), людини й людини, людини й оточення (сім'ї, роду, племені, нації), людини й держави, людини й культури (отже, її духовності), одного етносу з іншими, нації з націями, народу з вселюдством і космосом, зрештою — людини (нації) з минулим, сучасним,

майбутнім. І знову-таки, в аспектах генезису не лише фізично (біологічно) — матеріального, а й духовно-психічного, що є вирішальним, бо навіть найвищі технократичні цивілізації, як свідчить досвід окремих етносів, без духовного універсалізму приречені на застій, а то й деградацію.

Зрештою етнологія — це не тільки знання (а тим самим проблеми наукового методу пізнання істини, взаємодії вчених різних країн і континентів, інтеграційних процесів в науці), а й прогноз та формування людей сучасного типу почуття і рівня мислення, які усвідомлюють: людина — це не тільки єдність фізичного, духовного й психічного, а й пам'ять історії, усвідомлення нею зв'язку епох, поколінь і народів, синтезу минулого, сучасного і майбутнього, індивідуального й загальнолюдського, буття і свідомості.

Розкриття українського етногенезу — це шлях до пізнання кожним свого органічного зв'язку з рідним народом, його природою, історією, мовою, культурою (а відтак — усвідомлення своєї як особовості, так і всезагальності, а також як своїх прав, так і обов'язків, як джерел, мотивів, так і наслідків формування та діяння), а тим самим із землею, вселюдством, космосом, адже, як ми бачили, і український етнос є наслідком як індивідуально-субстанціального розвитку, так і багатоманітних впливів етносів Європи та Азії, що означає — їхнього соціального, духовного, психічного буття та культури. Це — найефективніший шлях до самопізнання та самореалізації, отже — до щастя.

Нагадаємо: “Головними чинниками, що формували нац. психіку, отже і психіку укр. людини, є чинники: 1) расові, 2) географічні (геопсихічні), 3) історичні, 4) соціопсихічні (суспільні), 5) культуроморфічні, 6) окремого розгляду вимагає укр. людина в своєму глибинно несвідомому психічному житті (глибинно-психічний чинник)” (ЕУ, т. IX, с. 709). А це означає, що як українська людина та український етнос є феноменами загальнолюдськими, космічними, а тому потребують системного методу вивчення й висвітлення, так і етнологія як наука має бути органічно з'єднаною часткою універсальної системи українознавства.

Основи є. Необхідно йти далі. Зокрема, в плані розгляду найневідкладніших завдань на сучасному етапі, серед яких,

безумовно, є дослідження: 1) головніших формацій українського етносу; 2) меж його поширення; 3) його долі та перспектив, зокрема, здійснення ним визначеної природою історичної місії.

Маємо на увазі, що різні етапи генезису українського етносу — це етапи не тільки з'єднання в національну цілісність, а й диференційні процеси: і в самому етносі (в плані формування духовно-інтелектуальних, соціопсихічних типів, груп та особистостей), і між етносами у процесі їх взаємодії. При цьому і єднальний, і диференціюючий процеси дуже складні, оскільки зачіпають сфери і біофізичні (природний генотип людини), і духовні, адже в ході схрещення людей і рас відбувається багатоаспектна взаємодія на рівні як фізичних, так і соціальних та культурно-релігійних структур, точиться боротьба формованих тисячоліттями якостей і рис, наслідком якої стає перемога одних первнів й асиміляція інших, або і гармонізація частин, або повне відчуження їх.

Взаємодія праукраїнського етносу з етносами Азії і Європи (нині Америки) позначилася не тільки на зовнішніх рисах людей, а й на їхньому характері: мірі емоцій й раціо; ставленні до природи, інших людей і народів, традицій і вірувань, культур: вплинуло на формування не лише мети, ідеалів, а й волі. Оскільки ж ті інші етноси відзначалися нерідко величезними відмінностями у ментальності, то важливо усвідомлювати: що було за своєю (чи відкинуто) українцями, чому і які це зумовило наслідки? І передусім у формуванні типу людини, суспільної орієнтації, культури. Тільки знання процесів і уроків минулого допоможе нам робити правильний вибір в сучасному і майбутньому, глибоко усвідомлювати, що веде до добра, а що — до зла, у тому числі й у сферах державного, конфесійного, мовного будівництва, на терені якого український етнос як досягав світових вершин (створення Київсько-Руської держави, Гетьманщини, УНР), так і ставав на грань глобальних катастроф. І, зрозуміло, через дію не лише зовнішніх сил, а й внутрішніх чинників, зокрема певних рис у своїй ментальності, що реально впливали на формування характеру етносу і на окремих витках історичного буття, і глобально.

Не меншою мірою актуально у цьому зв'язку постає й проблема долі.

Загальновідомо, що український етнос навіть за умов жорстокої національної, соціальної (кріпацтво) й духовної неволі до середини ХІХ ст. міцно тримався ідеї державності, своєї землі, мови, культури, віри. А потім великими масами почав відпливати до Сибіру і в інші райони Далекого Сходу (в межах РФ нині нараховують етнічних українців до 16 мільйонів), в Австралію і Бразилію, в Канаду і США. Одна з причин очевидна: нестерпні умови життя. Друга — кривавий терор і депортації за умов більшовицького режиму. Третя — тотальний пресденаціоналізації системою проімперської російської ідеології, здеморалізованої української освіти, науки й системи державного управління.

Але й цього разу обмежитися тільки зовнішніми чинниками нерозумно. Бо в 1918 р. українці Зеленого Клину і за тисячі кілометрів від рідної Вітчизни створили свою суверенну республіку, яка одразу ж уклала політичну угоду, і хоч потім була розгромлена, а її керманічі усіх рівнів 1922 р. розстріляні радянським режимом “за зв’язок з іноземною (? — П. К.) державою”, усе ж явила світові цюнайкращі риси державності мислення та діяння українців. У той же час не лише кубанські, а й автохтонні українці на своїй же землі не лише виявляли, а й виявляють і за умов творення суверенної держави неймовірну національно-будівну пасивність та душевну кволість, а часом то й непідвладну здоровому глуздові нехіть і протидію, які зумовлюють трагічні наслідки і для їхньої власної долі та які, до речі, дають реальні підстави для звинувачення (звичайно, неправомірного щодо всього народу) української нації в недержавності мислення, психіки, характеру та волі.

Тож і постає сакраментальна максима: чи здатні українці до здійснення вагомої історичної місії? І це далеко не риторичне питання, бо воно потребує відповіді й на питання, чи мають українці якщо не концепцію історичної місії, то хоч би ідею її; і на питання, чи наділені вони від природи суверенністю почуттів та мислення, належною могутністю характеру й волі; і на питання, чи здатний український етнос не лише на гармонізацію відносин з іншими, а й на достатню самоідентифікацію, диференційованість та суверенізацію в діях, без яких стати рівновартісним щодо інших суб’єктом історії неможливо?

Наслідки життєдіяльності українців у Росії (республіках колишнього СРСР) і США, в Канаді й Австралії, Польщі засвідчують: багато залежить і від зовнішніх обставин. Але вирішальне значення мають: 1) становище України як нації та держави; 2) міра духовної суверенізації (самосвідомості, а відтак моралі, гідності, честі) самих представників етносу. Бо частина українців уже невдовзі духовно асимілювалася і в країнах західної демократії; частина не тільки в республіках СРСР, а й на терені України стала складником маси “русскоязычного населения” (погодившись тим самим на роль гальма у розвитку не лише української, а й культур інших народів: Прибалтики, Молдови, Білорусі, Казахстану, Азербайджану).

І в той же час кілька мільйонів українців Канади, США, Австралії, Польщі, інших країн виявили не лише надзвичайну стійкість (бо і в Канаді, США після завершення Другої світової війни за співчуття до співвітчизників з терену України заганяли в резервації й увільняли з роботи, закривали їхні школи й культурно-освітні товариства, а з прикордонних областей Польщі розсіювали українців й переселяли на кордони з Німеччиною, — але вони не зреклися національної ідентичності (і доклали титанічних зусиль, щоб не лише зберегти, а й поглибити сформовану віками ментальність), а й життєву енергію. Вони виховали у своєму середовищі дуже потужну ланку інтелігенції, що багато зробила і робить для розвитку матеріальної й духовної культури, освіти, науки зарубіжних країн (які вони визнають своїми батьківщинами), досягли висот в організації сільськогосподарського й промислового виробництва (чим підтвердили традиційну репутацію етносу талановитих виробників), зрештою — стали нацією космічних відкриттів та дали немало політичних діячів, що стали й на найвищі пости інших держав (генерал-губернатора Канади, прем’єр-міністра Франції, конгресменів, депутатів парламенту інших країн).

Та особливо важливо, що й за морями та океанами свідомі українці до світових рівнів піднесли українську етнопедagogіку, освіту й науку, створили багатогалузеві дослідні центри і кафедри в Гарварді й Едмонтоні, Саскатуні, Іллінойсі й Чикаго, Ла Саллі й Торонто, Мюнхені й Варшаві, у Ватикані й столицях Хорватії та Сербії, Угорщини і Франції, Болгарії,

Литви, — чим не лише зберегли та піднесли честь і авторитет української нації, а й надали могутню підтримку в становленні української суверенної держави. Колективістичні й гостинні, душевні й інтелігентні, розважні й великодушні, обдаровані інтелектуально і естетично, схильні до емоційної мрійливості, героїзму й екзальтованого романтизму, над усе цінуючи ідеали демократії та свободи українці викликають повагу на всіх континентах планети й збагачують людство не лише благородним космополітизмом, а й яскраво вираженою національною ментальністю. Бо цим вони і зберігають, і збагачують сутність вселюдства: її єдність, уособлювану багатоманітністю людей і народів.

Завдання українознавства і полягає не тільки у відкритті, а й у піднесенні, збагаченні та розвиткові найкращих якостей, рис українського характеру (рис. 3).

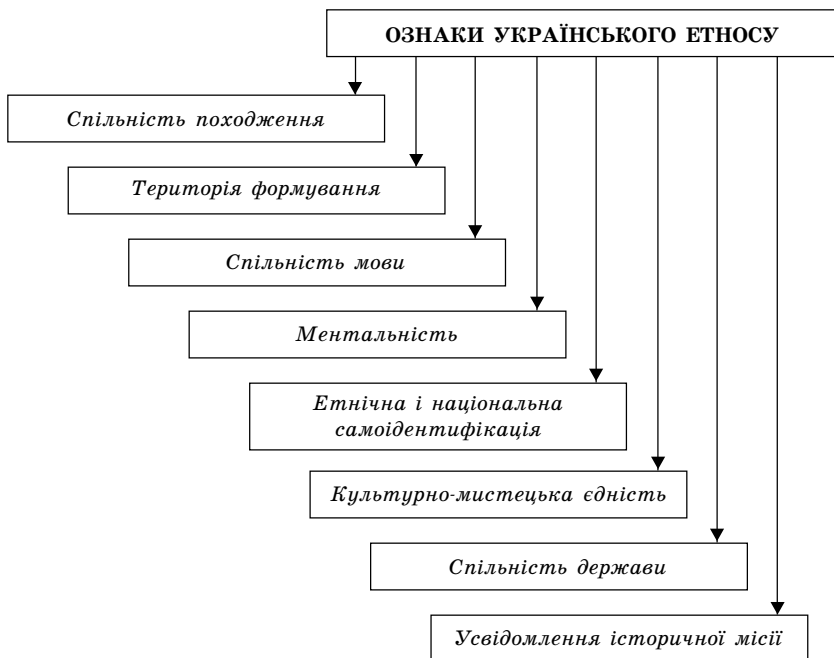

Рис. 3. Ознаки українського етносу

Термінологічний словник

Асиміляція етнічна — розчинення самостійного етносу або його частини в середовищі іншого, як правило, більш великого етносу. При цьому етнос, що асимілюється, втрачає свою мову, традиційну культуру, етнічну самосвідомість, переймаючи етнокультурні компоненти іншого етносу.

Етнос — це стійка природно та історично сформована на певних територіях динамічна людська спільнота, що має власну самоназву й усвідомлює свою єдність, протиставляючи себе всім іншим аналогічним утворенням, і відрізняється від них стійкими своєрідними рисами культури, способом життя, етнічними стереотипами.

Етногенез — це сукупність історичних (соціально-культурних і біологічних) процесів, що проявляються при функціонуванні етносів від початків виникнення, на основі раніше існуючих компонентів, до складання обличчя етнічних спільнот та їх зникнення.

Етнічна самоідентифікація — це процес ототожнення, уподібнення себе особою з певною етнічною групою.

Етнічний стереотип — порівняно стійка сукупність уявлень про характерні риси людей іншої національності, а також зумовлене цими уявленнями певне емоційне ставлення до представників іншого етносу.

Шовінізм — ідеологічна форма виправдання права панування одних етносів над іншими етнічними спільнотами і групами за допомогою антинаукових тверджень про винятковість і месіанське призначення окремих рас і народів, необхідність поширення “вищої” культури тощо.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Літопис* Аскольда // Українознавство. — 2003. — Ч. 4 (9).
2. *Літопис* руський. — К., 1989.
3. *Націоналізм*: Антологія. — К.: Смолоскип, 2000.
4. Агеев А. Г. *Нациология: проблемы конструирования* // Филос. науки. — 1991. — № 5.
5. Алексеев В. *Этногенез*. — М., 1978.
6. Алексеева Т. И. *Этногенез восточных славян. По данным антропологии*. — М., 1973.

7. Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.
8. Баран В. Д. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки НТШ. — Т. ССХХV. — Львів, 1993.
9. Баран В. Д., Козак Д. М., Терпиловський О. М. Походження слов'ян.— К.: Наук. думка, 1991.
10. Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу. — К., 2003.
11. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983.
12. Велесова книга. Збірка поліських пам'яток V–IX століть // Хроніка // 2000.— 1994. — № 3–4.
13. Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч.— К., 1990.
14. Вівчарик М., Карташов Р. По шляху консолідації нації // Розбудова держави. — 1996. — № 2. — С. 14–18.
15. Вовк Ф. Антропологічні особливості українського народу. — К., 1994.
16. Грушевський М. Хто вони такі українці і чого вони хочуть? — К., 1991.
17. Грушевський М. На порозі нової України. — К., 1991.
18. Грушевський М. С. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1991–1997.
19. Донцов Д. Історія розвитку української національної ідеї. — К., 1991.
20. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — К., 1994, — Т.1–3.
21. Етнос і соціум.— К., 1993.
22. Етнонаціональний розвиток в Україні. Терміни, визначення, персоналії.— К., 1993.
23. Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні.— К. — 1996.
24. Етнічний довідник: У 3 ч. Ч. 1. Поняття та терміни. — К., 1997.
25. Жаботинський В. Вибрані статті. — К., 1992.
26. Заставний Ф. Українська діаспора. — Львів, 1991.
27. Заставний Ф. Українські етнічні землі. — Львів, 1993.
28. Ідзьо В. Кельтська цивілізація на території України. — Львів, 2002.
29. Карпенко М. Велесова книга. — К., 2003.
30. Кирило-Методіївське товариство: У 3 т. — К., 1990.

31. *Коловников А. Г.* Трипольское общество Среднего Приднепровья. — К.: Наук. думка, 1993.
32. *Кононенко П. П.* Українська література: Проблеми розвитку. — К.: Либідь, 1994
33. *Кононенко П. П.* Українознавство. — К.: Либідь, 1996.
34. *Кононенко П. П.* Свою Україну любіть... — К., 1996.
35. *Кононенко П. П., Кононенко Т. П.* Освіта ХХІ ст.: Філософія родинності. — К., 2001.
36. *Кононенко П. П., Кононенко Т. П.* Український етнос: генеза і перспективи. — К., 2003.
37. *Костомаров М.* Твори: У 2 т. — К., 1990.
38. *Костомаров Н.* Две русские народности // Исторические монографии и исследования.— Изд. 2-е. — СПб., 1872. — Т. I. — С. 51–109.
39. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — Нью-Йорк, 1991.
40. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. — К., 1994.
41. *Луца Ю.* Призначення України. — К., 1999.
42. *Макарчук С. А.* Український етнос: виникнення та історичний розвиток. — К., 1992.
43. *Мала енциклопедія етнології та етнодержавознавства.* — К., 1996.
44. *Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. док. і матер.* — К., 1994.
45. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і матер.: У 2 ч. / Упоряд. І. О. Кресіна та ін.* — К., 1997.
46. *Нельга О. В.* Теорія етносу: Курс лекцій. — К.: Тандем, 1997.
47. *Основи етнології та етнодержавознавства: Підручник.* — К., 1997.
48. *Ребет Лев.* Теорія нації. — Львів, 1997.
49. *Світова та вітчизняна етнологія та етнодержавознавство: У персоналіях.* — К., 1997.
50. *Свідзинський А.* Це складне національне питання. — К., 1994.
51. *Скифы и сарматы.* — К.: Наук. думка, 1977.
52. *Сміт Ентоні.* Національна ідентичність: Пер. з англ. — К., 1994.
53. *Старосельський В.* Теорія нації. — Відень, 1922.
54. *Яценко Б.* Велесова книга — пам'ятка ІХ століття // Хроніка. — 2000. — 1995. — № 1.
55. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина. — К., 1992.

УКРАЇНА — ПРИРОДА, ЕКОЛОГІЯ

📖 *Ключові слова: природа, екологія, довкілля, ландшафт, фізичні і духові явища природи, здоров'я людини, цивілізація, культура.*

Українці — як етнос — реальність всієї планети, та й для тих, хто вимушені бути поза межами Вітчизни, роль рідної природи у їхньому і бутті, і світосприйнятті та світорозумінні, характері і долі є першорядною.

Це зумовлюється самим феноменом природи³. Саме феноменом. Бо про природу в радянській системі говорилося незмірно більше, ніж про етнос. Однак і її розглядалося та трактувалося переважно утилітарно й спрощено-ідеологічно. Щодо утилітарності, то вона виражалася формулою: людина — цар всесвіту, і “нам не варто ждати милостей від природи, наше завдання — силоміць взяти їх у неї”. Наслідки відомі: тільки споживацьке ставлення до землі і корисних копалин, вод та лісів, зажерливо-хижацька їх експлуатація; перенасичення ґрунтів пестицидами й гербіцидами (часом — у 2700 разів), деформація й знищення гумусу; створення штучних водоймищ у місцях найбільшої родючості та зонах оздоровлення людей, порушення природного балансу між землею, водою, полями, лісами, повітрям, що призвело до корозії земель, заболочення або ж зневоложення гігантських територій; будівництво промислових монстрів без урахування і сировинної бази, і наслідків впливу на клімат, природу, людське середовище; підпорядкування величезних територій, промислових і сільськогосподарських комплексів України “загальносоюзним” управлінським структурам, що призвело до фактичного відчуження українського народу від власних природних багатств та порушення культури виробниц-

³ Див.: Сніжко В. В. Нариси з психоетнічної екології України. — К.: Веселка, 2001.

тва; і як підсумок, — будівництво в найбільш населених та багатих природними ресурсами, комунікативних (залізничних, водних, повітряних) районах атомних електростанцій, що не тільки спричинило колосальні матеріальні втрати, а й поставило під загрозу існування як природу України, так і генофонд нації.

Колишня “житниця Європи”, республіка, промислові багатства якої (залізо, вугілля, нафта) визнавалися переважаючими в Союзі навіть імперськими українофобами, але були безжалюно викачані на користь СРСР, — Україна стала світовою старчихою, зависла над прірвою. Нині її шантажують саме нестачею природних ресурсів (енергоносіїв), навіть хлібом. Та й це — тільки частина трагедії! Повнота її виражається в тому, що зневага до ества і законів природи призвела до ще більшої корозії гумусу духовного. Людина й природа стали антагоністами. Перед великою Руїною стала людина, а з тим і весь український етнос. І все не випадково. Природа є не тільки годувальницею. Вона — це й материнське лоно, в якому формується не лише фізичний, а й духовний генотип людини. Більше того — духовний генотип суспільств і культур, націй і вселюдства. Бо Природа — не тільки всеосяжна матерія, джерело Буття, а й безсмертний Дух, горнило Свідомості. Тож приємно усвідомлювати, що мірою всіх речей є Людина. Але необхідно усвідомлювати й те, що вчителем людини є природа; і як те, що вона ж може виступати носієм зла, першопричиною найбільших всеземних і вселюдських катаклізмів (достатньо вказати на війни й Чорнобиль), ні Україну (етнос, мову, націю, державу, культуру, ментальність), ні українця (характер, долю) не можна зрозуміти поза рідною їм природою.

При цьому вражаючими постануть і фізичні її характеристики.

Розташована між 43° і 53° північної географічної широти і між 21° та 50° східної довготи, Україна займає поверхню в 1200000 км² і є, подібно до Франції, однією з найбільших країн Європи. Осяжними є і її кордони: майже 2 тисячі кілометрів морем, близько 900 км з Румунією, 100 км з Угорщиною, 200 км зі Словаччиною, 650 км з Польщею, 900 км з Білоруссю і 700 км з Росією, сотні кілометрів з Підкавказзям.

Зрозуміло, зазначені межі не є твердо ustalеними принаймні з двох причин: 1) є межі етнічні і є межі державні; 2) і ті, й ті упродовж віків зазнавали часом надто помітних змін. Так,

величезними були межі Київської Русі (3 млн км²), але вони заповнювалися й неслов'янськими племенами. Значно звузились межі — і державні, й етнічні в період домінування Великого князівства Литовського, потім розширювалися за гетьманування Б. Хмельницького і зазнавали постійних змін у ХХ ст. Навіть наприкінці цього століття, коли розбудовується суверенна держава, етнічні та державні межі не збігаються як з об'єктивних причин (поширення українського етносу і в заморські території, існування місць компактного проживання українців на Далекому Сході та в інших внутрішніх районах Росії, в Казахстані, Башкирії, Калмикії), так і з політичних: за міжнародними угодами, схваленими Україною, існуючі кордони мають лишатися непорушними. Внаслідок цього цілі етнічні області (як Кубань, де за статистикою кінця 80-х років проживає 80–83 % етнічних українців) перебувають не тільки не в складі української держави, а й поза її реальним впливом. В окремих випадках це становище змінюється на краще: в місцях української колонізації відроджується національна свідомість й освітньо-культурний рух (як у Латвії); в інших продовжується знищення українських основ, як, до прикладу, в Зеленому Клину.

Чи ж можна сумніватися, що навіть великомасштабні розміри Вітчизни сприяють формуванню поетично-піднесеного, шанобливого ставлення до неї, вихованню почуття величчя і значущості?

Не менш суттєвий вплив справляють геополітичне розміщення та неймовірна різноманітність і багатство української природи.

Знову нагадаємо свідчення і грецьких істориків, і авторів пралітописів: одні, як Геродот, Аристотель, відзначали багатоманітність зв'язків русичів з народами далекого, середнього і близького Сходу, з Грецією, Римом і Візантією (отже, що ті мали з ними інтенсивний матеріальний і культурний обмін; зрештою, звідти прийшло й християнство, прийняте Володимиром Великим — хрестителем Русі — в Херсонесі). Наші ж прапедки окреслили картину найширших зв'язків Русі не лише з Півднем та Сходом, а й з центральною Європою та Скандинавією, які з великою вигодою використовували найефективніший зв'язок з південно-східними регіонами (у тому числі й з найбагатшою країною Азії — Індією), а шлях по Дніпру “із Варяг у Греки” мав величезне міжнародне значення.

Склалося історично, що наша правітчизна виявилася на перехресті світових життєвих артерій — Сходу і Заходу, Півночі й Півдня. А це визначало як її становище, роль, так і долю.

Мається на увазі і те, що ще в доісторичний період племена, які представляли трипільську, березинецьку, черняхівську, празько-корчацьку культури, мали всеосяжні політичні, торгово-економічні, військові зносини з наймогутнішими державами Сходу і Європи (арабськими, турецькою, римською, германською). Київська Русь зносила з країнами Європи навіть на династичному рівні: великі княжни ставали королевами Англії, Франції і Германії; родові зв'язки мали князі Галицько-Волинського князівства з урядуючими династіями Польщі й Угорщини, Австрії і Литви. Вікном у Європу була й власне Україна для Росії: щоб цивілізувати свою державу, Петро I, інші імператори перемістили до Москви та Петербурга, інших міст українську не тільки світську інтелігенцію (професуру Києво-Могилянської академії), що одержувала освіту і в найавторитетніших університетах Європи (зокрема Польщі, Італії й Франції), а й церковно-релігійну еліту.

Як показує Ю. Липа, геополітичне становище України визначало її особливе місце і в стратегічних планах Німеччини та інших держав Європи на початку та в середині ХХ ст.: подібного римському імператорові Нерону, саме через Україну планував прокладати шлях до Індії, інших країн Азії та Близького Сходу і Гітлер, стратеги інших держав.

Величезну роль у цьому відігравали й природні ресурси України: хліб, вугілля, нафта, залізна руда, кольорові метали, цукор (по видобутку яких Україна дорівнювалася найзначнішим країнам Європи — Англії, Франції, Німеччини, Італії або й переважала їх), а також морські та річкові водні артерії, що завдяки системі Дніпро — Дністер — Дунай — Чорне море з'єднували практично всі регіони Європи й Близького, а відтак і Далекého Сходу, Азії, Африки та Америки.

І все те, зрештою, зумовлювало як історичну вагу та місію, так і долю України: її геополітичне місцезнаходження, природні багатства притягували, але породжували не тільки повагу та добрі наміри, а й чорну заздрість та експансивні плани і колоніально-загарбницьку політику, особливо найближчих сусідів, котрі клялися навіть кровним родством, але і на цій під-

ставі здійснювали політику привласнення не тільки природних багатств, а й історії, духовно-інтелектуальних сил, навіть родових імен та святинь українців.

При цьому немало важило й те, що коли одні завойовники чи “брати”, як татаро-монголи, турки, поляки, румуни, угорці, нещадно експлуатували і українську природу, і українську націю (расу), але визнавали їхню етнічну особовість, то інші, як ідеологи російського месіанізму, вбивали клин навіть між природою, самосвідомістю та духовністю українців. Практично у всіх — і природничого, й суспільно-економічного, і гуманітарного профілю — підручниках вихвалялися багатства, достоїнства, краса природи Росії й Лівану, Кавказу (за Сталіна) і Бразилії, Швейцарії й Індії, але як про щось буденне й виключно функціональне говорилося про природу України.

І це за умови, що вона являє собою одне з найунікальніших явищ космічної цілісності.

Почати з того, що природа України містить у собі майже все, що властиве природі планети: моря, озера і ріки; степи і ліси; рівнини і гори. Клімат України сприятливий для здоров'я людей, хліборобства, тваринництва та культивування садів і виноградників, найрізноманітніших сортів овочевих, фруктових плантацій, розведення птахівництва, риби і грибів, унікальних сортів лікувальних трав.

Безмежно багата й родюча земля, тихі води, ясні зорі та чисте, високе й глибоке блакитне небо України. Тож цілком природно, що і в гербі та прапорі народу відбилися символи рідної природи: тризуб бога морів і річок, сонячно-жовта безмежність пшенично-житніх полів та блакить мирного, музично-пісенного, вічного неба. Сказати б — кольори душі українця.

Саме так — Душі, бо Природа — це не тільки фізичні субстанції, матерія всесвіту; природа — це й Дух, що є джерелом, а визначає сутність Буття, характер та долю кожної людини, а тим самим і її народу.

Зазначимо лише окремі прояви універсальності Природи — Матерії і Духу, Людини, Історії й природного Універсуму.

Ще в найдавніші часи, на зорі цивілізації самоусвідомлення людини почалося зі спроб осмислення, що є Я і що — не-Я, тобто весь світ матеріальних речей і тих таємничих сил, що впливали на почуття, вчинки, добробут, зрештою — долю,

життя і смерть людини. Тих таємничих сил було безліч, при тому і навколо людини (земля і вода, ліси і пущі, небо і зорі, громи і блискавки), і — що її вражало найбільше! — в самій людині, адже вона не могла пояснити багатьох явищ буття, їхнього походження, однак відчувала в собі відгомін незчислених проявів оточуючого світового огрому, які, до того ж, могли завершуватися і благом, але нерідко й трагічно.

Ще мислителі, митці античної Греції вважали природу Храмом, а втіленням ідеальної сутності — тих, хто втілював найкращі природні якості, і передусім — гармонію фізичної та духовної досконалості, сили, енергії, краси (Гея і Афродіта, Аполлон і Геракл, Ахілл і Венера, славетний Антей). Тільки співвідносно з природою розглядали та оцінювали вождів, мислителів, героїв і автори індійського епосу “Рамаєна” та “Махабхарата”, узбецько-гаджицького “Шахнаме”, грузинського “Витязя в тигровій шкурі”, киргизького “Манаса”, карело-фінської “Калювали”.

Не може не привернути уваги як поетизація людини: вона для еллінів як символ добротворчості — могутній гуманіст Прометей! — так і останній акорд: визнання, що й наймогутніша людина підвладна законам природи.

З часом усвідомлення двоїстої сутності й неоднозначності долі людини тільки посилюватиметься.

Так, могутні, навіть безсмертні образи постануть з шедеврів міфології та героїчного епосу практично усіх континентів: з “Біблії”, “Пісні про Роланда” (Франція), “Пісні про Сіда” (Іспанія), “Пісні про Нібелунгів” (Німеччина), “Хейке Моно-гатарі” (Японія), нашого безсмертного “Слова о полку Ігоревім” та його попередників — “Велесової книги” та билин Київського циклу.

Саме співвідносно з природою розглядалися проблеми добра, краси, справедливості, безсмертя і в індійській та грецькій філософії: залежно від способу життя душа індивіда по смерті переселяється або в тіло немовляти, або тварини (певного роду), або — рослини і лише з часом (буває, що й через тисячі років) — знову в тіло людини.

Ще й Середньовіччя поетизуватиме роль Природи, воно навіть оголосить її Богом (пантеїзм), надавши останньому рис привабливого, гуманістичного універсалізму.

Та з часом настане криза свідомості: розум (раціоналізм) поставить усе під сумнів, і людина запрагне бачити природу тільки коморою добра, безмовною рабинею.

Закономірно, що цивілізація ще тішитиметься дивовижними здобутками інтелекту доби просвітництва, грандіозними відкриттями астрономів, фізиків, математиків, мореплавців, але культура уже відчує наближення не менш масштабної хвилі — кризи гуманізму. І в драмі “Буря” В. Шекспір зобразить Аріеля (духа світла, свободи) та Калібана (людиноподібну пещерну істоту) як не просто окремих індивідів, а й як дві іпостасі мало не в кожній людській істоті. Людина — не тільки тіло і дух як протилежні начала, а й людина, в естві якої живе і ген совісті, честі, величі, і ген ницості та потворності. Як Фауст у Гете — дух пошуку, психічної глибини, безмежних сил людини, і його двійник Мефістофель — алхімік щастя, геній руйнівного раціо. Цілісна антична людина роздвоювалася, а відтак руйнувалася.

Це не могло не викликати вселенської тривоги. І коли англійський просвітитель Д. Локк у праці “Думки про виховання” усе ще відстоював ідеї формування людини на засадах раціоналізму (доцільності, вигоди), а тому відкидав попередні системи виховання, що базувалися на культурно-естетичних орієнтаціях (“бо ми мало бачили, — писав Д. Локк, — щоб хтось відкрив золоті або срібні копальні на Парнасі!” — *История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли*, т. II, с. 88), — український філософ-просвітитель Г. Сковорода і французький письменник Ж.-Ж. Руссо заволали: дайте людину серця! Інакше кажучи: природну людину.

Матеріалістична ідеологія оголосила це поверненням до минулого, отже філософією коли не абсолютно реакційною, то відстало романтичною, бо вона, мовляв, суперечила ідеям прогресу.

Не можна нічого спрощувати. І так само думати, що сучасники зможуть відмовитися від тих благ, які появляються лише за умови потужного науково-технічного поступу (НТР). Машина, літак, ГЕС, телевізор, лікувальна індустрія, хімія, біологія (генна інженерія) — усе це надбання, без яких життя існуючого типу людини є просто неможливим. Революційна зміна цього способу життя може обернутися катастрофою.

Однак не можна спрощувати й іншого: проблем співвідношення цивілізації і культури, матеріального і духовного, буття і свідомості, прогресу у сферах виробництва, добробуту, життєвих благ і гуманістичної духовності: постіндустріальне суспільство не усунуло ні супердержавних, расових, технократичних амбіцій, ні воєн, ні голодоморів, ні кланово-етнічних конфліктів, ні появи “масової культури”, що перетворює сучасників на беземоційних, бездумних роботів, зажерливих споживачів з анемічними духовно-естетичними потребами, винятково прагматичними ідеями, національним, фаховим, соціальним егоїзмом і шовінізмом.

Де не відбувається духовного поступу людини, там немає справжнього поступу. Є збільшення, але немає збагачення; може бути універсалізація умов життя, але не людської сутності. Отже, у плані матеріально-технічному ми можемо дотеперішні покоління у тисячі разів перевершити, а в мірі духовності — на тисячі років відставати від них. Цивілізація та культура можуть як взаємно доповнюватися, так і ворогувати. Еволюція цивілізації засвідчує: міра речей — духовна людина, а вчителем її є не тільки освіта (наука, мистецтво, культура), а й природа. Більше того: природа — передусім.

І це закономірно.

Уявімо собі нашого далекого прапредка: сіверянина, полянина, галичанина, степовика, поліщука чи помора минулих (аж до первісних) епох. Навіть щоб вижити, кожен з них мав узгодити (гармоніювати) свої стосунки щонайменше з природою: з її оточенням (ліс, вода, степа, море чи гори), рельєфом, кліматом, погодою. Бо це зумовлювало потребу і тип житла, знаряддя добування їжі і одягу, мирний чи войовничий, осілий чи кочовий спосіб життя, а тим самим — мету і форми виховання дітей, сімейний чи родовий (племінний), моно- чи екзогамний устрій, матрі- чи патріархат.

Отже, природа диктувала і форми соціального буття, уміння і орієнтації, звички, що з часом ставали характером: помор мав бачити широко (в межах землі і моря) й виробити в собі риси мужнього трудівника, динамічного купця і воїна; степовик — навпаки: упертого, терплячого селекціонера, землероба і воїна, готового й здатного щомиті захищати своє буття та добро і від непідвладних стихій, і від наскоків незчисленних во-

рогів (що важили і на його землю, і на тіло та душу); а людина з гір мала синтезувати виднокіл як долини та гір, так і неба, і розраховувати як на досвід, так і на інтуїцію, удачу, індивідуальну винахідливість у протистоянні з рослинним і тваринним світом.

Водночас не можемо не враховувати, що українець є і породженням своєї природи, і її формотворчою силою. Адже є дві форми природи: перша — яка існує раніше й незалежно від людини, і друга — творена самою людиною (всі надбання цивілізації, культури, мистецтва). І якщо перша не тільки впливає на людину, а й зазнає на собі її впливу (аж до творення морів, озер і річок; знищення чи насадження лісів; збагачення ґрунтів чи їхнє виснаження й переструктурування тощо), — то й друга є не тільки наслідком діяльності людини, а й сама формує її і фізичні, і духовні риси, якості та потреби.

При цьому важливо врахувати спосіб життя людей як у момент формування (коли вирішальний вплив справляє природа певного краю), так і в процесі активної життєдіяльності, коли людина може взаємодіяти з природою всієї України. А це момент великого принципового значення, оскільки специфічні риси характерів формує буття долин і гір, степових і приморських районів. Наукою доведено, що не лише фізичний, а й духовний генотип індивіда переважно кристалізується до 7 років. Отже, джерелами характеру стають материнське лоно (спадковість), сім'я і рід та природне оточення. Проте характер людини може збагачуватися і збіднюватися, відгранюватися та глибшати й увиразнюватися (в плані особовості), а може й блякнути, деградувати. Як зауважував ще Аристотель, тип характеру виявляється у скеруванні волі індивіда (виборі мети) та засобах її реалізації. Індивід може стати, а може й не стати індивідуальністю (особистістю). Все залежить від міри її розвитку та характеру життєдіяльності: пізнання й самопізнання; досвіду й інтуїції, моралі й етики, а також від середовища, яке або сприяє розвиткові та прояву індивідуальних якостей, нахилів, устремлінь, або гальмує чи й нейтралізує їх.

Риби, птахи, дерева розвиваються тільки у своєму питомому середовищі. Людина також найповніше самореалізується тільки у відповідних — природних і соціальних умовах.

І тут маємо нагадати, що природа чи не більшості країн є “уніформною” (однотипною). Україна ж є однією з унікальних “планет”, на якій співіснують (як у системі хімічних елементів) мало не всі природні типи Землі: південний (Херсонщина, Миколаївщина, Одещина, Крим) і північний (Полісся), східний (Чернігівщина, Донеччина) і західний (Галичина), а водночас райони, що є перехідними між яскраво вираженими південними чи північними, східними чи західними (Закарпаття, Кіровоградщина, Вінниччина, Черкащина, Київщина). Це виявляється і в кліматі та геолого-географічних особливостях, і, зрозуміло, в характері природних ресурсів та господарсько-економічній діяльності суспільства (сільськогосподарській, промисловій чи змішаній; виробничій чи обслуговуючій, внутрішній чи міжнародній).

Різномірністю відзначається рослинність, рельєф, тваринний світ, кількість і характер корисних копалин, а відтак — специфіка побуту, виробництва, способу життя в певних регіонах.

А тим самим, наголосимо ще раз, — і чинників, які впливають на життєдіяльність та характери людей, їхні як фізичні, так і духовні особливості. А в підсумку — на їхні долі.

Природа визначає зміст життєдіяльності народів і те, що ще в найдавніші епохи прапредки теперішньої України мали найширші міжнародні контакти, а тим самим — і культурний взаємообмін.

Той взаємообмін охоплював культури не тільки тих народів, що жили по шляху “із Варяг у Греки”, а й Індії, арабського регіону, Туреччини, Адріатики, магістралей, що вели до центральної і Західної Європи (тому не випадково в мові Київської Русі було чимало не тільки турецьких, болгарських, татарських, латинських, індійських елементів, а й кельтських, германських). І так само різномірну культуру землеробства, скотарства, лісництва, рибного і морського промислу тощо. Формували і найдавніші племена кельтів, скіфів та сарматів, готів і гунів, як пізніше хозар та половців, варягів і південно-західних слов’ян (білих хорватів).

Все те впливало й на психіку наших прапредків, в якій концентрувалися як миротворчі, так і войовничі тенденції, і як державно-унітарні, так і демократично-вічеві з перевагою особово-волелюбних (від дружинників Київської Русі до козаків

Запорозької Січі). А в культурі тривку основу здобула універсальніська тенденція: і щодо світосприйняття та світорозуміння, і щодо синкретизму у її змісті та формах; як ідейного (зокрема: язичництва з християнством і брахманізму з ісламом), так і художнього (слова, мелодики, танцю, театралізованого дійства); зрештою — у формах праці, ритуальних обрядів, мистецтва.

Універсальність — цю якість українського характеру формували й суспільно-політичні обставини розвитку, але не підлягає сумніву, що її первоосновою була ще праукраїнська універсальна природа, про що переконливо вивів у книзі “Ідеологія Терену” Валерій Сніжко. І універсальна не тільки в конкретних рамках часу й простору, отже, зумовлена збігом обставин, а за самою своєю суттю, що знайшла ідеальну форму реалізації в українській природі.

На доказ лише коротко зауважимо: універсальність природи не лише в її багатстві та різноманітності, а й у цілісності, до якої одвічно прагнуть усі її частини; і не тільки в її матеріальності, а й у її духовності, що неминуче визначає й універсальність та цілісність характеру українців.

Чи не найкращий і найпереконливіший приклад — структура і доля українського етносу (нації): вона стала багатогранним синтезом споріднених, але часом і віддалених етнічних компонентів. З цієї причини упродовж віків українська цілісність зазнавала й відцентрових тенденцій. Це використовували в політичних цілях сусіди. Здавалося: розпад неминучий. Та й за найнесприятливіших обставин могутньо проявлялася воля до цілісності, і навіть всупереч значно потужнішим зовнішнім чинникам Україна повертала свою суверенну субстанціальність.

Повертала згідно з законами вічної й цілісної природи.

Важко об’єктивувати увесь той багатогранний та таємничий процес. Тому лише пунктирно окреслимо джерела, шляхи й характер взаємодії природи й людини, що зумовлюються феноменом універсалізму як синтезу цілісності — з одного боку, і багатоманітності — з другого. Того, що зумовлювало і монізм української ментальності, і її відкритість.

Щойно народившись, людина постає віч-на-віч з природою: спочатку з її елементами (які сприймаються органами чуття: дотиком, нюхом, зором, слухом), а далі й з усім її огромом.

Зароджується не тільки страх, а й благоговіння, і не тільки спроба використати (підкорити) її, а й пізнати.

З цього моменту й починається поділ цілісного буття на Я і не-Я, на Людину і Бога, а тим самим пізнання й самопізнання, що є початком величезного процесу духовного життя індивіда. Поетизація природи, міра (масштаби) та наслідки цього процесу зрештою й визначають як масштаби самої особистості (бо універсальність матерії та духу потребує й універсальності методу їх пізнання), так і її долю.

І тут знову повернемося до універсалізму природи, що зумовлює й тип ментальності етносу (нації).

Далекий прапредок, що жив на Подніпров'ї, бачив ліси, поля і могутню, вічно мінливу річку: ліси схилилися до роздумів, до занурення в себе самого та постійного очікування зустрічі зі звіром; поля викликали своєю барвистістю й широтою почуття замилювання, спокою, рівноваги, свободи; а річка — могутній Борисфен — Дніпро — глибинну силу, відчуття вічного духу і змін, таке єднання з небом і сонцем, таку музику безсмертя, що й вся світобудова поставала як могутній дзвін у безмежній жовто-блакитній вежі (приклад — поезія Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини).

Це й визначало ядро генотипу українця.

Майбутнього не буває без знання минулого. Природа стає і книгою, й дзеркалом знання та самопізнання, епічного й драматичного самовираження.

А досвід віків засвідчує: природа змусить людину відкрити не тільки дерев'яні, кам'яні, металеві знаряддя, а й вогонь; і не тільки зброю вояцьку, а й зброю духовну: знання хліборобства, скотарства і мореплавства, а в цьому зв'язку — з природознавства, астрономії, торговельних, соціальних, культурних відносин. Отже, природа стала матір'ю освіти і науки, культури і мистецтва, а головне — інспіратором самопізнання людини.

Найперше впливає природа (формами) на емоції. А багатство форм породжує не тільки різноманітність уявлень, а й інтенсивність світовідчуття, енергії душі, різноманітність інтересів та життєдіяльності. А також — витонченість, глибину і шляхетність духу. Тому в людей з чорними від землі (чи вугілля) руками може бути особливо світла душа, і навпаки. Бо масштаби інтелігентності залежать від інтенсивності і масштабності по-

чуттів, а тим самим і роздумів, інтересів та мети, а в кінцевому рахунку — і рис характеру.

Тож логічно, що Г. Сковорода був великим філософом і поетом, його мудрість базувалася як на освіченості (в Києво-Могилянській академії вивчали спадщину як Греції та Риму, так і найновіших авторів відкриттів у сферах природничих та гуманітарних наук), так і на багатомісячному досвіді народу, і він органічно поєднав гуманізм греків з просвітництвом європейців XVIII ст., а концепцію природної людини (до речі, хлібороб!) з ідеалом свободи. І передовсім — свободи внутрішньої. Найпоказовішою в цьому плані є пропаганда Г. Сковородою трьох триад: першої — про те, що єдність космосу складають земля, небо і сонце; другої — що єдність Буття — це три світи: макросвіт (природа), мікросвіт (людина) і Біблія (Слово, що синтезує в собі все); і третьої: що цілісність людини складають три визначальні чинники: тіло, душа і серце. При цьому, якщо у першій триаді головним є Сонце, бо воно дає життя і небу, і землі, то в другій — Слово, бо воно виражає сутність у категоріях часу і Простору (Вічності), а в третій — Серце. Серце — це сонце і слово, тому й домінувати має Людина Серця. Має домінувати ще й тому, що розум — це сила обмеження, нормування, примусу; а серце — це свобода. Отже, найбільша природність.

Отже: Всесвіт — це Природа й Духовність. Вони перебувають і в доцентрових, і в відцентрових взаємодіях. А залежить все від людини: або вона спроможна духовно (інтелектуально-естетично) сприймати світ, або ні.

Головне — це пізнати себе самого! — наголошував Г. Сковорода. Бо пізнавши себе, ти пізнаєш і душу природи, а тим самим не тільки свої справжні якості (талант), а й справжнє покликання. Немає людей не обдарованих, є такі, що не пізнали себе й тому ведуть неприродний для них спосіб життя.

Отже, треба і хотіти, і вміти бачити природу, інакше вона може стати ареною і для щасливої повісті, і для жорстокої драми. Та й загалом: духовна сутність існує не так у речах предметного світу, як у самій людині.

Практично тільки людина може помітити й оцінити сутність гармонії у природі. Але — людина духовна, інтелектуально-емоційна.

Отже, необхідно учити сприймати і розуміти природу: її цілісність і гармонійність різновидів; її фундаментальну ви-кінченість та “схильність” до закономірностей і суворої до-цільності; її вічну оновлюваність, але на ґрунті непорушної спадкоємності; її синтезуючу сутнісну силу щодо мудрості (істини), добра і краси.

А особливо — щодо формування та вираження себе у Слові — найуніверсальнішій формі природи, створеної людиною.

Природа — мати, вона — це і фізичні явища (від Землі до Сонця), але вона — це й біосоціальна система, отже — це люд-ське суспільство у всіх його проявах та взаємодіях (від індиві-да до популяції), причинах і наслідках; вона — це цілісність землі і Космосу, людини і вселюдства; тому вона визначає міру багатства (матеріального й духовного) людини й народу, во-на — пророк грядущого, тому дбати про природу — це дбати про власну будучину. І все тому, що природа поєднує взаємо-дію всіх чинників буття кожної людини і нації, вселюдства: біопсихічних, соціально-економічних, політичних, виробни-чих, побутових, освітньо-наукових, культурно-мистецьких.

Трагедії голодоморів, Чорнобильська катастрофа і були зумовлені державною політикою щодо природи й стали при-чиною нових екологічних катаклізмів, а тому змусили сві-тову громадськість повернутися обличчям до українських справ.

Ще один з прикладів органічного зв’язку проблеми приро-ди з проблемами суспільства — еколого-економічно-державний розвиток та сучасний міжнародний статус України.

Перед вибором політики, економісти, промисловці, педаго-ги, агрономи, лікарі, владні структури: який шлях обрати? Отже: яку долю? яке майбутнє?

Часто мовиться: історія вчить того, що вона нічого не вчить. Та насправді історія — великий Учитель. Вона вчить. Є лише люди, не здатні засвоювати уроки історії. Так само великим Учи-телем є Природа. Потрібно тільки хотіти і вміти учитися в неї.

Станьмо і будьмо природними людьми! А це означає, що в напрямі гуманізації має розвиватися вся біосоціальна сфера: родинний добробут, виробництво, виховання; система освіти й науки; державна політика.

Термінологічний словник

Адміністративно-територіальний поділ України — поділ території держави на адміністративно-територіальні одиниці з метою раціональної організації державного та громадського управління регіонами, народним господарством, політичним і культурним життям. Станом на 1.01.2000 року Україна поділяється на Автономну Республіку Крим, 24 області (Вінницьку, Волинську, Дніпропетровську, Донецьку, Житомирську, Закарпатську, Запорізьку, Івано-Франківську, Київську, Кіровоградську, Луганську, Львівську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Рівненську, Сумську, Тернопільську, Харківську, Херсонську, Хмельницьку, Черкаську, Чернівецьку, Чернігівську), має два міста державного підпорядкування (Київ, Севастополь), 490 районів, 165 міст обласного і 279 районного підпорядкування, 903 селища міського типу та 28833 сільські населені пункти.

Водні ресурси — поверхневі й підземні води певної території, придатні для використання в народному господарстві.

Водний фонд України — всі водні об'єкти на території України. За Водним кодексом України до водного фонду України належать поверхневі води: природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки), штучні водойми (водосховища, ставки) і канали, інші водні об'єкти; підземні води та джерела; внутрішні морські води і територіальне море.

Екологія — 1) інтегрована наука, що досліджує середовище існування живих істот, включаючи людину, та всю сукупність взаємин організмів з їх середовищем, взаємозв'язки біологічних систем різного рівня (особин, популяцій, видів, біоценозів) з навколишнім середовищем, а також вивчає загальні закони функціонування екосистем різного ієрархічного рівня та їх роль у біосфері планети; 2) взаємозв'язок людини з навколишнім природним середовищем.

Екологічна безпека — особливий стан системи “природа — техніка — людина”, за якого забезпечується збалансована взаємодія природних, технічних і соціальних систем.

Моніторинг навколишнього середовища — спеціальні цілеспрямовані спостереження за станом та параметрами навколишнього природного середовища впродовж певних періодів часу.

Пам'ятка природи — територія або окремих природних об'єкт, що є унікальними природними утвореннями, має особливу природоохоронну цінність і охороняється державою з метою збереження у природному стані з науковою, культурно-освітньою, рекреаційною та естетичною метою.

Природа — 1) весь світ у різноманітності його форм; вживається в одному ряду з поняттями: матерія, універсум; 2) об'єкт природознавства; 3) сукупність природних умов існування людського суспільства; 4) створені людиною матеріальні умови її існування.

Природні ресурси — елементи природи, що використовуються як джерело засобів існування людського суспільства.

Природокористування — сфера господарсько-виробничої та наукової діяльності, спрямованої на комплексне вивчення, освоєння, використання, відновлення, поліпшення й охорону природного середовища та природних ресурсів з метою забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людини.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Борейко В., Андрієнко Т.* Екологічна освіта й заповідні території // Ойкумена. — 1991. — № 5. — С. 19–23.
2. *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992.
3. *Бурдіян Б. Г.* та ін. Навколишнє середовище та його охорона. — К.: Вища шк., 1993.
4. *Вернадский В. И.* Философские мысли натуралиста. — М., 1988.
5. *Горський В. С.* Історія української філософії. — К., 1996.
6. *Грожин А. С.* Філософські погляди вчених-природознавців Києва (друга пол. XIX — поч. XX ст.) // Філософська думка. — 1982. — № 2. — С. 73–84.
7. *Генсірук С. А.* Ліси України. — К., 1992.
8. *Етнос і соціум* / Відп. ред. Б. В. Попов. — К., 1993.
9. *Забужко О.* Філософія української ідеї та європейський контекст. — К., 1992.
10. *Заставний Ф. Д.* Географія України. — Львів, 1994.

11. *Знойко О. П.* Міфи Київської землі і події старовинні. — К., 1989.
12. *Історія філософії України: Хрестоматія.* — К., 1993.
13. *Кононенко П. П.* Українознавство: Підручник. — К., 1996.
14. *Кононенко П. П., Кононенко Т. П.* Освіта ХХІ ст.: Філософія родинності. — К., 2001.
15. *Крисаченко В. С.* Еколого-етнічна цілісність України: генеза, сутність, руйнування // Ойкумена. — 1992. — № 1. — С. 4–14.
16. *Крисаченко В. С.* Екологічна культура. — К., 1996.
17. *Людина і довкілля: Антологія: У 2 кн.* — К., 1995.
18. *Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні.* — К., 1993.
19. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. — К., 1992.
20. *Опалинська М. В.* Людина і навколишнє середовище. — Малин, 1995.
21. *Павленко Ю.* Екологічні аспекти індоєвропейської проблеми // Ойкумена. — 1993. — №1. — С. 28–35.
22. *Природа і етнос / Відп. ред. В. С. Крисаченко.* — К., 1994.
23. *Природокористування: методологічні та соціальні проблеми оптимізації.* — К., 1992.
24. *Розвиток філософської думки в Україні: Курс лекцій.* — К., 1994.
25. *Секуляризація духовного життя в Україні в епоху гуманізму.* — К., 1991.
26. *Сніжко В.* Ідеологія Терену. — К., 2004.
27. *Соціологічна думка України: Навч. посіб.* — К., 1996.
28. *Стратій Я. М. І.* Гізель про співвідношення природи і мистецтва // Філософська думка. — 1976. — № 2. — С. 96–106.
29. *Українознавство: Хрестоматія: У 2 кн.* — К., 1996.
30. *Українська душа.* — К., 1992.
31. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.* — К., 1991.
32. *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. — К., 1970.
33. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992.
34. *Яришева Н. Ф.* Основи природознавства. Природа України. — К., 1995.

УКРАЇНА — МОВА

🔗 *Ключові слова: мова, етнос, душа, міра культури, засіб пізнання, інструмент творення, духотворчий феномен мови, універсальна форма вираження буття і свідомості народу.*

Слово (мова) ще в найсивішу давнину виявило себе як найуніверсальніша форма і буття, і свідомості людини.

Наголосимо: найуніверсальніша! — бо ще на зорі розвитку людства було розуміння, що мова — не тільки засіб спілкування, як і слово — не тільки оболонка (форма), знак речі чи думки. Слово — це текст і підтекст, образ і думка, конкретне поняття і символ, ідея і форма, зміст і стиль, відбиток речей — і їх першопочаток, по суті — еліксир творення нових понять і речей (“родять у тридцятєро, у шістдесят і в сто разів”). Але щоб усе це схопити — необхідно, щоб хто дивиться очима — бачив, а хто слухає — чув і розумів приховані сутності. Бо слово — безмежність!

*Ну що б, здавалося, слова?
Слова та голос. Більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує.
Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди...*

писав Т. Шевченко, також наголошуючи на дивовижній — божественній і природі, і силі, і красі слова. Тому, коли над Україною нависла загроза загибелі (“Погибнеш, згинеш, Україно! Не стане й знаку на землі”), великий борець і пророк саме на мову поклав місію рятівника нації і держави, рішуче заявивши:

*Я на сторожі коло їх
Поставлю Слово!*

Так, мова — і знаряддя спілкування. Але це — одна з функцій. Головне ж, що мова, на думку Т. Шевченка, — феномен, який виражає людську, земну і космічну сутність, не лише форму буття (свідомість), а й саме Буття людини та нації, цивілізації і культури.

Тому з повними підставами писав великий педагог К. Ушинський у статті “Рідна мова” (написаній, до речі, на Чернігівщині): “Мова народу — кращий, що ніколи не в’яне й вічно розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина, в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі і грози — весь той глибокий, повний думки й почуття, голос рідної природи, який лунає так гучно в любові людини до її іноді суворой батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів... Мова — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв’язок, що з’єднує віджилі, живущі та майбутні покоління народу в одне велике, історичне живе ціле”. І тому: “Коли зникає народна мова, — народу нема більше!.. Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства більш нестерпного, як те, що хоче відняти в народу спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків. Відберіть у народу все — і він усе може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови — ніколи: вимерла мова в устах народу — вимер і народ. Та якщо людська душа здригається перед убивством однієї недовговічної людини, то що ж повинна б почувати вона, зазіхаючи на життя багатовікової історичної особистості народу — цього найбільшого з усіх створінь Божих на землі?”

У міркуваннях К. Ушинського важливі обидва наголоси: і на сутності, і на ролі та долі мови. До того ж мови і українського, й інших народів.

Причина, нагадуємо, у природно-суспільній та універсальній сутності феномену мови. І в цьому аспекті особливу вагу має те, що мова від природи є не тільки формою буття кожно-

го етносу (народу, нації), а й самим буттям. І це зумовлено природою (її таємничою й життєтворчою, духовно-універсальною сутністю).

Тут ми знову стикаємося як з проблемою Природа — Людина — Слово, так і з проблемою взаємодії першої природи (матерії) з другою (сферою духу, культури), отже, первісної — і створеної людиною, вершиною якої є мова.

Йдеться про те, що коли формально, то мову творить людина. Коли ж брати до уваги всі чинники творення її, то першо-причиною — спонукою! — постає природа матеріальна, яку ми розуміємо і як природу духовну.

Почати з того, що мова — це звуки (знаки — літери появляються пізніше), а звук народжується при появі людини на світ і виявляє спочатку свою фізіологічну природу (легені вбирають і видихають повітря), а вже пізніше — почуттєво-раціональну: захоплення чи страх, благоговіння чи гнів від зустрічі з представниками рослинного і тваринного світу, явищами природи (тепла чи холоду, вітру чи сонця, лісу чи води).

Це — перший чинник, що зумовлює не лише зміст, а й тональність, характер мови: в одній будуть образи, що підбиватимуть наявність верб, ставів, тополь, річки чи моря; в іншій — евкаліптів, верблюдів, оазисів чи пустель; в одній пануватимуть образи безмежно-високого неба, безкрайнього степу, таємничо піднесених у височінь гір, а в іншій — стиснутість джунглями чи ущелинами, безмовність льодовиків чи тундр.

Що краще для мови і які мови кращі? Найкраще людині — Вітчизна, тому немає загалом кращих чи гірших мов: є на певному етапі більш чи менш розвинуті; є краще чи гірше володіння мовою; є благородне чи шовіністичне ставлення до мов. Усі мови є специфічними. А найкраща людині та, що найповніше відбиває її буття і свідомість, її ментальність.

Є мови, у яких панують голосні, а є — де переважають приголосні звуки. Є сповнені переважно конкретно-речовими поняттями, а є абстрактно-науковими; в одних панує емоційний, в інших — раціональний лад. Визначальними є природа й спосіб життя людини (народу). Тому є мови, що й через тисячі років розвиваються, збагачуються, а є мови застигли й поставлені на грань деградації. Як зброя, якою або не користуються,

або використовують лише як декорацію. Чи однофункціонально. Подібно до мов багатьох народів колишнього СРСР, які практично були витіснені зі сфери державного функціонування, а тому почали витіснятися й зі сфери сім'ї та виробництва, освіти, науки й мистецтва, міжнародного спілкування. А в підсумку — зі свідомості, психіки.

Мова — це аналог природного буття, духовної сфери, характеру й долі народу, і — як народ — має свій внутрішній — єдиний і неповторний! — лад; як і народ, свою ментальність.

Закономірно, що доля і роль слова з найдавніших давен були і прерогативою, і найбільшою турботою держави та інтелігенції. На доказ достатньо навести два факти з життя інших народів: італійського та російського.

Після встановлення світової римської імперії і латинь була проголошена світовою мовою (функцію якої раніше виконував санскрит). Цією мовою не тільки видавалися укази, говорили “вольні” громадяни, а й писали апології та гімни Риму і його імператорам поети-раби. Навіть мова еллінів-греків була поставлена завойовниками на другий план. Тому думка не допускалася, щоб можна було вирватися з полону “світової” (імперської) мови.

І все ж знайшлася людина, котра наважилась розірвати пута духовного рабства: Данте Аліг'єрі. Причину “бунту” він пояснив у тричастинному трактаті “Про народну мову”.

Звернемо увагу на акцент у заголовку — про мову “народну”. Данте блискуче володів і “світовою” латиною, але дійшов висновку, що справжнє мистецтво може творитися тільки мовою народу (як раніше греками — грецькою). Отже, у його випадку — мовою італійською. Був величезний ризик стати не прийнятим великосвітським “натовпом”, який встановлював моди і ще й тим відгороджувався навіть від власних співгромадян. Та волю Данте скеровувало серце італійця, а водночас — генія, для якого завжди головне — це не наслідування чужого, а відкриття сутностей. Для письменника (митця) — це життя, характер, мрії і устремління, доля рідного народу, а відтак й інших народів. А відкрити глибинні сутності неорганічними шляхами та формами неможливо, оскільки твір — це органічна єдність змісту і форми. А коли так, то як же можна відкрити душу людини, ігноруючи

ті почуття, образи та поняття, що зародилися й жили в її естві (роздумах, пристрастях)?!

Отже, про рідний край — писати лише рідною мовою! — вирішує Данте. “Народною ж мовою називаємо ту, — наголошує Данте, — яку діти засвоюють від оточення, коли починають розрізняти голоси; або, коротше, народною мовою ми називаємо ту, яку вивчаємо без жодних правил, наслідуючи годувальницю” (История эстетики, т. I, гл. I). Джерело і творець мови для дитини — мати, оточення. І, в свою чергу, дитина (людина) згодом може стати творцем рідної мови. Особливо коли ця людина — поет, до того ж поет справжній, — а до таких ми зараховуємо тих, що “писали твори рідною мовою” (гл. 4).

Перейшовши на народну (італійську) мову, Данте став епохальною постаттю для всієї світової літератури. А його мова у XX ст. на одному зі світових конгресів лінгвістів поряд з українською та грузинською була визнана однією з найгармонічніших (наймузикальніших) світових мов.

Великим уроком стала позиція й російського письменника О. Грибоедова.

Представник “вищих кіл” держави, Грибоедов не зміг примиритися з тією фальшивою ситуацією, що панувала в Росії: мільйони говорили рідною мовою, а в урядових сферах, починаючи од царів, — німецькою чи французькою. І без того глибока прірва між “масами” та “елітою” дедалі поглиблювалася. Однією з причин було те, що та “еліта” була надто строкатою й чужорідною: імператори хвалилися своїми династичними зв’язками з родами Німеччини, Франції, Англії, бояри й дворяни несли свої родоводи від золотоординських ханів, татарських мурз, української та польської шляхти. І їй нерідко було абсолютно байдуже, чим живе народ, та й не розуміла вона його — ні в соціальному, ні в духовному, ні в мовному річищах.

Другою причиною стала позиція доморощеної інтелігенції: зречення рідних основ, бо ті основи вважалися плебейсько-неблагородними, по-селянському примітивними, а їх захисників вважали громадянами “низькородними”, відсталими від “Європи”.

О. Грибоедов відчув і неприродність, і ганебність такого становища, що загрожувало повною деградацією суспільства й

держави. Тому й зважився звернутися до російської інтелігенції з гіркими, мужніми докорами:

*Позбудемся ли чужестранья мод?
Чтоб добрый, умный наш народ
Хотя б по языку нас не считал за немцев?!*

Російська інтелігенція схаменулася й стала творцем народної культури. А це вплинуло й на долю російської держави. Шкода лише, що остання з часом і російську мову обернула на знаряддя імперського поневолення народів — національного, духовного, морально-етичного.

Невіддільною не тільки від буття, свідомості, характеру, долі української людини, нації, культури, а й від долі держави є і українська мова.

На жаль, і цього разу доведеться починати не з її першооснов, а з аспекту політичного.

До 90-х років ХХ ст. в жодній енциклопедії, в жодному підручнику переконливо, науково не говориться про час зародження української мови. Вживаються застереження на кшталт: несприятливі умови історичного розвитку знищили багато документів минулого, тому не маємо їх і про генезис мови. І це при тому, що різних версій, гіпотез, сенсаційних повідомлень та “відкриттів” щодо проблеми не бракує. Так, було модним починати вивчення її з часу появи “Енеїди” І. Котляревського. Щоправда, автори цього підходу одразу ж опинялися в патовій ситуації, бо не могли логічно пояснити: а що ж було доти, тобто — якою ж мовою говорив український народ до Котляревського? Коли якоюсь іншою, то якою і з чого ж (невже — з нічого) виникла потім українська? Тому набуло поширення уточнююче визначення: наприкінці ХVІІІ ст. з’явилася нова українська мова.

Здавалося, кризу подолано, та логічно постали інші питання: а якою ж була “стара” народна мова (до “нової”)? Як узгодити цю версію з тією, що творцем нової української мови став Т. Шевченко?

Навіть наукові студії М. Максимовича, О. Потебні, П. Житецького, І. Франка, М. Грушевського, згідно з якими історію української мови необхідно розглядати синхронно з розвитком етносу, нації, держави, а це — не тільки час Київської Русі,

а й доісторичні періоди, — не припинили дискусій. Одні продовжували шукати основ української мови ще в епоху санскриту, інші — з початку нашої ери (“Велесова книга”), а інші стали на ґрунт її і версій, згідно з якими української мови... взагалі не існує. Є наріччя польської або російської. Причина ж у тому, що не встановився український народ як нація і держава; він — лише гілка: польського або єдиного — східнослов'янського.

Порушила стрункість останньої ідеологічної версії теза Й. Сталіна, згідно з якою східнослов'янські народи почали формуватися в нації з XIV ст. Однак скоро ідеологи російського імперкомунізму узгодили цю “аксіому” вождя всіх епох та народів з іншою: що так було, але 1654 р. українці на основі Переяславської угоди возз'єдналися зі старшим — російським — братом і тим самі “зняли” існування проблеми на користь асиміляційних процесів. Отже, виходило, що загалом нації ще існують, але самі народи — і насамперед український! — прагнуть не до суверенізації (“сепаратизму”), а до злиття. Тому розчинитися в інтернаціональній (“російсько-світовій”) мові має й українська. Наслідком цього стало те, що українську мову фактично почали виживати зі сфер державного управління, освіти, науки, виробництва; і не стільки дозвіл, скільки рекомендацію батькам відмовлятися від імені дітей від вивчення... рідної мови трактували: з одного боку, як відданість... конвенції про права людини; а з другого — як вірність традиціям, бо ще в Київській Русі, мовбито, і не було різних мов, існувала одна — староруська, і держава або підтримувала її, або мовною політикою не переймалася.

Усе те було довільними вигадками або добре спланованою українофобською політикою.

Ось що засвідчують документи.

Як зауважує літописець, Києво-руська держава в офіційних інституціях, культових центрах насправді використовувала одну (за його визначенням — “словінську”) мову. Нагадаємо: так було і в Римській імперії, і в германській, британській, французькій. Але, як засвідчує книга та позиція Данте, паралельно існували й народні (племінні) мови та їхні прихильники. При розпаді імперій вони й ставали народно-державними.

Київська Русь була багатоетнічною імперією. І в ній не мо-

гло не бути офіційної мови. Такою (як конгломерат полянської та староболгарської, домінуючої у християнстві) і стала “словінська”.

Але ця мова не могла і не змогла витіснити автохтонні мови племен. А про їх існування, роль та органічну спорідненість з племенами недвозначно засвідчують літописці.

Як і інші племена, зазначає автор “Повісті минулих літ”, “поляни жили особно і володіли родами своїми”. І вони послугоувались спільно-словінською мовою. Та, як і інші племена (“чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимогола, корсь, нарова, діб”, що “мають свою мову”, — Літопис Руський, с. 6), і вони не могли не мати своєї мови. Коли ж прийшли варяги (а “звали тих варягів — Русь”), то їхній князь Олег сказав: держава повинна мати столицю; найвеличніше місто — Київ, тож “хай буде се мати городам руським”. Природно, що не тільки назву столиці, а й мову було визначено державною не заморську, а свою. Щодо заморської — то не тільки не варязьку, а й не якогось іншого, а Київсько-руського слов’янського племені. Такою мовою могла стати лише мова “столичного” племені, а ним були наші прапредки — поляни.

Говоримо про це тому, що століттями культивувалася версія, згідно з якою не просто алфавіт, а й грамоту, отже — мову створили нашим предкам болгарські філософи Кирило та Мефодій (греки за походженням). При цьому посилаються й на свідчення літописів. Однак літописці говорять про інше. А саме: що “був один народ слов’янський: слов’яни, що сиділи по Дунаю”, серед них морави й поляни. “Сим же моравам найперше було створено письмена” (азбуку слов’янську). Що ж до полян, то вони зверталися до “цесаря Михайла”, але з проханням прислати вчителя, бо “земля наша охрещена”, але нема людей, які б “учили, і повчали, і витолковували святії книги” (Літопис Руський, с. 15).

У цьому суть. Полянські мужі не просили творити грамоту як мову. Вони зазначали, що “не розуміють... ні грецької мови, ні латинської”, тому й просили прислати учителів, які б навчили розуміти чужоземні “книжні слова і їх суть”. Про зневажливе ставлення до своєї мови (і, відповідно, піететніше до іноземної) не можна було й думати. Не випадково ж, як заува-

жує літописець, і папа римський (Адріан), коли дізнався, що слов'яни почули “про велич божу своєю мовою”, зрадів цьому і “осудив тих, що ропщуть на слов'янські письмена” (виявляється, і тоді були такі!) та застеріг: “А якщо хто хулить слов'янську грамоту — хай будуть вони відлучені від церкви, аж допоки виправляться” (Літопис Руський, с. 15).

Суворішого покарання тоді не було, і це свідчить про те, яке місце посідала і сама мова, і проблема мов у житті народів та держав. І не тільки доби “Повісті минулих літ”, отже XI–XII ст. “Літопис Аскольда” розповідає про події IX століття (860 року, коли київський князь Аскольд подолав столицю наймогутнішої тоді Візантійської імперії Константинополь) й повідомляє про іншу дату та реальність принципового значення. А саме: що ще в час походу киян на Константинополь морави звернулися до імператора Візантії Михайла з проханням допомоги у справі перекладу релігійних книг на їхню мову. “...Цар Михайло покликав Кирила і Мефодія, і прийшли вони до царя. І сказав їм цар: “Ото звернулася до мене Моравська земля, прохаючи вчителів собі, які могли б їм перетлумачити святі книги...” І переконав їх цар, і послав до Моравської землі.

Розміркувавши, добрі ці і дивні мужі обрали найтоншу і **найпрекраснішу руську мову**, додавши до неї трохи від болгарської і сербської, і боснійської, і словінської мов, і чеської частину, і хорватської, — і тим розпочали новий етап міжнародного функціонування нашої прамови⁴.

“А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то учітесь”, — заповідав Володимир Мономах дітям, передаючи тим самим естафету своєму далекому в часі, але рідному духом нащадкові Тарасу Шевченку. І вчіться як на досвіді свого народу, так і чужих, “так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, а за се почесть єсть од інших країв” (Літопис Руський, с. 458). Але вчітесь чужому не за рахунок витіснення, а то й зневаги свого, а так, щоб була “мудрость своя” (Т. Шевченко).

Не важко переконатися, що Мономах, а також і Ярослав Мудрий бачили роль мови на рівні як сім'ї, суспільства, дер-

⁴ Літопис Аскольда // Українознавство. — 2003. — Число 4 (9). — С. 16.

жави, так і сфер пам'яті поколінь — отже: історіософії, віри, соціальних відносин, моралі й етики, філософії та політики держави. Але, повчаючи “вчитись так, як треба”, Мономах закликав звертати очі до книжки, а тим самим — і до природи та складного життя, совісті, честі, глибин і закутків душі. Так само, за свідченням літописця, надавав слову (мові, писемності) універсального значення й Ярослав Мудрий: “І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними повчаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, — так і сей. Отець-бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто крещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей (цілком природно, що літописці Києво-Печерського монастиря на все дивилися через призму своєї — церковної — сфери інтересу. — П. К.), а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Велика-бо користь буває людині од учення книжного (нагадаємо: і “Рамаяну” індійський автор, і “Калевалу” творці рун писали в ім'я збереження та збагачення досвіду поколінь, “тільки людині дано дар мови”, “мова не менше потрібна людині як знаряддя мислення, ніж кінь воїну”, — гадав і Данте. — П. К.). Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість-бо, і стриманість здобуваємо ми зі словес книжних, бо се є ріки, що напоюють весь світ увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними-бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості. А мудрість великою є... Якщо-бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своєї. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або її отими мужами... Ярослав же сей... любив книги і, многі списавши (що, до речі, є недослідженим. — П. К.), положив (їх) у церкві святої Софії, що її спорудив він сам” (Літопис Руський); спроби знайти бібліотеку Ярослава Мудрого продовжуються і донині).

Діяльність великого князя, справедливо нареченого Мудрим, стала великою традицією. Ще в “Ізборнику Святослава”

1073 р. говориться і про різні типи “мов” (функціональної та мистецької), і про роль та про багатство вітчизняної мови (“Також є 27 творчих образів, — говориться в тексті, — алегорія, метафора, зловживання, прийняття, зміна порядку слів, поворот, протиріччя, сполучення, ономатопея, порівняння, антономазія (заміна одного імені іншим), метонімія, найменування від протилежностей, перифраз, еліпсис, плеоназм, гіпербола, параболола, наприклад, повчання, персоніфікація, уподібнення, іронія, попередження” та ін.⁵). В “Ізборнику Святослава” 1076 року поезитизація мови сягає ще вищих реєстрів: вона прирівнюється до мудрості та законоустановлень розуму й серця, адже “як окрасою воїна є зброя, а корабля — вітрила, так і праведника — любов до книг. Потрібно лише пам’ятати: “Не перо пише, а розум” (народний афоризм). Тому багатою мову можуть творити лише багаті життєвим досвідом, інтелектом, душею люди. Ті, що розуміють: “Як бджолу бачимо, що по всіх садах і зіллях літає, з кожного з них збираючи корисне, так юнаки, що вчаться філософувати й хочуть дійти на висоту мудрості, всюди збирають, що краще”, — мають, наголошує літописець, збирати краплини мудрості та краси, існуючі у природі, щоб втілити їх у синтезі слова.

Слово — не лише вищий синтез, а й джерело самосвідомості народу, бо ж “книги подібні до морської глибини, хто пірне у них, той знаходить дорогоцінні перли”, — так розуміли й розв’язували проблему мови у Київській Русі. І можна тільки печалитися, що в наш “прекрасний час, неповторний час” більшовицько-імперської диктатури українську мову було проголошено рудиментом, приреченим на знищення (шляхом асиміляції та злиття). Але водночас і безмежно радіти, що життєносна естафету “прадівів великих” підхопили достойні нащадки доби Гетьманщини, наступних епох, також виявляючи символічну суголосність розуміння: “Слово — морська глибина. Хто в ній пірнає до дна — той, хоч і труду мав досить, дивнії перли вносить” (І. Франко).

Державна мова Київської Русі відіграє таку саму роль і в Русі Галицько-Волинській, а згодом — у Великому князівстві Литовському. Як зазначалося в його “Статуті”, “...А писар земський

⁵ Хрестоматія давньої української літератури. — К., 1967. — С. 10.

має по руську літерами і сломи руськими всі листи, виписи і назви писати, а не іншим езиком і словом” (1588). Бо “руськи език” був багатий словниковим запасом, багатогранний семантичною і синтаксичною структурами, з добре розробленою державною, законотворчою (“Руська Правда”), науковою, педагогічною, релігійною, мистецькою лексикою, розмаїтою евфонікою, ритмікою, оригінальною фонетикою.

Щоправда, можна почути застереження: і все-таки, то була не українська, а “східнослов’янська” мова. Та нагадаємо: ще Й. В. Гете прийшов до усвідомлення необхідності перекладу старонімецьких книг на мову ХІХ ст., бо давня мова суттєво (часом надто разуче) відрізнялася від німецької новочасної. Великий шлях внутрішньої еволюції пройшли всі мови світу. Інша річ, коли маємо справу з мовами чи наріччями: мова має свою викінчену структуру і оригінальний внутрішній лад; наріччя — певні морфологічні чи фонетичні відмінності (діалектні форми) від неї. Мова — стовбур; наріччя (діалекти) — гілки; або: мова — річка, наріччя — притоки, які збагачують головний потік, але не становлять без нього самостійного значення”.

Не є винятком і українська мова.

Її першоеlementи — в неоглядній давнині. Висловлюються думки, що її пракоріння ще в епосі санскриту (або й до неї). І оскільки мова — це природа, буття і свідомість кожного народу, все багатство його душі та історії, еволюції його внутрішнього і міжнародного розвитку, то розкриття повної і правдивої картини зародження, формування, сфер функціонування, долі мови означало б розкриття коду генези, характеру й долі народу (від сім’ї, роду до нації і держави).

Відсутність численних писемних пам’яток змушує нас іти зворотним шляхом: від історії народу до історії мови. Цей шлях й дає змогу зрозуміти, чому в давньоруській (яку літописці називають “словінською”), тобто державній мові Київської Русі таке велике семантичне розмаїття: є елементи східних мов (від санскриту до хінді), арабської, турецької і татарської, скандинавських, романо-германських, особливо багато — грецької та латинської, і — природно! — слов’янських: від моравської, чеської, староболгарської до мов племен Київської Русі (саме так: різних мов і

східнослов'янської держави, існування яких засвідчують літописці): у процесі багатомісячної еволюції наші прапредки взаємодіяли з народами світу не лише на господарсько-економічному та військовому рівнях, а й на рівнях родоплемінного, сімейного та династичного спілкування, у сферах торгівлі, освіти, культури. І це органічно відбилося й на характері розвитку мов. Ті іншоплемінні елементи (звуки, слова, фразеологічні, синтаксичні конструкції), що відповідали ладові певної мови, вбиралися нею, асимілювалися й ставали органічними. Ті, що відбивали поняття з буття, психіки (ладу душі) інших народів, ставали лише елементами словникового фонду й виконували інтернаціонально-комунікативну функцію.

Показавши прасослови мови: північного (середня Наддніпрянина, Полісся, Волинь, Наддністрянщина й Прикарпаття) та Південного (лісостеп середньої Наддніпрянини, Надпорожжя, Прутсько-Дністровське межиріччя) етномовних масивів, її синтаксису й лексики та занепад редукованих, Г. Півторак робить висновок: “З усього сказаного випливає...: Формування української (як і будь-якої іншої) мови було тривалим історичним процесом, що розтягнувся на декілька століть. Українська мова увібрала в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини, яка в інших слов'янських мовах відображалася меншою мірою або й зовсім зникла; у протокраїнських діалектах протягом VI–IX ст. виникло в різний час чимало інших специфічно українських або білорусько-українських, менше — українсько-російських діалектних особливостей, деякі з них — під впливом інших мов або іншомовних субстратів. Цей процес тривав і в епоху Київської Русі, і в наступний період — від XIV ст. і далі... певні зміни і вдосконалення мовної системи тривають і нині. Це — безперервний рух і розвиток. Але тією межею, від якої є вагомими підстави вважати українську мову як самостійну, був занепад зредукованих. Таким чином, межу XI–XII ст. можна умовно визначати початком самостійної історії української мови як мови українського народу”⁶.

⁶ Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку. — К., 1993. — С. 48–49.

Наступні століття засвідчили подальше структурування української мови як самодостатньої системи (і граматичним, і лексичним багатством та ладом), що яскраво відбилося вже не тільки в народній мові, а й у документах та писемних пам'ятках XVI–XVII ст., ідентифікацію народної, освітньо-наукової і державної мови.

I. Котляревський робить мову народу мовою писемної літератури, культури, театру, а Т. Шевченко — мовою української нації.

Останніми десятиліттями в Україні робилося все, щоб довести: у процесі взаємодії мови взаємозбагачуються, і це закономірно має привести до створення регіональних, а далі і єдиної світової мови (яка мовбито існувала до створення і руйнації за велінням егоїстично-жорстокого Бога Вавилонської вежі). На цій підставі українську мову все більше й більше насичували іншо(російсько-)мовними елементами й хвалили ті “прогресивні” зміни.

Та насправді треба було бити у вічові дзвони, бо відбувалося не збагачення, а *підміна* мови. Як і всяка органічна цілість, мова може вбирати загальноживані знаки, поняття, терміни, але не безмежно. Як вино, в яке елліни доливали води, але до такої міри, щоб не перетворити його на воду.

Українську мову перенасичували з метою її деструктуралізації та деформації внутрішнього ладу. Піддана такій обробці, вона стала втрачати органічну силу та енергію й витіснятися з головніших сфер буття народу. Тоді й цьому дали вигідне для іншої мови трактування: українська мова, мовляв, є мовою недержавної нації, а точніше — наріччям, і може існувати лише для домашнього вжитку або лише для консервативних сил суспільства, до яких, виходило, належало селянство — верства, що становила переважаючу масу нації.

Та історичний досвід засвідчує протилежне: по-перше, що мови — як і люди, суспільні верстви, нації! — від природи наділені неповторною, єдиною у світовій (земній і космічній) цілісності особовістю; по-друге, що у процесі розвитку вони змінюють (передусім — розширюють) свій кількісний склад, елементи структури (орфоепію, орфографію, частково — стилістику), та й при цьому зберігають саму структуру: її генетич-

ний код (внутрішню сутність та відповідну їй форму); а це, по-третє, зумовлює, що кожна мова органічно асимілює лише те, що відповідає її духовному ладові (семантичній основі), інше поповнює її арсенал тільки як функціональні елементи для міжнародного спілкування. Як і люди, мови можуть вступати в найуніверсальнішу взаємодію, однак і при цьому справжні мови (а не штучно “збагачені” паліативи) не втрачають своєї особовості (внутрішнього ладу): вони або відстоюють свій суверенітет, або гинуть.

Особовість української мови достатньою мірою виявляється не лише в її музично-гармонійній яскравості, а й у її семантичному багатстві, мелодико-ритмічному поліфонізмі, емоційно-філософській глибині і чи не найповніше — у її максимальній сконцентрованості та універсалізмі злиття змісту і форми. До того ж і мови як системи (цілісності), і окремих частин її структури.

При цьому, коли особовість мови визначена характером української природи, історії, людини, культури, то й сама мова виступає могутнім фактором зворотного впливу не лише на характер, тип української людини (нації), а й на тип української природи (зрозуміло — другої, твореної духом).

Маємо на увазі, що змістовно-формальний універсалізм української мови зумовлений універсалізмом буття, духу й свідомості усіх матеріально-духовних первнів України: її природи, етносу, культури, історії. А початки генетичного універсалізму — в найдавніших шарах людської еволюції.

Ще раз нагадаємо: Україна і її етнос — це рідкісний сплав універсальної різноманітності. Адже її природа — це гармонійне поєднання полів, степів і лісів, річок, морів і гір. При цьому є тисячі річок та озер невеликих, але Україна — це могутній Дніпро і Дунай, Десна і Дністер, Донець і Прут, синтезовані Чорним та Азовським морями. Україна — це невеликі, але безмежні, як море, таврійські степи. Україна — це і спокійна рівнина, і — горді, стрімкі гори Карпатського та Кримського регіонів. І так само: Україна — це й помірний клімат, і холодний північний та спекотний південний.

І люди: їхнє коріння — це, наголосимо, племена ядра Київсько-руської держави — від Прип'яті, по Дніпру і Росі. Але українці — це й сплав сіверян та кубанців, галичан і білих хорватів,

лемків, гуцулів і русинів. А за сивої давнини на природному терені України перехрещувалися кельти, скіфи й сармати, гуни і скандинави, греки, римляни й представники арабської, перської, турецької, татарської, білоруської, литовської, германської, педкавказької гілок.

Універсалізм української мови й стає виразом цього універсалізму української природи, історії, людини, нації і культури, а тим самим відбиває і їхні долі: то могутнього розквіту, слугування людям усіх сфер буття — в час розквіту чи піднесення суверенної державності, то жорстокого переслідування за умов колоніальної підлеглості, коли українська мова ставиться, мов злочинець, поза законом, але й за тих умов залишалася Феніксом завдяки своєму універсалізмові.

Не раз українську мову проголошували вмерлою; 174 рази її забороняли. Але вона виживала тому, що була не тільки формою, а й Буттям нації: і виражала сутність, і формувала її історичну генезу, світовідчуття і світорозуміння, культуру, ідеали, філософію, волю, зрештою — тип Людини. Етнонаціональну ідею.

А випробувань випало на долю української мови над всяку міру. На доказ візьмемо лише частину фактів.

Ще в час Великого князівства Литовського, коли князь Ягайло став польським королем, руська (українсько-білоруська) мова (якою був написаний “Судебник” великого князя Казимира Ягайловича та “Литовський статут”, яким 1588 р. і юридично було узаконено державний статус руської мови) знає несправедливо жорстоких утисків: спочатку її відтісняють польською на периферію, а далі й забороняють. Це було тим несподіваніше, що польський король Казимир Великий навіть документ про привілеї польської шляхти “Вислицький статут” видав “русською мовою”, король Казимир Ягайлович краще і говорив по-руському, ніж по-польськи (і загалом, “усі Ягайловичі, — свідчить польський історик, — аж до Сігізмунда Августа, в Литві писали привілеї... по-руському, а говорили по-руському часом краще, ніж по-польськи”), у бібліотеках багатьох королів українсько-русських книжок було більше, ніж польських (у короля Сігізмунда 1:22). Однак після Флорентійської унії починається наступ католицизму й боротьба у сфері мовного розвитку: українці, білоруси створюють свої школи

(1596 р. княгиня О. Чарторийська-Горностай — у Пересопницькому монастирі, Г. Гайська — при Почаївському монастирі, Р. Ярмолинська — у Загаєцькому, в Білостоці, Холмі, Смотричі) та школи-академії (в Ракові, Хмельнику, Дубні). А католики-єзуїти відкривають мережу своїх закладів (у Києві, Львові, на Волині, в Острозі, Володимирі-Волинському, Кременці, Заблудові). Особливого впливу набуває Острозька Академія (1576 — 1580) та мережа Братських шкіл (Київська, Львівська, Успенська). У час бездержавності це стає вирішальним чинником збереження народу і його культури.

Та не випадково з часу смерті Костянтина Острозького (1608) занепадає і його Академія, а на її базі онука Анна-Алоїза засновує Єзуїтську колегію: польсько-шляхетський уряд знищення православної віри та українців як нації і її державності та культури розпочинає зі знищення української мови та системи освіти, перекладацької й видавничої справи. Від народної мови відсторонюється інтелігенція (з примусу чи в погоні за привілеями та чинами).

Поява Запорозької Січі знаменує перший етап створення системи захисту національної віри, культури, освіти та мови. Достатньо нагадати, що гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний 1616 р. записався до Київського Богоявленського братства (родоначальника Академії) з усім своїм козацьким військом, і це мало практично загальнонародний резонанс. У братських школах обов'язковим стає вивчення не лише класичних — грецької, латинської, а й слов'яно-руської мови. І так само латинською чи слов'яно-руською мовою пишуться наукові праці та підручники з поезики, арифметики, граматики, астрономії, фізики. Навіть католики-українці видають шкільні підручники та книжки мовою, наближеною до народної.

Як наслідок, з'являються “Адельфотес” і “Граматика” Л. Зизанія; 1616 р. з друкарні Віденського братства вийшла “Граматики словенския правильное синтагма” М. Смотрицького та його ж “Граматика” для шкіл (видавана 1648, 1721, 1755 р. в Москві). Починається складання словників: 1596 р. надрукований “Лексик” Л. Зизанія, а 1627 р. — славнозвісний “Лексикон Славеноросский и имен толкование” лінгвіста Памви Беринди

(який, до речі, переклав на українську мову понад 8000 іншомовних термінів та понять). Розпочали діяльність Віденська, Острозька, Львівська, Києво-Печерська друкарні, що з 1574 до 1612 року випустили 84 книжки.

Окреслились контури розквіту української мовознавчої науки. 1643 р. студент паризької Сорбонни І. Ужевич складає текст граматики української мови. Виходять друком праці інших авторів.

Однак насправді усе те виявилось раннім цвітом, прибитим морозом: і церковний клір, і світська інтелігенція все більше підпадають під прес польської адміністрації та католицизму. Народна мова оголошується плебейською і забороняється для використання в системах освіти, церкви, науки, державного управління.

Другим етапом розвитку основ народної мови, закоріненої ще в докиєво-руському періоді, стає Гетьманщина, що проіснувала понад 150 років.

Особливої уваги в цей час набуло те, що і Богдан Хмельницький, який іменував себе “Самодержцем руським з Божої ласки”, і такі його наступники, як І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, П. Калнишевський, мислили Україну як державу, а тому повноправною, рівною з іншими “від природи” (“від Бога”) вважали й українську народну мову та культуру. А гетьман К. Розумовський ставив перед імператрицею питання про відкриття у своїй столиці українського університету. Російський царизм відкинув ті домагання. І все те й визначило долю української мови у XVII–XVIII ст.

Спочатку на західноукраїнських (як і білоруських) землях (Галичина, Волинь, Холмщина) була заборонена книжна (офіційна) українська мова і замінена польською. З проголошенням львівським владикою Й. Шумлянським прийняття унії (1700) народна мова витискується й зі сфери релігії.

Давно тавро на уста українського народу накладає російський імперський режим, антинародна політика якого також набуває тотального характеру.

Повчальна ретроспектива: з перемогою національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького відновлюється державна освітня політика. По всій Україні розгалужу-

ються мережі шкільних осередків. Києво-Могилянська академія стає освітньо-науковим закладом, в якому формуються кадри просвітителів: не лише для України, а й для інших слов'янських земель (у тому числі Росії, Сербії, Хорватії, Словенії). Освіта стає надбанням усього народу — його національного й духовного розвитку. Виникають міські й полкові (в усіх українських областях-полках) школи та академії. Україна стає чи не найосвіченішою країною Європи. Як писав сирійський учений-мандрівник Павло Алепський, який побував в Україні за часів Б. Хмельницького, його вразив високий рівень освіти й культури українців: “По всій козацькій землі, — зазначав він, — ми помітили прегарну рису, що нас дуже здивувала: всі вони, за незначними винятками, навіть здебільшого їх жінки та діти, вміють читати і знають порядок богослужінь та церковний спів”. Це — завдяки установленому в державі правилу, а також тому, що й серед “монастирських наставників, зокрема, Київської лаври, є люди вчені, правники, риторики, які знають логіку і філософію та працюють над важливими проблемами”. Логічно, що українські люди добрі й душевні, культурні й примітні (чим нагадують характеристику полян у “Повісті минулих літ”). І коли Алепський та його супутники були в Москві й там у них “наче замки висіли на серці, думки були до краю придавлені, бо в московській землі ніхто не почував і себе вільним”, — то в Україні люди “були приязні і ласкаві, поводитися з нами як із земляками”, і тому на цій землі чужинців “залила радість й серця розширилися”. Освіта виявилася суголосно зі станом державності, моралі, культури й етики, з типом людини й суспільства, а все це — і в поведінці протестних сил осені 2004 року!

Не менш важливо, що ширилися та оновлювалися не тільки межі функціонування мови, а й її внутрішні особливості, якості та можливості. Маємо на увазі, що українська мова мала свій лад та своєрідну систему фіксації ще у прамові, а та сягає корінням щонайпізніше II ст. до нашої ери. Загалом кожна мова має і споріднені з іншими, і притаманні лише їй звуки та букви, а також специфічну форму позначення їх (один з прикладів української мови — графеми “г” і “ґ”). Для української мови характерна невідповідність графічної (літерної) системи письма звуковій, а також еволюційна зміна принципів правопису.

Так, у киево-руський період книжна вітчизняна мова базувалася на історико-етимологічному принципі і дотримувалася староболгарських правописних норм. Через це літери того письма не завжди адекватно передавали живу вимову (не сприяла графічній уніфікації й відмінність між племінними говірками). Багатство форм зафіксувало зображення навіть окремих звуків (літери *i, u, e, ε*; літера *ї* зафіксована в більш як 20 зображеннях).

Історико-етимологічний принцип властивий мовній практиці аж до XVIII ст. (навіть творчості І. Котляревського). З початку XIX ст. все більшого застосування набуває принцип фонетичний. І це пов'язано як з внутрішньою еволюцією самої мови, так і з обставинами її розвитку.

Стосовно мови ще староболгарські та візантійські впливи були як добром, так і злом: бо й розширяли лексичний фонд, і витісняли семантику, деформували лад народної мови. Польська мовна експансія і на законодавчому рівні загрожувала навіть існуванню української мови. А разом з тим — і українському типові культури, людини та суспільства. Ті кар'єристи були як турецької, польської, так і російської орієнтації, та наслідок того був один: зневажливе ставлення до народної мови й культури як до явищ нижчого сорту — мужицько-периферійного. І зрозуміло, що таке ставлення культивували чужинці; а от з боку “своїх” — то було не чим іншим, як зрадою й проявом найвищого аморалізму. Однак він укорінювався. Рідна мова, за словами ідеолога уніатства П. Скарги (автора твору “Про єдність Церкви Божої...”), є непридатною для серйозної справи, теологія, філософія, інші науки можуть виражатися лише грецькою чи латинською; слов'яно-руська ж мова — як мова посполитих, мужиків — непридатна для жодної з наук. Ця позиція відбилася й на мовному режимі ряду академій (у тому числі й Київської), а це спричинило величезні не тільки освітньо-наукові, а й духовно-моральні втрати. Тому кращі представники Гетьманської держави проблему мови й поставили в число першорядних.

Так, не лише П. Сагайдачний одним із найголовніших напрямків своєї політики вважав освіту й науку. І митрополит В. Рутський, що 1624 р. заснував семінарію (“спільну для ру-

сичів і москалів”), протестував проти переходу на латинські обряди, оскільки, писав він, “коли у латинських школах за чотири роки 200 руських шляхтичів перейшло на латинський обряд, то що залишиться від руської шляхти за десять років? Очевидно, що народ залишиться без інтелігенції, а тим самим і без майбутнього; він не зможе виконати зумовлену Богом історичну місію”.

З урахуванням цього розвитку української освіти і науки сприяв Б. Хмельницький. Вимогу про створення двох академій — української та польської — і про зорієнтовані на інтереси України гімназії, колегії, школи, друкарні ставив як обов’язковий пункт Гадяцької угоди (1658) гетьман І. Виговський, а через 20 років — гетьман П. Дорошенко, відправляючи послів до Варшавського сейму.

Політику протекціонізму щодо вітчизняної освіти, науки, культури проводили гетьмани І. Мазепа та К. Розумовський, митрополит П. Могила, що й забезпечило їхній бурхливий розвиток та міжнародне визнання, зокрема — Києво-Могилянської академії. “Саме в Академії, — зазначає з цього приводу З. Хижняк, — формувалась українська літературна мова, література й поезія, в яких відбивались тенденції демократичного світогляду народу”⁷.

Державницько-національний підхід до проблем буття народу зумовив і те, що з’явилися твори (праці) українські не лише формою (мовою), а й змістом. Яскравий приклад тому — “кройніка” “Густинський Літопис” (1670), у якій подано історію Київської Русі до кінця XVI ст. і в якій історію України та її культури подано не тільки в контексті світової історії, а й як самодостатньо народну. А це виховувало не лише знання, а й патріотичні переконання, зв’язувало покоління й віки, минуле, сучасне та майбутнє.

“Велика Руїна” держави зумовила велику руїну й української мови. Зокрема, ліквідація Гетьманщини та Запорозької Січі зумовила ліквідацію не лише численних освітньо-наукових закладів (аж до Києво-Могилянської академії), а й кадрів інтелігенції, і національних законодавчих інституцій — і зако-

⁷ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. — К., 1981.

нів та праць, що сприяли б розвиткові національно-державного й освітньо-культурного будівництва.

Перші докази свідомої руїни виявилися ще за життя гетьмана Б. Хмельницького, коли поза ним російський і польський уряди домовилися про поділ України і, тим самим, про знищення її не те що суверенітету, а навіть автономії. Протест українського гетьмана цареві не зупинив злочинно-зрадницьких дій адміністрації Романових. Та якщо тоді царизм діяв таємно, то Петро I відмовився не тільки від зобов'язань, визначених Переяславською угодою (хоча лицемірно звинувачував у зраді І. Мазепу), а й від маскуванню колонізаторських замірів. Саме він видав укази про заборону існування української системи законодавства та освіти, а також вживання української мови не тільки у світських, а й у церковних публікаціях. Його наступники ще поглибили кризу. Вирішальним у цьому процесі став час правління Катерини II, за якої 1764 р. К. Розумовського змушено зректися гетьманства та всі проблеми України доручено вирішувати російській "Малороссийской коллегии". 1775 р. зруйновано Запорозьку Січ і останнього кошового Калнишевського підступно заслано до Соловецького монастиря. 1780 р. офіційно скасовано рештки автономного управління. 1783 р. скасовано козацькі полки (а з тим і адміністративні інституції). 1786 р. позбавлено елементарних автономних прав і українську церкву, зокрема — видавати твори не лише світського, а й релігійного змісту українським правописом. Друкарні, що містилися в монастирях (як Чернігівська) і наважувалися порушити цю вимогу, бралися штурмом військами і руйнувалися.

Наслідки не забарилися: ревізійні полкові книги засвідчують, що ще на середину XVIII ст. на території тільки семи полків (Ніжина, Лубен, Чернігова, Переяслава, Миргорода, Прилук і Полтави) у 35 містах і 61 містечку та 792 селах нарахувалося 866 шкіл (одна на тисячу жителів). Величезну роль відігравали колеґіуми, засновані в Чернігові (1700), Білгороді (1722, 1726 р. переміщений до Харкова), Переяславі (1730), і семінарії (Полтава, 1779).

Та з ліквідацією державності статистика засвідчила: невдовзі на Слобожанщині одна школа стала припадати на 2500 жи-

телів (а через 100 років — на 4270!); на Чернігівщині через 100 років лишилося тільки 52 школи (і кожна з них припадала на 6730 душ). Так само розгорталися події й щодо Києво-Могилянської академії: коли за І. Мазепи в ній навчалось щорічно по 2000 студентів, то за умов репресій в ній лишалося близько 160, а згодом вона була закрита як світський навчальний заклад зовсім...

1783 року і офіційно — імператорським указом — в освітніх закладах було впроваджено навчання російською мовою (обов'язково з вимовою, що існувала у Великоросії).

Ще гіршою склалася ситуація в західноукраїнських землях, на Буковині та в Закарпатті. І раніше там провадився польський шовіністичний курс на повне витіснення українського шкільництва. З часу поширення меж російської експансії на тих землях активізується ще й русофільство — як реакція на польські і мадярські утиски та сподівання на захист “білого і одновірного” царя.

Це тим прикріше, що Галичина цілі століття продовжувала освітні традиції київських князів та короля Данила Галицького. Тож і сталося, що величезну увагу в культурно-освітній сфері взяли на себе львівські, луцькі, острозькі, волинські школи, братства, академії та друкарні ще за умов Великого князівства Литовського. Цілою епохою стала діяльність осередків товариств “Просвіта”, що розпочали діяльність 1858 р. Хай і опосередковано, але всебічний вплив справляла Гетьманщина, а також прямі зв'язки з науково-освітніми інституціями Європи, в яких навчалось сотні українців. Певне полегшення від польського, мадярського, румунського гніту прийшло за австрійського протекторату: українці дістали змогу розвивати свої не лише початкові, середні, а й вищі навчальні заклади. Але вповні скористатися ліберальнішою політикою не зуміли через значні розшарування, зокрема конфесійні — в середовищі своєї ж шляхти та інтелігенції: міжособна боротьба призвела до поразки всіх українофільських груп. Вони почали служити не стільки рідному народові та Вітчизні, скільки їхнім ворогам, послаблюючи тим і без того слабкі сили. Тому і вийшло, що шкільна система й на теренах України опинилася в руках поляків, мадяр та румунів. Хоча в школах вивчалася й

українська мова — у трьох типах державних шкіл: нормальній, головній, тривіальній — мовою навчання стала німецька, а згодом польська. Мовою ж шкільних підручників (“Читанки” 1786 р., “Катехизму” 1788 р. і “Букваря” 1790 р.) стала словеноруська. А під кінець XVIII ст. на українську мову відводилося лише 2 години. Цісар Йосиф II 1781 р. видав указ, згідно з яким можна було створювати народні школи скрізь, де було 90–100 дітей, і на терені України українська мова вводилася в школах як крайова. Та й цю можливість з часом було втрачено через вольову кваліть і глибоку денаціоналізацію власної інтелігенції й міжконфесійні чвари.

Ще одна можливість покращити ситуацію виникла з відкриттям 1784 р. Львівського університету й дозволом викладати в ньому книжною мовою на церковнослов'янській основі. Однак і цього разу професори-українці зрадили свій народ. Вони, як писав Б. Лепкий, стали орієнтуватися на католицько-латинські традиції, тому в них “затратилося почуття народної честі, забулася колишня слава, люди не вмiли постояти в обороні своїх прав”, оскільки їм “здавалося, що рідна мова, котру допущено до викладачів університетських, гірша від інших”. Так власні вади було переадресовано мові, а це обернулося великою народною драмою: почали ширитися версії, що від української мови відвертається сам український народ: на східній Україні він прагне зрусифікуватися, на західній — сполучитися чи онімечитись. Дійшло до того, що ще у XVIII ст. на Лівобережжі видавалися лише російськомовні публікації, а перша на терені України газета (“Газет де Леопольд”) у Львові (1776) вийшла мовою... французькою.

І щастя України в тому, що її талановитий, героїчний народ не втратив ні духовної, ні національної особовості: він борюся. Як боролася й свідоміша своєї місії інтелігенція. Тому й сталося, що українська мова поволі, але все настійливіше входить у творчість І. Вишенського і М. Смотрицького, в поезію й драму Києво-Могилянської академії, І. Гізеля і П. Могили, в мову документів Б. Хмельницького й І. Мазепи та Конституції П. Орлика, історіософських праць (літописів) козацької доби і славетного поета-філософа Г. Сковороди й поета-драматурга І. Котляревського. На початок XIX ст. проблема української мови стає для прогресивної інтелігенції (і не

тільки української, а й інших народів) центральною. Г. Квітка-Основ'яненко розгортає дискусію, основною ідеєю якої стає: українська мова є, як і всі слов'янські мови, самодостатньою. Вона може й повинна стати мовою найсерйозніших жанрів словесності. І не тільки словесності, а й науки та громадського життя. Апогеєм цієї еволюції стають погляди і слова Т. Шевченка: необхідно мати свою мудрість, а це означає — пам'ять історії й роду, свою освіту, науку і мову. На москалів (інших сусідів) не оглядайтеся: “у них народ і слово і у нас народ і слово”. Щоправда, духовні покручі цього не усвідомлюють, їм чужі досвід і слава великих прадідів. Та відродження нації невідворотне!

М. Шашкевич і Т. Шевченко розбудили сумління інтелігенції й скріпили, наснажили серце нації гідністю та історичною волею. А їхня творчість змусила визнати: “...Можна, отже, малоруську мову вважати зовсім окремою мовою, а не діалектом великоруської... Малоруська мова поширена по всій Південній Росії, від Галичини аж до річки Кубані” (П.-Й. Шафарик, 1826). І тому “ми повинні присоромити й змусити замовкнути людей з дивним поняттям, які прилюдно проповідують, що не належить тією мовою писати, якою 10 млн говорять, яка має свою силу, звороти, гумор, іронію і все наче як у порядної мови” (Г. Квітка-Основ'яненко, 1839).

Найкраще український народ присоромив недругів тим, що породив людей, які його мовою витворили художні шедеври та здійснили відкриття не лише в літературі, а й у науці та сферах лінгвістичної, філософської, суспільно-політичної думки. Завдяки цьому світ знову звернув свої погляди до України, пророкуючи їй, як великий Й. Г. Гердер, майбутнє нової Еллади.

На жаль, пробудження великої нації викликало й перманентну конфронтацію імперських режимів, бо перестрашило за їхнє майбутнє. Починається невпинний процес переслідування й нищення української мови. Після заборон Петра I і Катерини II (та вимог друкувати книжки тільки “согласно с великороссийскими печатями”, щоб, не дай Боже, не виникло “никакой розни и особого наречия”), зокрема й досліджень про Україну (як націю, державу, культуру) 1863 р. виходить Валуєвський циркуляр, яким не тільки “остаточно” забороняється українська мова, а й ініціатором цього оголошується... сама

українська нація! Розвиток освіти (та ще й народною мовою), видання букварів (у тому числі й Шевченкового), підручників (навіть з географії), граматик — це все забаганки націоналістичної, ворожої народові інтелігенції, брехав міністр. Сам же народ “самый вопрос о пользе и возможности употребления в школах этого наречия (так атестував українську мову у вірно-підданому доносі цареві й одеський “Сион”) не решен, но даже возбуждение этого вопроса принято большинством малороссов (очевидно, тієї ж газетки “Сион”. — П. К.) с негодованием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого малороссийского языка не было, нет и не может быть, и что наречие их, употребляемое народом, есть “тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши (наприкінці ХХ ст. демократ Солженіцин приєднається до основних тез цього документа-пасквіля, але виправить реакціонера-міністра: звинуватить у створенні української мови й псуванні російської “австрійську подтравку”. — П. К.), что русский язык так же понятен для малороссиян, как и для великороссов и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами (очевидно — Т. Шевченком, П. Кулішем, М. Максимовичем, М. Костомаровим. — П. К.) и в особенности поляками так называемый украинский язык”.

Український народ, його інтелігенція відповіли на ці інсинуації ґрунтовними працями з мовознавства П. Житецького і О. Потебні, П. Куліша й Б. Грінченка, і тоді, оскільки влада міністра виявилася недостатньою, новий драконівський указ — Емський — 1876 року підписав сам цар.

Нагадаємо: підписав указ таємний, бо ж не тільки Катерина II атестувала себе матір'ю “найщасливішого на землі її племені” — українців, а й Олександр II видавав себе перед Європою як друг і захисник колонізованих народів. Благо, що Європа (як і пізніше за Сталіна, чи й у 90-х роках ХХ ст.) вірила чи робила вигляд, що вірить російським тиранам, і байдуже споглядала агонію приречених на знищення націй, мов і культур.

Що ж до змісту указу, то цар “секретно” височайше повелівав: не тільки не допускати навчання українською мовою та друкування книг, а й:

1. “Не допускать ввоза в пределы империи без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати каких бы то

ни было книг и брошюр, издаваемых на малороссийском наречии (і це, зауважимо, повториться в “демократичній” більшовицькій імперії, хоч лідер її — В. Ульянов — 1917 р. й писав: “проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу, всіляко прищеплював йому ненависть до тих, хто забороняв навіть українським дітям говорити і вчитися рідною мовою”).

2. Печатание и издание в империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии...

3. Воспретить также различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатные тексты к музыкальным нотам”.

Не було прямого повеління лише розстрілювати чи засилати в Сибір за користування українською мовою, але на практиці було те й друге, доказом чого є розправа над кирило-мефодіївськими братчиками — Т. Шевченком, П. Кулішем, М. Гулаком, О. Навроцьким, М. Костомаровим.

В особі української мови російські (як і інші) колонізатори бачили могутню антиімперську силу.

І мали рацію.

Ще поет XVIII ст. І. Величковський писав, що вирішив творити українською мовою з двох мотивів: 1) бо цього потребує його Вітчизна (як і “численні народи, особливо ті, які достатні в науках”); 2) бо всі розвинені народи рідною мовою і “самі тішаться... й нащадкам своїм гострять розум”; я ж — “справжній син Малоросійської вітчизни нашої”, і розумію: те, що є найсуттєвішим у бутті та свідомості, у мистецтві й перекладацькій справі, “іншою мовою аж ніяк не висловиш”⁸. Тільки рідною! — бо мова — найуніверсальніша і найадекватніша форма буття, свідомості та душі, світосприйняття і світорозуміння людини (нації, суспільства). І не випадково в момент найвищого напруження почуття й думки до народних виразів та життєвої (а не книжної) мови зверталися І. Вишенський і Г. Сковорода, гетьмани Б. Хмельницький та І. Мазепа, літописці, драматурги XVI–XVIII ст. і діячі церкви. А І. Котляревський, бажаючи повернути самосвідомість та гідність народу, повністю переходить на рідну мову.

⁸ Аполлонова лютия. — К., 1982. — С. 16.

Для Т. Шевченка відродження нації, держави та культури починається зпочатку з відродження рідної мови, бо мова — то вся історія й душа народу, і доля мови — то доля нації.

Закономірно, що кирило-мефодіївські братчики в “Книгах Битія українського народу”, скомпонованих М. Костомаровим, в один ряд ставили розвиток державної незалежності кожного слов’янського народу (необхідно, “щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту і управлявся незмісно з другими”) і розвиток мов (необхідно, говорилося у “Відозві до Українців”, щоб “кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну”).

“Думка і мова” — ось аспект дослідження великого лінгвіста О. Потебні, що й зумовило епохальні відкриття вченого: мова — це і досвід, і філософія людини (суспільства) та нації, міра їхнього інтелекту й світогляду, код психіки та міра морального, духовного, естетичного, психічного розвитку. Мова — найтривкіший феномен спадкоємності поколінь і традицій.

І що мова є найуніверсальнішим засобом не лише самовираження, а й державно-духовного відродження націй, культур, людей, переконливо показували не лише письменники І. Франко і Б. Грінченко (автор Словника української мови), І. Нечуй-Левицький, М. Старицький та М. Коцюбинський, а й композитор М. Лисенко, корифеї театру І. Карпенко-Карий і М. Заньковецька, славетні співаки С. Крушельницька і О. Мишуга, мовознавець П. Житецький.

Закономірно, що на межі XIX–XX ст. мова стала і наймогутнішою силою піднесення національно-духовної самосвідомості українців, свідченням їх багатогранності буття, культури, інтересів, але водночас і найгострішою проблемою. Бо після вимушеного визнання навіть російською академією наук самодостатності української мови і царизм мусив зробити їй деякі поступки. Однак невдовзі почалися нові утиски й переслідування, що в різній формі, але (як засвідчує Ю. Шевельов у праці “Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941. Стан і статус. — Нью-Йорк, 1987) продовжувалися й за ленінсько-сталінсько-брежнєвського режиму.

Для лідерів більшовизму Україна була лише “малою Росією”, а мова — лише діалектом. Тому вони не збиралися йти до

народу й оволодівати мовою, щоб розуміти українську культуру (словесність, театр, пресу, радіо, кіно, історіографію, науку), їх метою було витравлення всього українського. Тому розпочалася двоєдушна, фарисейська політика: в офіційних документах говорити про обов'язки перед українським народом і його мовою, а насправді — усіма приступними способами домагатися здійснення імперсько-шовіністичних замірів. Тож і виходило: однією рукою Ульянов-Ленін писав, “що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом століть придушувалася російським царизмом і експлуатувалася класами”, а тому “РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма способами сприяти усуненню всіх перешкод до цільного розвитку української мови і культури” (1919), а “іншою” підписував документи, які — як закон — нікого не зобов'язували захищати статус української мови. Не видавалося такого закону і в наступні 70 літ. Зате було інше. Була вимога того ж Леніна перетворити українську мову “на знаряддя комуністичної освіти трудових мас”. Отже, на знаряддя денационалізації й деморалізації, перетворення цілісного організму нації в безлику (безособову) частину “нової історичної спільності людей — радянського народу”.

Більшовики пропагували гасла про відданість повній суверенізації націй, а тим самим і мов. Однак то були докази “брудної політики”. Як свідчить В. Винниченко, коли він прибув до Раднаркму Росії для обговорення конкретних планів реалізації оголошених ленінських декларацій, то почув у відповідь... аналогічні поборникам імперії заяви.

При цьому, коли Тимчасовий уряд “понижував і ображав нас, то робив це хоч у ввічливій формі, а руська демократія і ввічливістю не вважала потрібним прикрити свою націоналістичну брутальну наготу”, бо “і найщиріші руські демократи охоче вірили царизмові”, оскільки “перш усього хотіли вірити; бо це заспокоювало сумління (коли воно ще хоч жевріло! — П. К.); бо зміцняло свідомість великості й неподільності руського народу”. На основі реальних фактів та процесів (і “демократія” ставила вимогу “злиття”, щоправда, іменованого інтернаціональною солідарністю) В. Винниченко переконався: більшовизм — нова ланка планомірної програми цілих століть, а “Вся історія відносин між Москвою та Україною протягом більш як 250 літ з моменту злуки цих двох держав є планомірне, безоглядне, без-

соромне, нахабне нищення української нації всякими способами; вщерть до стертя всякого сліду її, щоб навіть імені її не лишилось” (“Відродження нації”, ч. 1, с. 34). А тим більше не могла залишатися мова. Зате щоб залишилися українські “хохли” — мужики, які б і далі, чуючи російську мову, “так само розуміли і руських демократів, і руських ісправників” (“Відродження нації”, ч. 1, с. 60) — насправді між собою не ворогів, а сіамських близнят.

Наступні десятиліття підтвердили печальні відкриття великого письменника.

Український народ ідеали УНР, Гетьманату, Директорії переніс і в радянську дійсність. За допомогою нової інтелігенції він надав духовно-культурологічних форм навіть такому складному явищу, як “українізація” 1925—1928 рр. (складному, бо зрозумілим був процес русифікації чи полонізації, мадяризації, румунізації) в Україні, а поняття “українізація” було і не точним за змістом, оскільки йшлося про відродження прав і можливостей корінної нації, і насторожуючим за формою, бо давало підстави говорити про насадження його “зверху”, отже — примусового, всупереч природному стану речей та бажанням українського народу. Більше того, ще в 20-ті роки виникли побоювання, що більшовики проводять українізацію з двох причин: 1) щоб привабити до себе зарубіжні пригноблені народи і не дати своїм націям самим провести процес відродження; 2) щоб, як говорить один з героїв п’єси М. Куліша “Мина Мазайло”, “виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було” (як воно фактично й сталося).

На кінець 20-х років Україна (освіта, культура, наука) стала україномовною, при тому — не лише в селах, а й у містах; і не лише західних, а й південних та східних областях республіки, які лицемірна преса та пропаганда атестувала або анти-, або в кращому разі нейтрально українськими.

Фенікс розправив крила; окреслились контури культурно-мистецької Еллади ХХ ст.

Та саме це й налякало фундаторів нової імперії. На початку 30-х років разом з іншими нищаться й республіканські інституції мовознавства. Не хто інший, як директор Інституту мовознавства Академії наук М. Каганович, звинувачує роз-

будовників української освіти, науки, мовознавства в надмірній... любові до рідної мови. Як буржуазних націоналістів, їх дискредитують, тероризують, а далі й винищують. До речі, за згодою і “своїх” урядовців та керівників партії. Після вбивства Кірова “на знак протесту проти злочинної діяльності ворогів” розгортається дикий, лицемірний за своєю суттю процес: створення в класах — груп, у школах — класів, у районах — шкіл з російською мовою викладання, що мало означати, बुцїмто призвідцею “ворожої” діяльності (терору) була українська мова, а рятівницею “світового братерства” може бути лише мова російська.

Розгорнувся планомірний процес знищення не тільки творців і дослідників мов, а й самих мов, для чого й стали потрібними: в Україні — голодомор 1932–1933 та кінця 40-х років, поголовне винищення інтелігенції, а водночас — оголошення “зрадниками” і відсталими цілих народів (як кримські татари, інгуші, мордва) СРСР, їх депортації, асиміляції та винищення. Впровадження інструкції про надання права відмовлятися від вивчення рідної мови та доплату педагогам за русифікацію, внаслідок чого вищі навчальні заклади в Україні стали зрусифіковані повністю, а середні — на 80–85 %, тільки підтвердило: курс на знищення національних мов став відкритою офіційною політикою. Розпатякування про двомовність — це тільки фіговий листок, призначений прикрити справжню мету, бо той закон, по-перше, ніяк не стосувався Росії, а по-друге, двоєдушних народів не буває. Знищення мов мало призвести до остаточного знищення багатьох націй і культур.

Тому новий національно-визвольний рух та прийняття Конституції України (1996), згідно з якою українська мова набуває статусу державної, й стали на кінець ХХ ст. невідворотною закономірністю.

Проблема мови знову постала як проблема збереження та розвитку не тільки окремих націй і культур, а й цілісності вселюдства та духовного космосу, гуманістичної сутності світу.

А вирішення проблеми стало справою честі кожного сучасника, що розуміє: міра володіння рідною мовою є міра духовності людини та суспільства, отже — мірою загального поступу.

Як зазначає С. Єрмоленко, одне з чільних завдань україно-

знавства — показати історію української мови не як історію фонетичних змін, переходів звуків, зміну граматичних норм, а як долю мови, що віддзеркалює долю української культури, літератури, писемних пам'яток, долю рідномовної школи.

Мова в системі освіти вивчається як предмет в усіх лінгвістичних категоріях. Мова як українознавство мислиться як категорія вираження історії, долі, покликання українського народу. На жаль, для декого рідна мова — лише навчальний предмет. Насправді мова — явище всеоб'ємного єднання, і має вона не лише буттєво-досвідну основу, а й трансцендентну. Закономірно, що колись творцями та лицарями-захисниками національних мов були Данте і Шекспір, Гете і Пушкін, Міцкевич і Петєфі. А останніми роками англійська королева видала закон про захист англійської мови в Англії; французький президент — про захист французької мови у Франції; а російський — російської мови навіть у вищих ешелонах влади Росії.

Мова — наймогутніша енергія єднання поколінь і віків, міра культури як окремої людини, так і цілого народу, гарант його політично-державного й культурно-духовного суверенітету, найголовніший пріоритет національно-державної безпеки. Закономірно, що ще у XVII ст. світ одностайно визнав: мова — душа народу. Вона — це синтез серця та інтелекту, “воля” якого поширюється на весь організм суспільства: на сім'ю і рід, на соціальні верстви і цілі нації, на партії і конфесії, на державу і весь універсум зв'язків із міжнародним світом. При тому — на всі сфери його буття — виробничу і побутову, особисту й громадську, освітню, наукову, культурну й технологічну, на сфери психіки й волі, свідомого і навіть підсвідомого, бо енергетика волі залягає в найтовщих шарах людської пам'яті, реально скеровує творчий процес.

Отже, концентр “Україна — мова” в системі українознавства передбачає висвітлення всіх питань, що стосуються універсального характеру мови: як державно-політичної проблеми, як феномену етнокультурного, суспільно-історичного, психологічного, комунікативно-прагматичного тощо. Синтез цих складників забезпечує зв'язок феномену мови з іншими концентрами українознавства (рис. 4).

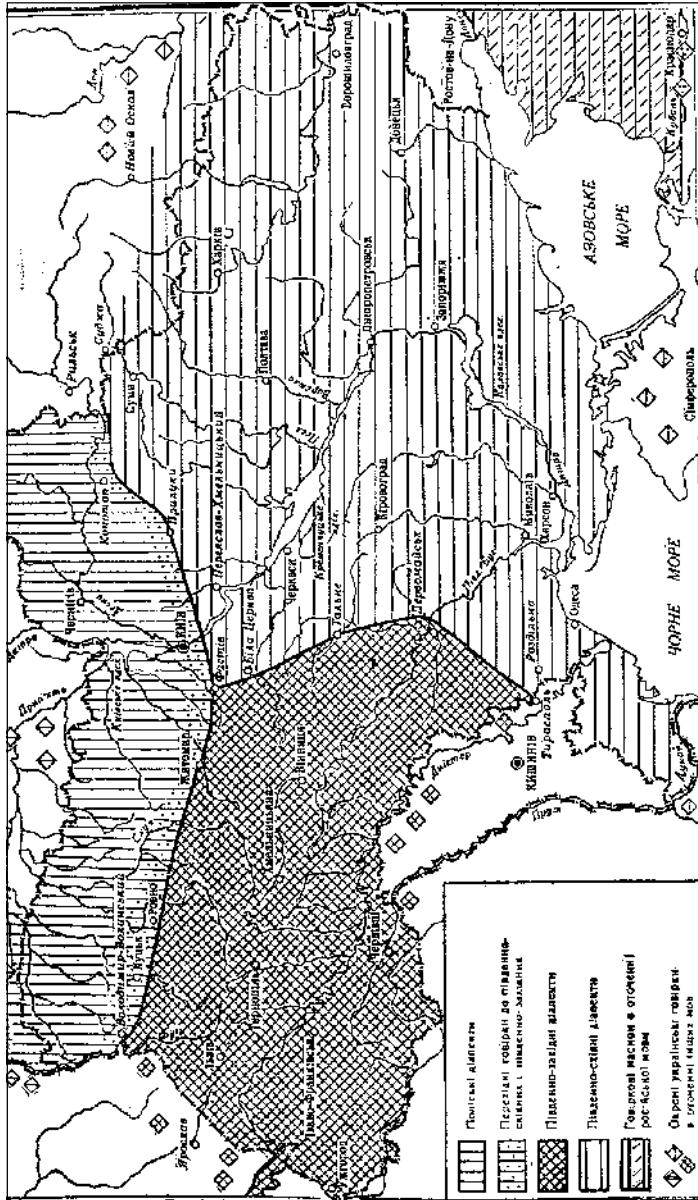

Рис. 4. Діалекти української мови

Термінологічний словник

Літературна мова — унормована, стандартна, правильна з погляду усталених, кодифікованих норм форма національної мови, що обслуговує культурно-освітні потреби суспільства, виконує консолідуючу функцію через використання у сферах державного управління, засобів масової інформації, науки, художньої культури та літератури. Літературна мова протиставляється діалектам, жаргонам, просторіччю; існує в усній та писемній формах. Залежно від суспільного використання літературної мови формуються її функціональні стилі.

Мовна політика — сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі.

Мовна ситуація — сукупність умов, що характеризують визначені законом і насправді реалізовані правила мовної поведінки громадян; використання державної мови у сфері державного управління, освіти та виховання (від дитячих освітньо-виховних закладів до вищих навчальних закладів), у силових структурах, у сфері науки, культури, засобів масової інформації та ін.

Мовознавство — наука про мову, її сутність, будову, функціонування та розвиток.

Пам'ятки української мови — писемні тексти, що використовуються для вивчення історії системи мови (зокрема, її говорів) та дослідження історії української літературної мови.

Словник — 1) словниковий склад мови, лексика; 2) довідкове зібрання у формі книги (або в комп'ютерному варіанті) слів, а також інших мовних одиниць з інформацією про їхнє значення, вживання, будову, походження тощо чи з перекладом їх на іншу мову або про поняття чи предмети, що ними позначаються.

Суржик — метафоричне називання суміші мов, коли виникає плутанина українських і російських, українських і польських мовних одиниць тощо, викликаючи ефект неграмотності з огляду на загальнолітературну норму.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Єрмоленко С. Я.* Мова й етнос // Українознавство в системі освіти. Міжнар. наук.-практ. конф. 28–30 березня 1996. — К.: Освіта, 1996. — С. 54–65.
2. *Єрмоленко С. Я.* Нариси з української словесності. — К.: Довіра, 1999. — 400 с.
3. *Єрмоленко С.* Українська мова в системі українознавства // Вісн. Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка: Українознавство. — 1994. — Вип. 1.
4. *Житецький П.* Нарис літературної історії української мови в XVII в. — Львів, 1941.
5. *Іванишин В., Радевич-Винницький Я.* Мова і нація. — Дрогобич, 1994.
6. *Історія української мови.* Хрестоматія / Упоряд С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. — К., 1996.
7. *Кононенко П. П.* Українознавство: Підручник. — К., 1996.
8. *Кононенко П. П.* Свою Україну любіть... — К., 1996.
9. *Кононенко П. П.* Мова і майбутнє України // Українознавство. — 2003. — № 6, 7–8.
10. *Кононенко П. П., Кононенко Т. П.* Феномен української мови. — К., 2000.
11. *Мова державна — мова офіційна.* — К., 1995.
12. *Огієнко І.* Історія української літературної мови. — К., 1995.
13. *Огієнко І.* Наука про рідномовні обов'язки. — Львів: Бібліос, 2001. — 60 с.
14. *Піветорак Г.* Українці: звідки ми і наша мова? — К., 1993.
15. *Погрібний А.* Світовий мовний досвід та українські реалії. — К.: Медобори, 2003. — 72 с.
16. *Потебня А. А.* Мысль и язык. — К., 1993.
17. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови. — К., 2001.
18. *Філологія як українознавство: Навч. посіб.* — К., 2003.
19. *Шевельов Ю.* Українська літературна мова в першій половині двадцятого століття // Сучасність, 1987.

УКРАЇНА — НАЦІЯ І ДЕРЖАВА

📖 *Ключові слова: нація, національна ідея, націоналізм, етнонаціональна держава, національна свідомість, нація і світова культура, нація в міжнародному процесі розвитку, держава, цивілізація, державотворчий процес, патріотизм, державницька ідеологія.*

На межі ХХ і ХХІ ст. стало цілком очевидним, що серед найзначніших проблем загальноцивілізаційного розвитку є національна ідея, нація, націоналізм, до того ж — і в автономному існуванні кожного з цих понять та феноменів, і в багатовступеневій взаємозалежності їх.

А водночас, що ті феномени — національна ідея, нація, націоналізм — існують сотні років, однак досі викликають нестихаючі суперечки та полеміки як щодо змісту історично зафіксованих реальностей, так і щодо перспектив тих феноменів.

На доказ достатньо процитувати хоча б кількох дослідників зі збірника “Націоналізм” (2000): націоналізм є політичною силою, яка визначила особливості європейської та світової історії протягом останніх двох століть значно більшою мірою, ніж ідеї свободи та парламентської демократії чи ідеї комунізму, — переконливо заявляє Петер Альтер. “Починаючи з часів Французької революції, історія Європи являє собою історію піднесення і розвитку політичного націоналізму”, — резонує йому Юджин Каменка (с. 216). Іншої точки зору дотримується Елія Кедурі: націоналізм, наголошує він, — це одна із найшкідливіших доктрин, насланий на багатостраждальне людство, згубний винахід німецьких філософів ХVІІ ст., котрий є логічно абсурдним. Тому і нації, і націоналізм та національну ідею чекає крах.

Ні, заперече ту думку Роджерс Брубейкер, “громадянство та нація є питаннями, які інтенсивно обговорюються в європейській політиці, східній та західній. І такими вони, очевид-

но, залишаться в осяжному майбутньому”, а ті, хто проголошує “настання постнаціонального віку, занадто поспішають відправляти національну державу на звалище історії. Вони недооцінюють той запас живучості (resilience), а також багатство і складність інституційної і нормативної традиції, що, як виявляється, все ще містить у собі життєву силу, незалежно від того, добре це чи зле” (с. 803). І в наступне покоління, твердо переконаний Ентоні Сміт, нації, національна ідея, націоналізм будуть на чільних позиціях в історії людства, оскільки, допоки найголовніших потреб людей і народів не задовольнятимуть інші форми життя та ідентифікації, “нації з їхнім націоналізмом, заперечувані або визнані, вільні або пригноблені — причому кожна нація плакає власну самобутню історію, свої золоті епохи і священні краєвиди, — і в наступному сторіччі становитимуть для людства найважливіші культурно-політичні ідентичності”.

Не менш вагомими є свідчення з діалогу О. Рожена та проф. І. Яковенка на сторінках “Дзеркала тижня” (9–15.10.04): “суцільно з недавніх ескапад прем’єра України на адресу “націоналізму”, це слово, як і в совітські часи, ним сприймається як образа. Очевидна спроба погріти руки на хворобливій темі”.

І це — не випадковість, не примха окремої людини, “ні, слова “національний” досі змушують деяких наших співгромадян кривити губи. Настороженість в цьому питанні легко пояснити — позиція держави, в якій прожило більшу частину свого життя старше покоління, ставлення до націоналізму кардинально змінювалося. На початку створення совітської держави за ідеєю Леніна була проголошена політика “коренізації”, тобто всілякої підтримки в розвитку національного. Десять років здійснення цієї політики призвели до бурхливого розквіту національних культур. Особливо вражаючих наслідків домоглися діячі української культури в період так званого українського ренесансу.

Але союз вільних республік був замінений реанімованою імперією — спадкоємицею царської “тюрми народів” — СРСР. Відродження було розстріляне. 1933 р. пленум ЦК прийняв постанову про припинення коренізації. “З тих пір навіть займатися дослідженням проблем національного розвитку було заборонено в Академії наук. А те, що в республіках національні питання дозволяли “вивчати” призначеним партією “вче-

ним”, розуміння складних процесів у розвитку народів не давало. Прикро, що про це нагадують сьогодні висловлювання навіть окремих державних чинів”.

Тим більше “що в останні десятиліття інтерес до цих питань у Східній Європі зростає шквалоподібно” (с. 1). І не тільки у Східній Європі.

Ознайомлення зі згаданою вже антологією “Націоналізм” (К.: Смолоскип, 2000), підготованою О. Проценком та В. Лісовим, робить очевидним: проблемами націй, націоналізму, національної ідеї щонайпізніше з XVII ст. займалися сотні найавторитетніших мислителів, політиків, митців Європи та інших континентів, вони відповіли на багато найпосутніших питань їх еволюції та майбутнього, і все ж вважається, що ні в одному з аспектів останнього слова не сказано. Полеміки не стихають як у зарубіжних країнах, так і, особливо, в Україні. І їх актуальність та гострота мають об’єктивний характер та зміст. І життєвий, і науковий, адже вони пов’язані з питанням питань: куди і як іти? До того ж — як Україні, так і вселюдству.

Одна з причин зазначеного в Україні — стан, наслідки і характер вивчення перелічених проблем.

Маємо на увазі, що пов’язані з еволюцією нації феномени націоналізму й національної ідеї закорінені, як побачимо далі, щонайпізніше в дійсності XVII ст. і вже в науковій теорії та практиці XIX ст. дістають об’єктивоване вираження. Однак з часу Переяславської ради 1654 р. і українська дійсність, і політика та наука, зокрема ідеологія, зазнають кардинальних деформацій. Приєднана до московського царства, Україна втрачає свою державність, а з цим і національну ідентичність, інтелігенцію, ідеологію та реальну самодостатню орієнтацію. Це породжує глобальні протиріччя, що принципово впливає і на характер суспільної свідомості. Розвивається дихотомія: ще народжується “Історія русів” з її ідеєю відродження національно-державної України, на весь світ підносять національно-державну ідею в усіх її різновидах кирило-мефодіївці і Т. Шевченко, М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький, О. Потебня, — але в реальній дійсності вже витає дух Великої Руїни, як бур’яни, заповнюють освіту, науку, публіцистику ідейки бездержавності і безнаціональності українства, його психічної вторинності та ущербності, приреченості ві-

чно бути додатком до чужих імперій та націй. Декому здається, як писав М. Костомаров, що “лежить в могилі Україна”. Царизм і офіційно здійснює тотальну денационалізацію, готує для вмираючої України реквієм.

Україна й справді виявляє ознаки занепаду, оскільки з національно-демократичної суверенної республіки перетворюється на мозаїку колонізованих частин, обернутих в рабство сусідніми імперіями.

Однак похорони були передчасними: “Ще не вмерла Україна!” — проголосили брати Чубинські. “І не вмерла, і не вмере!” — рішуче резюмував І. Франко, наголошуючи: необхідно “не ридать, а здобувати хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі!” — адже ще Т. Шевченко заповідав: “Борітеся — поборете!”

Далі зупинимося на реальних підставах тієї впевненості, поки що зазначимо, що Україна буквально вибухає й вирує ідеєю національно-державницького відродження.

Ю. Бачинський у “Самостійній Україні” та в “Економічних підставах самостійності націй”, М. Міхновський у “Націоналізмі й космополітизмі”, “Націоналізм — всесвітня сила”, І. Франко в статтях “Поза межами можливого” та в “Одвертому листі до галицької молодезі”, М. Грушевський в “Історії України-Руси” та в “Галичині і Україні”, Д. Донцов в “Ідеології чинного націоналізму”, автори “Української хати” розкривають як генеалогію національного становлення українства, так і філософсько-політичні підвалини невідворотного руху України до національної ідеї, держави та перспективи.

І Україна в 1917–1920 рр. втілює національну ідею у відродження самостійної держави.

Це був фундаментальний напрям розвитку всіх європейських держав. Як і пророкував один з ідеологів просвітницько-демократичного націоналізму Й. Г. Гердер, Україна ставала на шлях розквіту як новочасна Еллада, — та комуно-більшовицький режим московської неоімперії підтяв злет молодого Фенікса.

Не тільки на практичний, а й історико-теоретичний націоналізм було накинуто зашморг шибениці. Реальному націоналізму імперія протиставила псевдоінтернаціоналізм.

Достатньо ознайомитися з виданими в СРСР словниками, довідниками, енциклопедіями, як постає картина абсурду:

національну проблему трактувалося як неіснуючу або й ворожу, бо чи то вже розв'язану в душі створення “єдиної спільності людей — радянського народу”, отже, на ґрунті асиміляції, злиття і знищення численних націй, що веде, мовляв, до торжества справедливості та блага знищуваних народів; чи то небажану самим уярмленим народам, в світлі чого практично заборонялося й дослідження нації, не кажучи вже — теорії й практики націоналізму та розвитку національної ідеї. Нав'язувалася методологія класовості і комуністичної партійності, в душі якої аксіомою видавалася формула Сталіна: нація — це історична спільність людей, що складається у процесі формування спільності її території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей психічного складу, культури, характеру. У кожній нації, гласили лєнінці, є дві нації, а відповідно до цього є й дві (!) національні культури: експлуататорів і демократична, народна. У світлі цього, як резюмував “Советский энциклопедический словарь”, “національне питання — це сукупність політичних, економічних, територіальних, правових, ідеологічних і культурних відносин між націями, національними групами і народностями в різноманітних суспільно-економічних формаціях” (с. 870). Але головне, що в СРСР створено єдиний економічний простір, а тим самим — і фундамент єдиної нації. Саме так: не союзу чи конфедерації націй, а — єдиної нації.

У жодному подібного роду виданні гасла “націоналізм” і “національна ідея” не існували. Зате було категорично заявлено: є “два основні світогляди в Н.п. — буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм... Комунисти ведуть рішучу боротьбу з націоналізмом... за торжество принципів інтернаціоналізму”. І не важко помітити, що при такого роду класово-партійному підході до проблеми радянські люди мали увірувати в те, що коли є дві культури у кожній нації, то мають чи можуть бути і дві мови, навіть — дві нації, а також — окремо нація і окремо народ, у який, за цією логікою, не входили ні інтелігенція, ні заможне селянство. Творцями інтернаціональної спільності мали бути лише пролетарські шари країн, оскільки вони “не мають вітчизни” й покликані “весь старий мир разрушить до основанья...”, бо той національний світ немовби творили лише буржуазні верстви.

Усе те видавалось як аксіоми. Істину шукати заборонялось. А без істини не поставали правдивими ні минуле та сучасне, ні майбутнє.

Ось чому на межі і 80–90-х років ХХ ст., і ХХ та ХХІ ст. постало особливої ваги завдання пошуку істини. А той, хто прагнув пізнати правду, мав звернутися до анналів історії і тоді, навіть коли б вдався хоч би до фрагментів досліджень, побачив би:

“Націоналізм, як ми збираємося довести, це модерне і спочатку суто європейське явище, яке найкраще розглядати в зв'язку з тим розвитком, що його спричинила Французька революція 1789 р., котра стала його символом” (Ю. Каменка, “Націоналізм”, с. 217).

Чи означає це, що націоналізм, котрий виник як дитя революції (до речі, пролетарської!), появився *mov deux machine* без глибинних передумов? Аж ніяк! Націоналістичні гени виявляють себе, наголошує дослідник, ще до монархічних імперій, в глибинах перших держав. А далі національно забарвлена “племінна свідомість, такий, якщо бажаєте, протонаціоналізм, продовжив до певної міри своє існування і в часи імперій, династичних монархій та міст держав, виступав в історії людства як місцевий патріотизм і в певних народів міг стати формою національної свідомості. Євреї вибрали символом своєї політичної єдності і свого національного призначення ідею Єгови, свого власного Бога, і таким чином підійшли до сучасного націоналізму набагато ближче, ніж більшість народів Стародавнього світу. Певна річ, вони пишалися тим, що втворили типовий націоналістичний маніфест — сполучення народних переказів, етичних настанов і націоналістичної політичної пропаганди, який ми називаємо Біблією. В'єтнамці і корейці у давній період своєї історії під тиском китайців також виробили надзвичайно сильне національне почуття. Греки, яким була властива дещо слабша форма національної свідомості, ближча до трайбалізму, створили ідею Еллади і розділили відомий їм світ — ойкумену — на греків та варварів. Китайці відрізняли Середнє Царство, Центр Світу (населений китайцями) від зовнішнього світу, населеного варварами. Ця племінна або національна свідомість, це прагнення розрізнити “своїх” і “чужих” простежується протягом усєї історії людства. Середньовічні універ-

ситети і середньовічні церкви, які стали вживати слово нація (важлива історична фіксація! — П. К.) в його спеціальному значенні, — як організаційна одиниця, — також використовувати цю тенденцію”. (І не лише у віддалених етнічних групах — греків, китайців, корейців. А й у слов’ян.)

“У Празькому університеті, заснованому в 1348 р., студенти були поділені на німецьку, чеську і польську нації; в університеті міста Абердин (Шотландія) вони були поділені на чотири нації — Мар, Бачен, Морей і Егнус...; у Парижі університет визнавав “нації” Франції, Пікардії, Нормандії і Німеччини. В Італії часів Данте були у вжитку вирази *nazione fiorentina* та *nazione milanese*... Подібні випадки бували в історії стародавніх Єгиптян, греків, вірмен і персів” (“Націоналізм”, 218).

Отже, поняття націоналізму було зафіксоване принаймні в добу середньовіччя. І хай воно виявилось не в усьому ідентичним сучасному, однак фіксувало не лише розрізнення на “своїх” і “чужих”, а й появу спільноти нового типу, ніж рід і плем’я. А та спільнота не лише виокремлювала себе спосеред інших, а й відчувала як суверенну окремішність, яку в’язала як із майбутнім, так і з минулим, ядром яких було плем’я, а ще раніше етнос і рід, — суттєва домінанта. Раціонально-абстрактне осягнення й формулювання придуть пізніше.

Так неминуче доторкаємось до питання співвідношення нації й національної ідеї, часопросторової появи сутностей і понять. І цілком закономірно один з найзначніших істориків та теоретиків націоналізму Ернест Ренан розпочинав своє дослідження питанням “що таке нація?” і відповідав: нації — форма людських спільнот. Декому здається можливим вивести щодо них якусь абсолютну аксіому. Та це породжує масу суперечностей і непорозумінь, як культивуваці націй, так і негації щодо них. Бо загалом форми спільнот і при незаперечній внутрішній ідентичності є водночас “надзвичайно різномірні” — як особливостями, так і часом виникнення та характером самовираження. “Величезні згромадження людей, як, наприклад, Китай, Єгипет, стародавній Вавилон; племена, як єврейське, арабське; такі міста, як Афіни і Спарта; союзи різних країн, як імперія Ахменідів, імперія римська, каролінгська, громади без вітчизни, що утримуються тільки релігійним зв’язком, як, наприклад, громади євреїв, вогне-

поклонників; такі нації, як Франція, Англія і більшість сучасних Європейських автономій; конфедерації, як швейцарська, американська; споріднення раси або мови, яке встановилося між різними галузями германців або слов'ян, — ось групи, що існують або існували, яких не можна плутати між собою без великих непорозумінь. В добу Французької революції думали, наприклад, що інституції невеличких незалежних міст, скажімо, Спарта й Рим, — можна застосувати до наших величезних націй... В наші дні роблять ще більшу помилку, бо змішують расу з нацією”.

А як же вийти зі становища?

Поступ неможливий без шукання істини. Щоб хоч доторкнулись до неї, потрібно вдатися до свідчень історії. І тоді побачимо: “Починаючи з кінця Римської імперії або краще з часів розпаду імперії Карла Великого (а це — IX ст. н. е. — *П. К.*), Західна Європа розпалася, як здається, на нації, з котрих деякі в певні доби силкувалися захопити в свої руки гегемонію над іншими націями; але такі гегемонії ніколи не були довговічними. Те, що не вдавалося Карлові V, Людовіку XIV, Наполеону I, напевно не вдасться нікому і в майбутньому.

Отже. 1. Нації не ідентичні іншим об'єднанням. 2. Вони є продуктом розпаду імперій. “В цьому розумінні нації — почасті (прикметне застереження! — бо до розпаду імперій відбувається зародження й кристалізація націй. — *П. К.*). Стародавній світ не знав їх; Єгипет, Китай, Халдея зовсім не були націями. Ще були групи людей, якими правили Син Сонця або Син Неба. Не було єгипетських громадян, не було громадян китайських... Афіни, Спарта, Сідон, Тір є визначними центрами “патріотизму”, але не націями. Галлія, Іспанія, Італія, перед тим як їх завоювала Римська імперія, були спілками народностей... Імперії асирійська, перська, імперія Олександра також не були вітчизнами”, — отже не були й націями (як пізніше Турецька, Австро-Угорська, Російська імперії).

Фундаментом формування націй став принцип цивілізаційний. “Тільки германський вплив упровадив у світ принцип, який став потім основою цивілізації”. Верденська угода (943 р. про розподіл імперії онуками Карла Великого, кожен з яких, при верховенстві Лотара I, зберігав за собою частину імперії як незалежну. — *П. К.*) намітила поділ земель-держав, і з того

часу Франція, Німеччина, Англія, Італія Іспанія розвиваються як нації.

Що ж характеризує ті держави? Найперше — “змішання народів, з яких вони складаються”. В них “немає нічого подібного до того, що ви знайдете в Туреччині, де турок, слов’янин, грек, вірменин, араб, сирієць, курд тепер так само різняться один від одного, як і в день завоювання”.

Особливу роль у єдності одних і роз’єднанні інших відіграли два чинники: релігія і мова.

Саме ті чинники визначили, що, скажімо, у Франції франки були помітною меншістю, але дали назву державі, як дали й усіма визнаний франкський патріотизм (у “Пісні про Роланда” спільна країна для всіх є “солодкою Францією”), а всім громадянам — наймення французів.

Непросто формувалася означена єдність; як не прикро, однак і через насильство та забуття частиною насельників держав свого окремого минулого. “Але суть нації полягає в тому, що в усіх індивідів було багато спільного і що всі вони забули багато” (Е. Ренан) — зокрема з жорстоко-кривавих історичних протистоянь.

А все зазначене засвідчує, що “сучасна нація — історичні результати цілого ряду факторів”, зокрема, на думку Е. Ренана: ролі династій та національного права. Є й інші відповіді.

А саме: частина дослідників-теоретиків фундаментом нації називає расу. Є тенденції вирішального значення надавати ролі етнографічного чинника, або мові, культурі, державі. Та з плином часу усе більше — всім чинникам в їхній сукупності. Тож іноді здається, що консенсусу досягнуто, — однак і це ненадовго.

Як зазначає Ренан, скоро виявляється, що не можна культивувати ні принципу права (скажімо, раси на долю окремих громадян: германців чи росіян, котрі проживають в інших країнах), ні принципу етнографічності: “Наскільки справедливий і законний принцип націй, настільки принцип початкового права рас вузький і дуже небезпечний для справжнього поступу”, загрозливий для цивілізації. Подібно до цього “правдою є те, що нема чистих рас і що ґрунтувати політику на етнічному аналізі — це означає перетворювати її на химеру. Найбільші країни: Англія, Франція, Італія — це ті, в яких кров найбільш перемішана (як, до речі, і в Україні, що нами показано

в підручнику “Українознавство” 1996 р. і про що говоритиметься далі. — П. К.). Чи Німеччина є з цього погляду винятком? Чи є вона чисто германською країною? Яка помилка! Цілий південь був галльським, цілий схід, починаючи від Лаби, — слов’янським (а ще на початку нашої ери германці заселяли проукраїнські землі, а потім наші пращури — землі германські. — П. К.)”.

Загалом: германські племена, “перемішані зі слов’янами у величезній неясній масі скіфів, не мали своєї окремої індивідуальності”. Не мали її й італійські, іспанські, англійські групи племен. Індивідуальність народів виявляє лише нація, а “перші нації Європи є націями переважно мішаної крові” (“Француз не є ні галлом, ні франком, ні бургундом), і в формуванні їх першорядну роль могли відігравати різні чинники. “Людська історія за своєю суттю відрізняється від зоології”, “крім антропологічних прикмет, є ще розум, справедливість, правда, краса, однакові для всіх” (що, зазначимо одразу, є істиною лише апіорно-абстрактною, оскільки кожна нація встановлювала свої істини та критерії і керується цим принципом досі).

Не вважає можливим Ренан надавати універсального значення й мові: “Мова запрошує до єднання, але не змушує до цього. США й Англія, іспанська Америка й Іспанія (як, додамо, і Росія) говорять тією самою мовою, але не становлять однієї нації”; “Прусія, де тепер говорять тільки німецькою, кілька віків тому говорила мовою слов’ян”. “Релігія, — твердить Ренан, — також не могла би дати достатньої підстави для встановлення сучасної національності”, як і спільність інтересів певної людності або спільність території, хоча “Географія — це один з головних чинників історії”.

А що ж могло дати?! — дошукувались істини допитливі розуми.

І доходили висновків: нації — продукт довготривалого процесу еволюції, в ході якого справляли вплив різноманітні чинники. У різний час доходили нації й до вираження свого самосвідомлення.

Так, Данте Алігьєрі народився в повністю латинізованому мовному середовищі (і так буде до повстанського руху Мадзіні). Міг поповнити численну армію творців “загальноєвропейської” культури. Але він не міг не стати не римсько-імперським, а італо-національним поетом і мислителем: Рим, завоювавши еллін-

ську Грецію, повністю підпав під владу її культури. Філософія самодостатності людини (“Людина — вінець природи”) й кожного народу пронизала і латинізовану імперську культуру. Ідеї нового часу та принципи й критерії нового мислення зірвали штучну середньовічну “спільність” з середини. Данте відчув те нуртування вселюдської тенденції й розпочав самореалізацію з написання трикнижжя “Про мову”, у якому писав: якщо ми хочемо бути справжніми митцями, то маємо стати народними, а щоб стати народними — мусимо передавати буття і свідомість свого племені, а це означає — народною мовою. “Народною ж є мова, яку вбираємо з молоком матері”.

Ризикуючи бути непоміченим традиційно латиномовним доквіллям, Данте, подібно Ікарові, котрий не міг не летіти до Неба, хоч знав, що крила може розтопити Сонце, не міг не літати до Землі — Італії. І переміг! — врятувавши, до речі, італійську народність, мову, культуру для вселюдства й ставши провісником доленосної для світу епохи Відродження.

Подібним шляхом пішли й генії східного Відродження — співтворці національних міфів та філософських трактатів (як “Махабхарата” і “Рамаєна”, “Шах-наме”, “Авеста”), гуманістичних вершин творчості Нізамі, Навої, Руставелі, Рудакі: вони свідомо і цілеспрямовано піднесли роль народно-джерельних основ, що внутрішньо поєднували покоління й епохи усього їхнього часопросторового буття. Світ все більше за Хаосу почав набувати цілісності через індивідуалізацію багатоманітності. Стало нормою бачити людей і народи рівними й повноправними, гідними поваги та історичної ролі лише за умови їхньої чіткої самоідентифікації та націленості на здійснення власної історичної місії. Тож не дивно, що Вергілій уславлював Рим — імперію та носіїв його ідеології (“О, римлянин, доля судилась тобі панувати над світом, встановлювать норми й закони, приваблювать вірних й жорстоко карать непокірних”), а Данте — Італію — республіку.

І стає очевидним: зерном (ядром) націєтворення стає **етнічна ідея** самоутвердження та розгортання у просторі й часі. Закономірно, що поява такої якості, як нація, зумовлює й неминучість процесу самоосмислення.

Наголосимо: доба Відродження знаменувала не розрив з минулим, а повернення до **духовно-культурних** джерел, а це озна-

чало і до джерел самоусвідомлення, до процесу **становлення** нації. І тому, зрозуміло, до глибин буття і свідомості, розгорнутих в усіх етапах еволюції, отже: від сім'ї до роду — і від роду до племені та етнонації.

З цієї причини Ренан і зможе написати: “Нація — це душа, духовний принцип”, сучасність якого формують два джерела: одне — в минулому, друге — в майбутньому. Одне — “це спільне володіння багатим спадком споминів, друге — це спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним й надалі неподільним спадком”.

Ні історична людина, ні тим більше рід, етнос, нація не виникає раптом, як з піни морської: “Культ предків — найвідповідальніший з усіх; предки зробили нас такими, якими ми є тепер. Героїчне минуле, великі люди, слава (але справедлива) — ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея” (“Націоналізм”, с. 118).

Спартанська пісня “Ми те, чим ви були; ми будемо тим, чим ви є тепер” є найкращим гімном для кожної вітчизни, — гадає Ренан. І робить узагальнення: 1) “нація — це велика солідарність, утворювана почуттям жертв, які вже принесено й які є намір принести в майбутньому... Існування нації — щоденний племісцит, як існування особи — вічне ствердження життя”; 2) можливо, нації колись “заступить конфедерація європейських країн. Але це не є законом теперішнього століття. Тепер існування націй корисне, навіть потрібне. Існування їх — гарантія свободи, яка зникла б, коли б світ мав тільки один закон, тільки одного пана. Своїми різними, часто протилежними, здібностями нації служать спільній справі цивілізації, всі вони вносять свій голос до великого концентра людства, що загалом є найвищою ідеальною дійсністю.

Резюмую свою думку. Людина не є рабом ні раси, ні мови, ні релігії, ні течії рік, ані напрямку гірських хребтів. Велике згромадження людей зі здоровим розумом і гарячим серцем витворює **моральну свідомість, яка зветься нацією**” (“Націоналізм”, с. 119–120).

Нагадаємо, навіть до однакових висновків мислителі, дослідники, як правило, йшли своїми шляхами (до речі, національними!) та робили неоднакові акценти. Але правдивою є й така парадигма: хоча дослідники різних націй акцентували і

на протилежних чинниках як вирішальних — вони приходили до споріднених висновків. І найперше: що родове начало лягає в основу етнічного й племінного, а етноплемінне — в основу національного. А це означає: спочатку вибруньковується відчуття — ідея нації, на її основі — нація, а на їх синтезі — націоналізм.

Стосовно України — це парадигма: спочатку викристалізується ідея України, потім — Україна, потім — українці, і на завершення український (як і французький, німецький, англійський, китайський, японський) націоналізм. І так само важливо одразу ж наголосити на необхідності врахування й того, що як різними є буття і свідомість націй та їхні вольові й цільові життєпокладання, наміри й ідеали, так різними є й типи націоналізмів.

Підтвердження тому — трактування, концепції як зарубіжних, так і вітчизняних націоналістів.

Так, на думку Шарля Морраса національну ідею, націю, націоналізм пробуджують і актуалізують: батьківщина, її природа (а відтак — спосіб життя, світовідчуття, світорозуміння, доля) — з одного боку, та тиск, життєві загрози сусідів (інших націй) — з другого. “Батьківщина — це об’єднання природне або, те ж саме, історичне. Природне походження — ось вирішальний чинник. Батьківщину — землю твоїх батьків — не вибирають, як не вибирають батька й матір”. Тому в сприйнятті національної ідеї “на перший план виступає принцип спадковості. Саме вона підказує нам слово “Батьківщина” і ще головніше — поняття нація, яке означає “народження” або не означає нічого”, але тоді “неозначеними”, безособовими постають і люди без батьківщини, індивіди без власної сутності й, отже, власного “я”. Отже, без об’єктивної вартості. Інакше кажучи: “Ідея нації не є щось туманне, як це стверджують задиголови — анархісти (або — ультраінтернаціоналісти чи ультраглобалісти. — П. К.), вона репрезентує в абстрактних термінах неспростовну реальність”, а тим самим дає підстави твердити: “все, що являє собою індивід, все, що він має, все, що він уподобає, зумовлене існуванням нації, і щонайменше, що він повинен зробити, щоб уберегтися, — це за всяку ціну захищати свою націю”, дбати про її розквіт на засадах суверенітету, гуманізму, демократизму. Розуміти: “Виявлені властивості на-

родного характеру треба розглядати як константи, що мають проявлятися впродовж усієї історії цього народу” (Ш. Моррас. “Повернення до живих речей”). З цієї точки зору націоналізм є аналогом патріотизму й обов’язком еліти є “розвивати філософію... націоналізму” як учення про шлях до добра, щастя й краси.

Саме поклик часу, філософія гуманізму і поступу й визначили основоположні начала світової теорії та методології наукового націоналізму.

Чи не найбільш чільну позицію в його еволюції посідає, як відомо, великий німецький мислитель Йоган Готфрід Гердер. І особливо завдяки його праці “Мова і національна індивідуальність”.

Мова — душа нації (народу)! — ось домінанта тієї праці. Приваблива, епохальна, цивілізаційно значуща, культуротворча домінанта. І особливо — її глибокою аргументацією.

“Так само як увесь рід людський не міг лишитися одним табуном, так не міг він зберегти й одну мову. Отже, утвердились різні національні мови”, — засвідчував Гердер. Утвердились за велінням світового розвитку, і трансцендентно й внаслідок неминучої революції в способі буття, почуттів, мислення, адже не лише інтелектуально-духові чинники, а й “Клімат, повітря й вода, їжа й питво [вічно] впливатимуть на органи мови і, звичайно, також на мову”.

Мова, наголошував Гердер, така ж давня, як і людина, рід, нація. Батьківщина, і саме вона, “власне була основною прикметою роду, тим, що пов’язувало сім’ю, знаряддям суду, героїчною піснею про звитяги батьків і їхнім голосом з могил”. Отже, тим, що з’єднувало в одну цілість покоління й віки, почуття і бажання, волю і мрії, змагання за місце під сонцем; тим, без чого немислимі люди й народи-нації. Мова — “скарбниця людської думки, до якої кожен по-своєму щось додає! Сума діяльності всіх людських душ” (“Націоналізм”, с. 43).

Кожна мова — це шлях матері-батька до сина, від них до роду і нації. Більше: через мову “природа з’єднала ще одну ланку: народ передає свій духовний набуток іншому народові. Так у великому поступі націй набувають вищого рівня мистецтва, науки, культура; і мова — це найкращий спосіб удосконалення їх, який вибрала природа”.

Мова, наголошував Йоган Фіхте, є головним джерелом виховання любові до народу. А це — любов — категорія інтегральна, адже: “що таке любов до батьківщини чи, правильніше було б сказати, що таке любов окремої людини до своєї нації? Відповідь в аксіомі: “тільки первинний (питомий) громадянин, а не закореніла в путах свавільних приписів людина, дійсно належить до народу й має право покладатися на нього, бо тільки він здатний на справжню й розважну любов до своєї нації” (“Що таке народ у вищому розумінні цього слова, і що таке любов до батьківщини”). Тільки усвідомлення взаємопричетності людини й народу робить їх справжніми, формує й виявляє характер, без якого народ — нація — це тільки маси населення. Життя формує закони, у тому числі й закон взаємовідповідальності людини і нації; “то закон розвитку первинного і божистого. З цього останнього випливає, що люди, які ... зовсім не вірять у первинне та його подальший розвиток, а вірять тільки у вічний плин позірного життя і які через ту свою віру не вважають себе народом у вищому розумінні цього слова — такий насправді не є таким народом, — і так само не зможуть мати національного характеру”.

1812 року Фіхте направлявся до Харківського університету, бо й досвід, проблеми України спонукали його до висновків: народ і батьківщина — це носії й запорука земної вічності; “любов до батьківщини має навіть керувати державою як безперечно найвища, остання й незалежна інстанція...” Дехто вважає, що народам-націям не обов’язкові закони-ідеали; та що різним націям потрібна різна міра свободи, — однак досвід засвідчує: свобода і щастя можливі лише там, “де існує вища мета, що стоїть понад державою”, де люди не є рабами міщанського добробуту, де й держава є лише засобом досягнення найвищої мети, а не метою.

Надзвичайно сильне враження на Європу справив маніфест Джузеппе Мадзіні (Мацціні) — політичного діяча, котрий за умов, подібних до українських, коли Італія була провінцією імперій, з гучною славою в минулому й туманними перспективами, без власного образу й ідеалу, — навернув Батьківщину на історичний шлях і тим, що вніс у свідомість співвітчизників ідею суверенної нації. “Ваші першочергові обов’язки — першочергові за значенням, — проголосив цей далекоглядний

революціонер в маніфесті “Обов’язки перед країною”, — стосуються, як я вже казав, Людства”, адже “насамперед ви люди, а потім вже громадяни або батьки”. Це не означає применшення ролі останніх іпостасей, але зобов’язує бачити себе в потоці вселюдства, що, в свою чергу, зобов’язує бачити себе в системі народу, котрий самоусвідомився й розгледів свою роль у системі інших націй.

Чому необхідне національне самоусвідомлення? Бо “Індивід надто слабкий, а Людство надміру всеосяжне”, а в такому разі “що може кожен із вас, сам-один у своїх спромогах, задля морального вдосконалення, задля поступу людства?” Звичайно ж, мізерно мало. Тому необхідне об’єднання, братерська співпраця задля спільної мети. Адже **“Без Країни у вас немає ні імені, ні прикмет, ні голосу, ані прав чи доступу як братів до товариства народів. Ви байстрюки Людства.** Солдати без знамена, ізраїльтяни серед націй, ви не здібаете ані довіри, ані захисту; ніхто не стане вашим вірником. Не тіштеся надією на звільнення від несправедливих соціальних умов, якщо спочатку не завоюєте Країну для себе; де немає Країни, там немає і загальної згоди, на яку ви можете покластися; усім заправляє егоїзм власного інтересу, і той, хто при владі, його береже, оскільки не існує спільної гарантії для інтересів загалу. **Не відволікайтеся ідеєю поліпшення ваших матеріальних умов, поки спершу не вирішите національного питання”**... Пам’ятаймо: “Докладаючи праці згідно зі справжніми принципами заради нашої Країни, ми працюємо й на Людство; наша Країна є точкою опори важеля, яким ми маємо оволодіти для загальної добра. Якщо ми від цього важеля відмовимося, то ризикуємо перетворитися на непотріб для нашої Країни й для Людства. Перед приєднанням до Націй, які складають Людство, ми повинні, далєбі, існувати як Нація. Ніякого об’єднання не може бути, окрім як серед рівних...”

Італійська еліта почула свого ідеолога, його вимогу: “борітеся за свободу цього народу, якщо момент того вимагає; але борітеся як італійці, щоб кров, яку ви проллете, удостоїлася честі й любові не тільки до вас, а й до вашої Країни”; “Країна — це не просто територія; окрема територія утворює лише її фундамент. **Країна — це ідея**, яка здійснюється на цьому фундаменті”. Національна ідея. Тому борітеся за ідею.

Італійська еліта, насажена філософією націоналізму, очолила народ, і він переміг. Італія — колонія, провінція Європейських імперій, стала Італією — культурною столицею не тільки Європейського континенту.

А що мали б світова цивілізація і культура, коли б цього не сталося?!

Можна наводити й безліч інших прикладів, які засвідчують: ідея нації еволюціонувала довгі віки, зазнавала найрізноманітніших трансформацій, але в XIV–XVI ст. матеріалізувалася в реальне втілення: етноси еволюціонували в нації, і в XVII ст. виникають **три перші національно-демократичні республіки** — **Англія, Нідерланди, Україна**. Людство стає на нову грань свого розвитку.

Можна запитати: чи означає все сказане, що національна ідея, нації, націоналізм виявили лише позитивні тенденції та наслідки?

Реальна історія відповість: ні. Як і все нове, національна субстанційність і утверджувалась нелегко — у муках і сумнівах, протиборствах та навіть у виявах самозаперечення; і до наслідків приводила нерідко небажаних, пов'язаних з кров'ю та жертвами, втратами й розчаруваннями.

Ще в підручнику 1996 р. “Українознавство” нами було зазначено: з огляду на піднесення ролі певних формотворчих чинників, методологічних засад та призначення націоналізму його поділили на кілька типів: **демократично-ліберальний** (представники Й. Г. Гердер, Й. Г. Фіхте, Д. Мадзіні, А. Міцкевич, Ф. Палацький), **інтегральний** (з домінантною роллю в Німеччині, Англії, Італії, Бельгії, Румунії, Іспанії) і **реформаторський** (Японія, Туреччина, Китай). Перший з них орієнтував на гармонізацію взаємин кореневих націй з представниками інших етносів; другий сповідував гегемонію націй — “месій”; третій генерував зусилля етносів, спрямованих на піднесення політичної, державної, національної свідомості та відповідних їй інституцій (Україна — нація, с. 210–211). Відповідними вийшли й наслідки та ставлення до націоналізму в різні епохи та в різних країнах: від апологетичного до різко нігілістичного.

Особливо переконливо і яскраво це виявилось в Україні. І то — з різних, однак достатньо підставових причин. Найперше — тому, що не тільки національній ідеї та націоналізму як

науковій теорії й соціально-політичній ідеології, а й самій нації упродовж століть довелося відстоювати своє право не те що на історичну роль, а й навіть на існування. Наслідок як винятково негативний: всебічне гальмування розвитку, витіснення і соціально-національної практики й суспільно-політичної думки на маргінеси поступу, — так і надзвичайно позитивний: у боротьбі гострішали, відточувалися почуття, думки, воля; теорія неминуче перевірялася практикою, і досвід набував як всеєвропейського, так і вселюдського значення. Україна поставала своєрідною лабораторією цивілізаційно-культурного всезагального досвіду.

Друга причина — також багатівікова деформація й фальсифікація історії України, і найперше — не тільки становлення та суверенного буття, а й навіть існування української нації як самодостатнього суверена історії.

Наслідок: досі праці з теорії й практики націоналізму були, як уже говорилося, під забороною та трактувалися як мало актуальні, а то й ворожі народам; а підмурівком тієї політики були неймовірно чудернацькі підходи до історії походження й розвитку українського народу (ширше — українського світу як загальнопланетарної реальності), її фальсифікація, репрезентантами якої були (та й лишаються) не лише зарубіжні (що до певної міри зрозуміло), а й, як не дивно, деякі вітчизняні інтерпретатори.

У цій площині маємо дві константи: одну фундаментально-традиційну, започатковану ще “Літописом Аскольда” з його домінантою: маємо усвідомлювати, “Звідки пішла земля Київської держави. Хто в ній почав правувати, як киево-руська земля стала є”; і другу — породжену антагоністами української сказати б первородності, згідно з якою українство є лише гілкою загального східнослов’янського стовбура (згодом — Московської держави), а то й попросту вигадкою польських чи австро-німецьких та галицьких політиків.

Тут доторкаємось до серцевини проблеми **методології** науки.

Історіософія реставрованого видатним дослідником Михайлом Брайчевським “Літопису Аскольда” базувалася на синтезі міфології і документалістики: походження племен висвітлювалося в душі біблійної легенди про розподіл земель синами Ноя; а буття Київської держави Аскольда і Діра — на основі кален-

даризації діянь князів з 860 до 867 року. Навіть перший підхід чітко вказував історичну нішу праукраїнців у розселенні племен, зокрема й слов'янських, на землях Яфета. Вона, до речі, в основному збігається з сучасним розташуванням України. Зображені події 860 та наступних років уводять у процес міжнародної взаємодії Київської держави, якій передують доба Кия і киевичів та яка на час переможного походу армії Аскольда і Діра на столицю наймогутнішої тоді Візантійської імперії Константинополь була однією з наймогутніших у тодішньому світі.

Надзвичайно важливі такі акценти “Літопису Аскольда”: Київська великокнязівська держава бере початок од синів Ноя і стала наслідком довготривалого процесу розвитку та боротьби; на час походу на Константинополь вона була могутньою військовою імперією з ядром із Київської, Чернігівської та Переяславської земель (яким, до речі, Візантія зобов'язалася платити данину, як і воїнам кожного з 380 кораблів); її релігією було язичництво, але Аскольд, хрестившись на своїй землі в Херсонесі, поширив християнство на всю Русь; тоді на прохання моравців та за порадою імператора Михайла мудримися мужами Кирилом і Мефодієм на основі “найпрекраснішої руської мови”⁹ було створено алфавіт давньослов'янської писемної мови й почався переклад церковницьких книг; Київська держава складалася з праукраїнських племен і мала всі атрибути суверенності та міжнародної суб'єктності.

Майже через 200 років київські літописці на основі “Літопису Аскольда” створили свою “Повість минулих літ” (відома її третя редакція), поклавши фундамент “Київському” та “Галицько-Волинському” літописам та пристосувавши вже до нових князів і обставини, що згодом, особливо в Московському князівстві, стало підставою не тільки для актуалізації й “поліпшення” праць аналогічного типу, а, на жаль, і для занадто вільного поводження з історією. Аж до її безпardonної міфологізації та фальсифікації. Етапними на цьому шляху стали: 1613 р., коли до влади в Москві прийшли Романови й зажадали знищення однієї частини стародруків та перелицювання іншої в ім'я доведення “законності” нової династії на престол.

⁹ Див.: Українознавство. — 2003. — № 9.

Зокрема — шляхом показу в “Степенной книге” походження московських князів від київських, а то й римських монархів. А також 1721 р., коли Петро I проголосив московщину Росією і тим самим здійснив привласнення своїй державі не свого, а праукраїнського наймення.

Виникненню облудних ініціатив Романових та успіхові їх задуму прислужилися події попередніх періодів, коли старець Філофей (до речі, київського походження) та Спиридон-Савва запропонували Іванові III розглядати Московію не як народ і не як державу, а як світовий феномен, покликаний стати третім і останнім Римом — захисником світового православ'я (так що не варто дивуватися бажанню Алексія II стати вселенським патріархом: це давня політика Москви, церква в якій завжди була підрядним ідеологічним департаментом держави й царів), й Іван Калита в світлі імперської доктрини месіанізму розпочав процес “собиранія под московским скипетром всех русских земель”. Тобто експансію упродовж цілого наступного півтисячоліття, надаючи колонізаторській тенденції добродійного тлумачення та модифікуючи його залежно від обставин і за допомогою історіософських екзерсисів.

Так, на цій основі Катерина II започаткувала багатотомну “Историю государства российского”, кладучи в її підмурівок щодо України цілком очевидну українофобську ідеологему: необхідно “легчайшими способами **привести к тому, чтобы они обрусели...** К тому приступ весьма легкий, если разумные люди будут избраны в тех провинциях (а теми розумними людьми будуть обов'язково і тільки великороси. — П. К.), когда же в Малороссии обмана не будет, то должно стараться, чтобы век и имя гетмана исчезли...”¹⁰.

Далі будуть впроваджуватися горе-теорії германського й варязького походження Київської держави, аж поки не запанують скандальні концепції М. Погодіна та породженого на тій основі москвофільства, нерідко лицемірно іменованого слов'янофільством.

Відомі акценти московського академіка: до XIV ст., мовляв, у Києві жили “великороси”, і українці в особі білих хорватів оселилися в ньому лише тоді, коли “великороси” відійшли з

¹⁰ Див.: Ільєнко І. В пазурах у двоглавого. — К., 2004.

монголо-татарами на північ. А це означає, що вся спадщина Київської великокняжої держави: її землі, культура, мова, князівські династії — належать... Московії. Що тоді не те що росіян, а й московців не було навіть у проєкті, — сором'язливо замовчувалося. Бо йшлося про надзвичайну спадщину, і її треба було привласнити будь-якою ціною. А це вже — не історія й не мораль. Видатний вчений М. Максимович показав усю абсурдність тієї ідеологеми¹¹, але та офіційна доктрина скандально луснула ще й з іншої причини: виходило, що коли “білі хорвати” прийшли до Києва лише в XIV ст., то “великороси” і українці є народами **різними!** І говорити як про єдиний східнослов'янський народ, так і про закономірність “воссоединення” українців та “росіян” у 1654 р. в “единой неделимой” імперії немає жодних підстав.

Висічена сама собою “унтер-офіцерська вдова” не могла погодитися з поразкою у своїх імперсько-месійних домаганнях й виплодила новий гомункулос великоросійської національної ідеї — слов'янофільство, згідно з яким під скіпетром московського імператора мали об'єднатися вже не тільки три східнослов'янських племені, а й всі інші державні народи: поляки, чехи, серби, хорвати, словаки... Ідея визволення шляхом об'єднання приваблювала.

Та ейфорія з обох боків тривала недовго: як і одурені та зражені українці, пригноблені турками, австрійцями, мадярами, німцями слов'яни, котрі сподівалися на визволення за допомогою Росії, скоро переконалися: за лестивими словесами-ідеями криється програма ще страшнішого — тотального уярмлення. Слов'янофільство (як і його варіант — москвофільство) — підступна пастка. Московській імперії потрібні, як писав Гавлічек-Боровський, не братерство і рівність, а українські землі, адриатичні виноградники, чеські промисли, польська корона, болгарські курорти, — тому “до Москви я їхав слов'янофілом, а до Праги, — з розпачем наголошував Гавлічек-Боровський, — повернувся чехом”.

Аналогічне прозріння сталося й в Україні. Т. Шевченко, Кирило-Мефодіївці проголосили курс на історично зумовлене національне відродження. Царизм стракутував голос народу як ворожий і антидержавний націоналізм.

¹¹ Див.: Максимович М. Киевъ явился градомъ великимъ... — К., 1994.

Відповідь української політичної еліти була адекватною: московське псевдослов'янофільство, заквашене не на бажанні рівності, демократії, братерстві, а на запозиченому в давньому єврействі та римській імперії великодержавному месіанізмі.

У “Програмових засадах Братства Тарасівців”, філософсько насичених статтях М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки, Б. Грінченка, П. Грабовського, у своєрідних маніфестах Ю. Бачинського “Україна irredenta” й “Самостійна Україна” М. Міхновського було сказано чітко і ясно: українці — окремий самодостатній народ і має історичне право на власний життєвий вибір. Шлях? Він окреслений як заповіт Т. Шевченка: “вставайте! Кайдани порвіте”, “борітеся — поборете!”, — і оскільки маєте відповідальність перед судом історії та вселюдства, то мусите “не ридать, а здобувать хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі!” “Vivere mento!” (І. Франко).

Дуже важливо, що вагомість суспільно-політичного відродження підкріплювалася науковими дослідженнями та відкриттями, коріння яких сягало глибинних анналів історичної теорії та практики.

І дуже важливо тому, що історичні свідчення, як ми вже зазначали, століттями свідомо замовчувалися, перекручувалися, а то й нищилися: як народ без історичної пам'яті є не народом, а тільки населенням (що рівнозначно — матеріалом, засобом досягнення мети іншими народами), так і народ без власної ідеї розвитку не є нацією, спроможною реалізувати визначене природою (трансцендентно) право та поклонання. Українці мали залишатися гілкою стовбура, повністю залежною від його життєстояння. Отже, не Прометеєм, не Антеєм, не Голосом світу, а тільки наймитом, відлунням чужого голосу.

У книзі історії на карті планети зафіксовано тисячі племен, одні з яких викристалізувались як самодостатні етноси, інші — розчинились у потоці життєвого виру: їм забракло внутрішніх сил. Подібне бачимо й в еволюції етносів: одні розвинулись в нації, інші — або розчинилися в інших етносах, або поступово асимілюються й гинуть. Як візерунки на вікнах, “розмальованих” памороззю.

Варте уваги природне явище, особливо в гірських місцевостях: з глибин урвищ високо вгору підносяться могутні товсті

дерева. А поряд з ними — тонюсінькі деревенятка, однак — такі ж гінкі і високі! Їх рослинна “свідомість” підказує їм: підніметься до сонця — виживете. Ні — будете затінені й знищені сильнішими. Станете сухостоєм...

Народ, що не тягнеться до сонця, лишається аморфним етносом, приреченим на поступове загасання, лише на спогад.

Велике життя потребує великої енергії: для етносу — це енергія самоусвідомлення й самореалізації, формування своєї самосвідомості в ідею — філософію незнищенної єдності всіх членів суспільства задля великої життєвої мети.

Історія засвідчує: такого роду ідея-філософія в життєздатних народів та харизматичних етносів формується віками й кристалізується в національну ідею. Ідея структурує націю. Нація свою життєву волю й мету теоретично й практично виражає в націоналізмі.

Без великої ідеї “народ” — як храм без аналоя: часом і привабливий архітектурою, але холодний, як склеп. Або як людина з відмерлим серцем: може колись і приваблива, але — без майбутнього.

Лише частина українців невтомно бореться, шукаючи дорогу до божого Храму — істини і високої мети, а тим самим — до щастя, до життя вічного й самодостатнього. Незалежного від інтересів та волі інших. Частина живе сумою міфів і фальсифікацій. Ще частина — рослинним життям: врятує інстинкт — добре, не врятує — буде що буде... І коли справжні люди — народи борються за своє “Я” й за свою долю, тим утверджують свою силу, і славу, і велич, і красу, потрібність і для інших, зумовлену здатністю збагачувати світ, — то останні розпачливо виправдовуються: “а хіба хтось знає, як треба жити?!”

Хіба є свідчення, якими ми були і яке наше справжнє призначення?”

Наші сусіди і колонізатори робили все, щоб ми не одержували відповіді на найсакральніші питання буття і вічності. І не лише у площині: національна ідея, нація, націоналізм — отже: “хто ми? Чиї, яких батьків діти? Ким, за що закуті?”, а відтак: “Нащо нас мати привела: чи для добра, чи то для зла? Нащо живем? Чого жадаєм?..” (Т. Шевченко). А водночас: чи хоч прагнемо “неложними устами сказати правду?!” про себе і світ, як те заповідав нам великий Поет і Пророк, найбільший,

за визначенням П. Куліша, український історик Тарас Шевченко?!

Нещодавно в Міжрегіональній Академії управління персоналом відкрито “Парк трипільської культури”. Тієї культури, що визначається світом як основоположна для всієї планетарної цивілізації, а тому якою цікавиться розумне вселюдство.

Але чи цікавляться трипільською культурою українське суспільство, його еліта, тим більше що та культура — наша Праматір?!

У 90-х роках ХІХ ст. видатний український вчений етнічного чеського походження Вікентій Хвойка здійснив вселюдський подвиг, довівши: трипільська культура була славною реальністю, і була вона на Теренах Праукраїни (а також Молдови й Румунії). Це збіглося з великим українським суспільно-політичним рухом за суверенітет і внесло суттєві корективи не тільки в мислення і почуття українців, а й у свідомість всієї Європи.

Розгорнути б дослідження нашої цивілізаційної колиски! Проникнути у справжні таємниці Буття й свідомості нації! І тим самим через минуле прозріти контури майбутнього. Та це рішуче відмітало імперські псевдоісторичні екзерсиси, і В. Хвойці було поставлено найжорсткіші перешкоди. На дослідження було накладено табу.

Новий етап національно-державного відродження у 90-х роках ХХ ст. віродив і надії на кардинальні зміни як політики, так і наукових, зокрема методологічних векторів та орієнтацій. І проникливіші з археологів мужньо взяли за дослідження “черепків і могил” історії. Відкрилися заманливі перспективи.

Та скоро виявилося, що імперіалізм і сталінізм не так у мавзолеї мертвих вождів, як у черепах живих людей. Імітуючи новочасні підходи, деякі історики почали реанімувати стару міфологію. У тому числі й про Трипільську цивілізацію та українську етнорезолюцію. І тоді постала в усій гостроті проблема боротьби з дрімучим затемненням свідомості навіть відомих наукових чиновників, які, спекулюючи новотворами словесних комбінацій, виявили нахил до реанімації старих ідеологем.

Ось що говорив про це відомий археолог Іван Черняков на вже згадуваній конференції в МАУП: “Головними особливостями трипільської культури є: величезна територія поширення

пам'яток, яка займає 200000 квадратних кілометрів на території сучасної Правобережної України та Молдови; досить тривалий час розвитку (протягом майже 2000 років — з кінця VI — початку V тисячоліття до нашої ери до кінця IV — початку III тисячоліття до нашої ери), створення гігантських агропоселень площею у 150–500 гектарів у центральній частині на Уманщині, найдавніших курганних (складних за архітектурою і соціальним змістом) могильників в Усатовому, яскравих зразків за плануванням двоповерхових будинків, кераміки, культових статуєток людей і тварин, прогресивно-розвитку землеробського і тваринницького господарства, різних ремесел, враховуючи металообробку.

Честь відкриття трипільської культури в Україні належить видатному вченому Вікентію Хвойці, який в 1893 р. вперше виявив на території Києва залишки трипільського поселення. Пізніше південніше Києва біля села Трипільля, міста Ржищева та інших населених пунктів йому вдалося дослідити інші поселення цієї культури, що дало йому підставу для виділення окремої культури найдавніших землеробів на території України, зробити відому серед вчених доповідь на XIII Археологічному з'їзді в 1905 р. в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) “Початок землеробства та бронзовий вік у Середньому Подніпров'ї”, що стала основою теоретичною і практичною базою для подальшого розвитку трипільознавства.

З того часу минуло 100 років, і археологами досліджена велика кількість пам'яток трипільської культури. Незважаючи на досить значний фонд відкритих археологами джерел, трипільська культура все ще залишається найменше дослідженою серед інших культурно-історичних утворень енеолітичної доби Європи. Жоден з найяскравіших її археологічних об'єктів не був до кінця досліджений з включенням всього арсеналу сучасних наукових методів археології та природничих наук. Весь фонд артефактів трипільської культури донині не систематизований, а публікація археологічних досліджень перебуває на низькому рівні. Все це призвело до відхилення від наукового осмислення феномену трипільської культури, до створення неспеціалістами примітивно-фантастичних гіпотез.

Серед цих примітивно-фантастичних гіпотез мають місце різного гатунку пояснення про надзвичайно високий техніко-

культурний рівень розвитку племен цієї культури порівняно з іншим населення Землі того часу, враховуючи створення ракет, нібито знайдених до Другої світової війни на Хрещатику в Києві, організацію оснащеного вітрильного флоту і зникнення трипільських поселень на території України внаслідок всесвітнього потопу, організацію культового центру для всієї північної півкулі Старого Світу на Кам'яній Могилі, винайдення там шумерської писемності, утворення праслав'янської найдавнішої держави Аратти, надзвичайну цивілізаторську місію трипільських племен у поширенні знань в усьому Світі, з цивілізацією Європи, Африки та Азії (у тому числі Індії та Китаю) включно. Всі ці пояснення не мають наукового обґрунтування і оформились в часи колосальних геополітичних змін після розпаду Радянського Союзу та організації нових держав. Ці напрямки до якоїсь міри відповідають особливому захопленню деяких людей у фантастичних поясненнях пірамід Стародавнього Єгипту, що на Заході отримало спеціальну назву "пірамідові діотології".

Проблема розвитку та зникнення трипільської культури, історичної долі її племен цікавила вчених від самого початку відкриття цих археологічних пам'яток. Треба відзначити, що їх першу історичну інтерпретацію зробив В. Хвойка. На початку ХХ ст. він вважав, що племена землеробської трипільської культури Подніпров'я поклали початок "протослав'янського" (індоевропейського) населення України. На противагу цьому Е. Штерн висунув ідею про трипільську батьківщину у північному Причорномор'ї стародавніх фракійсько-фригійських племен Балкан і Малої Азії (враховуючи мешканців стародавньої Трої), племен острівної Греції, що створили мікенську цивілізацію і заснували "праеллінську" культуру. Для першого етапу вивчення трипільської культури характерне надзвичайне захоплення вчених загальними проблемами поширення культур "малюваної кераміки" у Старому Світі від Китаю, Середньої, Малої Азії до Балкан і Подунав'я та їх зв'язок із розселенням індоевропейців в пізні часи (М. Біляшівський, О. Спіцин, Б. Грозний, Г. Чайлд, І. Мещанінов, М. Марр). З розселенням трипільців у Малій Азії Б. Грозний, М. Болтенко"⁴.

¹² Українська газета. — 2004. — № 38 (14.10). — С. 6–7.

Не тільки можна, а й треба було за ціле століття розібратися з хитросплетінням як історії, так і наукової думки. Та й нині бачимо інше: боротьбу, в якій кожен відстоює “свою” правду. Так, “Відкриття хліборобних міст епохи енеоліту між Південним Бугом і Дніпром стало, по суті, повторним прочитанням трипільської культури. Однак ця тема не є пріоритетною в Інституті археології, вважає етнолог, директор Тальнівського музею історії хліборобства В. Мицик. То держава грошей не виділяє на дослідження, то археологи-посадовці дотримуються думки, що жодних праміст в Україні нема, а трипільська культура є семітською за походженням. За відправну позицію доктор історичних наук Л. Залізняк взяв ту версію, яка існувала в перші роки дослідження трипільської культури (В. Городцов, О. Спіцин), мовляв, предки трипільців приїжджали з Малої Азії, де всі племена були семітськими. Він заселив малоазійцями Балкани, Індію, Аравію. Але ж Мала Азія набагато менша навіть за Балкани.

Л. Залізняк стверджує, що трипільці були з “темною пігментацією, скошеним чолом і великим носом своєрідної форми”. Як він це встановив — не каже. Та й наука таких антропологічних даних на знає, адже шкіра не збереглася, а писемних пам’яток тоді ще не було. Провідний український антрополог доктор історичних наук, професор С. Сегеда стверджує, що в давні часи упродовж багатьох тисячоліть в Україні переважав саме середньоєвропейський тип населення.

Л. Залізняк обстоює думку, що багатотисячолітня культура хліборобства в Україні теж прийшла з Малої Азії. Але ж, починаючи з неоліту, всі історичні культури, які розвивалися на українських землях, були хліборобськими. Він вважає, що трипільці були споріднені із хато-хуритами Малої Азії VII–IV тисячоліття до нашої ери. Оскільки у мові трипільців є запозичення шумерських, афразійських термінів, то, очевидно, було кілька хвиль міграцій не тільки хато-хуритів, а й інших народів. І от Л. Залізняк робить парадоксальний висновок: оскільки ті народи не є індоевропейцями, а українці належать до індоевропейців, то “нема підстав вважати трипільців українцями. Українська мова й культура принципово відрізняються від мови стародавніх народів Близького Сходу і їхніх родичів трипільців”.

Чи правильно трипільську культуру називати цивілізацією — про це дискутувалося на науковій конференції в МАУП. Інститут археології цей термін не сприймає, як це було за радянських часів. Але якби ж такого розмаху набула культура Кукутені в Румунії, то її б обґрунтували як цивілізацію, і про це знав би весь світ. Рівняймося на тих, хто належко цінує своє рідне” (О. Мельник).

Чи має усе згадане для нас важливе значення? Безумовно, бо ставлення до трипільської культури визначає ставлення й до інших етапів та форм світової цивілізації, а тим самим і до українського етногенезу. А саме: якщо Трипільська доба — праукраїнська, то це зобов’язує відповідно бачити й себе: з глибини та зсередини; якщо то були семітські утвори, то або на нашій землі культуру творили інші і ми були тільки при інших або й поза ними, або ж і ми... семіти. А тоді еволюція нашого родоводу, що означає — й етнонаціональної ідеї, матиме або індоєвропейське, або семітське начало та наповнення. І ми зможемо по-справжньому пізнати себе — як колишніх, так і теперішніх — лише ставши на ґрунт або однієї, або іншої домінанти.

То хто ж ми — чиї, яких батьків діти?! І чи й ми, аналогічно до високорозвинених народів, будемо вважати все витворене на рідній землі **своїм**, чи ті неоціненної ваги здобутки віддамо іншим? Як безбатченки, люди без душі і розуму, без минулого, а тому й без майбутнього?!

Як і відкрита М. Грушевським на Чернігівщині Мезенська стоянка, що нараховує до 30 тисяч років, та Кам’яна Могила під Мелітополем, якій 10–12 тисяч років¹³, а також численні поселення у Причорномор’ї, в Карпатах, під Києвом і в самому Києві належать до найзначніших пам’яток найдавнішої світової культури. І вони не мовчать, вони говорять: і яким було Буття наших далеких прапредків, і яке виробництво, якими були сімейно-родинні відносини та суспільний лад, і якими були світосприйняття та світорозуміння, вірування, традиції, навіть — художні смаки та етичні норми¹⁴.

¹³ Див.: Українознавство. — 2003. — № 4 (9).

¹⁴ Див.: Кононенко П. П. Українознавство: Підручник. Україна — культура — релігія — філософія — мистецтво. — К., 1996.

І говорять не тільки залишками колишніх протоміст, будівель, поховань, кераміки, оборонних споруд, хліборобського та скотарського реманенту¹⁵.

Маємо всі підстави тішитися, що в українців збереглися залишки свідчень, зафіксованих на письмі, і ті пам'ятки відповідають нам і на питання про зміст та еволюцію нашої етнопонаціональної ідеї.

Має у цьому плані значення й Кам'яна Могила, котра засвідчує наявність писемності на нашому Терені ще 10–12 тисяч років тому.

І мають епохальне значення такі першотвори про події ще перших століть нашої ери, як “Велесова книга” і “Літопис Аскольда” та праці зарубіжних державців, істориків, мандрівників¹⁶.

Як і після появи “Слова о полку Ігоревім”, можна почути: але є сумніви, що то автентичні твори! Та пригадаємо: спочатку наші сусіди поставили під сумнів, але згодом не лише визнали, а й привласнили “Слово о полку Ігоревім”, бо інакше не складалося з їхнім “старшинством” та “первородством”, — а після того, як визнав зарубіжний світ, росіяни не тільки визнали “Велесову книгу”, а й оголосили її... “російським національним міфом”. Малороси ж сумніваються, а то й відмежовуються від першотворів.

Одні тому, що стають перед потребою або переписати свої практично антиісторичні твори, або й викинути їх на смітник. Інші тому, що стали жертвами ідеологічної обробки й ніяк не можуть сповнитись гідності й стати самодостатніми господарями та творцями власної долі.

А роль “Велесової книги” та “Літопису Аскольда” якраз і полягає у прямому зверненні прапрапращурів до нашої етнопонаціональної свідомості й гідності.

Обидва твори відображають події другої половини першого тисячоліття нашої ери, віддзеркалюючи й їхню передісторію в причинах і наслідках.

Отже, йдеться про нашу минувшину, від якої ми з різних мотивів, але, як правило, відмовлялися: вона, мовляв, спіль-

¹⁵ Див.: Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія: У 2 кн. — К., 1996.

¹⁶ Див.: Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу. — К., 2000.

на — або германо-слов'янська, або східнослов'янська. Так і не ставлячи запитання: а чи існували і які ж тоді були українці?

Нагадаємо: у свій час не лише в Римській імперії, а й в імперії Карла Великого становище європейських народів було ідентичним нашому. Але жоден з тих народів **не відмовляється від своєї праматеризни!** Бо інакше воно належить кому? Якщо не їм, то семітам, а коли не семітам, то що — марсіянам?

І це за умови, що наші пращури були мудрішими, допитливішими й далекогляднішими: ще в “Літописі Аскольда” дошукувались істини — “звідки пішла руська земля...”

Символічною парадигмою є і зачин “Велесової книги”: “А дарма забуваємо давні добрі часи. Та йдемо куди — невідомо”. Бо й уроки минулого, вважає автор пратвору, надзвичайно повчальні, і в майбутнє йти без осмислення досвіду — то йти із заслоненими очима та порожньою душею.

З цієї причини автор дивиться широко й заглядає в глибінь часопростору, і ми бачимо: той далекий світ настільки таємничий, настільки водночас і суголосний нам, навіть — на грані ХХІ ст.

Насправді: “Велесова книга”, — зазначає Валерій Шевчук у передмові до прекрасних переспівів “Велесової книги” М. Карпенком (К., 2004), — викликає безліч думок та асоціацій — це твір, який потребує осмислення в багатьох параметрах. Надзвичайно цікавий він для історика: одне те, що маємо **писану історію** племен празько-корчацької культури з її мовою, звичаями, релігією, господарством, виходами у степ і відходами на північ... а друге, перед нами причинок до історії Деревлянського князівства, яке існувало не одне століття і твердо фіксується за перших київських князів. Дає безліч фактів пам'ятка до загальної української історії, зокрема степової та кримської... Для висвітлення історії української державності тут також знайдеться чимало фактів, а саме про державні утворення до київського періоду, чимало є й про сам Київ, про різні епохи в житті наших предків, Антську державу. Є матеріали не лише до історії релігії, але й соціально-економічного побуту... Не менш цікава книга етнографам та фольклористам, соціологам, історикам права, а передусім літературознавцям, адже перед нами... один із епосів, у якому реально бачаться засновки епосів пізніших; водночас це зразок протолітопису...”

Протолітопису Буття і Свідомості праукраїнців, а тим самим — і зародження та формування їхньої етнонаціональної ідеї.

Ну й справді: з сюжету бачимо і численні картини внутрішнього життя, і спогади або картини боїв з перським полководцем Дарієм, готами і гунами, греками, римлянами і варягами, хозарами, численними сусідніми племенами, — та розповідь про все те не є головною метою. Головна мета — то осмислення як боїв, так і причин перемог чи поразок, а тим самим — сенсу багатовікового розвитку, відповіді на запитання: як жили, чим стали, куди йдемо?

У чому ж той сенс за автором Влес-книги?

У відповіді: щоб мати бажане життя — потрібно **за нього боротись!** Потрібно воліти добра. А вища форма Добра — то **стати і бути собою на власній Землі.**

Пригадаймо Мацціні: “Без країни у вас немає ні імені, ні прикмет, ні голосу, ані прав чи доступу як братів до товариства Народів. Ви байстрюки Людства... Не відволікайтеся ідеєю поліпшення ваших матеріальних умов, поки спершу не вирішите національного питання”. Прекрасно було сказано! Але сказано було ідеологом “Молодої Італії” аж у XIX ст.!

Автор “Велесової книги” мислив і писав на тисячу років раніше:

Русь же увійшла до цієї землі...

І так уперше заспівала славу богам...

І сказала руськолунь: “Та є земля, і треба немало старатись, щоб утворилась земля наша”.

...І будемо простими, ставши собою...

Так і греки хотіли підкорити нас...

і билися ми проти рабства нашого.

...ми стали гордими і не уникали ворогів.

...То стрепенися, народе мій, од сплячки

і в злагоді йди до стягів наших.

...То чи нам боятися смерті, коли ми нащадки славних!

...Маємо битися за своє, а не говорити, які у нас батьки.

І маємо спати на сирій землі і їсти траву зелену, доки не буде наша земля вільною й сильною!

*...Ідіть, братове, плем'я за племенем, рід за родом,
І бийте ворогів на землі нашій...
Мусимо битися і життя покласти за землю нашу.
...Про смерть нашу не думаймо:
Життя на полі бою прекрасне...
А борці за свободу — вічні!*

Кожен концентр загального поняття Україна, українство — це, як ми бачили, багатоаспектна, а тому складна проблема. І все ж чи не найскладнішою в минулому, і чи не найдражливішою в імперських (особливо — більшовицькій) системах є проблема нації. І особливо — нації української. Причини — в меті імперських режимів та в їхньому переконанні, що для досягнення її всі методи придатні. Навіть фальсифікація історії та підміна науки ідеологією.

Як зазначається в “Советском энциклопедическом словаре” (1986), “нація (від лат. *natio* — плем'я, народ), іст. спільність людей, що складається в процесі формування спільності їх терит., економічних зв'язків, літ. мови, деяких особливостей культури й характеру. Виникає в період подолання феодальної роздрібності на основі капіталіст. економ. зв'язків, створення внутр. ринку, складається з різних племен і народностей (див: Етнічна спільність). За умов капіталізму складається з класів з протилежними інтересами, ідеологіями; в кожній нац. культурі є дві нац. культури: культура експлуататорів і культура демократична, народна” (с. 870). За умов соціалізму (точніше — СРСР) відбувається процес розквіту й зближення націй... на основі принципів інтернаціоналізму. В СРСР “склалася історично нова соціальна й інтернац. спільність — радянський народ”. Отже, виходить, що нації як суб'єкти історичного процесу асимілювалися чи й зникли.

Освячення канібальства не викликали в авторів СЭС не тільки обурення, а й жалю (бо йшлося про загибель неїхньої нації).

І все ж автори УРЕ пішли ще “далі”: “Марксизм-ленінізм, — заявили вони, — не тільки дав єдино правильне наукове пояснення умов виникнення та соціальної природи націй, а й вказав на їхнє майбутнє (яке — ми бачили, але від того оптимізм авторів УРЕ не зменшився! — П. К.). В. Ленін неодноразово писав, що “в майбутньому зближення націй поступово приведе до стирання нац. відмінностей, падіння нац. перегородок, до злит-

тя націй” (УРЕ, т. 10, с. 24). Той же, хто думає й хоче інакше, ворог народів, ворог не лише марксизму-ленінізму, а й своєї нації, бо він не тільки не розрізняє “докорінної відмінності між Н. буржуазними і Н. соціалістичними”, а й хоче зберегти їх, навіть у час, коли нації російська, українська, білоруська практично завершують процес злиття і тим стають прикладом для інших. Провина у гальмуванні “прогресивного” процесу падає не лише на буржуазних націоналістів, а й на зарубіжну науку (минулих і ХХ ст.), представники якої через свою “відсталість” або “обмеженість” не розуміють: є нації соціалістичні, а є буржуазні (хоча це може бути одна й та ж нація!). Творять нації суспільні умови. Але представники ідеалістичної та метафізичної теорії, “Бурж. соціологія розглядає Н. відірвано від соціально-економічних умов життя суспільства, тлумачить Н. як вічну категорію, змішує її з расою, плутає історичне поняття Н. з етнографічним, роздуває значення психологічного чинника”, безпідставно надає ваги таким чинникам, як історична доля, “національний характер”, “комплекс фізичних і психічних ознак”, “культурна спільність” (т. 10, с. 2, 3).

Одне слово, історично проблему націй розв’язав лише марксизм-ленінізм — теоретично, і Сталін з Брежнєвим та їхніми українськими полігачами — практично (так твердила радянська ідеологія, а далі й методологія).

Проте ідеологія розійшлася не тільки з досвідом історії, а й з пропагандним нею самою принципом історизму. Бо реальні факти засвідчують протилежне.

У зарубіжній науці й історіографія, і проблема націй посіли чільну позицію ще багато століть тому. На доказ наведемо лише найхарактерніші підходи до неї.

Розуміння самодостатності етносів та ролі національного (племінного) чинника в розвитку людини (а відтак держави, культури, мистецтва) виявляли ще Платон і Аристотель. При цьому вони, як і Ксенофонт, Теофраст, історики Греції, Візантії, Риму, наголошували переважно на відмінностях народів. Це й допомагало їм показати риси, особливості як своїх, так й інших (зокрема, арабських) племен, до того ж — у їхній як “стабільності”, так і мінливості, зумовлюваній умовами буття та виховання. Колись, писав, наприклад, Ксенофонт у “Кіропедії”, іранці (перси) та підвладні їм народи були мужніми й бла-

городними. Та з часу розпалу внутрішніх чвар вони стали більшою мірою, ніж раніше, неповажливими до своїх богів і рідних, несправедливими й корисливими. “Раніше якщо хтось ризикував, захищаючи царя чи місто, або здійснював якесь інше благодіяння, то був шанованим; тепер же — якщо хтось сподівається зробити корисне царю, ось як Мітрідат, що зрадив свого батька Аріоварзана, або як Реміор, котрий в Єгипті залишив своїми заложниками дружину, дітей і дітей своїх друзів та знехтував священною клятвою. То ось вони й користуються найбільшою шанною”.

Характери людей і суспільно-політичний лад — такий аспект досліджень Платона, який робив висновки: “У різних людей звичай буває стільки ж видів духовної структури, скільки існує видів державного устрою”. Тому — оскільки характер народу формується обставинами життя — необхідно дбати про створення найкращої форми держави (для Платона це “ідеальна держава” мудреців-мислителів, одержимих ідеєю самопізнання й самотворення); у демократичній державі формується тип демократа, у тиранійній — тирана; у свою чергу, ті люди впливають на мораль, етику, ідеали нації.

Переконання, що характери людей, народів та суспільні умови є взаємовпливаючими чинниками, відстоює й Теофраст (“Про властивості людської моралі”).

Свого часу ідеологи релігії на основі поетизації певних рис характеру проголосили богообраним народом євреїв. Олександр Македонський на небачено високий п’єдестал підніс греків. З часу створення Римської імперії богообраними стали зображувати римлян (у тому числі й Вергілій в “Енеїді”). Сила інерції виявилася непереборною, й на месіанську роль стали претендувати то росіяни, то німці, англійці. А з огляду на це питання націй зі сфери історії чи філософії, етнопсихології та етнографії перейшло у сфери політики й міжнародних відносин і набуло характеру проблеми, охоплюючої вузол питань: що є нації? Які є нації? Що визначає їхню природу (сутність) і яке їхнє місце у світі, роль та місія? Які умови, чинники й шляхи реалізації?

У цьому зв’язку особливої ваги набуває наш вітчизняний прадосвід, зокрема те, що автори “Київського літопису”, а далі й Галицько-Волинського, Густинського, козацьких літописів

не тільки дали яскравий, характеристичний опис племен Київської Русі (чим і для сучасної науки залишили і великі джерела знань, і приклади аналітично-об'єктивного підходу та характеристики Козацької держави), а й визначили справді науковий підхід: диференційовано-інтегративного бачення племен в державі-імперії та свого народу в системі народів світу, об'єктивного опису і позитивних рис власної народності (поляни) й того, що викликало відразу ще в самих літописців (стосовно деревлян, обрів) принцип історизму.

XVII–XVIII ст. і в Україні, і в Європі стають переломними в розгляді проблем націй.

Дослідники вже не сумніваються, що кожна нація — “од бога”, отже: космічно-природного походження, самодостатня й неповторна. Предметом науки стає інтерес: що формує нації? Чи вони змінюються? Яка їхня основа, роль і місія, доля?

Руссо, Кант, Монтеск'є, Гегель, Юм, Гельвецій, Гердер проблему націй переносять в систему досліджень, в якій провідне місце посідають історія, філософія, соціологія, культурологія, етнопсихологія, фольклористика. Інший — базований на догматах віри, ірраціоналізмі — підхід практикують ідеологи церкви. Тому: якщо для більшості дослідників та філософів головним формотворчим чинником націй постає природа, то ідеологи церкви й політики, як правило, роблять наголос на фідеїстичній основі. Це й спонукає одних спиратися на досвід історії, а інших в підході до проблеми над усе ставити ірраціоналізм та месіанство.

Уже зазначалося, що вітчизняні автори літописів — Київського й Галицько-Волинського — ще в XII–XIII ст. відзначили органічний зв'язок держави та етносів. До того ж дали вражаюче яскраву характеристику племен Київської Русі.

Тепер зауважимо, що з тієї характеристики чітко проступає роль: а) “землі роду свого”; б) “закону батьків”; в) історії появи, розселення й буття племен (історії світової — від Всесвітнього потопу — і власної); г) традицій, культури; г) мови. Літописці в одній державі бачать багато етносів — різних як способом буття, так і характерами (поляни, деревляни, обри). Легенда про “євшан-зілля” разюче передає почуття патріотизму, породжуваного рідною землею, своїм етносом.

Рід — плем'я — народність — ось ланки спільноти, що в глибинах має властивості етносу, а в перспективі — нації і дер-

жави. Маємо на увазі і те, що не кожен етнос еволюціонує в націю, і те, що окремі етноси й при втраті державності не втрачають внутрішніх властивостей та рис.

І з цієї точки зору повчальною є історія розпаду Київської Русі: наявність різних етносів послаблювала нашу прадержаву й полегшила справу завойовників-монголів; але рівночасно вона засвідчила їхню природну не лише силу, а й незнищенність. Те, що саме з етносом пов'язані вічність та універсальність зв'язків людини зі світом (землею і космосом, своїм народом й людством), з Буттям і Свідомістю.

Саме етнічна цілісність уберегла українців від загибелі не тільки в час татаро-монгольського лихоліття, литовського партнерства, шляхетсько-польського й турецько-татарського геноциду, а й російсько-імперського “благоденствія” та більшовицької асиміляції. XVIII–XIX ст. поставили питання руба: бути Україні чи не бути? Збереження її на рівні етносу не вберігало від поступового загасання й зникнення ще й тому, що етнос послідовно розмивався демографічною політикою. І в ній залишилися сили, що на виклик обставин відповіли: порятунок — у творенні спільноти іншого типу: нації-держави!

Не лише тоді, а й дотепер рух до національного відродження трактується антиукраїнськими силами як шкідливий сепаратизм, відхилення від загальнолюдських норм. Та насправді усе те було в руслі та в душі загальноєвропейського процесу.

Ще рух Реформації активізує націєтворчі процеси в Європі. Капіталізм динамізує їх. Активізується й процес осмислення сутностей. Відповідаючи на питання: що є “нація”, “народ” і які чинники їх визначають та є виразниками сутності, — француз Монтеск'є категорично твердив: народи — це їхні характери. Характери ж формує географічне середовище. “Влада клімату є сильнішою за всі інші влади... Народи спекотних кліматів боязкі, як старики, народи холодних кліматів відважні, мов юнаки”. До того ж клімат впливає не тільки на фізичні якості людей, а й на моральні, духовні: “У північному кліматі ви бачите людей з незначною кількістю вад, чимало добродетностей й багато щирості та відвертості. Наближаючись до півдня, ви наче віддаляєтеся від самої моралі: там з посиленням пристрастей множаться злочини, і кожен намагається перевершити в цьому іншого... В країнах помірного клімату ви бачите народи непо-

стійної поведінки... Клімат надмірно гарячий зовсім позбавляє тіло енергії. А розслаблення тіла перекидається й на душу: людина стає до всього байдужою, недопитливою, неспроможною на благородний вчинок... там віддають перевагу карам перед зусиллями духу... рабство здається легшим, ніж стимулювання розуму”, і душа, “один раз прийнявши форму (враження), є безсилою змінити її” (с. 352–354).

Так від розуміння категорії “характер індивіда” (а він, як гадав Аристотель, виявляється у спрямуванні волі особи та в засобах досягнення мети), зафіксованого грецькими філософами, і від розуміння категорії “образ племені”, зафіксованого нашою літописною історіософією, європейська наука приходить до усвідомлення як реального суспільно-природного явища категорії “характер народу”. При цьому неважко помітити, що й Монтеस्क’є характер, сформований географічним середовищем, не обмежує лише біологічно-фізичними якостями: вони в нього є першопричиною морально-етичних, духовних сутностей.

То було наслідком тривалої наукової еволюції. Логічно, що й англієць Д. Юм не тільки фіксує роль географічного детермінізму, а й продовжує дослідження лінії зв’язків географічних чинників із соціально-духовними, зауважуючи: люди певної частки землі все послідовніше вступають в контакти між собою, і це породжує стійкий феномен спільності. А те закономірно веде до формування явищ сімейно-родової, племенної, народної ідентичності, зрештою — до кристалізації політичної організації, яка займається не лише побутом, виробництвом, а й обороною, управлінням, торгівлею, освітою, вихованням, конфесіями, культурою, що й веде до формування спільноти нової якості — етнічної чи національної держави.

Новим кроком на цьому шляху стають погляди французького філософа Гельвеція: він не відкидає ролі географічного чинника, але доводить, що природне середовище не варто абсолютизувати, оскільки за однакових природних умов існують народи (суспільні популяції) з різними соціальними й духовними рівнями.

Філософія, соціологія, політологія, спираючись на дані історії, антропології, демографії, етнопсихології, доходять до усвідомлення: поряд з географічним величезну, а то й вирішальну роль у формуванні етносів-націй відіграють такі чинники, як

геополітичний, етнокультурний, релігійний, ідеологічний, економічний, фактор мови.

На доказ зазначимо лише деякі підходи. Люди, наголошував великий німецький гуманіст Йоган Готфрід Гердер, — це слухняна глина в руках клімату (природного середовища загалом). “Однак пальці (природи. — *П. К.*) створюють такі різноманітні форми, а протидіючі закони настільки багатоманітні, що, можливо, лише геній людський може скласти формулу рівності усіх тих сил”. Не лише природа впливає на людей (етноси), зауважує Гердер, а й люди на природу. На цій підставі німецький мислитель розвиває концепцію ліберального націоналізму (рісоджименто), згідно з якою нації — це природно-історичні феномени, які повинні мати рівні умови розвитку, а серед вирішальних чинників їхнього розквіту є як природа, так і характер, дух нації, що набувають бажаної суверенності та повноти завдяки міжнаціональним контактам.

Що тільки в природі можна шукати розгадку сутності й таємниці національного характеру, заперечував І. Кант. На його думку, факти, коли цілі народи переселяються на нові місця (з іншими кліматичними умовами) і зберігають себе, свідчать: національний характер відзначається незмінністю; народи можуть адаптуватися з природою.

Думки, що незмінними є як клімат, так і національний характер, дотримувався й Гегель. “Незмінність клімату, — писав він, — вся сукупність властивостей і особливостей країни, в якій та або інша нація має постійне місцезнаходження, сприяє незмінності її характеру”. І хоча його увага була прикута переважно до категорії “всесвітньо-історичний народ”, Гегель особливої ваги надає такому феномену, як “дух народу”, і це змушує його визнати: ґрунтом і національного (як частини), й світового духу (як цілого) є природа, хоча вона й визначає це інше кількісно.

Так само й Д. Юм у праці “Про національні характери” вважав, що останніх породжують чинники і фізичні, і моральні. При цьому “до моральних чинників, — писав він, — я відношу усі обставини, спроможні впливати на розум як мотиви або основи і які роблять повний комплекс звичаїв прийнятним для нас. До таких належать форми правління, соціальні перевороти, багатство або нужда... становище нації співвідносне з сусі-

дами... Під фізичними причинами я розумію ті якості повітря і клімату, які, очевидно, постійно й непомітно впливають на характер”. Не менш важливо те, що Юм зафіксував елемент руху, якісних змін характеру, зауваживши: “мораль народу дуже суттєво змінюється з плином часу або через величезні зміни в системі його правління, або через змішання з іншими народами...” (с. 713).

Теоретична думка Європи була одностайною: “кожен народ має свій особливий спосіб бачити й відчувати, який формує його характер, і у всіх народів цей характер змінюється або раптово, або поступово, залежно від раптових або непомітних змін, що відбуваються у формі їх правління та, отже, у суспільному вихованні”.

Той “дух народу” існує в масштабах сім’ї, роду, племені, а коли стає політично-духовною системою — набирає характеру загального, національного. І коли в одних випадках він набуває реального буття завдяки існуванню держави, то в інших сам стає могутньою енергією творення держави. За концепцією поборників марксизму-ленінізму, що фактично відкидали національну проблему, нації формуються лише за капіталізму й зникнуть разом з ним. “Хибність цього погляду, — зазначає В. Лісовий, полягає в тому, що процес націостановлення, скажімо, в Європі розпочався ще до появи капіталізму”. Є й ще одна догма, що міцно тримається до нашого часу: що націоналізм — це тільки зло, інструмент політики сепаратистів, та що в “націоналізмі й космополітизмі зміщуються поняття соціальних інтересів і духовних цінностей. Пріоритет прав людини над державними, національними, класовими інтересами (отже: над правами... інших людей, суспільства! — П. К.) — непорушна вимога будь-якого розвитку того суспільства.

...Націоналізм прагне нейтралізувати загальнолюдські цінності”.

Насправді все було навпаки, бо ж навіть за законами формальної логіки інтернаціональне (космополітичне) не може існувати без національного. А національне не обов’язково передбачає протиставлення, ізоляцію, стерильність.

Ось що пише з цього приводу у книзі “Nationalism. Myth und Realiti” (1955) Б. Шейфер: “В Німеччині особлива роль у націєтворенні належить Лютерові і його реформаційній ідео-

логічно-конфесійній діяльності, зокрема й тому, що він нагадав німцям про їхню особовість, відмінність від інших. Однак треба пам'ятати, що хоча Лютер говорив про інтереси німців як про щось протилежне інтересам італійців і віддавав перевагу німецькій мові у порівнянні з латиною вчених, він навряд чи був націоналістом... Кілька раніших реформаторів ішли ще далі — Дж. Вікліф ще набагато раніше від Лютера хотів, аби національна церква була підпорядкована національній державі: Гуситські лідери з Богемії підійшли впритул до ототожнення їхньої релігійної справи з національним інтересом... Ідентифікація релігії і нації відбулась найбільш повно і чітко в пуританському повстанні сімнадцятого століття проти роялістського католицького абсолютизму в Англії.

...Національні церкви посилено культивували простонародну мову в молитвах, ритуалах і гімнах й таким чином поширювали функціонування національних мов. Найголовнішу для більшості протестантів книгу — Біблію — було перекладено і опубліковано саме цими мовами й вона читалася не латиною, а саме цими мовами. У Швеції і Данії публікація Біблії простонародною мовою допомогла унормувати те, що сьогодні називається шведською і датською мовами”.

Як в Італії творчість Данте, в Іспанії Кальдерона і Сервантеса, так в Англії поряд з “Королівською Біблією” особливу роль у формуванні національної мови, культури та свідомості, отже й нації, відіграла творчість Шекспіра.

З огляду на роль згадуваних чинників у формуванні націоналізму як світосприйняття, інтересів, культури, самосвідомості нації, а відтак — ролі націоналізму в розвої народів його і трактували як політичну ідеологію та поділяли на кілька типів: ліберальний (представники Й. Г. Гердер, Й. Г. Фіхте, Д. Мадзіні, А. Міцкевич, Ф. Палацький), інтегральний (з домінують роллю в Німеччині, Англії, Італії, Бельгії, Румунії, Іспанії), реформаторський (Японія, Туреччина, Китай). Перший з них орієнтував на гармонізацію відносин кореневих націй з представниками інших етносів; другий сповідував гегемонію націй-“месій”; третій генерував зусилля етносів, спрямовані на піднесення політичної, державної, національної свідомості та відповідних їй інституцій.

На вітчизняних теренах ще етнічна самосвідомість розрізняла “ми” і “вони”. Автори літописів Києво-руської держави зафіксували це розрізнення не лише між своїми племенами та сусідніх держав (половців, хозар, варягів, візантійців), а й між племенами своєї держави, до того ж на рівні як етнічному, так і культурному, мовному, характерів племен.

Не менш важливо, що історіософи відбили й розрізнення “русів” та “нерусів” у своїй державі, хоча всю державу й називали Руссю.

Етнічні та природні чинники були причиною й того, що Київська Русь розділилася на окремі “землі”, до того ж не тільки на основі розрізнення “ми” — слов’яни і “не-ми” — не-слов’яни, а на “ми” та “не-ми” між східними слов’янами.

Відчуття “руської”, базованої на усвідомленні полянсько-галицької єдності, й зумовило і бажання зберегти Русь як єдину державу, і диференціацію за етнічним принципом: коли Україна почала розвиватися, ґрунтуючись на осерді Київської Русі — землях від Прип’яті до Чорного моря і від Карпат до Кубані.

У період приналежності “Русі” до Великої князівства Литовського ідея етнічної ідентичності набирає якісного збагачення: українство не тільки прагне до відновлення на своїх землях колишньої держави, а й формує сили, спроможні творити державу нового типу — суто українську.

Так і з’являється **козацтво** — могутній чинник політично-релігійної консолідації суспільства, орієнтованого на власні інтереси й захищеного власною мілітарною силою.

Закономірно, що навіть іноземці Запорозьку Січ іменують козацько-руською державою, а після Хмельниччини Україну — козацько-руською нацією.

Бажання Б. Хмельницького зробити гетьманство спадковим і створити державу-монархію свідчить, що і він, і суспільство свідомо поєднували у визвольній війні чинники релігії, армії, соціальних інтересів, культури, державно-правових актів, — а все те зумовило завершення формування української держави-нації.

Відомо, що Б. Хмельницький і його наступники провадили толерантну політику щодо груп і представників інших націй чи етносів. Не випадково, що Києво-Могилянська та інші академії, культурно-освітні та релігійні братства дотримувалися політики багатокультурності: поєднання джерел українсько-

національної культури з зарубіжними. Це й дає підстави український націоналізм цього періоду класифікувати як ліберальний: він сприяв відродженню української державності й не перешкоджав розвиткові етнічних меншин. Думається, ця обставина і спонукала Й. Г. Гердера покладати на Україну-Елладу особливі надії.

З часу коли все українське підпадає під заборони, але це ще разучіше відтіняє диференціацію між “ми” — українцями і “не-ми” — колонізаторами й консолідує власні сили та інспірує на активний самозахист, а далі й суверенний розвиток, — націоналізм стає аналогом патріотизму і набирає характеру та змісту реформаторського.

Від Густинського, козацьких літописів, Г. Сковороди до “Історії русів” і від них до Т. Шевченка — це час історично-активного не лише відродження сил українського етносу, а й формування його нової якості — політичної нації.

У цьому плані абсолютно виправданим було зізнання Т. Шевченка: моє життя є частиною життя моєї Батьківщини. Спочатку великий поет, художник, мислитель, політичний діяч, педагог, пророк, реформатор мови, психіки й мислення синтезує в собі найхарактерніші риси і якості української людини (від автора “Слово о полку Ігоревім”, митрополита Іларіона, Володимир Мономаха до Івана Вишенського, Григорія Сковороди), а далі на цих засадах виступає співавтором “Книг Битія українського народу” — співтворцем нового типу національної самосвідомості. При цьому найголовніше те, що Т. Шевченко синтезував історичну пам’ять поколінь від літописців Київської Русі до автора “Історії Русів”, розбудив самосвідомість, окреслив перспективу в грядущому.

Саме Т. Шевченко порушив питання не тільки долі і ролі (історичної місії), а й характеру нації загалом, української зокрема: “если хорошенько рассудить, если мы из-за презренного серебряника надругаемся над священными преданиями старины, — писав він у повісті “Близнецы”, — что же тогда из нас будет? А выйдет какой-нибудь француз или, чего боже сохрани, куцый немец, а о типе, или так сказать, о физиономии национальной, и помину не будет. А по-моему, нация без своей собственной, ей только принадлежащей, характеризующей черты похожа просто на кисель, и самый безвкусный кисель”.

Для Т. Шевченка не було сумніву, що українці мають свій характер. То їх оббрехали сусіди, зображуючи як людей без пам'яті, людської гідності, державницької волі. Насправді ж “ми не бачили нашого народу — так, як його бог сотворив. У шинку і наш, і москаль, і навіть німець — всі схожі на свиню, а на панцині, то ще поганше... Е, ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послухайте, як вони співають, як говорять межі собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, наче справді в турецькій неволі або у польського магната кайдани волочать...” [22, VI, 314] — отоді й побачите народ справжній, “некиселевий”.

Повчально, що, порушуючи питання про характер (його підоснову) нації, Т. Шевченко порушує питання й про сутність, умови формування (природа, суспільні умови) та розвитку людини, наголошуючи: “Пословица справедливо гласит: “Каков из колыбельки, таков в могилку”. А вот мы и увидим, в какой степени эта пословица справедлива” [22, IV, 13]. А далі, фактично полемізуючи з відомими педагогічними концепціями вчених (Гельвеція, Локка), Т. Шевченко показує як людину, а тим самим і націю, формує низку чинників: сім'я, природа, соціальні умови, виховання, освіта, культура, становище народу.

На цій підставі Шевченко й зауважує: маємо повернути й розвинути природно та історично зумовлену власну самодостатність, суверенність, гідність. Не можемо погоджуватися, щоб нашу історію писали (а тим самим і формували характер) “німці”. На москалів також “не зважайте... у їх народ і слово, і у нас народ і слово” [22, VI, 314].

Закономірно, що в XIX ст. знову визнають українців за самобутню націю й представники інших народів. Ось як у статті “Малороссы” писав про них російський дослідник Д. Анучин: українці відрізняються від інших гілок навіть східного слов'янства й фізично (вищі на 1–4 сантиметри), але не тільки фізично; “малороссы отличаются от великороссов многими чертами своего умственного и нравственного склада”. Під впливом навколишнього середовища та всього плину історії, “інакшого, ніж на півночі”, наголошує Анучин, українці виробили таку рису, як схильність до гумористичного (отже, немов би збоку, об'єктивно-іронічного) ставлення до себе і світу. Водночас “се-

ред інших особливостей української народності, сформованих на ґрунті економічних та побутових умов її життя, як правило, вказують також на розвиток індивідуального начала за рахунок громадського (подрібненість родин, подвірна форма землеволодіння, слабкість общинного ладу), перевага інтелекту і почуття над практичною діяльністю та, внаслідок цього, творчість у сфері переважно інтелектуальній та естетичній. Зазначені властивості психіки українця під впливом природних умов розвинули в ньому уяву (схильність до символів, до образів, порівнянь), розвинули в ньому чутливість, ліризм, музикальність (сповнені почуттів, музикальні українські пісні), а у сфері релігійній надали йому байдужості до догматичних суперечок, до догматизму та загалом до формального боку релігії (розкол до українців зовсім не прищеплюється, а з сектантських учень розповсюджені хіба раціоналістичні)... Розвиток інтелекту і почуттів відбивається на активності характеру українця: йому важко зважитись, проте коли він зважиться, то є настійливим у досягненні своєї мети (“хохлацька впертість”).

Багатогранна діяльність М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича (росіянина і поляка за етнічним складом), П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, В. Вернадського, С. Єфремова сприяла тому, що український народ у масі своїй відчув себе нацією. А реформаторська суть її націоналізму виявилася в орієнтації на повний розвиток не лише української нації, а й етно- та національних меншин.

Національно-визвольний рух на засадах гуманізму й демократизму був підготованим. М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, В. Волошин, І. Огієнко зверталися вже не до населення України, а до українського народу.

А цей народ піднісся тоді до самоусвідомлення й активної боротьби за свою долю та волю (Шевченкового credo: “бо де нема святої волі, не буде там добра ніколи”).

І на цей раз тріумф українського національного духу був недовгим. З огляду на це українофоби охрестили і його, і його носіїв та вождів українського народу од природи неспроможними до історичної творчості та місії. І українське духовне міщанство повірило в ці злісні вигадки й знову пішло на службу своїм ворогам.

Та історія підтвердила, що справа була не в якостях, або ж не тільки в якостях характеру. І на початку ХХ ст. Україна була розтерзана сусідами, позначився багатолітній прес невірливості й надмірної обережності — в одних та рабського страху — в інших. А головне — знову вирішила збройна інтервенція: довірливий народ, як того хотіли Ленін і Троцький, був одурений і розстріляний: спочатку — в 1918 р., а згодом — у 1933 р. Молоду, недостатньо організовану національно-визвольну волю перемогла добре вимуштрувана бюрократична імперія. Зрозуміло, що негативно позначилися й недостатність політичного виховання, жорстоко переслідуваного колонізаторами.

Закономірно, що розгорнулася великомасштабна дискусія на тему: шлях до суверенності, незалежності, демократії, свободи починається з формування нації (як твердив Д. Донцов), держави (В. Липинський), чи — синтезу обох начал (М. Грушевський)? З національної ідеї, всенародного руху чи синтезу їх?

Головні постулати В. Липинського викладені в його праці “Листи до Братів Хліборобів” (1920). Прихильник монархічної форми правління, її автор переконливо викриває політику псевдодемократів, котрі відмовляли українцям не лише в патріотизмі, а й українстві загалом, і також не лише інтелігенції (“панам”), а й хліборобам, — і зазначає: “ми для сучасної демократії української — не українці. Добре, хай буде так! Але ж нація — нація, а не партія, — це не тільки ті, що тепер на Україні є, а й ті, що на ній були й будуть”.

“Від тих, що були, — зазначає Липинський, — нас ніяка в світі сила відірвати не може. Бо ми їх рідні, найрідніші сини та нащадки. Тих, що в дружинах князівських стару Київську Русь створили (цінне визнання нащадка польського шляхетського роду, що так безпосередньо перегукувалося з концепцією М. Грушевського! — *П. К.*), тих, що ту Русь стару в своїх братствах, церквах і монастирях, на своїх соймах і соймках у Польській Річі Посполитій своїм завзяттям одстояли; тих, що з Великим Гетьманом Богданом свою вільну державу козацьку будували; тих, що з Гетьманом Мазепою Князівство Київське возстановити хотіли!); що з Гетьманом Пилипом Орликом під час першої української еміграції порятунку в Європі для України шукали; тих, що одного з “предводителів дворянства”, Капніста, до Берліна за поміччю для України посилали;

тих, врешті, що “козакофільство” й “культурництво” українське створивши, фундаменти під сучасне політичне й культурне відродження української нації поклали. Від наших батьків нас відділити не можна”.

Особливо важливий постулат, коли нагадати: ще Т. Шевченко звертався з посланням “до мертвих, і живих, і ненароджених земляків” з метою відродження духовного зв’язку поколінь та віків, історичної пам’яті нації. У статті “Две русские народности” М. Костомаров намагався показати спільність долі росіян та українців, але й при цьому бачив етнічну самодостатність кожного з народів. Повчально, що навіть 1967 р. в передмові до двотомника М. Костомарова йшлося: “Чимало хибного, а то й реакційного було у трактуванні Костомаровим питання про особливості українського національного характеру...”, — однак істина крилася в науковій позиції видатного історика ХІХ ст. і так само було з М. Драгомановим: хоча він і схилився до ідеї лише автономізму, але бачив те в історії, долі, характері, психічному складі української нації (стаття “Чудацькі думки про українську національну справу”), що давало їй право на абсолютно самостійний шлях розвитку, бо вважав: умови життя українства не додають оптимізму, не мають рації ні ті, що роблять наголос на унітарних особливостях націй, ні ті, що вітійствують лише про уніфіковано-вселюдські риси, бо всі народи, як люди, “од Бога”, отже — мають індивідуальну як природу, долю, так і місію.

Новим словом про природу націй стали погляди І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки. Саме завдяки їхньому політико-культурологічному й історико-психологічному та соціологічному методу аналізу стала можливою бурхлива еволюція не тільки суспільних настроїв, а й політичних концепцій на межі ХІХ–ХХ ст. Бо якраз на цій хвилі стали можливими виступи як студентського Братства Тарасівців, так і Ю. Бачинського (“Україна іредента”), М. Міхновського, що в промові 1900 р. у Львові “Самостійна Україна” не тільки підтримав курс на “уружені повстання зневолених націй проти націй-гнобителів”, а й розвинув ідею незалежного розвитку української нації, так і В. Липинського та Д. Донцова.

Осердям концепції Липинського стали три провідні мотиви: про роль національної ідеї; про необхідність боротьби за свої ідеали; про історичну місію України.

“Коли відродження націй відбувається без національного ідеалізму, без любові до цілої нації в усіх її класах і групах, без того ідейного національного пафосу, того романтичного захоплення образом повної волі й незалежності нації, що йшло в парі з відродженням усіх європейських народів, — писав він, — то внаслідок того ж самого поняття нації викидається весь його живий творчий зміст. Остається тільки форма — мертва шкаралупина без зерна”.

Ідея — це генератор історичної волі нації, невмирущий дух предків, голос віків; без ідеї нема борні, а без боротьби — жертв і перемог, героїчної саможертвності. “Нації творяться перемогами або нещастями, психологічно спільними для членів одного національного колективу. Де наші спільні перемоги й де наше спільне горе?” [13, 58].

В. Липинський бачить їх у минулому, але не може не бачити того, що стало причиною поразок на початку ХХ ст.: партії і класи почали жити не національними, а корисливо-кастовими, корпоративними інтересами. І той “національний меркантилізм глибоко розложив і здеморалізував усю без винятку нашу націю...” [13, 58].

І коли зрозуміло, що наші численні трагедії зумовлені й зовнішніми чинниками (більшовизм, Пілсудський), то має бути зрозумілим і те, що “Побили себе ми самі... Є нова руїна національна зі старим поділом на різні орієнтації зовні, з безнадійною й безвихідною боротьбою бувших бідних і бувших багатих усередині... Повстає, отже, нове покоління багатих, що від старого різнитиметься тільки тим, що не матиме вже ніякої культури, ніякої традиції, крім, хіба що, злодійської...” [13, 58, 59].

Тому не можемо не цікавитися: чи нова творча віра українська повстає? Як не можемо не бачити, що під машкарою інтернаціоналізму нищаться основи нашого становлення й поступу, і допоки українці чубляться між собою, “сьогодні в Києві сидить представник нашої соціальної революції й нашої “восточної” орієнтації, отой традиційний, нікому на Україні не відомий і не знати звідкіль прибувший отаман голоти “Ганджа Андибер... Раковський” [13, 59], а по інших містах та окраїнах — представники не менш чужої орієнтації та діяльності. “Батьки лили свою кров за “Москву й Варшаву”. А що кращого роблять сини й онуки?” Знову паплюжать свою історію, свої святині, своїх вождів та вихваляють... чужих.

Як на панацею всіх бід, посилаються на демократію. Однак варто пам'ятати: “Кожна демократія в чистім виді, така, як наша сучасна демократія українська, — це організм без спинного хребта” [13, 88). Тому необхідні: глибинне усвідомлення історичної місії нації та аристократичні (духовно-моральні) верстви, спроможні вести народ у будучину. “Нація наша роз'єднана політично, ідейно й культурно. Щоб не загинути на віки, вона мусить створити свою державу, свою одну національну державну ідею таку, як у формі національно-державної незалежності мають москалі, поляки, чехи, угри... інші великі нації, — й одну національну культуру таку, що об'єднує кожную націю на цілім світі в одно тіло” [13, 94].

Для автора “Націоналізму” (1926) Д. Донцова творення держави має починатися з творення нації. А оскільки нація — це її воля, то з формування волі, що є явищем психічним, яке осягається ірраціонально, а може досліджуватися й пізнаватися не метафізично, а феноменологічно.

Воля як дух нації: її джерела психіки, жадання, устремління, мета, масштаби — це, на думку Донцова, феномен, що його відчули та виявляли ще М. Гоголь і П. Куліш, об'єктивували Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка. На жаль, навіть Франко не завжди вірив у силу української волі. “Брак віри, і брак волі” виявили й О. Олесь, “молодомузівці”. Частина інтелігентів, яких П. Тичина атестував як євнухів-кастратів і які хворіли “роздвоєнням душі”, а тому не могли повести націю на здобуття “державного чину”, до торжества історичної місії.

Подібно іншим, Донцов звертався до досвіду зарубіжжя. Погоджуючись з Шопенгауером, що “волю так само тяжко схопити поняттям, як і останній зміст слів Бог, сила, простір”, що “переживається, відчувається, але не пізнається”, бо вона є “мета в собі”, вона — дитина, котра “бурхливо рухається, казиться і кричить: вона страшенно хоче, хоч ще й не знає, чого вона хоче”, — Донцов кличе гартувати волю, яка не стомлюється.

“Соціальне значення цієї душевної здібності величезне, бо вона є тим двигуном людських чинів, вона, ця ірраціональна сила, а не розум. Наші провансальці будували свій національний світогляд на припущенні, що розум головний мотор психічного життя. Це похибка. Головним мотором наших вчинків є власне бажання, пристрасті, за якими у хвості йдуть моти-

ви”. Має рацію, на думку Донцова, Ніцше, який наголошував: гімн утримання роду, “що володіє однаковою найвищою і найпосполитішою людиною, вибухає постійно як пристрасть духа, а тоді має коло себе чудовий світ узасаднень і хоче усіма силами забути, що є в суті своїй чином, інстинктом, шаленством, беззасадністю”.

Тому потрібно формувати дух, який прагне творити не одилицю, а спільноту, яка, щоправда, має складатися з індивідів на кшталт “Фаустовської людини” — з їх прагненням до “насолоти ризиком, небезпекою, рухом, творчістю”, до героїзму, “до влади в нічому не прикрашенім, голім стремлінні до неї, в жадобі панування”, зрештою — до змагання з іншими, керуючись принципом: “і хоч ні ти, ні я того не знаєм, кому й чому підвалиною служим, та кепський був би з мене будівничий, якби я не хотів міцніше класти і в праці переважити тебе” (Леся Українка, “Три хвилини”).

Щоб витворити націю, необхідно вміти промовляти до неї, наполягав Донцов. А для цього необхідна вольова, романтична, певним чином підготовлена ініціативна меншість.

Вплив автора “Націоналізму” позначається до середини ХХ ст. І все ж проблеми нації, що творить державу, його концепція не розв’язувала. Тому навіть на конгресах націоналістів все більшої ваги набуває програма, згідно з якою Україна (й українство) може посісти належне місце у світовій еволюції лише на шляху універсалізації зусиль по творенню українського типу людини, нації, культури, держави, які б поєднували елементи неповторного з загальнолюдським, а в методі — і “романтизм”, і раціоналізм та історико-філософський інтелектуалізм, і суспільно-політичну практику.

На цих засадах розквітло національне Відродження 20-х років ХХ ст. Знищення їх призвело до руйнування основ української нації. Формула: в СРСР “створилася нова історична спільність людей — радянський народ” і офіційно поставила її на грань асиміляції та знищення, при тому не лише як закономірний наслідок світової еволюції, а й як її щонайвище благо. Денаціоналізація ще поглибила процес дегуманізації та деморалізації: манкуртизм став підноситися й поетизуватися, як ідеал еволюції людини. І в засобах масової пропаганди, і в підручниках все настійливіше стала практикуватися заміна понять нація, народ словом населення. Національне почали атестувати зі

знаком мінус й протиставляти як рудимент космополітичного — інтернаціональному. Це згубно відбилося не лише на характері, психіці, становищі самої нації, а й її мови, культури, гідності.

При цьому інерція виявилася настільки сильною, що й після прийняття Декларації про незалежність українській нації не відводилося іншого місця, ніж позад російської й інших етноменшин, які, щоправда, представляються як “нації” в Україні. А для “теоретичного” підкріплення такої позиції розгорнуто обговорення фальшивих альтернатив на зразок: будувати національну державу чи “громадянське суспільство”? на перший план висувати права людини, чи нації? чи не впровадити в Україні статус “подвійного громадянства” та чи не узаконити дві державні мови?..

Без ядра не існує клітина: без людини — нація, без нації — вселюдство. Єдність можлива лише в багатоманітності. Знищення хоч одного компонента неминуче призведе до порушення космічної цілісності, і не лише у сфері Матерії (Природи), а й Духу, як не тільки у площині побуту, виробництва, суспільних відносин, а й моралі, етики та естетики.

З огляду на суть та характер розв’язання проблем Україна — етнос — природа (екологія) — мова — історія — нація стає зрозумілим, що ключовою в усіх випадках постає проблема держави. Не випадково автори “Української загальної енциклопедії” зазначають: “Нація, 1 (у фр. та англ.) чи н. має свою власну державу чи ні, є “державні” й “недержавні” н.” (т. 1, 818). Розглянемо це з теоретичного і практичного боків.

Аспект практичний і генерує досвід віків (як будувати державу), й підводить до аксіоми: повної самореалізації поза державою не може домогтися жодна людина, мова, нація, культура. А тим більше вони не можуть мати великого грядущого.

З цієї причини першим аспектом теоретичного підходу до проблеми завжди й поставало: чи мали українці державу (отже, чи є вони “державотворчою” нацією?).

Немало польських, російських, та й своїх українофобів без вагань відповідали: ні!

І це мало далекосяжні, аж до фатальних, наслідки: українське оголошувалося неповновартісним, периферійним, а відтак і необов’язковим, навіть зайвим у процесі розвитку, приреченим на знебуття.

А тим часом Україна знову постала як держава-нація.

Причина альтернативних відповідей — у методологічних підходах та політичних цілях.

Як і щодо нації, стосовно держави СЭС відбиває “партійно-класовий” підхід, акцентуючи: “Держава, осн. інститут політ. системи клас. сус-ва. В класово-антагоніст. сус-вах використовується для придушення клас. противників економічно пануючого класу. Ознаками Д. є: 1) наявність особливої системи органів та закладів (механізм Д.), які здійснюють функції дер. влади; 2) право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих Д.; 3) певну територію, на яку поширюється юрисдикція даної Д.” (1986, 330).

Інший (історико-аналітичний) підхід виявляють автори УРЕ, зазначаючи: “Держава — організована суспільність даної території, яка має свою зверхність і свої закони. Первісно найвищими формами людської організації були кровні зв’язки: родина, рід, плем’я. Вони осноувалися на спільності походження своїх членів. З хвилини завоювання одного племені другим, кої треба було держати переможених у послуху й боронити їх від нових наїзників, зародилася нова форма організації — держава. Її основою була територія, а не було в ній уже рівності всіх членів... Сьогодні розуміємо д. як примусову спілку людей на означеній території під власною державною владою. Згідно з тим за ознаки д. вважають три її елементи: народ, владу й територію. Залежно від становища, з якого дивимося на д., розрізняємо два її роди: з огляду на форму (устрій) — монархію й республіку; з огляду на характер влади — деспотію, правову державу, абсолютну й з обмеженими компетенціями; з огляду на соц. характер — на аристократію й демократію, причім особливим родом аристократії є плутократія; з огляду на нац. характер населення розрізняють нац. і багатонац. держави (нац. д. і д. національностей)... Світова війна прискорила й змінила змагання (почасті здійснене) до творення нац. держав... Далі виявила недостатність до теперішньої політ. організації на тлі госп. розвитку. Місце “національного” господарства посіло “світове”, яке вимагає ширшої організації, ніж д. Класова боротьба загострилася, а крайні суспільні напрямки: капіталістичний з одного боку, комуністичний — з другого звернулися проти згаданих вище основ модерної д., гол. проти принципу

поділу влад і парламентаризму. Вони висунули постулат партійної диктатури замість демократії. Це “фашизм” з одного, а “більшовизм” — з другого боку. Усе складається на незакінчену ще “кризу” новітньої д.” (т. 1, 1050–1051).

У світлі цієї ретроспективи історія української державності має розглядатися в ході її еволюції, і тоді, як і в питанні з етносом, нацією, вона постане і в зумовленій життям великій різnorodності, і — в повчальних і на сьогодні уроках.

Щонайперше знову виникне питання: з якого часу ми можемо починати історію української державності? Чи коли українство постає як окрема, самодостатня реальність, чи й з урахуванням передісторії?

Як ми бачили, перший підхід не може бути продуктивним, бо вимагає бачити державність уже у “скристалізованій” формі, але все (у тому числі і сама людина) проходить органічний шлях не лише очевидного, а й утробного розвитку. Передісторичну генезу має й українська держава.

У цьому світлі є підстави говорити про кілька етапів.

Перший — Трипільської цивілізації, що залишила свої відбитки й у сфері державотворення. Хай опосередковано, але її досвід передався наступним цивілізаціям, зокрема Березинецькій і Черняхівській.

Другий — це періоди “дослов’янський” (VIII ст. до н.е. — IV ст. н.е.) і слов’янський. Як свідчать археологи та автори історичних досліджень М. Грушевський (“Історія України-Руси”), Ф. Уманець (“Гетьман Мазепа”, 1897), С. Томашівський (“Українська історія. I. Старинні і середні віки”, 1919), М. Слабченко (“Організація господарства гетьманщини XVII–XVIII ст.”), I–IV “Соціально-правова організація Січі Запорізької”), Д. Багалій (“Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті”, т. 1, 1928), М. Антонович (“Історія України”, I–IV, 1940–1942), І. Холмський (“Історія України”, 1949), П. Клепатський (“Огляд джерел до історії України”, 1920), К. Венямін (“Чужоземні подорожі по Сх. Європі до 1700 р.”, 1926), Н. Василенко (“К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя”, 1894), С. Наріжний (“Історіографія. Укр. Загальна Енциклопедія”, III, 1935), Б. Греков (“Основные итоги изучения истории СССР за 30 лет”, 1948), — ще грецькі історики дали опис кім-

мерійської держави (північно-чорноморських степів). В VII–VI ст. до н.е. на наших праземлях була скіфська держава (між Доном і Дунаєм), про яку подав відомості ще Геродот.

Важливу роль у формуванні майбутніх утворень державного типу відіграли грецькі колонії (Тір, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантикапей, Танаїс), що — на відміну від азійських тиранічних структур — поширювали ідеї полісно-демократичних держав.

Починаючи з IV ст. до н.е., на південному сході наших земель з'являються племена іранського походження — сармати, які згодом опановують степи від Уралу до Дунаю й тримаються до II ст. н.е. А на чорноморському узбережжі розвивається Понтійсько-Босфорська держава.

З першої половини тисячоліття до нашої ери на терени нашої правітчизни проникають племена із заходу та південно-заходу: германські, кельтські, римські. Створюється Готська держава, з якою пов'язане поширення християнства.

З IV ст. розгортається переселення народів зі Сходу, й гунни, подолавши на Дону аланів, створюють свою державу. Наприкінці V ст. насувається орда болгар, що засновує царство на Волзі. Свої держави створюють орди аварів, хозар, печенігів, угрів.

Перехрещення народів зумовлює змішання не лише етносів, культур, а й типів державних утворень.

Тому особливої ваги набуває при цьому визнання, що й за тих умов автохтонне населення нашої праземлі — Вітчизни — праслов'яни — ніколи не полишало її.

І з IV ст. нової ери починається ера творення власне слов'янської державності.

Східні слов'яни з кінця IV ст. виступають як окрема популяція, називаючись антами. Вони й створили першу слов'янську державу, точні межі якої невідомі, але відомо, що “незчисленні племена антів”, за свідченням візантійського історика Прокопія, розселилися на північ від Чорного моря. Історик готів Йордан робив і посутніше уточнення: “Анти, найхоробріші між слов'янами, живуть над луками Чорного моря, від Дністра аж до Дніпра” (VI ст.). Ця держава об'єднувала й неслов'янські племена (готів, греків, іранців) і мала “демократичний” характер. “Слов'янами і антами, — зазначав Прокопій, — не

править один муж, а здавна живуть вони громадським правлінням і так усі справи, добрі чи злі, вирішують спільно”, фактично владарювали в антів племінні вожді (князі), однак мали вагу й громадські сили. Тепер відомо, що велику і міжнародну роль відігравали держави Кия та Аскольда. Могутню державу тримав Святослав Великий.

Хоча з часом розпалася й ця держава, неважко помітити, що її традиції збереглися і в Києво-руській імперії, яку склали слов'янські й неслов'янські племена, племенем-ядром були поляни, а владні функції виконували великий та племінні князі, віче, зрештою — сам народ.

Отже: Київська Русь була імперією, яку складали численні й різноетнічні племена; всі вони були рівноправними, — і все ж особливе становище серед них посідали поляни. Це плем'я мало найдавніші традиції, найширші зв'язки з зовнішнім світом (зокрема, грецьким і візантійським), тому, як засвідчив літописець, і найвищу культуру та відіграло організуючу роль. Це ж характеризувало й Київ — столицю полян, яку князь Олег проголосив матір'ю руських міст, а іноземці (Тітмар Мерзебурзький) називали одним з найбільших міст Європи, в якому є понад 400 церков, 8 ринків і незліченна маса людей: як русичів, так і франків, данців, вірмен, німців, греків, грузинів.

Володимир Великий перетворив Київську Русь на могутню державу зі своєю владою, церквою, своїм військом, внутрішньою і зовнішньою політикою. Він приборкав Степ, по річках Стугні, Трубежу, Сулі збудував могутні укріплення (“Змієві вали”), — і держава Володимира простяглася від Фінської затоки до Азовського моря та від устя Ками до Карпат. Щоб ефективно правити, Володимир призначив намісниками в окремих землях своїх синів (яких було 12), а щоб держава мала належний міжнародний статус — не тільки зміцнив її політично, релігійно, військово, а й поклав початок династичним зв'язкам: Святополка одружив з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, Ярослава — з дочкою шведського короля, дочку Премиславу — з угорським королем, а ще одну дочку — з німецьким маркграфом Нордмарським.

Володимир мав власну грошову систему, на монетах вміщувалося зображення тризуба, а його самого зображувалося на престолі в царській діадемі.

Отже, ще за Кия, Аскольда, Святослава, Володимира Великого Київська Русь мала всі ознаки держави, до того ж суверенної, могутньої, авторитетної.

У добу владарювання Ярослава Мудрого, Ярослава Осмомисла, Володимира Мономаха ознаки держави-імперії набули ще яскравіших рис: створено кодекс законів “Руська Правда”, свою релігійну систему (митрополитом Іларіоном), освіту (Ярославом Мудрим), педагогіку (Володимиром Мономахом), культуру, філософію, мистецтво. Окреслилася тенденція переходу на шлях спадкової монархії.

— Але чи можна цю державу вважати праукраїнською? — запитують інакомислячі.

Коли зважити, що такого зразка держави-імперії (багатоетнічні) мали німці, французи, іспанці й ніхто не ставить під сумнів правонаступництва щодо них теперішніх націй-держав, то поставлене запитання може здатися алогічним. Та є в ньому вже означуваний нами підтекст: Київська Русь, мовляв, була державою єдиного східнослов'янського етносу, чому ж її вважати тільки українською?

І тому необхідно зазначити: традиції тієї держави безумовно успадкували й нації-держави Білої та Великої Русі. Однак не варто забувати, що: по-перше, єдиного східнослов'янського етносу в складі Київської Русі не було; по-друге, що, крім слов'янських, у тогочасній імперії було ще кілька гнізд етносів; по-третє, що ще за Київської Русі Пінське князівство (майбутня Білорусь) виокремилася в осібну державу; по-четверте, що своїм шляхом пішла й Московська держава. І нарешті, що лише державні утворення на терені України: а) розміщувалися на своїх автохтонних землях; б) вважали своєю основою Київську і Галицьку Русь; в) продовжували традиції урядової суспільної, політичної, економічної, правової, релігійної, культурно-освітньої системи. Тільки Україна мала ідентичну дефініцію ще в добу Київської Русі. Тільки в ній століттями зберігалася — без перерв! — психологічне відчуття єдності державно-етнокультурного генезису. Московське царство використовує ідею єдності руських земель лише як основу (підставу) експансії, до того ж — і на землі, що ніколи не були приналежними до складу Київської Русі і лише з XV–XVI ст. стали ареною воєнних анексій.

Не випадково, що і після монгольської навали з поняттям Русь асоціювалися переважно землі України. І так само до епохи Б. Хмельницького Білорусь співіснувала з Україною в одній — Литовсько-Польській — державі, а далі й вона пішла особнім шляхом.

Усе зазначене й дає підстави вважати Київську Русь першою українською прадержавою.

Час Великого князівства Литовського — це період, коли панували руська мова, правова система, культура, релігія, українсько-руська еліта залучалася до управління й тішилася рівністю з елітою литовською, однак то була ілюзія державності. Бо було все: територія, етнос, органи управління, але все те не мало статусу суверенності, більше — не породжувало й психіки суверенних людей, усвідомлення національної самодостатності та місії, державницької волі.

Руси-українці не творили свій світ, а пливли за течією життя й ставали силою підрядною. Вони трималися на плаву, не піддавалися одвертій колонізації, часом успішно мстилися кримськотатарським ордам за пліондрування Вітчизни, й це породжувало в них синдром благополучності.

XVI–XVIII ст. — навпаки: це — епоха грандіозних потрясінь і трагедійних руїн, у тому числі й гетьманської держави. І все ж це — епоха дійсної державності та благодаті, бо в цей період було створено суверенні (спочатку) органи управління, військо, правову й релігійну системи, зовнішню й внутрішню політику, свою освіту, науку, культуру. Своєю Конституцією, що гуманізмом, демократизмом, правовою спрямованістю переважала всі доти існуючі у світі подібні хартії. Це була друга державна система — історично і перша вже й у повному розумінні українська держава практично. Вона не втрималася. Але ж вона проіснувала півтори сотні років! І державницькі чинники, закорінені ще в добу Києво-руської держави, ні в суспільній практиці, ні в історичній пам'яті, ні в психіці не були витравлені навіть за сотні літ підневільного існування. Чим, до речі, рішуче розвіяли міф про недержавність свідомості, волі та психіки українців.

Логічно, що початок XX ст. ознаменувався новими здобутками народу: була створена третя державна система — УНР, яку підточили більшовики й німецькі політики, але яка зумо-

вила появу четвертої держави — гетьманської (1918), а потім і п'ятої — Директорії.

Навіть “демократи” початку 90-х років ХХ ст. часом полемізують: але ж ті держави були недовговічними й не мали класичного виразу державницьких структур!

Та їхні застереження й нігілізм вказують лише на недостатність їхньої логіки, бо, по-перше, час існування не визначає міри й реальності буття сутності; а по-друге — не рахується з існуванням різного типу держав: “класичних” і новоструктурних. І Українська Народна Республіка, і Гетьманат, і Директорія були державами справжніми. А до того ж — традиційно українськими.

Маємо на увазі, що Київська Русь була імперією демократичного типу: вона складалася з багатьох етносів і земель, нею формально правив великий князь, — але справжньою реальною владою володіло віче. Воно могло і запросити, і прогнати навіть князя.

Не лише Запорозька Січ як мікродержава, а й Гетьманат були аналогічними і щодо суспільно-політичної структури, і щодо правових норм: гетьманат мав повноту влади у виняткових випадках, але й долю самого гетьмана визначала воля народу (його представників).

І це було не лише політичною традицією, а й наслідком ментальності українського народу. Не випадково ж у Конституції Пилипа Орлика йшлося: “Коли в самодержавних державах заховується хвалебний і корисний суспільному станові порядок, той порядок завше, як у війні, так і у мирі, звичайно відправляють приватні й публічні Ради для спільного добра Вітчизни, в яких самі самодержці ведуть перед своєю присутністю, кладучи без заборони своє зізволення на спільні міністрів своїх та радників рішення та ухвали, а чому б у вільнім народі не мав би бути збережений такий добрий порядок, який був, либонь, у Запорозькому війську при гетьманах перед сим неодмінно, згідно з давніми правилами та вольностями?”

П. Орлик обурюється тими гетьманами, які привласнювали собі одноособове право, живучи за принципом “Так хочу, так повелюю!” й відстоює найширші повноваження представників усіх верств народу, відстоюючи тим не тільки принцип загального народовладдя, а й прав кожної людини, суспільної верст-

ви чи групи, нації та етноменшини. Найвище благо для нього — гармонійність стосунків, коли і всім представникам народу належить шану та честь віддавати гетьманові та старшині (отже, для П. Орлика вседозволеність і анархія не були аналогом демократії), і “ясновельможному гетьманові взаємно шанувати їх і утримувати за товариство, а не слуг та робітних підлеглих, не примушуючи їх навмисно для приниження осіб до публічного негречного упослідження перед собою...”

Верховенство має належати справедливому *законові*, наголошував Орлик. А закони мають творити та впроваджувати сили нації, “вибрані вільними голосами”. Належне місце має посісти самоврядування.

Ідеалом П. Орлика стала вільна, суверенна, демократична республіка, а Україна — рівноправна з іншими країнами світу держава.

Уже зазначалося: автор “Густинського літопису” синтезував пам’ять історії та держави від Київської Русі до Гетьманщини. Автор “Історії Русів” поставив проблему державно-національної спадкоємності на межі XIX–XX ст. Його пафос не залишав сумнівів: настав час відроджувати великі традиції, починаючи від Київської Русі — української праісторії й прадержави.

Тому цілком логічно, що на позиції українського державництва схилиється не лише Т. Шевченко, а й М. Костомаров, котрий дає серію портретів не тільки українських гетьманів, а й князів Володимира Святого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького як доказ державності буття народу. А згодом у “Книгах битія українського народу” відстоює ідею суверенних держав усіх слов’янських, у тому числі й українського, народів. Нагадаємо, Костомаров-історик, котрий зауважував: “прізвище, яке я ношу, належить до старих великоруських родів дворян, або дітей боярських”, — отже, який підходив до процесів не з українсько-національної, а об’єктивно-наукової позиції (і який, нагадаємо, пізніше під тиском обставин висував версію вузького автономізму).

Неперервний ланцюг історичної самосвідомості і зумовив відродження державницької ідеології, філософії, політики, зрештою — психіки в концепціях В. Антоновича, І. Франка, Лесі Українки, В. Павлика, М. Грушевського та інших послідовників. При цьому важливо, що спочатку, в “Першому Уні-

версалі” Центральної Ради (10 (23) червня 1917 р.), йшлося: “Народе Український! ... Волею своєю ти поставив нас... на сторожі прав і вольностей української землі... Твої, народе, виборні люде заявляю свою волю так: хай буде Україна вільною. Не відділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям”.

Та з часом стало очевидним: у складі чужої держави принцип “Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі” зреалізований бути не може: там панує чужа “правда, і сила, і воля”. Тому четвертий Універсал давав принципово іншу основу та перспективу: український народе, “твоею силою, волею, словом стала на землі Українській Вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх, борців за вольності і права... Але в тяжку годину відродилась воля України”: спочатку великі трагедії принесла світова війна, в ході якої українці різних імперій здійснювали політику самознищення, а згодом “Петроградське Правительство Народних Комісарів, щоб повернути під свою владу Вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні...” Стало очевидним: здійснити право на щастя й волю, на повну самореалізацію та власну історичну місію можна лише за умови створення власної суверенної, незалежної держави. Тому, йшлося в універсалі, “сповіщаємо всіх громадян України: однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу. Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді і приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки, — владу у ній буде належати тільки Народові України...”

Більшовизм розтоптав волю українського народу, звинувативши його в ... зраді власних національних інтересів. Як і століттями, над ними були поставлені інтереси оновлюваної російсько-більшовицької імперії.

Серед причин були й прорахунки Центральної Ради, те, що в психіці частини борців за Україну переважали індивідуалістично-егоїстичні тенденції, традиційно-хибне ототожнення демократії й анархії, всездозволеності. Запановували місництво, регіоналізм, вождівство.

Стало очевидним: необхідна держава сильної влади. Їй на заміну демократичним структурам Центральної Ради прийшла держава монархічного зразка на чолі з гетьманом П. Скоропадським. І вона не встояла під натиском антагоністичних сил, до того ж — як зовнішніх (німецька окупаційна влада), так і внутрішніх (проросійської та псевдодемократичної орієнтації). Однак засвідчила неухильне прагнення народу до державотворення та самостійного духовно-культурного розвитку (достатньо вказати на створення справді української Академії наук). Закономірно, що нова держава дістала визнання не лише у значній частині суспільства, а й у багатьох зарубіжних країн.

Гетьманат відродив багатовікову українську традицію, сприяв консолідації патріотичних сил, але по-своєму закономірно був витіснений з кону історії: він не був і типовим для самого українства (орієнтувався на владні структури), і популярним, як раніше, для країн Європи. Наступав час демократій (принаймні на рівні декларацій).

І В. Винниченко та С. Петлюра творять нового типу державну структуру — Директорію з її орієнтацією на демократизм.

У цей історичний момент багато чого переосмислюється і переглядається. Навіть ідеолог монархізму В. Липинський зауважить: для створення й збереження держави необхідна консолідація нації. “Під Леніна й Троцького, чи під Денікіна йшли і йдуть з-поміж нас тепер самі тільки добровольці, але ж знов інші, такі ж самі наші добровольці йдуть під Польщу і Пілсудського, а ще інші іншу лінію ведуть (створюють, як Артем-Сергеев, “республіки” на кшталт Донецько-криворізької. — *П. К.*). Народ же, як тільки може, так борониться від усіх воюючих між собою добровольців і хоче тільки одного: спокою. І доки оте роз’єднання між нами панує, доки ми знову не сконсолідувалися всередині себе як нація, доти не може бути мови навіть про те, щоб ми могли домогтися окреслення своїх ідеалів”.

Сконсолідувати всі сили нації не вдалося: різні погляди на процес мали робітники й селяни (проблема міста й села), представники не тільки різнонаціональних, а й українських партій інтелігенції (виховуваної в антиукраїнському дусі як в Росії, так і в сусідніх державах). Тож склалося, як писав Винниченко в “Листі до класово несвідомої української інтелігенції” (1920), що створилася найжахливіша з конфронтацій — внут-

рінаціональна: “...На Україну наступає польське військо. З ним разом ідуть невеликі частини українців. Проти польського війська бореться військо російське. А з ним разом виступають також невеликі частини українців. Таким чином за українські землі б’ються українці проти українців”. Однією з причин, на думку В. Винниченка, є непослідовна, а то й хибна позиція інтелігенції.

Вихід? На відміну від С. Петлюри, що в цей час без вагання відповідає: сильна національна суверенна держава! — Винниченко спочатку вважає: “шлях до комунізму й інтернаціоналізму, — бо все вирішують класові інтереси, а в пролетаріату різних країн вони ідентичні”.

Та з часом, після відвідання керівних органів партії й уряду Росії Винниченко переконався: інтернаціоналізм російських державників — то є ідеологічні міфи та ілюзії. В Росії немає натяку на демократизм та інтернаціоналізм. Основна риса політики РКП(б) та російського уряду — “абсолютний централізм як у партії, так і в усіх галузях її діяльності, — економічній, державній, політичній, національній та ін.”. Це все абсолютно “виключає метод демократизму. Цим досягнуто того, що керуюча революцією партія з живого, творчого організму зійшла на велику, сліпу машину, якою керує невелика група людей. Змагання мілітаризувати й закрити в залізо абсолютного централізму партію, радянську владу й все життя приводить до абсурду.

Це найкраще видно на прикладі України. Тут все мілітаризовано й централізовано. Вважається, що на Україні революцією керує незалежно партія українського пролетаріату й незалежного селянства — “Комуністична партія (більшовиків) України. Але це є декларативна, формальна сторона... К.П.(б)У є тільки обласна організація РКП”. Тому керівні кадри на Україні або з Москви, або місцеві українофобські (як і за царату). Та й це не все. Головне, що в комунізмі загалом, у більшовизмі зокрема національне питання або посідає незначне місце, або й відкидається зовсім, орієнтуючи на злиття націй, мов, культур та на відмирання держав, щоправда в ім’я створення месіанського “третього Риму”.

В. Винниченко, як і свого часу М. Грушевський та Центральна Рада, доходять висновку: доки “людство розбите на окре-

мі національні колективи, які переважно зветься державами, то очевидно, що найкращим засобом збереження його життя і розвитку кожної нації є державність, себто комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які зв'язують його в компактну цілість, які забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому. Нація без державності є покалічений людський колективний організм. Через те так жагуче всі так звані недержавні нації прагнуть своєї держави...”, усвідомлюючи: державність — “це устрій всього матеріального і психічного буття цілого народу, його національності, економіки, політики, культури”, отже, не лише стан, а й процес розвитку, і не лише в сучасності, а й у майбутньому.

На жаль, прозоріння прийшло тоді, коли сусіди оновили свої державні структури й підступними методами підточили суверенітет України.

Настала пора, коли в Україні впроваджуються основи соціальної системи й вона — формально самостійна республіка — стає організатором та в складі СРСР (1922).

Висновки очевидні: державотворчий, націє- та культуротворчий процеси — феномени природної цілості, ні одного питання не можна розв'язати без іншого.

Створення УНР визначило новий етап в розвитку не лише України, а й українства. Слідом (чи паралельно) за цим створюється ЗУНР та народна республіка в Зеленому Клині (Далекий Схід), які укладають угоди з УНР. На 1918 р. Україна постає в історичній цілісності її східних і західних, північних й південних земель. З незалежних від об'єднаної держави причин вона не має юрисдикції на всіх українсько-етнічних межах. Але символічно, що волю до повної злуки виявляють Кубань, Воронежчина й Курщина, інші заселені українцями райони. Й ця воля настільки сильна та історично виправдана, що навіть на переговорах урядових делегацій Росії, України, Білорусі 1922 р. приймається ухвала встановити кордони України з приєднанням до неї і названих областей. Тільки втручання Політбюро ЦК РКП(б) відкидає це справедливе й достатньо мотивоване рішення.

З часу створення СРСР Україна перебуває у фальшивій ситуації: з одного (формального) боку — вона є незалежною державою (соціалістичною республікою), а з другого — тільки час-

тиною практично єдиної структури імперського типу, контрольованої одним центром (у Москві). Спочатку вона має власні наркомати, проте з часом все настійливіше впроваджуються союзно-республіканські та союзні органи управління, й під юрисдикцією України на 80-ті роки ХХ ст. залишає хіба що 5 % промислових підприємств (з усіма соціальними фінансово-економічними, демографічними, культурно-освітніми наслідками). Та й це не все: під тиском “центру” уніфікуються абсолютно всі системи і структури: державна, законодавча, правова, фінансово-економічна, освітньо-культурна, наукова. З Конституції вилучається навіть стаття про землю як власність республіки, про її право на природні ресурси. Під гаслами інтернаціоналізації Україна (особливо міста) наводнюється іншонаціональним елементом. Єдиною стає держава, грошова, партійна (гегемоністська) системи, єдиною державна — російська — мова. Коли створювалася ООН і стало вигідно в політичних цілях, Україні було надано право створити навіть власне міністерство військових справ. Та скоро було відкинута й цей камуфляж. Україна стала однією з провінцій з колоніальним режимом, у якій на всіх державно-партійних постах настановлялися (звичайно, по можливості) українофобські кадри. В ідеології, освіті, науці стало нормою трактувати все і всіх, пов’язане з боротьбою за державний суверенітет України, як вороже... українському народові. Так і склалося, що в минулому з позитивними акцентами бачилася лише Переяславська рада — як акт не політичної чи військової угоди, а “воссоєдинення” на віки-вічні, і лише з найтяжчими звинуваченнями Мазепа й Орлик, Грушевський, Винниченко й Петлюра, Волошин і Бандера. А всі, що хоч цікавилися своєю Вітчизною та долею, спілкувалися українською мовою, тлумачилися як зрадники — мазепинці, петлюрівці, бандерівці. На грань зненависті й ворожнечі було поставлено населення різних регіонів України (“східняки”, “західняки”). За найвищий прояв патріотизму було оголошено боротьбу з українофільством, трактованим як український буржуазний націоналізм.

Втрата державності стала першопричиною тотальної денационалізації, а та — і життєвого рівня, статусу народу, й морально-духовної деградації.

Українці знову стали ізгоями “на нашій несвоїй землі”. Державно-ідеологічний терор поставив їх на грань повної аси-

міляції й зникнення, перетворення з народу, усвідомлюючого себе й свою історичну місію, в населення з елементарними матеріальними та духовними потребами, а то й без них.

Тому самою історією було поставлено питання: бути Україні справжньою державою чи бутафорною; і українцям: духовно-історичною нацією, творцем оригінальної гуманістичної та розвинутої матеріальної культури чи тільки споживачем чужої ерзац-культури, знаряддям чужої волі, наймитом на власній землі; “хитрими хохлами”, що тільки й прагнуть бути в підлеглості, матеріальній захланності та духовно-психічному рабстві.

Навіть досі декому на Сході і Заході здається аксіомою: Україна без Росії існувати не зможе. Вони не усвідомлюють (чи й не прагнуть того), що українська державність — не конфронтація з іншими. Навпаки: історично, природно зумовлена основа зближення з іншими державами, але на засадах рівності, взаємної поваги й вигоди, обопільного матеріального й духовного поступу, правових загальнолюдських норм. Деперсоналізація державна неминуче призведе до деперсоналізації особової, спільно-класової, національної, мовно-культурної, а все те — до знищення визначеної природою багатоманітності як основи цілісності й розквіту, до тотального морально-етичного, філософсько-психологічного, релігійного, естетичного, зрештою — гуманістичного зубожіння й виродження.

А хіба це може бути ідеалом й кінцевою метою людства? Природно, що українство постійно породжувало сили самозахисту та відродження, при тому — на всіх теренах Вітчизни, у тому числі й тих, що були під владою інших держав: Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії.

Однією з перших спроб повернути Україні статус хоч неповноцінної автономії стали рішення XIII з'їзду КП(б)У (травень 1937 р.), на якому С. Косіор зробив доповідь з акцентами: Україна котиться в прірву, і це — наслідок “колонізаторської й русифікаторської політики” спочатку з боку царської, а згодом і більшовицької Москви. Голова уряду П. Любченко, коли посланці Сталіна Молотов, Єжов, Хрущов зажадали відмінити рішення з'їзду як націоналістичні (і це — з боку навіть “вірних” сталінців!), переконався, що спричинюється до повної трагедії, й пішов ще далі: рішуче засудив українофобську політику

П. Постишева, і передусім у національному питанні, й зажадав виконувати не директиви Москви, а вимоги свого народу.

Та сильніше позначилось те, як зазначалося в рішенні з'їзду, що “в роботі... організацій КП(б)У за останній час виявилось послаблення уваги до питань національної політики і певна недооцінка важливості цього питання. Це проявилось... в недостатній ще українізації партійних, радянських і особливо профспілкових і комсомольських організацій, в недостатньому висуванні більшовицьких українських кадрів на керівну... роботу”. Крім Г. Петровського, всі члени Політбюро, а далі і ЦК КП(б)У були знищені, ухвали XIII з'їзду засуджені як ворожі, й Україна фактично втратила всі важелі самостійності.

У подальшому теоретична думка стосовно суверенності української держави розробляється переважно в західних регіонах.

Її початки — “Основи державного устрою Галицької Республіки”, розроблені урядом ЗУНР й запропоновані Лізі націй 30 квітня 1921 р. В них зазначалося: “Галицька Республіка є незалежною і суверенною державою. Право суверенності у сій державі належить до загалу її горожан”. Ця держава має бути президентською, з наданням повного розвитку всім націо- та етноменшинам, правовою й демократичною.

З кінця 20-х років ініціатива переходить до ОУН, перший конгрес якої відбувся в січні — лютому 1928 р. у Відні.

Основа платформи ОУН — комплексний розвиток держави, нації і культури. А в цьому зв'язку — боротьба за єдність усіх регіонів та сил українського народу, з одного боку, та з анти-українськими блоками, очолюваними Росією й Німеччиною, — з другого. Причина — те, що “Боротьба Української нації за незалежність у 1917–1920 рр. скінчилася поразкою. Поневолення України змінило лише форму. Кількість окупантів української землі збільшилася”.

Однак це тільки активізувало визвольну енергію народу. Націоналізм ХХ ст. відштовхується від постулату: джерелом поступу є нерозривна єдність держави і нації, оскільки “нація є найвищий тип людської спільноти”, а форми державності залежатимуть від етапів та наслідків визвольного руху. Ідеал ОУН — Самостійна Соборна Держава, в якій гарантуються права людини, корінної нації та класів, верств, релігій і меншин. Енергія руху до мети — ідея нації, а визначення її особливої ролі зумовлюється тим, що “Нація — явище глибоке у своїй

суті. Нація має спільний психічний тип, спільну історичну традицію й переконання, спільні економічні інтереси у відношенні до зовнішнього світу, зріла нація має власну територію коли не державного, то етнічного посідання, свою окрему мову, що виражає собою духовні властивості нації, нарешті, в основі нації не раз лежить той чи інший расово-біологічний тип” (Ю. Бойко). А це й гарантує як гармонізацію інтересів народу, його самобутність та безсмертя, так і міцні підвалини народності та сили держави.

Творення української держави в 90-х роках ХХ ст. здійснюється на основі синтезу багатовікового досвіду та всіх здорових, творчих сил народу, з орієнтацією на правові, демократичні, духовно-гуманістичні чинники. І сьогодні Україна як незалежна, соборна держава постійно торпедується ворожими не лише зовнішніми, а й внутрішніми силами. Та нинішня Україна — держава, має підтримку всього народу, що усвідомив і свою мету, і свою історичну долю та місію. Тому її одвічна мета не може не здійснитися (рис. 5).

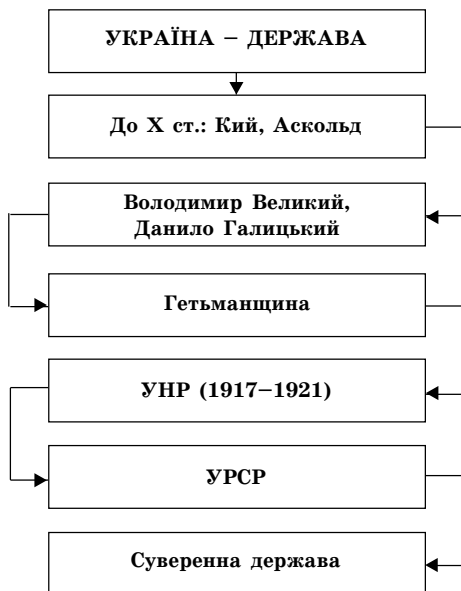

Рис. 5. Етапи розвитку української державності

Термінологічний словник

Акт проголошення незалежності України — документ, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. В Акті проголошується незалежність України і створення самостійної Української держави — Україна оголошується неподільною і недоторканою її територія, підкреслюється, що віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Декларація про державний суверенітет України — акт, яким було проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність і неподільність влади країни в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Прийнята Верховною радою УРСР 16 липня 1990 р., тобто в період, коли Україна офіційно належала до складу СРСР.

Конституція України 1996 р. — Основний Закон незалежної Української держави, який закріплює права, свободи і обов'язки громадян України, її суспільно-політичний і державний устрій. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Складається з преамбули і п'ятнадцяти розділів.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Актуальні проблеми історії державності України.* — К., 1993.
2. *Багалій Д.* Історія Слобідської України. — Харків, 1990.
3. *Брайчевський М.* Конспект історії України. — К., 1994.
4. *Брайчевський М.* Вступ до історичної науки. — К., 1995.
5. *Брайчевський М.* Літопис Аскольда. — К., 2001.
6. *Гаврилишин Б.* Дороговкази в майбутнє. До ефективних суспільств. Доповідь Римському клубові. — К.: Основи, 1993.
7. *Гончаренко В. Г.* История государства и права Украины: Учеб. пособие для студентов юрид. спец. — К.: УМК.ВО, 1993.
8. *Дейвіс Н.* Європа. Історія. — К.: Основи, 2000.
9. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Львів: Світ, 1991.
10. *Ільєнко І.* У пазурах двоглавого. — К., 2004.

11. *Кононенко П. П.* Українознавство: Підручник. — К., 1996.
12. *Кононенко П. П.* Українська література. Проблеми розвитку. — К., 1994.
13. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — Нью-Йорк, 1991.
14. *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія української державності. — Львів: Світ, 1995.
15. *Націоналізм: Антологія.* — К.: Смолоскип, 2000.
16. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. — К.: Либідь, 1996.
17. *Потульницький В.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). — К.: Либідь, 1992.
18. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997.
19. *Терещенко Ю. І.* Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI ст. — К.: Перун, 1996.
20. *Українська Центральна Рада: Док. і матер.: У 2 т.* — К.: Наук. думка, 1996–1997.
21. *Центральна Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя Центральної Ради) // Матер. наук. конф.* — К., 1997.
22. *Шевченко Т. Г.* ПЗТ: У 6 т. — К., 1963. — Т. IV, VI.

УКРАЇНА — КУЛЬТУРА

📖 *Ключові слова: культура, національна культура, світова культура, культура як творчість, культура і цивілізація, національне і загальнолюдське, культура як образ народу, міра розвитку.*

На відміну від питань на кшталт “Україна — нація”, “Україна — держава”, безпосередньо пов’язаних з політикою та інтересами інших країн, а тому гостро дражливих, питання Україна — культура здається зрозумілим, спокійнішим і навіть незмірно ширше висвітленим.

На доказ останнього достатньо нагадати хоч би монографічні видання: Іван Огієнко. Українська культура (1918); Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича (автори: Д. Антонович, Д. Дорошенко, В. Біднов, С. Сірополко, С. Наріжний, Д. Чижевський, А. Яковлів, В. Січинський. — К.: Либідь, 1993); Історія української культури (за ред. І. Крип’якевича. Автори: І. Крип’якевич, В. Радзикевич, М. Голубець, С. Чарнецький, В. Барвінський. Нью-Йорк, 1990); Мирослав Семчишин. Тисяча років української культури (Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1985). Академією наук України заплановано і почало виходити багатотомне видання історії української культури. Є чимало праць з окремих її галузей (живопису, музики, театру, кіно, літератури, народних ремесел, обрядів).

Проте насправді у висвітленні й цього питання існує багато проблем — і теоретико-методологічних, і практичних.

Ключове з них торкається самого поняття культура. Для частини не лише аматорів, а й дослідників вона постає тільки як творчість у площині мистецтва, літератури, освіти, гуманітарно-духовних сфер життя народу. Історія ж засвідчує іншу реальність: культура — явище всеосяжне й охоплює сфери як свідомості, так і буття людини, суспільства, її і духовної, матеріальної життєдіяльності.

Тому частина праць є однобокими, а звідси й однозначними. Частині ж бракує об'єктивного історизму та повноти інформації, нерідко вони є визивно антиісторичними і матеріалом, і тенденцією: як і нація, українська культура трактується в них надто пізньою, навіть, порівняно з російською, вторинною й малозначною, лише похідною від інших, провінційною. А тому й мало перспективною. І тому й цього разу ми на чільне місце ставимо принцип історизму, погоджуючись з Д. Антоновичем, що “починаючи курс української культури, треба насамперед умовитися, що ми розуміємо під словом культура. Це тим більше необхідно, що під словом культура в різних випадках криється різний зміст. У широкому розумінні цього слова, культурою вважають все, що має людина чи громада людей не від природи, а вже від власного розуму власної творчості, як в царині матеріальній, так і духовній, у царині громадського життя, звичаїв та побуту”.

З огляду на це ми й робимо уточнення: як частини культури є і будівання житла, матеріальне (хліборобське й ремісницьке, промислове) виробництво, село і містобудування, обряди, звичаї, релігія, філософія (світосприйняття і світорозуміння) людини (нації), освіта, наука, мистецтво, економіка, право, військо, отже: сфери і Буття, і свідомості народу. А також погоджуємося з правомірністю не тільки оглаву книжки М. Семчишина “Тисяча років української культури” та його твердження: “культура належить до доволі складних філософських понять так, як і само життя, якою вона є своєрідним рефлексом”; “культура — це образ народу”, — а й висвітлення її генезису ще з давніших епох.

У світлі сказаного особливо вагомим методологічним принципом є підхід М. Грушевського, що наголошував: “Історія нашого краю як території — як просторого суходолу зачинається доперва з останніх геологічних формацій. Що сива старовина для історії — свіжа новина для геології”. Тому історію українства необхідно вивчати не з власне української історії, а з її передісторії.

Це ж стосується й історії культури. А це означає, що одним з її найпервісніших форм та праджерел є культура трипільська. Про неї існує, можливо, лише початкова інформація, але і її достатньо, щоб зробити висновки: прадавні поселенці на те-

рені нинішньої України були хліборобами найвищого рівня, мали розвинене містобудування, а головне — їхні пам'ятки і матеріальної, й духовної культури засвідчують органічний зв'язок з культурами наступних епох, і не лише Березинецької й Черняхівської, а й Київської Русі: в організації родового і племінного устрою, в уявленнях про світ, в обрядах і релігії, в мистецтві (кераміка, орнаменти і мотиви та образи), тобто — у найголовнішому: у світосприйнятті і світорозумінні, у виробничій сфері.

Ще трипільська культура була органічно пов'язана з культурами народів Сходу й південної Європи, визначала найвищий тогочасний рівень.

Після таємничих кіммерійців на праземлях України проживали, змішуючись, “різні іранські народи — скіфи, сармати, алани, пізніше заходили сюди траки, германи, греки, врешті цілими століттями кочували турецькі й монгольські племена — гуни, авари, мадяри, болгари, хозари, печеніги, торки, половці, татари” (І. Крип'якевич). Це й зумовило природну різноманітність і антропологічних типів (хоча переважав тип високих брюнетів), і типів культури, що водночас сприяло виробленню специфічно українського типу і людини (з її синтезом чинників адриатичного, арменійського, нордичного, слов'янського характерів), і культури (як синтезу багатьох гілок світової культури), позначеної як ідейно-змістовним, так і естетично-формальним синкретизмом.

Універсальність світосприйняття, світо- і людинорозуміння та форм їх вираження — ось домінанта найдавніших культурних епох. У тому числі й підготованої тисячоліттями культури Київської Русі.

Один з чинників цієї культури — традиції хліборобства, містобудування, державної та військової справи. Ще трипільці відзначалися військовою звитязністю, але тяжіли до мирних форм життя. В родинному та державно-племінному устрої вони віддавали перевагу формам демократичним. Їхньою релігією було, як і в усіх, язичництво. І так само, як всі, їхні спадкоємці ще до створення Київсько-руської держави прийняли християнство. Маємо свідоцтва церковних письменників, зауважує з цього приводу І. Огієнко, “що уже з початку IV віку... проповідував апостол Андрій... якому в уділ припала Скифія, цебто земля,

заселена й нашими предками”. На цьому етапі особливу роль відіграє Чорноморське узбережжя: там колоністами стали греки. “Три українські племена — уличі... тиверці та поляни споконвіку були найближчими сусідами грецьких колоністів... зносили з грецькими колоніями та їхнє християнство мали великий вплив на наших Полян, і скоро зробили те, що вони стали найкультурнішим серед усіх українських племен” (І. Огієнко). Важливо зауважити й те, що “в Тмутаракані рано поставила організована церква з власним єпископом, а все це не могло не відбитися й на Україні Київській” (І. Огієнко): вона інтенсивно вбирала потоки культури як з півночі (Скандинавія), західної та центральної Європи, так і з Адріатичного регіону, арабського та далекого Сходу. Не випадково, що й Аскольд та Володимир Великий охрестилися в колишньому Херсонесі (нинішньому Севастополі), який був тоді великим портовим (військовим і торговельним) центром.

У світлі сказаного стає зрозумілим і те, чому особливу історичну місію виконували поляни (як ядра київської імперії) — найкультурнішого за свідченням автора “Повісті минулих літ” племені; і те, чому не лише природа, мова, ментальність русичів, а й їхня культура відзначалася яскраво вираженим **універсалізмом**.

Ця культура поєднувала в собі і могутні чинники власної творчості (самореалізації), і найвищі надбання світових цивілізацій різних епох та континентів.

Свідчення тому — і державно-політичне, суспільне та соціально-економічне, військове будівництво: і держава Кия та Аскольда, і Київська Русь були державами з добре розвинутою управлінською структурою (поєднуючою монархічно-демократичні принципи та інституції). Вона мала досконалу систему внутрішнього соціально-економічного й господарсько-виробничого розвитку: збалансоване співвідношення між містом і селом, різними суспільними верствами та між владою, цивільними й військовими структурами і конфесіями. Київська держава мала наймогутнішу військову силу, і не лише сухопутну, а й морську, яка не могла обійтися без флоту та наукових знань і яка змушувала рахуватися з собою навіть найсильніші держави світу. Вражаючого розмаху набуло тоді містобудування, і природно, що іноземців вражав величчю, духовно-мис-

тецькими спорудами не лише Київ, а й Чернігів, Новгород, Львів. Не тільки досконалістю, а й грандіозністю вражали фортеці та військово-оборонні споруди (тисячокілометрові “Змієві вали”).

Київська Русь була однією з наймогутніших і найрозвиненіших держав світу, що зумовлювалося й вагою цієї держави, й активною, широкомасштабною зовнішньою політикою, спрямованою і на зміцнення свого становища та престижу (походи й угоди князів Кия, Аскольда, Олега, Святослава, Ольги, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Романа, Данила Галицького), і на міжнародну взаємодію в найрізноманітніших сферах: політичній, торгово-економічній, релігійній, культурно-освітній, навіть династичній — представники великокнязівських родів відігравали активну роль в державному житті Англії і Франції, Німеччини, Польщі і Угорщини, Візантії, країн Скандинавії, при тому — навіть на перших ролях (як дочка Ярослава Мудрого Анна, що фактично була королевою Франції).

Усе те трималося на міцному фундаменті.

Передовсім держави Кия, Аскольда, Київська Русь були добре розвиненими правовими державами: кодекс законів “Руська Правда” Ярослава Мудрого став як синтезом попереднього тривалого державно-політичного й суспільно-економічного розвитку, так і основою державного життя Великого князівства Литовського та пізніших формацій і в Україні, і в суміжних державах.

Причина в характері й змісті правового кодексу: він складений на основі багатовікового звичаєвого права народу; “Руська Правда” чітко й принципово регулювала правові норми стосунків між членами сім’ї (батьками і дітьми, чоловіками й дружинами), роду, племені, суспільства, між русичами (в “Правді...” — русинами — громадянами Південної Русі) й іноземцями, між державами і підлеглими, до того ж — у всіх сферах життя людей. Пізніше, за Володимира Мономаха, до “Руської Правди” було внесено чимало поправок, але це свідчило про те, що правознавча культура в Київській Русі постійно розвивалася, чутливо реагуючи і на зміни в бутті та свідомості народу, і на розвиток зарубіжного правознавства.

Особливо важливу роль у цьому процесі відіграли розвиток освіти і науки, церковної справи, літератури й мистецтва, все інтенсивніші зв'язки із зарубіжними країнами, вміле використання й чужинського досвіду.

Зрозуміло, що важливим стимулятором у цьому процесі стало християнство: з ним інтенсифікувалися міжнародні зв'язки, зокрема з Грецією, Римом, Візантією, а звідти пішли не тільки купецькі товари, а й книги. Київська Русь стала знайомитися з джерелами освіти, науки, мистецтва, у тому числі — з питань державного життя, релігії й церкви, від Греків пішли творіння філософії та словесності (Платона, Аристотеля, Есхіла, Гомера), з Візантії, Болгарії, від арабів — твори християнсько-педагогічного змісту, різного роду календарі, “шестидневи” природничонаукового циклу.

З огляду на це історію вітчизняної культури нерідко розпочинають зарубіжними джерелами (наприклад: історію української словесності розділом “перекладна література”), немовби найвищі зразки творчості могли проростати й знаходити відгомін у суспільстві невідповідного власного рівня розвитку, або що не тільки мову, а й алфавіт могли створити чужинці (як то говориться про Кирила й Мефодія) з власної ініціативи. Та відомо: великі греки, як засвідчує літописець, були запрошені киянами не для творення грамоти, а для допомоги в перекладі “божественных книг”, що існували всіма мовами, крім киеворуської. Не менш вагоме зауваження М. Грушевського з приводу перекладацької справи: вона — міра розвитку вітчизняної культури (літератури), бо ж для реалізації системи перекладу необхідна низка внутрішніх чинників: фахівців, які б орієнтувалися в морі зарубіжної літератури (чи художньої словесності, чи й різних наук); людей високого професіоналізму й естетичного смаку, спроможних одібрати найнеобхідніше і найкраще; майстрів перекладу; публіку, потребуєчу ті переклади. Київська Русь усе те мала завдяки політиці Кия, Аскольда, Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Важливу роль відігравали триєдині посестри: релігія, філософія, мистецтво. При цьому особлива роль належала мистецтву художнього слова.

Як суспільно-історичне явище культура виконує ряд функцій (рис. 6), які вона реалізує, спираючись на досягнення людства, народу, нації, особистості в усіх сферах суспільного життя.

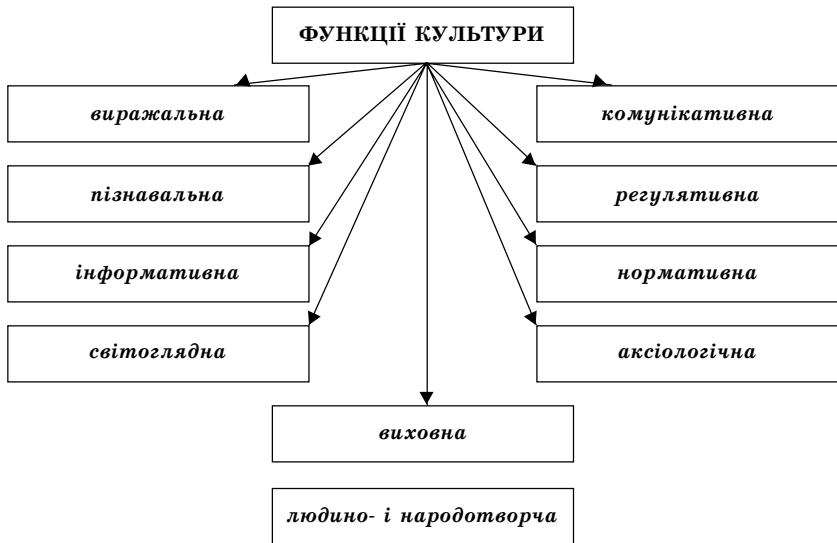

Рис. 6. Функції, які виконує культура в усіх сферах суспільного життя

Культура є мірою розвитку і окремих людей, і суспільства, держави, а міра прогресу визначається мірою розвитку людської сутності, як і тип народу, держави — типом людини. Синтезом загальнолюдських здобутків та багатовікової творчості народу стало мистецтво, особливо у сферах архітектури і скульптури, живопису та передусім художньої словесності.

Україна — не тільки частка вселюдства і Всесвіту. Вона — його серцевина за самим геополітичним розташуванням і характером розвитку культури. Тому природно, що саме українство в XXI ст. ставить питання: як людство може прийти до своєї мети, ідеалу? А також цілком закономірно, що приходить до розуміння культури як синтезу почуттів і думок, теорії й практики, релігії, філософії, мистецтва, освіти і науки, державно-політичної діяльності в інтересах людини — нації — вселюдства.

Термінологічний словник

Культура — це сукупність матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають досягнутий рівень поступу

суспільства й людини, а також втілюються в результатах продуктивної діяльності.

Антикультура — суспільні явища, процеси, ідеї та відносини, які за джерелом свого походження (як результат людської діяльності) підпадають під загальне визначення культури, і водночас є якісно іншими, бо суперечать суспільно-історичним принципам гуманізму і людяності.

Контркультура — соціокультурні установки, які протистоять фундаментальним принципам, що панують у конкретній культурі; реакція на кризу традиційної культури в переломні історичні періоди.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Горенко-Баранівська Л. І.* Культура як українознавство. — К., 2003.
2. *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. — К., 1996.
3. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? — Мюнхен: Сучасність, 1968.
4. *Єфремов С.* Українознавство. — К., 1920.
5. *Європа.* Історія. — К., 2001.
6. *Знойко О. П.* Міфи Київської землі та події стародавні. — К., 1989.
7. *Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича.* — К.: Либідь, 1995.
8. *Історія українського мистецтва: У 6 т.* — К., 1968.
9. *Історія української школи та педагогічної думки.* — К., 2001.
10. *Кононенко П. П.* Свою Україну любіть... — К., 1996.
11. *Кононенко П. П.* Українська література. Проблеми розвитку. — К., 1994.
12. *Кононенко П. П.* Українознавство: Підручник. — К.: Либідь, 1996.
13. *Кононенко П. П., Кононенко Т. П.* Феномен української мови. — К., 2000.
14. *Кирдан В. П.* Украинский народный эпос. — М., 1965.

15. *Культура українського народу*. — К.: Либідь, 1994.
16. *Лавріненко Ю.* Розстріляне Відродження. — Мюнхен, 1959.
17. *Культурне відродження в Україні: історія і сучасність*. — Тернопіль, 1993.
18. *Лосев І. В.* Історія і теорія світової культури: європейський контекст. — К.: Либідь, 1995.
19. *Мицько Х.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. — К.: Наук. думка, 1990.
20. *Огієнко І.* Українська культура. — К., 1991.
21. *Пославський І.* Між Сходом і Заходом // Дзвін. — 1990. — № 10.
22. *Полонська-Василенко Н. Д.* Українська академія наук: Нарис історії. — К.: Наук. думка, 1993.
23. *Постмодернізм и культура*. — М., 1991.
24. *Сазоненко Г. С.* Педагогіка успіху. — К., 2004.
25. *Семчишин Мирослав.* Тисяча років української культури. — К., 1993.
26. *Січинський В.* Чужинці про Україну. — Львів, 1991.
27. *Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Курс лекцій*. — К.: Либідь, 1993.
28. *Українознавство в системі освіти*. — К., 2004.
29. *Український демократичний театр (дожовтневий період)*. — К., 1967.
30. *Українська душа*. — К., 1991.
31. *Українська народність: Нариси соціально-економічної і політичної історії*. — К., 1990.
32. *Українська культура: історія і сучасність: Навч. посіб.* — Львів: Світ, 1994.
33. *Українська художня культура: Навч. посіб.* — К., 1996.
34. *Українознавство в системі освіти // Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (28–30 березня 1996 р., Київ)* — К.: Освіта, 1996.
35. *Феномен української культури*. — К., 1996.
36. *Центральна Рада і український державотворчий процес: У 2 кн.* — К., 1997.

УКРАЇНА — ХУДОЖНЯ СЛОВЕСНІСТЬ¹⁷

☞ *Ключові слова: феномен слова, художня словесність, слово і внутрішній світ людини, народу, слово як пізнання, відображення і пророцтво, митець і слово, словесність як міра краси, правди і добра, слово в розвитку етнологічної ідеї.*

Кожен, хто доторкається до підмурків і осердя української художньої словесності (уснопоетичної народної творчості й писемної літератури), не може не звернути уваги на одну з її найприкметніших особливостей: органічний синкретизм з історією, характером, долею народу. І це було помічено ще в минулих століттях.

Так, у час поховання Тараса Шевченка П. Куліш назвав славетного поета “нашим найбільшим і найправдивішим істориком”. Документально підтверджується, що Тарас Шевченко був засновником і української наукової археології.

У повному розумінні етнографом та істориком був сам поет П. Куліш.

Фундатор наукового українознавства М. Максимович був визначним біологом за освітою, фольклористом, мовознавцем, соціологом, поетом. А видатний історик М. Костомаров був і широко знаним драматургом.

Славнозвісний історик М. Грушевський розпочинав свою творчість як талановитий прозаїк.

Геніальні поети І. Франко і Леся Українка величезну увагу приділяли проблемам історії загалом й історії українського народу зокрема.

¹⁷ Ця лекція підготовлена у співавторстві з кандидатом філософських наук, завідувачем відділу філософсько-психологічних проблем НДІУ Т. П. Коненком.

Синтез історії (історіософії), наукового українознавства та художньої творчості органічно проникає й у сфери мислення Михайла Старицького, Володимира Винниченка та Богдана Лепкого, Павла Тичини і Олександра Довженка, Максима Рильського, Івана Кочерги й Семена Скляренка, Олега Ольжича і Євгена Маланюка, Олеса Гончара, Павла Загребельного, Валерія Шевчука і Юрія Мушкетика, Ліни Костенко, Дмитра Павличка, Івана Драча, Бориса Олійника, Романа Іваничука, Миколи Карпенка, Миколи Вінграновського...

І цілком правомірним є інтерес: що визначає появу того синтезу?

У найгеніальнішій формі дав відповідь і на це питання великий Кобзар, який змушував ставити запитання: “Нащо нас мати привела: чи для добра, чи то для зла? Нащо живем? Чого жадаєм?..”; “хто ми, чиї, яких батьків діти? Ким, за що закуті?” , — а щоб відповісти на ті основоположні для розвитку людини, нації, держави, мови, культури питання, настійливо радив прочитати усю нашу історію (славу) “від титла до коми” ...Бо без самопізнання й пізнання світу неможливі і творення його та самотворення в світлі ідеалу.

Це принаймні інтуїтивно осягали прапредки в найдавніші епохи, — тому роздуми про роль і місію Слова віднаходимо в нашій історії ще здавен-давна.

На доказ достатньо нагадати і “Велесову книгу” та “Літопис Аскольда” , і ще два факти: як свідчить запис у “Повісті минулих літ” , великий князь Ярослав Мудрий любив книги, читав їх удень і вночі, вважаючи, що книга — не лише джерело знань, а й основа мудрості та благочестя, добрий порадинок на життєвій дорозі, вихователь почуттів, друг і захисник; а “збірники Святослава” підносили могутню й чарівну силу слова, його багатство (називалося 27 художніх тропів) та деміургічну енергію, завдяки якій, як наголошувалося в народному прислів’ї, “Слово може врятувати людину, слово може і вбити”. Бо саме Слово може найповніше розкрити історію й сенс життя людини, минуле, сучасне й грядуще народу.

Саме так! — бо слово, і особливо — слово художнє, ще з своєї давнини постає і найуніверсальнішою формою вираження людського буття, і деміургом не тільки окремих людей та народів, а й цілих цивілізацій та культур. А головне: коли гину-

ли навіть могутні цивілізації та культури, то на їх попелищах зводились нові. Коли ж гинуло Слово — покоління, народи гинули під мороком віків назавжди. Світ ставав розірваним, дисгармонійним і збідненим духовно.

Причина відома: Слово ототожнювали з Богом, бо воно породжене самою Природою і відбиває всі грані її сутності: земної, небесної, видимої і прихованої, однак вічно живої і життєтворчої.

Не випадково автори праці “Історія української культури”, редактованої І. Крип’якевичем, розпочинали її розділом “природа і людина”, зазначаючи: “Входимо у давній, давно померклий світ. Тисяча (точніше — тисячі. — П. К.) літ відділяє нас від тієї доби, коли перші князі починали організовувати Київську державу... Які ж величезні зміни пройшли за цей довгий ряд століть! Всієї нашої уяви мусимо добути, щоб зобразити собі, як виглядала наша земля й наші люди (і ми — “чий, яких батьків діти” — Т. Шевченко) перед тими довгими століттями. Нелегко уявити собі первісні пуці й степи (але мусимо, бо саме вони зумовлювали тогочасні буття і свідомість наших прапредків, “прадідів великих”. — П. К.), що через них пробибалася давня людина, нелегко відтворити красу природи тоді, як ще її не порушила людська рука... Як же таємниче виглядали серед непрохідних пралісів невеличкі оселі первісних людей, що по недоступних гущавинах і нетрях шукали собі захисту. І як відмінно виглядав цей давній чоловік: сильний, кремезний, гарантований у боротьбі з усякими небезпеками, що йшли з лісових глушин...”

Нині вже багато знаємо, як жила, яку мала матеріальну культуру, міжродові та міжплемінні зносини та людина. Але що і як вона відчувала, про що думала? Що зумовлювало її радість, а що — страждання? Як вона уявляла світ і в що вірила, а чого боялась? Чого жаждала?! І що з того виходило?!¹⁸

Печери, стоянки, поховання свідчать про побут і працю давньої людини. Кургани й фортеці — про її битви, а малюнки на скелях, у печерах про її життєві турботи і божества. Ось чому величезну роль відіграють і найдавніші архітектура та живо-

¹⁸ Див.: Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Український етнос: генеза і перспективи. — К., 2002.

пис, скульптура, однак вони дають лише зовнішні образи та риси буття. Сфінкси (єгипетські чи українські “баби”) таємничо мовчать. Тому мовчать і віки й покоління. Тільки настійливо нагадують, що вони були. Чомусь з’являлися, розцвітали чи руйнувалися і зникали.

Але — чому?!

Вульгарний матеріалізм і догматичний марксизм-ленінізм пояснювали просто й легко: все визначають матеріальне виробництво, приватний інтерес і класова ідеологія та боротьба... І ті чинники й насправді відігравали помітну роль.

А все ж: як і чому з’явилися культури майя й ацтеків? Китайців і єгиптян? Відкрита на Чернігівщині мезенська культура, якій понад 30 тисяч років, пам’ятки трипільської культури (від Чернігівщини до Закарпаття) і Кам’яна Могила під Мелітополем, якій щонайменше 12 тисяч років? Як були звершені не лише Велика китайська стіна, а й тисячокілометрові українські Змієві Вали? Величні Софійські собори та храми Чернігова й Києва, Переяслава, Галича, Львова і Луцька, славнозвісні пам’ятки античних цивілізацій на Чорноморському узбережжі?

“Сфінкси” і “баби”, багатовікові кургани відповідають, але хто розуміє їхню таємничу мову мовчання?!

І все ж віки й покоління говорять, і їхня мова розкриває секрети як буття, так і свідомості, відбиває особливості як досвіду, мислення, так і душі — незбагненої в глибинах та гранях, але від того ще більш притягальної та прекрасної, бо пов’язаної як із незглибимими обр’ями Космосу, так і з неоглядними багатствами Землі, ядром якої для кожного є його Батьківщина.

(Саме в момент написання цих рядків українське радіо почало заклик відвідати красоти світу і піти маршрутами, що їх рекомендує Екскуртуристичне бюро. Куди тільки не кличе “високоосвічений” диктор: і до морів, з хвиль яких виходили прекрасні богині, і до чужих гір, які, як виявляється, найвищі і найпрекрасніші; і до морських просторів, якими плавали славетні аргонавти! — не кличе лише до рідних святинь. Але звідки “хутору” знати, що його земля — серединна у світі, тут сходилися загальнолюдські освітні, наукові, релігійні, військово-торгові магістралі, і тисячі іноземців віками плавали по Дніп-

ру із Варяг у Греки, а задовго до того — Шовковим шляхом до “піднебесного” Китаю, шукали дороги до харизматичного Києва — Єрусалима — Рима та легендарної Атлантиди — Трипілля — Русі? Їхня душа німа, а очі сліпі, та й те відомо, що ще здавна хутірські хлопці керувалися правилом: наречена хай хоч би й дурна та крива була, аби із чужого села. Воїстину — “Галопом по европам”, як те проклямує українське телебачення.)

Далі культурологи говорять: “Дуже важко уявити собі духовне життя давніх наших предків. Які були їхні міркування, почування, погляди, змагання? Що примушувало первісну людину прикрашати мистецьким орнаментом знаряддя, вироблене з кістки, або оздоблювати вбогий глиняний посуд? Які душевні переживання наказували їй змальовувати у піснях свої радість і горе? Як творилися різні звичаї, обряди, вірування?” Зрештою, як творилася й стала гуманістом сама Людина?! А пізнати, одержати відповіді на таємниці буття, про сутність життя і смерті, добра і зла, краси і потворності, прогресу й занепаду вкрай необхідно, інакше законсервуємося у своєму розвитку, бажатимемо доброго грядущого, однак, не маючи критеріїв, ітимемо у вже пережите, але не осмислене минуле. Отже, в нікуди.

Минуле... Яке воно? “Вони живуть на кінці світу в країні тінистій і багатій лісом, і сонце мало доходить туди через глибину й гущавину лісів”, — писали давні дослідники й мандрівники про слов’ян та германців, котрі до початку нашої ери заселяли нашу прабатьківщину. “Наші давні літописи не раз згадують ці великі пущі у різних сторонах України”. У пущах жили деревляни. “Так само радимичі, в’ятичі й сіверяни жили в лісах над Дніпром і Десною. Північна Чернігівщина мала назву “лісної землі”. Пуща підходила під самий Київ... І три засновники Києва — Кий, Щек і Хорив — “сиділи на горах у лісах”. А вниз по Дніпру — пороги, Дикий степ (поле) і море, всі країни і всі Землі та народи світу, зв’язані шляхами із Варяг у Греки — з одного боку, та з Європи до Індії — з другого.

Усе те зумовлює і назви племен, і спосіб життя та свідомість — як хліборобів, так і скотарів, і як представників рівнин, так і володарів гір: чи то карпатських, чи то кримських — Говерли й Ай-Петрі...

Усе те, і найперше — Природа як мати зумовлює й усі види творчості, а насамперед — художню словесність, деміургом якої є душа — душа людини (роду, племені, нації) як глибинне й багатогранне відбиття (дзеркало) душі Природи.

Хто познайомиться з працею відомого сходознавця С. Наливайка “Санскрит розкриває секрети”, той відкриє для себе досі майже незвідані історичні таємниці: між праукраїною та праіндією існували органічні зв’язки. Як засвідчують епоси “Махабхарата” і “Рамаяна”, одне з провідних індійських племен мігрувало до теперішньої своєї батьківщини з української землі — з Полісся (у книжці В. Цимбалюка ті краї іменуються Пороссям). Звідти взяло воно в душу емоції й роздуми, весь спектр світосприйняття, — донині усе те відлунує в душі кожного народу — у його мові, мові — як універсальній формі самовираження людини (народу), й тому чи не найперше — у мові художньо-літературній.

Багатовікове буття українського народу також зберегло свій образ та дух найповніше, а часом то й лише у мистецтві Слова¹⁹.

Причина зрозуміла: архітектурні пам’ятки, навіть такі, як Кам’яна Могила, величні споруди, як Змієві Вали, фіксують певні явища й витвори певного часу, але у застиглій статиці. Може хвилювати багатством барв живописна творчість, але й вона, вражаючи красою образів, неповторністю колориту, яскравістю барв (секретів яких не віднайдено й досі), як на фресках і настінних малюнках храмів, — однак і вона не передає життя в динаміці простору й часу, а головне — внутрішнього руху людини. Символами доби постають скіфські баби, але також символами тільки минулого. Навіть лікували людей музикою — голосом Всесвіту, але й вона осягається лише особливо обдарованими. Тому цінність тих мистецтв не менша від багатьох “відкрить” сучасності. Й не випадково на зверненні до однієї з “баб” слова: “бо то літак, а не якась дараба. Прогрес, модерн, а ти стара, як світ”, — “сміється баба, клята скіфська баба, сміється, ухопившись за живіт” (Ліна Костенко). Не всякий “модерн” є відкриттям сутності, а часто й просто мистецтвом. Колишні знаки доби — шедеври людського поступу.

¹⁹ Див.: Кононенко П., Кононенко Т. Феномен української мови. — К., 2000.

І все ж говоримо про те, що з усіх мистецтв у самопізнанні та пізнанні буття народу наймогутнішим є мистецтво словесне, бо мова може містити елементи всіх інших видів та граней творчості, передавати об'єкти оповіді чи зображення в усій їхній типовості та неповторності, універсальній повноті, в адекватній синкретичності художнього вираження: речової конкретності, кольорової барвистості, музичної гармонійності (чи дисгармонії) і глибини, скульптурної мініатюрності чи монументальності, театрального дійства, реальності і мрії. А головне — об'єктивувати риси усіх сутностей людини, природи, суспільного буття в їх неспинній змінюваності, взаємозумовленості та спрямованості до свідомої мети, в усій суголосності з Вічністю, Космосом і Землею.

Відома дослідниця О. Таланчук у своїй праці “Українознавство: Усна народна творчість” (К., 1998) переконливо показує: “віднайти коріння народних уявлень про навколишній світ означає заволодіння великою таємницею особливостей народного характеру, його світовідчуття. Таким чином “відкриються найкоштовніші скарби прекрасного — світу мистецтва” [с. 8]. Але прекрасне не існує без правди як синтезу знання і досвіду, філософії й віри, уявлення й мрії, пам'яті й передбачення та пророцтва, існуючих у потоці історії та в історичній свідомості, мудрості і моралі.

Українська народна творчість, зокрема казка, додає й автор багатотомного дослідження “Українські народні казки” М. Зінчук (2003), несе й масу загальнолюдської енергії та інформації, однак вона є генератором не лише загального, а й одинично-своєрідного, зокрема є й надбанням колективного творчого генія української нації, тому є “справжньою книгою буття українського народу”, бо фольклорні твори “містять багатий матеріал для вивчення матеріальної і духовної історії українського народу” (с.10).

Доказом тому є тисячі творів найрізноманітніших жанрів фольклору, їх філософія і поетика, мистецтвом-матір'ю яких є народна космогонія.

На жаль, “слов'янська міфологія не зберегла до нашого часу повних текстів, у яких була б послідовно викладена цілісна система створення світу. Але й тепер у різних фольклорних жанрах (піснях, казках, колядках, замовляннях, переказах, загадках та ін.) ми виявляємо відгомони давніх космогонічних

уявлень наших предків і знаходимо паралелі до них у міфології інших народів” (О. Таланчук).

По-своєму інтегруючий серед них — образ **Світового дерева**.

Як наголошував у 6-томній “Історії української літератури” М. Грушевський, є зарубіжні літератури, котрі в своєму розвитку не мали великих фольклорних традицій. Українська до писемних першопочатків мала багатовікову уснопоетичну спадщину. Дехто трактував її лише як початкову і тому нижчої якості стадію. Але то була хибна думка. Бо саме народна творчість наснажувала писемну літературу не лише образами і мотивами, а й найвищого рівня філософією та поетикою. І не лише в минулому, у доісторичні часи, а й у добу Київської Русі, коли були створені епохальні билини Київського циклу (про образ князя Володимира — Ясне Сонечко), та у період національно-визвольної революції XVII ст., коли було створено знамениті історичні пісні та народні думи — шедеври світової поезії, у наступні епохи аж до наших днів.

Твори про Світове дерево були інтегральними: вони визначали код не лише словесної творчості, а й мистецтва інших родів і видів. Причина зрозуміла: поетика Світового дерева наснажена філософією світотворення й світорозуміння, у яких домінуючими є гуманістичні морально-етичні ідеали.

Орел або сокіл (іноді Сатанаїл по велінню Бога) дістає з дна моря пісок, і з нього твориться земна твердь. Так Світове дерево являє триєдину будову: небесне царство — землю — підземне царство, об’єднуючим началом якої є людина (живі і померлі предки). І не лише своїм фізичним існуванням, а й волею: вона-бо творить той світ! Вона, до речі, визначає і символи нашого світорозуміння: блакитне небо і сонячне поле, отже: і кольори прапора, і триглав — Тризуб²⁰.

Уявлення про світ та дорогу до щастя виявляє й поезія, казка про образ священного Яйця (предтечі мистецької писанки), про обряди жертвоприношення, ініціації, рукотворення; про боротьбу богів, правди і кривди, носіїв прекрасного і потворного; оповіді про Змієві Вали, Кирила Кожум’яку, інших героїв. Отже: про міфічне й реальне, дійсність і вимисел, а загалом —

²⁰ Див.: Кононенко П. П. Українознавство: Підручник. — К., 1996, розд. “Культура”.

про життя реальних людей і народів у неспинному плині історії. Тому плині, що породжує родинні і племенні зв'язки, побут і працю, календарні й обрядові традиції, пісні про коханя й розлуки, переможні бої і печальні втрати.

І особливо важливо, що Слово в тій творчості, як ми бачимо, не обмежується фіксацією, означенням екзистенції явищ реального світу та життя людей.

Слово усьому тому дає життя! Бо тільки **названі** речі і явища набирають виразу і плоти, і духу. Слово і відображує, і творить реальність, бо кожен в слово вкладає і свій досвід, свої чуття, а тим самим одновимірне бачення метафізичного світу заміняє багатовимірним. Однокольоровий промінь сонця чи місяця багатобарвною веселкою. Слово творить людську душу як генератора багатоманітних проявів тепер уже живої природи та свідомої волі, жаги воління і діяння, прагнення до все вищих і глибших категорій почуттів та мислення. До ідеалу. Як зазначав великий мовознавець О. Потебня, акумулюючи багатство переживань та усвідомлень, слово стає мовби сферичним: набуває внутрішнього (прихованого, асоціативного) і видимого змісту та внутрішньої і зовнішньої форми.

“Ідея — основа ідеалізму, який визнає ідею, дух і свідомість первинними. Природа, матерія, буття — вторинними. Світ — втілення “абсолютної ідеї” всесвітнього духу”, “свідомості”. Матеріалізм, зокрема ж, вважає ідею продуктом лише людського мислення; матеріальний світ існує незалежно від свідомості — немає вічних і незмінних ідей.

Грецьке *ornamenti* означає світотворення (космос), зазначає автор праці “Ідеологія Терену” В. Сніжко. Зокрема, красу в інших давніх народів, процес естетизації довкілля присутній в усьому. І значно раніше за біблійні мотиви (вони узагальнили погляди давніх) у творенні Всесвіту і земного довкілля є одвічною сакральною ідеологією виникнення людства в складі довкілля. Сучасність характеризує “брак розуміння тієї самоочевидної істини, що достеменно поезія взагалі (зауважу, мистецтво взагалі. — В. С.) не прагне щось означати, вона прагне лише бути (О. Хоменко)” (с. 5). Але це не може заперечити істини: Природа визначає не лише фундамент Буття, а й сутність та категорії прекрасного”. Природа є творцем і Мови загалом, і художньої словесності зокрема. Тому не випадковим

був афоризм: Слово — Бог, і “знать од Бога і голос той, і ті слова ідуть меж люди” (Т. Шевченко). Словесність виявляє етапи розвитку і буття, і свідомості, і тіла, і інтелекту, і душі народу (людини).

Єдністю картини буття, віри, філософії, мистецтва, “корисного і прекрасного, троянд і винограду” (М. Рильський) і стала уснопоетична народна творчість — непідкупне дзеркало правди життя, могутній шукач й інтегратор історичних істин.

Контамінуючи вітчизняні уснопоетичні та міжнародні, зокрема міфологічні та біблійні, традиції, розвивається й писемна література. Яскравими прикладами синтезу історичності та художності постають ще найдавніші праукраїнські шедеври — “Велесова книга” та “Літопис Аскольда”.

У підручнику “Українознавство” (1996) нами зазначалося: досі тривають дискусії стосовно автентичності “Велесової книги”, але для нас той твір поставав органічним для вітчизняної історії й художньої творчості з інших міркувань: “Новим етапом (в житті народу) стала епоха, на матеріалі (досвіді) якої було створено “Велесову книгу” (тобто, VI–IX ст. н.е.)”. Та, наголосимо, епоха, яку досліджували і арабські, візантійські, грецькі, римські історики та політичні діячі й практично всі бачили її суголосно з автором “Велесової книги”. Деякі літератори, зокрема Г. Грабович, ігнорують ту історичну реальність, тому й не бачать того, що “До цього етапу (до VI ст.) релігія, філософія, мистецтво формувалися й структурувалися у своїх частинах (ідеях, уявленнях, переконаннях). “Велесова книга” стала цілісною системою — міфом етносу (нації), що вийшов з маси етногруп, усвідомив себе (поділив світ на “я” і “вони”), став на шлях здійснення власної історичної місії. Релігія там, де починається віра; філософія там, де цілісно постають досвід, логіка, сумнів, отже — пошук істини; мистецтво — де синтезується й символізується душевно-інтелектуальні сили людини і етносу. Окремі його форми виявляють більше релігійну чи філософську силу творчості. Міф об’єднує зусилля. Його сутність — формування волі, історичної самосвідомості, ідеї повної (і зокрема державної) самореалізації етносу. Ідеї й програми розвитку.

Тому: в основі міфу — осмислення Буття; мета — кристалізація світовідчуття, державотворчої Концепції, волі до життя;

засоби її досягнення і відображення, й конструювання ідеалу, утвердження його за допомогою релігії, філософії, мистецтва — з одного боку, і людино-, суспільство-, державотворчої діяльності — з другого. Міф — це синтез енергії як Буття, так і Свідомості, тому з ним і пов'язано формування ядра нації (її характеру, волі, ментальності, історичної місії” (Українознавство, с. 251–252).

А досягнути мети можна лише за умови контамінації історичної й художньої свідомості.

“Велесова книга” — це і синтез нашої правіри, і пролог фіксованої історіографії та історіософії, не меншою мірою — філософії та мистецтва” (с. 252).

Цілком очевидно, що перед нами не документована історична праця. Але прочитаймо твори Геродота (“Історія в дев’яти книгах”) і Гіппократа (“Про повітря, води й місцевості”), Діодора Сицилійського (“Бібліотека”) й Помпея Тригора (“Філіппінські історії”), Страбона (“Географія”), і Гай Плінія Секунда (“Природнича історія”), Пріска Палійського (“Готська війна”), Стефана Візантійського (“Етніка. Опис племен”), Феофілакта Самокатта (“Історія”), Константина Багрянородного (“Про управління імперією”), Євстафія (“Коментарі до “Землепису “Діонісія”²¹ і легко переконаємося: у “Велесовій книзі” відбита велика правда історії. Та правда, до речі, яку може виявити — як внутрішній зміст! — лише мистецтво.

Лише мистецтво, і особливо — словесне, бо це впливає із самої його природи, оскільки, як писав у своїй геніальній праці “Із секретів поетичної творчості” І. Франко, “Естетика, від грецьк., — чуття, значить властиво наука про чуття у найширшому значенні свого слова (Empfindungs lehre). Отже, про роль наших змислів у прийнятті вражень зверхнього світу і в репродукуванні образів того світу назверх. Правда, все те тепер є доменою (галуззю), властивою психології, а для естетики лишилася тільки та спеціальна частина, що відноситься до краси чи то в природі, чи то в штуці” (мистецтві), — але саме з урахуванням усіх тих “секретів” раз і назавжди “ми мусимо сказати собі: для поета, для артиста нема нічого гарного ані бридкого, при-

²¹ Див.: Українознавство. Хрестоматія: У 2 кн.: Підручник / В. С. Крищенко; передм. П. П. Кононенка. — Кн. 1. — К.: Либідь, 1996.

крого ані приємного, доброго ані злого, характеристичного, ані безхарактерного. Все доступно для його творчості, все має право доступу до штуки. Не в тім річ, які речі, явища, ідеї бере поет чи артист як матеріал для свого твору, а в тім, як він використовує і представить їх, яке враження він викличе при їх помочі в нашій душі, в тім однім лежить секрет артистичної краси. Грецькі фавни і сатири можуть собі бути які хочуть бридкі, а проте ми любуємося ними в скульптурі. Терзіт і Калібан погані, брудні і безхарактерні, а проте ми говоримо: ах, як же чудово змальовані ті постаті! Гоголівські фігури (як і образи Котляревського, Т. Шевченка, самого І. Франка, Лесі Українки. — *П. К.*), такий Хлестаков, Сквозняк-Дмухановський, Ноздрьов, Плюшкін і т. ін., певно не взірці ані фізичної, ані моральної краси, а проте вони безсмертні, безсмертно гарні артистичною красою” (с. 6).

Дуже важливі для розуміння природи синтезу історії та “краси” у змісті “Велесової книги” й такі міркування І. Франка: “духовно Ахілл також є чим собі хочете, а певно не жодним ідеалом. І се саме можна сказати про кожного героя і кожную героїню всіх справді безсмертних творів (князя Ігоря, трьох братів, що втікають з Азова, Зевса й Енея, Гонту, що вбиває дітей, Чіпку, Франкового Каїна, донну Анну чи Дон Жуана Лесі Українки... — *П. К.*). Чи грецькі різьбярі, творячи статуї Бельведерського Аполлона, Мілоської Венери, Капітолійського Зевса, творили їх на те, щоб показати нам ідеали краси? Зовсім ні, вони, творячи богів, символізували той комплекс релігійних понять і почувань, який у душі кожного грека лучився з іменем даного божества”.

У цьому суть. Як наголошував І. Кант, краса (міра, характер) не в картині, а в душі глядача, тому кожен твір сприймає, розуміє і оцінює по-своєму. Але картина (образ, мотив, твір) відбиває реальні речі і явища, і тим самим підводить особу (чи групу) до якихось бажаних для митця почуттів, інтерпретацій, ідеалів.

Тут і доторкаємося до проблеми правдоподібного і правдивого, прекрасного в житті і в мистецтві, а тим самим — співвіднесення історизму в науці і в творчому методі.

Наука — це шукання істини на основі аналізу джерельної бази, максимальної повноти фактів і явищ, узагальнюючого

синтезу та добре мотивованого прогнозу і передбачення. Головне у науці — досвід і дослід, вичерпний аналіз всіх фактів та аспектів існування предмета аналізу. Рух від окремого (“речового”) до загального.

Домінанта мистецтва — стихія чуттєвих сфер, рух від загального до конкретно образного; вибух “душі” як при радості чи болю, маніфест передчуття, а то й пророцтво.

Чи не означає це, що для мистецтва не посідають вагомого місця наукові методи?

Навпаки... Історія всіх літератур свідчить, — зазначає І. Франко у статті “Література, її завдання і найважливіші ціхи”, — повинна бути образом життя, праці, бесіди і думок” певного часу. Чи достатньо для досягнення такої мети лише почуттів (навіть найглибших!) та натхнення? Ні, — поетичного образу людини, природи, суспільства як відбитка лише емоційної сугестії, спроможної викликати певні переживання, надто замало. Бо література (мистецтво) “має безперечно ще й другі, важніші завдання для свого часу і того народу, серед котрого постає. Вона повинна при всім реалізмі в описуванні також аналізувати описувані факти, виказувати їх причини і їх конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок”.

А це означає, що лише емоційного натхнення, гуманістичного чи патріотичного пафосу митцеві замало. “До такої роботи не досить уже вправного ока, котре підгледить і опише найменшу дрібницю, — тут вже треба знання і науки, щоб уміти доглянути саму суть факту, щоб уміти поряdkувати і складати дрібниці в цілість не так, як кому злюбитися. Але по яснім і твердім науковім методі...”

Чи не означає зазначене, що й мистецтво має послуговуватися... науковим методом, а естетичні канони є йому адекватними?

Звичайно ж і так, і ні, бо усе в творчому процесі не є арифметично простим!

Так, зазначає І. Франко, сучасність тим “ціхує найкраще всю нову реальну літературну школу”, що втягує “в літературу і психологію, і медицину та патологію, педагогію, і другі науки”, оскільки тепер (а так було не завжди, все проходить процес ускладнення, поглиблення й вдосконалення) мета мистецтва така: “вказувати в самім корені добрі і злі боки існую-

чого порядку і витворювати з-поміж інтелігенції людей, готових служити всею силою для піддержання добрих і усунення злих боків життя, — значить, зближувати інтелігенцію з народом і закріплювати її до служби його добру”.

Як і в інші періоди зниження рівня інтелектуально-морального змісту життя, коли місце гуманізації та естетизації людини й культури заступає люмпенізація, нині набуває популярності гасло “очищення” мистецтва (творчості) від високих громадських ідеалів та принципів, а водночас ведеться масованій наступ на геніїв, синтезу художності та ідейності (гуманістичної філософічності). Піддаються атакам й Г. Сковорода та Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка й О. Кобилянська як такі, що ідентифікували естетичні явища із соціологічними.

Але то — свідомо чи наївна лжа. Проблема творчості й імітації та глибокого й спрощеного тлумачення мистецтва, а відтак митця і юрби існує з найглибших віків. В українському житті цю проблему розкривав ще Т. Шевченко у “Перебенді”: його герой (за зовнішньою “формою” — “старий та химерний, заспіває веселої, а на сльози зверне”) після задоволення настроїв “юрби”, хоча й близької йому життєвими інтересами та духом громади, однак громади, охопленої пристрастями головно соціально-матеріального життя, — ішов у поле, сховався на курган (символ боротьби, слави чи трагедії) і починав розмову з вітром і місяцем, небом і зорями, полем та лісом, і то вже — іншою мовою, бо його піднесена душа осягла: мистецька мова — неадекватна побутово-суспільній, бо є життя, охоплене стихією матеріальних інтересів, а є життя, сповнене і високими ідеалами, принципами та поривами, наснажене ідеалізмом романтичного серця. Тому відповідною певній душі є мова: або предметно-конкретна, як засіб спілкування, а є мова піднесена, деміургійна, волелюбно-пророча, тому рівнозначна “божому слову”. Отож ця мова потрясає усе єство людини (громади), підносить до висот осяяної душі, породжує захоплення:

*Ну що б, здавалося, слова —
Слова та голос, більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує. Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть між люди...*

І для того Божого слова недостатньо не тільки натхнення, красот стилю, а й відкриття науки, — наголошує І. Франко. “Красоти” враження, погоджується він із І. Кантом, “се тільки форма”. Аналогічно й осягнення краси — синтезу поетики внутрішнього змісту — неможливе тільки науковим пізнанням, аналогічним методам. То твір і дійсність — не є тотожностями, як те пробував довести М. Добролюбов, і мета науки та мистецтва — при повній тотожності — у глибокій сутності своїй є нетотожною. Наука прагне істини як дослідженої відповіді на інтегральні питання Буття і Свідомості, а мистецтво “поет розширює зміст нашого внутрішнього я, зворушуючи його до більшої або меншої глибини”. А оскільки внутрішнє я не в усьому осягається досвідним шляхом, воно таємниче й індивідуально неповторне, свавільне у формах самовираження, то й пізнати його лише науковим методом неможливо. А відповідно до цього необхідно зрозуміти, що мистецтво (“краса, що є, як говорив Шлегель, — приємною появою добра”) є специфічним виразом духу-душі людини-народу, а відповідно до цього ми “розрізняємо кілька головних об’явів душевного життя: **пам’ять**, тобто можливість переховування і репродукування давніх вражень або взагалі давніх імпульсів та змін у нашій організмі, далі є **свідомість**, тобто можливість відчувати враження, імпульси і зміни як щось окреме від нашого я; **чуття**, тобто можливість реагувати на зверхні або внутрішні імпульси; **фантазію**, тобто можливість комбінування і перетворювання образів, достарчуваних пам’яттю; і нарешті, волю, тобто можливість звернення наших фізичних чи духовних сил в якімсь одним напрямі.

Коли вдумаємося в кожен з цих функцій душі (як і функції комбінування свідомого та підсвідомого, уявлення, мрії, видіння, пророцтва. — *П. К.*), то переконаємося, що всі вони оперують матеріалом, якого їм достарчують наші змисли. А що поезія є також результатом тих самих душевних функцій, то не дивно, що в ній змисловий матеріал мусить бути основою” (“Із секретів поетичної творчості”).

З усього цього з незаперечністю випливає, що, по-перше, поетичні змисли не є аналогом висновків лише наукового дослідження, але породжені й органічно пов’язані з історичним буттям людей (“У нас єдиний кодекс естетичний — життя”, —

І. Франко); і по-друге, що “Велесова книга” є твором мистецьким, із роду етнонаціональних міфів, і саме тому “змислами” своїми має як “душевний”, так і історичний зміст та характер.

Справді, “Велесова книга” — енциклопедія глибоких переживань та роздумів. З одного боку — окремої людини, а в кінцевому рахунку цілої “маси” — спочатку рабів (“п’ятнадцять віків ниділи в рабстві”), а згодом — повсталого народу, що погромив поневолювачів, відвоював землю, встановив свій лад, усвідомив: **доля — справа серця, розуму, досвіду, волі і дії кожного**. За щасливу долю потрібно боротися!

Характерно: автор не оперує документованими фактами й доказами. Про все говорить його душа. І тому ми відчуваємо атмосферу, мотиви, наслідки відновлюваного пам’яттю рабства, прозріння, самоідентифікації (перемігши, сказавши “то є земля наша, ми стали собою”; і ми “не греки й не варяги, а русичі”), а головне — внутрішній рух почуття і думки, які відтворюють і релігійні, і світоглядні, і родові та племінні, виробничі, політичні, державотворчі — особливості буття народу, схоплені й виражені гарячим серцем.

У творі не календаризуються і не завжди персоніфікуються події та битви, не прив’язуються до географічних реалій умови життя.

Проте — і це є вирішальною умовою естетичної правди! — ми “бачимо” і нашу праземлю, і нашу праісторію, у тому числі й співвідносно з взаємодією з персами та германцями, греками і варягами, — пережиті “душею” автора. Ті, наголосимо, праземлю і праісторію, які бачимо і в творах іноземних дослідників, і в працях вітчизняних вчених²².

Так постає Книга Буття, в якій на основі мистецької сугесії розкриваються аналізовані І. Франком “змисли” — як синтез віри та світорозуміння, органічними протосимволами яких постають Світове дерево і священне Яйце, триглав світів (Нава, Ява і Права), Небо й Земля, поєднані долею поколінь батьків, Мати-Слава, Білобог і Чорнобог, Київ і Дніпро, героїчні юнаки і дівчата, Ор і Перун, Велес.

Архіважливо: “Велесова книга” — твір винятково аналітичний та чесний і щодо добра (відродження племені і народжен-

²² Див.: Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу. — К., 2002.

ня народу), і щодо зла (наші прапредки полюбляли бенкетувати до такого стану, що їх без бою перемагали вороги, і загалом бували цілі періоди, коли у нас не було єдності; коли напасники забирали вождів і ми лише споглядали ганьбу; були “мужі”, які більше говорили про добро і свободу, ніж діяли та дбали про них; нерідко праотці не стільки шанували, скільки зневажали рідні святині...). Там він не тільки винятково естетичний, а й ідейний, а його історизм лягає в основу й наступних творів.

Аналогічну — літературно-історіософську — роль відіграє й “Літопис Аскольда”, реставрований видатним істориком М. Брайчевським майже через півтори тисячі років (див. “Коротку хрестоматію до курсу”).

“Се починаємо повість оцю.

По потопі три сини Ноєві поділили Землю — Сим, Хам та Яфет... А Яфетові дісталася... і частина Азійської сторони, названої Іонією, ріка Тигр, що тече між Лідією та Вавилоном, — до Понтійського моря. На північну сторону: Дунай, Дністер і Карпатські гори, а звідти, сказати б, аж по Дніпро та інші ріки: Десну, Прип’ять, Двину, Волгу, що пролягла на схід, в **Частину Симову...**”

Так починається “Літопис Аскольда”, створений про події 860–867 рр., коли Київською державою правили брати Аскольд і Дір — особи історичні.

І одразу впадає в око як контамінація міфології та історіографії, так і художній та ідейний синкретизм. На цей раз і біблійна версія розвитку людства документально подається як історична, однак неважко помітити, що той історизм міфологічного, тобто художньо-літературного типу.

Це не може не відлякувати, бо й праці Геродота, Плутарха, інших істориків були відповідними типові тогочасного мислення. Нерідко вони були ще міфологічніші, ніж “Велесова книга”, але це не завадило іудеям, арабам, грекам чи римлянам створити не лише Біблію чи Коран як канони історичної правди (подібними канонами стали й “Рамаєна” та “Махабрата”, “Авеста”, “Шах-наме” та ін.), а й “Ліаду” та “Одіссею”, драматургію Софокла, Есхіла, Еврипіда, “Енеїду”...

Та цього часу нас приваблює те, що міфологізована історія у цьому випадку не перебиває реальної. А саме: що 860 року

похід війська Аскольда і Діра на Константинополь відбувся насправді. Відповідними істині були й повідомлення літописця про те, що: воїни Київської держави оволоділи столицею наймогутнішої тоді імперії; була укладена угода між язичницькою Руссю і християнською Візантією, при цьому: кожна сторона клялася своїми богами, Візантія зобов'язувалася платити данину, зокрема Києву, Чернігову, Переяславу та на ключ кожному воїну з кораблів (а їх було 380!), діставали всі привілеї руські купці, договори були писані киево-руською і візантійською (грецькою) мовами; тоді ж, 860 року, Аскольд у Херсонесі прийняв християнство й згодом *хрестив киян...*

Увесь текст, а не лише початок, насичений літературно-міфологічними емблемами, але наголосимо на визначальному: і за цієї обставини белетризований твір постає своєрідною енциклопедією реального прабуття історичної України. З-під попелу віків прозирає фундамент великої істини, і насамперед про те, що ще 860 року Київ був столицею могутньої держави — суперниці Візантії, була та держава у межах Київського, Чернігівського, Переяславського князівств, що охоплювали простори від Чернігівщини до Передкавказзя, Чорномор'я й Карпатських гір.

А це, як розуміють сучасники, виявляє істини всесвітнього значення. А саме: що державі Аскольда і Діра передувала могутня держава Кия та киевичів; попередні суспільні формації розвивалися на фундаменті Трипільської, Черняхівської, Празько-корчацької, Київської культур, що охоплювали людські масиви від Адріатики до Чорномор'я і до Тмутаракані; терени Київської держави у різні періоди заселяли слов'янські та германські племена, але ніколи не зафіксоване існування єдиного східнослов'янського племені, та ще й уособлюваного росіянами, українцями і білорусами, бо перших тоді не існувало в природі, — московці були поіменовані росіянами Петром I лише в 1721 р., а на теренах майбутньої московської держави у IX ст. жили угро-фінські й татарські племена, отже, тоді і не могло бути спільної віри, мови, культури; всередині IX ст. праукраїна була язичницькою, але ще тоді прилучилася до християнства; Київська держава мала щонайширші міжнародні контакти (як і йдеться у Велесовій книзі — з хазарами і греками, германцями, персами, римлянами, варягами); через землі Київської держави мігрували численні племена, — але

племена-автохтони ніколи не полишали свого терену; ті племена мали спільну віру і одну мову, багату й красиву, про що в “Літописі Аскольда” мовиться: “...Морава охрещена, і король їхній Ростислав, і Святополк, і Коцел посилали до царя” (грецького), Михайла, говорячи: “Земля наша хрещена, але немає в нас учителів, які б учили по-нашому, і наставляли, і тлумачили святі книги: не розуміємо-бо грецьку мову, ані латинську... Тому й неприступні для нас книжний розум і сила книжок. Пошліть до нас учителів, які можуть нам розтлумачити книжні слова і зміст їх. Це почувши, цар Михайло покликав (Кирила й Мефодія), і прийшли вони до царя. І сказав їм цар: “Ото звернулася до мене моравська земля...”, і переконав їх цар, і послав до Моравської землі...

Розміркувавши, добрі ці і дивні мужі **обрали найтоншу і найпрекраснішу руську мову**, добравши до неї трохи від болгарської і сербської, боснійської, і словінської мов...”²³

Так слово-мова вводило Київську державу в загальносвітовий процес (у тому числі — й у систему біблійно-міфологічних уявлень про розвиток людства), але найголовніше, що розвивало дійсно історичні реалії та параметри часопросторового буття українського народу, відповідаючи тим самим на головніші питання еволюції й сучасним шукачам істини. Враховуючи при цьому: незнання правдивої історії минулого дало підстави деформувати її й фальсифікувати на догоду українофобам та антидержавникам. Ще в прадавні часи обов’язковою умовою поступу було шукання правди.

Тож не випадково, що третя редакція “Літопису Аскольда”, поіменована “Повістю минулих літ”, і в XII ст. розпочиналася сакраментальним: звідки пішла українсько-руська земля, хто в ній почав першим княжити, як руська держава постала, є?

І знову відповіді приходили щонайменше із чотирьох джерел: усної народнопоетичної творчості (вершиною якої на цьому етапі були **билини**); літературної історіографічної літератури, художніх писемних творів, зарубіжних досліджень.

Маємо взяти до уваги, що з кожним новим етапом етнонаціонального та державного розвитку масштаби художньої словесності незмірно розширюються, тож давати повну характе-

²³ Див.: Українознавство. — 2003. — № 4(9). — С. 16.

ристику творів, тенденцій, процесів стає неможливим. Головним постає метод: сприйняття, аналізу, інтерпретації з домінують принципу історизму.

З огляду на це зауважимо: правління Аскольда і Діра підняло Київську державу на гребінь міжнародних подій. Були перемоги й поразки у змаганні з сусідами, зокрема з Візантією, але був очевидним рух уперед, з одного боку, і наступала ера внутрішніх випробувань та потрясінь — з другого.

Першим актом історичних видозмін стала загибель Аскольда, а з ним і зміна правлячої династії: за змовою із лідерами язичницької групи варязький воєвода Олег підступно убив Київського князя (кагана) і запасів його трон.

Наголосимо: не розпочав творення державного організму, як те з XII ст. здійснюватимуть Київські князі на угро-фінських й татарських землях, закладаючи тим самим підмурівок Суздальського й Володимирського князівств та Московської держави, — а захопив трон могутньої країни, що, до речі, було правилом для всієї Європи і що суттєво вплинуло на характер розвитку нашого народу. І наголосимо з принципових міркувань: тривалий період прихильники то германської, то варязької версій нашого народу прагнули припустити псевдоверсію, згідно з якою кияни зверталися до варягів прийти і правити, оскільки “земля наша багата й щедра, та немає в ній ладу”. “Літопис Аскольда” спростовує ту версію. Але біда в тому, що вона не лишилась єдиною. Ще в XV–XVI ст. в Московії утверджується версія Москви як III і останнього Риму, місією якого (отже, московських князів) є “собирание всех русских земель” під скіпетром правителів Московського князівства, оскільки, немовбито, вони є прямими нащадками князів Київських, представлених великим князем Юрієм Довгоруком; а тим самим — й імператорів... римських. Коли ця ідеологема луснула, але Росія знищила український суверенітет, Москва в особі академіка Погодіна висунула нову: до XIX ст. у Києві жили великороси і лише коли вони відійшли з монголо-татарами на схід, тоді до Києва прийшли білі хорвати. Отже: Київська держава об’єдналася однією династією, вірою, мовою і культурою. А відповідно до цього й має бути реанімованим самодержавство, православ’я й народність під гегемонією “старшого брата” в

одній-єдиній державі. Ця версія виявилася скандальною, адже коли “великороси” були ще до існування Росії, але в XIV ст. відійшли з Києва, а туди лише в XIV ст. прийшли білі хорвати, то *українці і росіяни ніколи одним народом не були!*. Та в ім’я “єдиной и неделимой” було винайдено низку нових версій, у тому числі про Переяславську раду як угоду про *возз’єднання* України й Росії “на віки” за ініціативою всього українського народу.

Тому цілком природно, що питання, “звідки пішла руська земля...”, практично ніколи не знімалося з порядку денного. І ще на етапі розвитку Київської великокняжої держави це знайшло відображення в усіх формах художньої творчості. Найперше, зрозуміло, в уснопоетичній, але тепер уже найвиразніше — епічній, найповніше представлений праукраїнськими билинами.

Відомо, що ця літературно-мистецька форма до XXI ст. вивчалася в курсі... російської літератури. Вважалося це абсолютно правильним, адже всі курси історії базувалися на версії про Київську Русь як спільну колыску, а відтак і спадщину трьох “братніх” народів, з яких один — московський — був “старшим” і, отже, найголовнішим спадкоємцем.

Навіть російські історики Татищев, Карамзін, Соловйов, Ключевський переконливо розкривали іншу ретроспективу: була Київська держава в особі Київського, Чернігівського і Переяславського князівств. До X ст. вона стала імперією і з XII ст. розпочала колонізацію земель угро-фінських і татарських племен. Одними з перших на цю стежу стали син Володимира Мономаха Юрій Довгорукий та згодом його син Андрій Боголюбський, котрий, за визначенням істориків, був не просто дитиною татарки, а “справжнім” татариним — норовом — та який, як і батько, прагнув князувати у Києві, бо ж “хто володіє Києвом, той володіє всім”. Але не був прийнятий киянами як чужий і тому чи не першим зруйнував Київ дощенту й пустив попіл по вітру. Тоді ж почалася християнізація підмосковних племен, а довершувала державотворення Московщини Золота Орда (яка, до того ж, була й “засновником” Москви). Отже: навіть коли великоросами були угро-фіни й татари, то й тоді їм ніяк було виходити з Києва, бо вони там ніколи не були.

Згадуємо ці реалії не заради простої реанімації давно зужитих версій, а тому, що вони мали далекосяжні наслідки як у царині історіософії, так і в інтерпретаціях літератури (починаючи з билин київського циклу) та літературознавства, а відтак і українознавства.

Один з переконливих доказів: 1993 р. видавництвом “Веселка” було випущено упорядкований П. Кононенко збірник українських оповідань ІХ–ХХ ст. “Від коріння до крони”. В передньому слові до збірника “У пошуках щастя й краси” йшлося: “Кожен, хто буде знайомитися з цим збірником, зверне увагу на те, що він є значно повнішим за два попередні, котрі вийшли у 1977 та 1984 роках під назвою “Оповідання українських письменників дожовтневого періоду”. Отже, пропонується нині збірник не є простим повторенням попередніх книг, а має співвідносно з тими виданнями принципові відмінності. І не тільки стосовно структури (починається матеріалами не ХІХ ст., як два передуючі, а ІХ) та кількості творів і авторів (представлено багато нових), а й — головне! — щодо концепції зародження, розвитку та особливостей українського оповідання, що означає — і концепції та особливостей всієї національної художньої словесності”.

Щоб повніше усвідомити суть означеної новизни принципового плану, звернемося до уміщуваних матеріалів та зробимо зіставний аналіз текстів.

У передмові до попередніх видань зазначено: “Тут уміщено тематично різноманітні, багаті художньо й ідейно оповідання найвидатніших представників “малої прози” в українській літературі ХІХ — початку ХХ ст. Від простого співчуття пригнобленим до утвердження ідей революційного демократизму, класової солідарності трудящих — такі контури еволюції ідейно-тематичних зацікавлень цих письменників”.

Зазначеним виявлялося кілька моментів концептуального значення. По-перше, що історія українського оповідання починалася з ХІХ ст.; по-друге, що у світлі цього визначалися й домінантні тенденції (співчуття пригнобленим, утвердження ідей революційного демократизму) та риси, естетичні орієнтації. “Література, — зазначалося далі, — одна з форм вираження суспільної свідомості, тобто духовного життя народу, його поглядів, ідеалів. Вона відображає реальний світ, що визначає

проблематику творів, образну систему, соціально-гуманістичні ідеали. Водночас з тим соціальні орієнтації митця впливають і на його естетичні уподобання, принципи та засоби типізації. Зокрема, творчість аристократичних верств відзначалася зневагою до юрби та культивуванням “чистої краси”, що не мала навіть найменшою мірою нагадувати “грубу” реальність буття людей праці. Поборники ж інтересів трудящих рішуче заперечували твердження, що почуття прекрасного притаманне лише “аристократам духу”. Вони аргументовано переконували: краса не може існувати поза справедливістю, рівністю, свободою, а втілення прекрасного — це передусім людина-трудівник, творець матеріальних і духовних цінностей.

Представлені у збірці оповідання різні і за змістом, і за формою; вони становлять ланки єдиного процесу розвитку літератури. Серед уміщених тут творів дев’ятнадцяти письменників першим стоїть оповідання “Купований розум” Квітки-Основ’яненка — першого прозаїка нової української літератури. Це оповідання виявляє органічні риси прози, що народжувалася на ґрунті народних переказів. І змістом, і формою воно знаменувало перехід української прози від бурлескно-трагестійної до реалістичної, виявляло її яскраву оригінальність та своєрідність.

Далі йдуть твори Марка Вовчка, звертаючись до якої: “Пророче наш! Моя ти доне!” Великий Кобзар наче передав своїй наступниці знамено правдивої, волелюбної музи”, а також твори Нечуя-Левицького й Панаса Мирного, що писали про село, та твори І. Франка, М. Коцюбинського, А. Тесленка, читаючи які помічаємо: “Класовий антагонізм, історична місія робітничого класу, криза буржуазної культури, антинародний характер імпералістичної війни — ось ті великі проблеми, що були предметом осмислення творців української оповідної прози...

Неважко переконатися, що в наведеному тексті і в наші дні не викликає серйозних заперечень, а то й має слушність більшість зроблених акцентів. Проте нині не можемо не помічати й однобічності підходу до явищ художньої літератури — переважно соціологічного (зокрема класово-партійного, відстоюваного упродовж десятиліть поборниками ленінсько-сталінської концепції літератури), а з огляду на це не ставити перед собою і багатьох питань. Бодай таких: чому все-таки історію україн-

ського оповідання ми починаємо з XIX ст. (як зазначено, з нової, а не з усієї нашої прози)? Чи й справді його домінанта — соціально-класова, а не гуманістична проблематика? Коли його основа — народна творчість та естетика, то чому ж ми відтинаємо те коріння і починаємо лише з писемної літератури XIX ст.? І так само: чому не знайшлося місця для творчості частини письменників не лише того ж XIX ст. (П. Куліша, М. Грушевського), а й XX ст. (В. Винниченка, представників “Молодої музи”), які відбивали найхарактерніші тенденції розвитку не тільки української, а й усієї європейської літератури XIX–XX ст.?

Не можна не поставити і таких запитань: чи справді теорія “мистецтва для мистецтва” схвалювалася лише “адептами аристократичних кіл”, а вимога свободи творчості виражалася тільки представниками буржуазного табору? А також: чи й справді українські прозаїки тяжіли тільки до реалізму, а тому їхня творчість відповідно до цього — одноманітна й бідна жанрово-стилістично, формами та манерами, джерелами творчості і поетикою?.. І — не менш важливого, а по суті, то й ключового питання: чому і при визначенні періодизації, і при аналізі еволюції українського оповідання так мало приділялося уваги специфічно-художнім джерелам, властивостям та рисам творів, а також — “секретам поетичної творчості” (І. Франко), ролі не лише досвіду, інтелекту, світогляду, а й таких іманентних чинників творчого процесу, як натхнення і фантазія, уява і домисел, передчуття і передбачення, “голос” підсвідомості та інтуїція, настрої, не контрольовані свідомістю, їх синтез?

Матиме рацію той, хто зверне усі ці питання до автора передмов попередніх збірників, тим більше що і тоді, і тепер він — одна особа. Тому зауважу: наголошуємо на тих питаннях, щоб показати масштаби і якість воістину грандіозних змін, які упродовж останніх років відбулися в житті і кожного з нас, і народу загалом та без осмислення яких не зможемо глибоко осягнути й сутності еволюції як українського оповідання, так і науки про художню словесність.

Найперше — це зміни у сфері державно-політичній. Щоб якомога повніше збагнути їх суть, нагадаємо: Центральна Рада, очолювана першим президентом України М. Грушевським, поставила питання всебічного розвитку духовної культу-

ри віками гнобленої нації на одне з чільних місць в комплексі проблем державної політики. Розгорнувся новий етап культурного відродження. Та після того, як з благословення Леніна, російські війська знищили не лише УНР, а й основи української державності, наш народ цілеспрямовано й наполегливо перетворювався на населення, як і самостійна республіка на країну оновлюваної (тепер уже більшовицької) імперії. Це мало згубні наслідки й стосовно розвитку національної культури, мистецтва, літератури, науки.

У сфері досліджень художньої словесності це проявилось в підміні науки ідеологією. Зокрема принципи історизму, повноти й всебічності дослідження фактів були замінені вимогами класовості та партійності, а принцип об'єктивності оцінки творів та явищ — догмою про дві культури в кожній національній культурі.

Як наслідок: ідеологи пролеткультівських організацій поставили під сумнів світову класику, традиції минулого, історичну пам'ять та творчу інтелігенцію; сталіністи знищили на Україні не лише найзначніших істориків та літературознавців, а й наукові основи інститутів Історії, соціології, сходознавства, філософії, психології, літератури та мови. Закономірно, що володарями аксіом (істин в останній інстанції) почали виступати не вчені, а ідеологи партії, кінцевою метою яких була світова російська імперія. Про це ще 1920 р. В. Винниченко писав: “У соціалістичній, совєцькій Росії якраз стихія забуває ідею... Перспективи... запорошуються... Найвиразніше це виявляється в українському питанні. В Комісаріаті закордонних справ референт... сказав: “...Ніякої України не було і немає; на Україні всі чудесно говорять по-руськи, і все це українське питання є вигадка” (Щоденник). Отже, наголошував письменник, це означає, що ідеологи “інтернаціоналізму” думають “не про комунізм, що вони в нього не вірять, що вони дбають про Росію, про себе як націю”.

І, на жаль, В. Винниченко не помилявся. Послідовники Сталіна нав'язали концепцію, згідно з якою національне питання загалом не має важливого значення, а українська нація формується хіба що з XIV ст., і що вона ніколи не мала не те що власної держави, а й культури, прагнула лише до підлеглості Росії та її єдиновірцеві царю і була тільки провінцією сусідів-колоні-

заторів. Було б півбіди, коли б зазначене лишилося тільки в арсеналі більшовицької ідеології. Але антиукраїнська концепція владою всіх державних інституцій впроваджувалася в систему освіти й науки, а її провідниками стали не тільки слухняні українські намісники на зразок Щербицького, Ватченка, Гуренка, а й російські вчені, філософи, навіть письменники. Достатньо нагадати, що не лише російський міністр Столипін у рапорті 1911 р. до сенату з приводу забороненого в Москві товариства “Українська хата” писав: політика підтримки української культури “с точки зрения русской государственной власти представляется крайне нежелательной и противоречит всем начинаниям, которые правительство проводит по отношению к бывшей (?!) — П. К.) Украине” ще з доби Петра I. І політики та філософи Струве, Шульгін, Сорокін стояли на позиціях російського філософа Г. Федотова, котрий писав: “Головне питання стосовно України — це як утримати її в “тілі Росії”, а українську культуру як умістити в культуру російську”²⁴. Ця тенденція не затухла навіть у другій половині ХХ ст., коли керманічі КПРС офіційно оголосили курс на злиття націй, мов та культур, а письменник О. Солженіцин, 1990 р. висунувши ідею “Російського союзу”, фактично приєднався до традиційної великодержавницької політики.

Лицемірство, фарисейство, шовінізм і фальш спричинили те, що Україна виявилася обікраденою не лише економічно, а й політично: без власної історії (адже навіть Київська Русь оголошувалася не зв’язаною з українською нацією, а гетьманщина — лише епізодом, вигадкою націоналістів, як і патріотичні керівники тієї держави — гетьман Мазепа, творець Конституції Орлик, Дорошенко, Сагайдачний — або зрадниками, або людьми невисоких інтелектуальних і моральних якостей), без системи духовної культури (сотні письменників, мислителів, музикантів, учених, як Іларіон, Прокопович, Баранович, Туптало, Ведель, Березовський, Левицький, Малевич, Остроградський, Вернадський, Корольов, були проголошені діячами лише російського культурного кореня). Щодо мови було визначено й зовсім канібальську перспективу: злиття як шлях до остаточного зникнення та узаконення права (рівного обов’язку)

²⁴ Федотов Г. Будет ли существовать Россия? // О России и русской фило-софской культуре. — М.: Наука, 1990. — С. 458.

батьків... відмовлятися від вивчення дітьми рідної мови. Ще найвидатніші діячі Відродження та Просвітительства наголошували: денационалізація — це підґрунтя декласації та деморалізації. І все ж вона стала основою державної політики СРСР.

Так і вийшло, що навіть створене на терені й на ґрунті подій Чернігівського князівства “Слово о полку Ігоревім” вивчалось лише в курсі російської літератури; було зігноровано величезні скарби прозової словесності не тільки Київської Русі (історичного, ораторського, філософсько-педагогічного жанрів), а й доби бароко (гетьманщини), і українське оповідання бачилося лише з ХІХ ст.

Час гласності та демократизації життя оголив правду не лише про минуле, а й про сучасне, чим надав особливої ваги проблемі не тільки політичній, а й духовній, культурно-естетичній, національній самосвідомості сучасників.

Першим і найглибше усвідомив масштабність та характер, суть тієї проблеми сам народ: він, як і на початку ХХ ст., знову проголосив основою збереження й розквіту української культури, літератури, науки відновлення й розбудову української суверенної незалежної держави.

Тим самим набула особливої ваги проблема *системного* методу вивчення й висвітлення української літератури: у співвідношенні з історією етносу, держави, культури, творених сотнями поколінь та митців (як знаних, так і безіменних — творців фольклору, щонайпізніше з Київської Русі — нашої праматері — до ХХ ст.).

Підтвердженням правоти цього курсу стали праці з історії України, зокрема М. Грушевського, Д. Яворницького, О. Дорошенка, О. Оглобліна та дослідження з історії української літератури М. Максимовича, М. Драгоманова, І. Франка, Б. Лепкого, С. Єфремова, М. Возняка, М. Грушевського, Л. Білецького, Д. Чижевського, раніше, як відомо, заборонені й вилучені з бібліотек. Почалося вивчення першоджерел, дошукування правди й краси.

І тоді, закономірно, й оповідання (в усіх його родах, видах, жанрах та формах) засвідчило: ми — як нація і культура, література (у цьому разі проза) — починаємося не в ХІХ ст., а в глибинах праісторії (як переконливо доводить М. Грушевський, з епохи зарубинецької й черняхівської культур, отже,

з IV–VI ст. до н. е.), а вперше сягаємо художніх вершин у словесності Київської Русі.

З цієї причини збірник ми і починаємо розділом: “Прислів’я, приказки, фольклорні оповідання”.

Правомірність такого підходу підтверджується самим матеріалом.

Як і в словесності Сходу та Заходу, і в нашому прамистецтві творцем прекрасного виступає народ: саме він у процесі буття пізнає природу й себе, а наслідком цього пізнання та розуміння й постає слово як синтез почуття (сприйняття), досвіду та думки (досвіду), волі та мрії, бажання виразити світ і оволодіти ним, а тому не лише в логічних, точних поняттях, а й у багатозначних (символічних, художніх) образах.

Ще найдавніші предки замислювалися над природою слова. Свідчення тому знаходимо і в іншонародних пам’ятках культури, і в національних.

Так, ще в “Новому Заповіті” (“Євангеліє від Марка”) розповідалося, як, зустрівшись з жадаючими істини та віри, “Ісус довго проповідував їм притчами, і під час проповіді він говорив їм таке: “Послухайте-но. Вийшов сівач сіяти. При цьому одні зернини впали край дороги, і позліталося птаство небесне та видзьобало їх; інші впали на каменистий ґрунт, де обмаль землі, і крізь тонкий шар землі відразу проросли, та коли зійшло сонце, вони зав’яли і, не маючи коріння, зачахли; а інші попадали в терня, і терня, вигнавшись, приглушило їх, і вони не дали плоду; інші ж бо впали на добру землю і, підіймаючись та виганяючись, вродили, принісши одне — у тридцять, друге — у шістьдесят, а інше — у сто разів більше”. І проголосив: “Хто має вуха слухати — нехай слухає!”

Але з’ясувалося, що притчу про зерна треба було слухати ще й серцем та розумом, а на це здатні були не всі (“вони дивляться очима — і не бачать, слухають вухами — і не чують”). Тому Христос пояснив: коли не збагнете цієї притчі, не осягнете й інших, бо йдеться про найголовніше джерело пізнання себе і світу.

“Сівач сіє слово; зернини, висіяні край дороги, означають тих, до котрих — ледве вони зачують слово — відразу добирається сатана і викрадає слово, висіяне у серцях їхніх; так само й висіяні на каменистому ґрунті означають тих, котрі — лед-

ве зачують слово — зразу ж радо сприймають його, але, оскільки вони самі по собі безвільні й непостійні, коли починають гоніння на слово, умить зрікаються його; інші ж бо, висіяні серед терня, означають тих, хто слухає слово, але в котрих то життєві клопоти, то спокуси багатства та інші захоплені бажання заглушають слово, і воно не родить; а висіяні на добру землю означають тих, котрі слухають слово, приймають його, і воно родить у одного — в тридцять, у другого — в шістдесят, а в когось — у сто разів”.

Отже, ще тисячоліття тому глибоко усвідомлювалася як загальнолюдська функція (засобу спілкування), так і образна (метафорична, багатозначна) природа слова, його державна вага, людино(духовно)творча місія, а водночас — і нелегка доля.

Розуміли це й наші славетні предки — творці культури, “сівачі” рідної мови ще в добу Київської Русі.

Доказом є й те, що Ярослав Мудрий в ім’я блага, честі, культури народу не тільки зводив міста, творив закони, будував незрівнянну Софію Київську, а й збирав книжників, створював бібліотеки, сприяв розвитку писемності. Доказ — і те, що стосовно народної мови була розроблена державна політика. Сутність її відома з тогочасних документів (літописів).

Князі, митрополити київські докладали великих зусиль і для перекладу іноземних книг, з метою ширшого розвитку культури вони запрошували вчених мужів з інших держав, у тому числі й філософів-просвітителів Кирила та Мефодія (місіонерів грецького походження, що добре знали грецьку, болгарську і візантійську науку, освіту, культуру), пишалися й тим, що самі знають мови інших народів. Про це Володимир Мономах у “Заповіті дітям” писав: “Коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь, так само, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п’ять мов,— а за се почесть єсть од інших країв”²⁵.

Вітчизняна естетична думка виявляється як у “Слові о полку Ігоревім”, так і у фольклорі, літописах, повчальній та ораторській прозі. Показовими щодо цього є і народні приказки та прислів’я (“Правда ясніша від сонця, та й її зі свічкою шукають”, “Не перо пише, а розум”, “Скільки світа — стільки

²⁵ Літопис Руський. — К.: Дніпро, 1989. — С. 458.

й дива”, “Слова як мед — діла як полин”, “Якби свині крила, вона й небо зрила б”, “Не все те золото, що блищить”, “Слово може врятувати людину, слово може й убити”) і казки (“Ворона й Рак” завершується сентенцією: “Отак-то піддурив Рак Ворону, а чим: облесливим словом! Велику силу має воно”; “Калинова сопілка” виявляє глибини та грані світогляду й почуттів, уявлень про світ і людину, що їх мали далекі пращури та висловлювали в піснях; а казка “Як пан по-німецькому балакав” — питомонародний погляд на зв’язок ставлення до рідної мови й культури з мораллю індивіда — отже, до співвідношення духовності та краси).

Не менш показове розуміння символічно-світоглядно-емоційно впливової ролі слова у найдавніших історіографічних документах. В одному з них літописець 12 лютого 1161 р. записував: “У той час було знамення на місяці страшне й дивне: місяць ішов через усе небо від сходу до заходу, змінюючи види свої: спершу убував помалу, аж весь зник, і був вид його скупий, чорний; далі став якийсь кривавий; згодом мав ніби два лица, одно зелене, друге жовте, а посередині немов два вояки сіклися мечами, й одному немов кров текла з голови, другому ж немов біле молоко плило. Тому сказали старі люди: недобре таке знамення: це віщує княжу смерть,— і так воно сталося...”²⁴. Подібну до змальованого знамення роль відводив літописець і віщому слову (що, до речі, геніально використано автором “Слова о полку Ігоревім”).

Слово — шлях до душі й філософії, осягнення вищої (божественної) сутності світу, гадає й інший літописець, наголошуючи: “Як бджолу бачимо, що по всіх садах і зіллях літає, з кожного з них збираючи корисне, так і юнаки, що вчать філософії й хочуть увійти на висоту мудрості, всюди збирають, що краще”, мають збирати краплини мудрості і краси, втілюваної в синтезі слова.

Слово — не лише вищий синтез, а й джерело самосвідомості народу. Ось чому мовна політика в Київській Русі підноситься великими князями на рівень державної (про роль слова загалом і художнього зокрема писали автори Ізборника Святослава і Володимир Великий, Іларіон, Ярослав Мудрий і Во-

²⁶ Літопис Руський. — С. 281.

лодимир Мономах, наголошуючи: “У словах книжних знаходимо мудрість і здержливість. Бо це ріки, що напоюють світ водою, це джерела мудрості. У книгах є незмірна глибина. Як пошукаєш у книгах пильно мудрості, знайдеш велику користь для душі своєї”²⁷, “книги подібні до морської глибини, хто пірне у них, той знаходить дорогоцінні перли””.

Згадуємо ці реалії не заради простої реанімації давно зужитих версій, а тому, що вони мали далекосяжні наслідки як у царині історіософії, так і в інтерпретаціях літератури (починаючи з билин київського циклу) та літературознавства.

А закладено ті історико-мистецькі, буттєво-світоглядні основи та засади ще у змістовно-формальних структурах як “Велесової книги” та “Літопису Аскольда”, так і в киево-руських билинах.

Нині маємо корпус поетично реставрованих Миколою Карпенком українських шедеврів, опублікованих нами в журналі “Українознавство” № 2–3 за 2003 р. Вийшла ціла книга поета, що містить кілька десятків билин. І тоді навіть глухому і сліпому стане очевидним: і сюжетами, і образами та колізіями, поетикою ті билини відбивають буття та свідомість, світосприйняття і світорозуміння українських предків великокняжої держави X ст., а виникнути вони могли тільки у великокняжій Київській державі.

В інших билинах постануть Київ і землі Київщини, Чернігівщини, Переяславщини, труди і дні великого князя Володимира та богатирів-побратимів Іллі Муромця, Святогора й Альоші Поповича, їхні бої за честь і свободу Батьківщини з найрізноманітнішими ворогами — і людино-, й звіроподібними, як “своїми”, так і закордонними.

І неважко побачити, що билини навіть за формою не є аналогом літописної (історіографічної) творчості, вони в найповнішому розумінні є творами мистецькими, постають як синтез лірики, епіки, драматичного дійства, художнього й змістовного синкретизму. Але саме в цьому, як те не здається дивним, вони постають незаперечно спорідненими з документовано-історіофілософськими творами.

²⁷ Літопис Руський. — С. 89.

Найкоротше — то ті й ті творіння споріднені буттям та духом світосприйняття і світозображення.

Найперше — духом спорідненості з рідною землею: вона — їхня мати і молитва, джерело їхньої сили й любові, вогню антеїзму; а відтак — духом патріотизму й лицарської доблесті, міфологічно-романтичної величі та відданості ідеалам свободи і справедливості, вірності й побратимства, за якими стоять віки й тисячні покоління.

Недооцінювати зазначене — не дійти до істини в питаннях: “нащо нас мати привела?”, “хто ми, чиї, яких батьків діти?”, “Звідки пішла руська земля?”...

Нагадаймо: досі билини беззастережно зараховувалися до російської літератури. Навіть “Земля обітована” зображених подій і героїв свідчить, що російського ареалу там не було, бо ж у той історичний час російського світу не було навіть в задумах київських князів?!

Не меншою мірою, ніж “географія” зображених подій і героїв, історичну правду виражає дух творів.

Спочатку пригадаємо дух московсько-державних билин (за російської держави народні билини вже не творилися; були лише літературного походження — як наслідування старовини). Він недвозначний: “Теї ти гої еси, царь Иван Васильевич” — і не тільки “сірома” московська падала ниць, а й найвищі сановники. Бог на небі, він далеко, як гарант царської влади, а повновладний бог — цар. Аналогічний богові Старого Заповіту: він не знає, що то є милувать, він тільки карає. Його присуди не підлягають не те що оскарженню, навіть сумнівам. І той дух самодержавної тиранії, тотального рабства просякає всі пори життя, визначає сутність характерів. Навіть церква стає інструментом пригнічення й психології раболіпства, самозречення людини, атмосфери приреченості. Де тут взятися Прометеям?!

І, зрозуміло, де тут взятися богатырям Святогору, Альоші Поповичу, Іллі Муромцю, котрі кидають виклик всім силам неправди і зла, а Ілля має мужність і силу кинути виклик навіть самому великому князеві й відстояти свою правоту?! Такі могли сформуватися лише в іншого типу суспільстві — природно демократичному, героїчному, сповненому традицій рівності, людяності, вірності священним ідеалам віри та заповітам батьків.

І таких ми вже бачили у стародавньому фольклорі, у “Велесовій книзі” і “Літописі Аскольда”.

Герої билин кийвського циклу і міфологічні, і цілком реальні, земні. Вони живуть відчуттям всіх радощів і тривоги, побутових і державних клопотів, кохають і змагаються за любов та за свої права всіма доступними засобами землян, але вони піднесено героїчні, бо такою була епоха: на Київ-Русь хижо позирали сусіди й заморські “гості”, а в своєму суспільстві були як патріоти, так і Змії та “солов’ї-розбійники”, які, прагнучи свого, готові були до будь-яких злочинів.

Відомо: Аскольд і Дір знайшли в Києві однодумців і запровадили християнство; бояри-язичники змовилися з варягами й посадили їх на кийвський престол. Володимир Великий 980 року спорудив у Києві пантеон язичницьких богів, а 988 року в ім’я політичного зближення з Візантією, а тим самим і зі світом, надав християнству статус офіційної релігії.

Це зумовило революційні процеси як в ідеології, так і в бутті та свідомості суспільства, зокрема — й початок розшарування та конфронтації між світською і церковною елітами, між елітою та народом, між традиціями і новизною.

Природно, що це найрельєфніше відбилосся передусім в літературі та історіографії, а водночас визначило їхнє взаємопроникнення. Билини дають прозорі варіації розвитку нового етапу великокняжої Київської держави з її і внутрішніми реаліями, і міжнародними взаємовідносинами, коли традиції родів і племен принципово позначалися на діяльності віче й князів, доміантній ролі своєї релігії, філософії, а все те впливало на еволюцію релігійних поглядів та устремлінь, формувало ідеали людини — особистості героїчного типу, демократичної і волелюбної психіки, готової вмерти, але не відступитися від принципів рівності, справедливості й побратимства.

Так само природно, що героїчно-демократичний дух неминуче мав породити відповідного типу державу, якою й стала Київська Русь-Україна (це поняття фіксується в літописі ще за 1187 рік!), а спосіб життя — поглиблений синтез історіографії та художньої творчості.

Отже, феномен спадкоємності: і державної — від Кия до Аскольда і Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Романа і Данила Галицьких; і літературно-мистецької та історіософської.

Першим найпереконливішим доказом постає літописна література — від “Повісті минулих літ” (Київського літопису) до “Галицько-Волинського літопису”.

Символічно, що досі нам свідомо нав’язували погляд, згідно з яким першою писемною пам’яткою історіографії була “Повість минулих літ”. Цим самим легше було доводити, що існував єдиний східнослов’янський етнос, Київська Русь — “колиска трьох братніх народів”, з яких росіяни були “старшим братом”, а тому й історія до XV–XVII ст. була в основному російською. А побічною, вторинною гілкою — українська.

Так, у полеміці з М. Максимовичем М. Погодін твердив: “До татарського нашествія в Києве малоросов не было (Загалом правильно: *малоросів* тоді й не могло бути! — П. К.); Они жили где-то вдали, за Карпатами, а в Южную Русь пришли они уже в XIII веке после разорения Киевской земли и бегства ее коренного населения на север. До того времени в Києве жили великороссы (?! — П. К.), и не только в Києве, но и южнее: близ берегов Черного моря и в окрестностях Солуны; великороссийское наречие было тождественно с церковно-славянским” (“Записки о древнем языке”). Неминуче версія Погодіна зазнала фіаско, бо, хоч і проти волі автора, але вступила в суперечності з офіційною доктриною про триєдиність самодержавства, православ’я і народності, оскільки трактувала “великоросів” і “білих хорватів — малоросів” як два **різних** народи. Відповідно мала розглядатися і спадкоємність.

Могутні таланти М. Максимович і М. Грушевський, як побачимо пізніше, переконливо довели нарочиту фальсифікацію історії за допомогою тієї версії, — але то вже був своєрідний фінал пошуку відповіді. Початок був пов’язаний з “Велесовою книгою” та “Літописом Аскольда”, хоча їхні відкриття й не набули у свій час вирішального значення й тому, що в розпорядженні науки не було не тільки цих першодруків, а й багатьох інших творів, і зловмисна конструкція фальсифікаторів запрацювала. Ще В. Міллер у тритомній історії російської літератури висунув тезу, згідно з якою не тільки до X–XI ст. ми не мали художніх та історіографічних текстів, а й XIV–XVI ст. мовби то були практично “порожнім полем”! О. Білецький вніс поправку за рахунок народної творчості, але оскільки українська література часу національно-визвольної боротьби та укра-

їнського бароко тоді не набула достатнього дослідження, то не були внесені принципові корективи і в ту архінігілістичну щодо української словесності концепцію. У 1967 р. вийшла стаття П. Кононенка “Доба Відродження і сучасність”. У ній висвітлювався широкий спектр зв’язків України з Європою, а головне — взаємодію з літературами інших країн, органічне відображення і в свідомості суспільства, і в творах мистецтва ідей східного і західного Відродження, а на цій основі — й ідеї національно-державного відродження. Як і треба було чекати, вони викликали рішучий осуд з боку імперрусофілів, котрі суворо допитувались: як, ви гадаєте, що українська література могла зазнати впливу ідей Відродження, коли цього не було в літературі російській?! Це ж чистісінький націоналізм, ігнорування благотворного впливу літератури великого братнього народу!

Цей “аргумент” вплинув на частину українських літераторів, душі яких були роз’їдені коростою впливології, а відтак меншовартості й вторинності української словесності. Були ті, що сприйняли потребу глибинного і справді аналітичного дослідження та відповідної інтерпретації нашої спадщини, — але вони коли не виступали з критикою, то не наважилися й на відкрити підтримку.

Лише через десятиліття, коли вивершилась злива видань творів XVI–XVIII ст., потреба переосмислення всіх граней минулого стала доконечною. Дещо зроблено. Але ж відомо: ще залишаються домінуючі праці з колишньою інтерпретацією, бо ще при владі їхні автори та ідеологічні наставники. Старе міцно тримає за горло ледачих і полохливих. Тому й наслідок: оскільки розглянуті нами пратвори досі не набули належного побутування — місію першовідкривачів було покладено на літописи та художні твори київської княжої держави. І оригінальні, і перекладні.

Ще раз нагадаємо: “Повість минулих літ” розпочиналася зізнанням авторів, що вони хочуть дослідити і відповісти на питання “Звідки пішла руська земля”, хто її творив, якою вона стала і має бути.

Багатозначними є ті зізнання! Бо так розпочинався й “Літопис Аскольда”, тим самим ніби закликаючи й нас повернутися в глибину віків щонайменше на 250 років... Розуміємо: лег-

ко сказати: повернутися, коли це означає кардинально переосмислити й принципово змінити інтерпретацію, і не якихось окремих подій, а всієї офіційної історії та літератури. Але ж іншого виходу у нас немає. М. Брайчевський переконливо ілюструє, що в “Літописі Аскольда” та в “Повісті минулих літ” збігається не одна цитата, а більшість тексту. І це означає, що літописці княжої доби знали “Літопис Аскольда”, інша річ, що вони клали його в основу, однак пристосовували до подій епохи Володимира Великого та наступних князів. І їх можна зрозуміти: живим володарям намагалися догодити мало не всі літописці планети! (переконливий доказ — життєпис царів Плутарха) — а до всього важило ставлення до Аскольда: він вважався етнічно несвоїм, варягом, котрий підняв руку навіть на віру автохтонів. А до віри прапредки ставилися побожно.

Однак є доконечна потреба дати слово самим текстам.

“Літопис Аскольда” розпочинався так: “Се починаємо повість оцю. По потопі три сини Ноеві розподілили землю...” Далі переказувалося, як саме, зазначаючи: “Через тривалий час сіли суть слов’яни над Дунаєм, де нині земля Болгарська (нині наукою підтверджено розселення слов’ян з подунав’я. — П. К.). І так розійшовся слов’янський народ”.

Поляни же жили окремо, кожний зі своїм родом. Слов’яни розійшлися і назвалися “де хто сів. Ті, що прийшли і сіли над річкою Моравою, прозвалися моравами (переконливо підтверджуючи, що природа творила мову, а мова — людей: їхню свідомість і психіку. — П. К.), а інші чехами... Ті слов’яни прийшли і сіли над Віслою і прозвалися ляхами... а другі — лютичі, інші — мазовшани, а ще інші поморяни. І ото слов’яни: хорвати білі, серби й хорутани.

Так само від тих же слов’ян і сіли на Дніпрі, і нарікалися поляни, а другі — деревляни, бо сиділи в пущах, а другі сіли поміж Прип’яттю і Двіною..., а другі сиділи над Десною і над Сеймом, і над Сулою і називалися сівер.

Поляни не жили окремо, кожний зі своїм родом на своїх місцях. І володіли своїм родом: хорвати, дуліби, бужани, що сиділи над Бугом і над Дніпром до самого моря, сягаючи аж по Дунай, і було їх багато, і городи їхні й до сего дня. Всі вони звалися у греків Велика Скуф (Велика Скіфія).

Мали власні звичаї і закони своїх батьків, і настанови, і свій норів”²⁸.

Після характеристики племен (і не так зовнішньої, як бачимо, а культурно-духовної, етноправової), автор виявляє проєкцію буття полянської держави і на міжнародні часопросторові паралелі: “Ми же християни”; “Полянам же була путь в Грецію і з Греції вздовж Дніпра. Ріка Дніпро-бо витікає з Оковського лісу і тече на південь. А Двіна з того боку біжить на північ і впадає в море Варязьке. З того ж лісу і Волга тече на схід і витікає сімдесятьма гирлами в море Хвалізьке. Там-то з Русі можна йти Волгою в болгари і в хваліси, і на схід дійти в жереб Симв, а Двіною — до варягів, а з варяг до Риму, а від Риму аж до племені Хамова.

А Дніпро витікає в Понтійське море трьома гирлами, **а море те зветься Руським**; понад ним же вчив, як кажуть, святий апостол Андрій, брат Петрів.

... А на горах тих жили поляни. І було три брати, і одному ім’я Київ, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра в них була Либідь... Були мужні лицарі і розважливі, звалися поляни; від них же суть **поляни в Києві до сего дня**”.

Далі дізнаємося про угрів (чорних), що йшли до Угорщини повз Київ, про походи київських князів (хаганів) на Хозарію й Візантію; історію іудейських племен та їх взаємовідносини з Богом і з іншими племенами...

Розкривається світ, як мовилося, на всі на чотири сторони: від Скандинавії до Близького і з Європи до Далекого Сходу. Русь-Україна постає на перехресті світових магістралей...

Знову постає реальне і вигадане, міфологічне й історичне, документальне й усе разом — літературно-мистецьке (в цьому і полягає відзначений ще М. Грушевським ідейно-художній синкретизм). З огляду на це до певних запевнень літописців маємо ставитись з належною обережністю, але не можемо не помітити цілком реального — внутрішнього, світоглядного бачення історії як вираження світобачення цілого суспільства Київської держави, яке кристалізувалося віками й з історичною достовірністю відбиває сформований Природою та історичним Буттям і рухом процесу самоусвідомлення феномен *етно-*

²⁸ Українознавство. — 4 (9). — 2003. — С. 7.

національної ідеї — ідеї як філософії — віри в історичне виправдання і власного буття, й покликання в межах загальнолюдського процесу.

І тут знову не можемо не повернутися до предтеч “Повісті минулих літ” — “Велесової книги” та “Літопису Аскольда”.

Ось як постає наш пранарод у геніальному архітворі — “Велесовій книзі”:

Як заспів: “Даремне згадали добрі старі часи, бо йдемо куди — невідомо...”

Не важко вловити спільний мотив: “куди йдемо” і “з чого пішла Руська земля”.

І літопис, і етнонаціональний міф починалися з потреби народу осмислити своє буття не лише у минулому, а й у сучасному та майбутньому, і вже на тій основі визначити своє історичне призначення (покликання) — трансцедентне й реальне. Дума про майбутнє й зумовлювала як аналіз пережитого, так і відповідь на сакраментальне: “нащо нас мати привела?!” — коли Матір’ю є Природа й Земля, Доля і Віра.

А вже на цій основі й потрясаючої сили картини багатоглячолітньої Книги Буття: бачимо квіти красні, і дерева, і луки, і маємо в’яну в’янити од піль тих, жатву трудити і яшень полоти, і пшоно просове збирати до закуть сварожих, то бо од богоцества іншого, бо земне було прахове, і болісне, і страдане. І хай будуть мирні дні його вічні, а ми станемо намість його і боротимемося зуре, а буде падемо із славою, там ідемо, як і він. То бо Матиресва б’є крилами о боки свої з обох сторін, які вогнем сяють світлом до нас і всяке перо інше: красне, червоне, синє, блакитне, жовте і срібне, золоте і біле, і тібо світять, як сонце саруме, а навколо іде пасунь, та то світить вісьмомома красками, які завітом од богів стали наші. А Перунь її видячи, гримить у сверзі ясній, табото наші істоти, а ці мають свої сили дати, що побачили ми також і одсікли старе життя од нового, як воно єсть січене в рубанім дереві в домі огнищан простім.

Матиреслава б’є крилами опали (дрова), а йдімо до стягів нашеньських, а ті бо стяги Ясуня.

Там Перунь іде, голову золоту трясе, молитви посіває до сверзі синької, а та твердіє од них. А Матиреслава співає о трудах своїх ратніх, а маємо стати послухати, а хоче брані зурив-

ної за Русь нашу і прасвятотців наших. Матиреслава сяє од об-лаків, як сонце, і віщує нам побіди, а загибелі не боїмося, бо то є життя вічне, а тому маємо дибати свідомії, що земне плоть (тлінь), що ніщо ми є на землі, як зги (порошинки) і то згине-мо во тьмі, як не були існуючи ніколи на ній. Так слава наша потече до Матиреслави і перебуде в ній до кінця кінців земсь-ких, і інших житва то будуть свої. З чого тоді боятися смерті, як ми і є потомки Дажба нас родившого крізь корову замунь, і то будемо кровенці (родичі кривні), і скуфи, онтиби, руси, бо-русень і сурожці. Так ось ми стали деді (батьки) русів, а пав-ші ідемо до себе, до сверзі Сварога синьої.

За старого часу рибоїди осталися, не хотіли йти до землі нашої, а казали, що мається добре, і так вигинули всі, а недо-плоджувались з нами і вимерли, як неплодья, ніщо од них не лишилось. А не відомо загально о тих, костобці суть вони. Вони ждали помочі од сверзі (неба), а самі ж не стали труди-тися, і також тут інше сталося: лірами поглинуті стали. Тут бо скажемо всяке єсть право, що ніде не осталося од обох тих: і так ліри стали поглинуті нами, і не маємо тоді ніяких. Також дулеби стали нами повернуті на борусь. Мало зісталось лірів, інакше званих ілмерці, а ті себо сидять біля озера, тут венди відійшли далі, а ілмерці осталися там, і так осталося мало і говорять вся по ляхші (по польськи).

А було б'є то крилами Матиресва і співає пісень до січі, а та птиця сонцем єсть, а тая єсть од нього така стала бути і ту ро-зуміти маємо: хай збирається рід руський до десятків, а десят-ки до сотень, і хай тії нападуть на ворогів, а піймуть — голо-ви їх одтручать і там злих полишать, хай звірі хижаци їх ївши поздыхають.

Течуть ріки великі на Русі, і многі води їх журчать, співають стародавне. Про тії боляри, якії не боялися, до піль годських ішли і літа многії боролися о вольність руську. Ті то славні ні-чого не берегли, ані життя свого, тако ріки о них берегинять. І б'є крилами Матиреслава, і мовить тая птиця о гординях бору-сенських, які од римлян упали коло Дунаю біля Трояня валу, а тії просто тризною лягли.

І вітри буйні гасають над ними, плачуть восени, а взимі сту-деній гурлихають по них. І голублять дівоньки і ті це гово-

рять, як погигли тії у славі, а не оставили землі своєї ворогам. Ніби ж ми, синове, також потомки і не лишимо ми також землі нашої варягам ні грекам.

Тут зоря красна іде до нас, як жона благая, і молока дає нам у силу нашу і кріпость двужилу. Та бо зариня сонце вістятца, і також прислухаймося вісниці комонській, скачущій до заходу сонця, аби управлений був його човен золотий до ночі, а буде віз волами смирними тягнутись по степу синьому, там бо ляже сонце спати вночі. А тож коли б лише день приходити став до вечора, а другий скакун явиться перед вечором і також скаже сонцю, що вже бо віз і воли єсть там і ждуть його на молочній стежці, що зоря пролила, позвана матір'ю, аби поспішала.

Так скажемо ми, що маємо краснії віки віри нашої і не маємо чужих добиратися.

Тут князь наш каже, що маємо іти до ясуні болярської, аби ми то охороняли од ворогів побільше рано, а пізній час буде закінчуватись пізне, і щоб мали ми сили наші по стопах матері сонцевій строєні, а крилами на оба поля розгорнуті, а тіло в осередку, а голова ясуні (війська) на його воеводців славних, які не лишали у січі голови своєї ясуні, а убережуть її від такого дня, коли бо бажаючи до заходу сонця з воями Хорват забрав свої вої. Тоді інша частина схотіла залишитись з русами і так з неодділеної землі і з ними утворили Русколань. Кий бо осіявся в Києві і тому ми підлегли і з ним досі Русь строїмо. І так будь нам інша сила — не йдемо до неї, а з Руссю, бо тая єсть мати наша, і так ми є діти її і будемо до кінця з нею.

І так стали між русами сварки й усобиці, і жалі стали між ними, і почали плакати і вирікати: не йдімо за ними, бо там буде погигель наша, а допремося до тої пори, од нас ніщо. Згадаймо про те, як за отця Орія один рід слав'ян, а потім три сини його розділилися на трійцю. І так стало в Русколані. А більше коли ці поділяться надвое, як ото на борусях, які є росторжені на дві, і тоді маємо скоро десять. А пощо городи городити і огорожі робити, колиж-бо маємо такого болярина Огледю, а той болярин Огледя каже, що маємо ділитися до безкінця? Так бо Русь єдина може бути, а не десять, то роди і родичі діляться і послабнуть, а тим разом ворог налізе на нас, маємо боронитися поруч, а не знатиме, якого отця маєте.

Коли бо маєте десять корів, що згинули од ворога, мала втрата єсть, а перебуватимеш в роді до кінця, твої десять мають утворити тисячу.

Колись той Огледя корови водив по степах, а тим разом говорить слова многії про родичів своїх і почитується сам од себе вище пращурів і Оряотця. Все це шкоди створоє. Не будемо їм наслідувати, цим ото слідам, своїм іншим ідемо.

По Галерехові відійшла Годь до полуночі і там щезла; а беди прийшли до нас і кажуть нам, що великі утиски мають од ягів, які постали на слід егунів. І так Боляяр їм каже пождати. І пішов до них, а йшов з п'ятдесятьма тисячами до них неждано і бив ягів, яких бо розтрощив на всі сторони, як волів жене їх і бере корови їх, і дочок, юнаків бо, а старших побив наскрізь. Ми, русичи, маємо гордитися походом нашим і держачися один одного битися до смерті правої.

А то ще згадаємо Дорія перського, який на нас напав і побив за наше розділяння. А то ось варяги Єрек і Аск усілися на крижки наші і мерзять нам докраю (до кромти).

Сьми потомки роду славного, який прийшов до Ілма ріки (чи може до ілмарців. — *А. К.*) і оселився до Годі і тут буде тисяча літ. Посунули на нас колтове (кельти? — *А. К.*) з залізами своїми, а попробувавши нас, повернулися до заходу сонця, бо єсть тверда рука держача нас, а того довела до знесилення і страх йому нагнала на чрясла його, одтручила од землі нашої. А іломерці на те дивилися, не боронилися цілком і загинули. Чого ми не спроможні, те утворюють інші. І як ілми не хотіли заліза брати до рук своїх ані боронитися од ворогів, такі роди ізсохнути мають, аби їх інші наслідили.

Грім громихне в сверзі синій і маємо летити на ворогів, як ластівки швидкі, єдині і гримаві, і та бистрота єсь меча нового, руського. А мету маємо сьгодні іншу, аби той степ скуфій був за нами, а всякі бродящі в нім пощезли, а тільки наші корови там ходитимуть і наші родичі житимуть, бо колтове вчорашні суть сьгодні варяги і греки, а тії, хто не домислився до того, суть їхні будучі отроки-одеренці. Боронися, земле руська, і борони сама себе, а щоб інші не були на твоїх криках, а тобто ворогам не далася охомитана і до воза прив'язана аби тягла той, куди хотять чужії влади, а нібито ти хочеш іти сама.

Жаль великий тому, які недорозуміє слів тих, а грім йому небесний аби повергся долу, хто не встане за владу нашу! Єди-

ні єсть Хорс і Перун, Яро, Купалва, Лад і Дажбо. А коли ж Купава прийде у вінку, який вожляже на голові його, зотканий з віток зелених і квітів і плодів, того часу маєм бути далеко по Непрі і до Русі скакати, о смерті нашій не мислячи, і життя наше на полі єсь красне.

Б'є крилами Матирова-слава і каже іти до січі. А не маємо іти — і нам ні до пиру, ні до їжі: брашна туки (?) смачні не будуть. Маємо спати на сирій землі, а їсти траву зелену, доки не буде Русь вольна і сильна!

У той час, коли Годь ішла на нас од полуночі, Єрменрех у союзі з єгунами, і також ми подужали їх. А ми ж мали два вороги на двох кінцях землі нашої, і той Болорев перед трудами великими і усумнився. Ото тут Матирєсва прилітає і каже йому, щоб сміло напали на єгунів спершу і розтроцили їх, а потім повернулися на Годь. І тії так зробили. Розбили єгунів і повернулися на Годь. Там бо повергли сина Єрманреха а замертво...? (отця його. — Див. дощ. 27).

Богумиру бо боги дають блага земнії, а тому ми не маємо се... [бояти]... що нам буде ін [акше]... А старших в роді обираємо яко комонезів, які од часів старих суть наші вуце (водчі, страшини). Наіменуємо раз все... ті бо є князями довгий час і тих то греки не зведуть, а стоїть до кінця, як належить мужу тому, що од народження має давати до потомків його, аби тії правили нами... А по Богу миру був Орій з синами своїми. А коли єгуни велику боротьбу затіяли за утворення великої землі своєї, і так пішла ми вон (геть) звідти до Русі.

Нині є інший час, і маємо братися за гужжя і тягнути вперед, а не буде говорено, що ми оставили землю нашу, а зайняли інших, але хай скажуть, що ми боремося дуже за себе. Тобо, русичі, не оставте греків на землі вашій, а борітеся за неї...

У ті часи Ра-ріка була границею між нами і іншими землями, а сьогодні возжадобилися вороги наші на нас і маємо боротися за внуків наших, щоб удержати степи наші і не дати землі іншим... Так бо маємо інакше творити, а не випалювати дуби на поля свої, ані сіяти по тих і жати жниво на попелищах, бо ж маємо степи трав'яні і скотину розводимо, оберігаючи її од ворогів...

Се бо молячись, перше Триглаву поклонятися маємо і тому велику славу співаємо. Хвалимо і Сварга, діда божого, бож той

єсь роду божеського начальником і всякого роду джерело вічне, яке тече вліті од крині своєї і взимі ніколи не замерзає, і його воду живлячу п'ючи, живимося доки не перестанемо, як усі до нього відійдемо до лук гойних райських. І богу Перуневі, громовержцю і богу війни і боротьби, що звемо життьових явищ неперестаючий кола обертати і який нас веде стежкою правою до бою і до тризни великої по всіх павших, які ж ідуть у життя вічне по полку Перуню. І богу Світовиду славу речемо, сей бо став бог прави і яви, і тому співаємо піснями, яко свят єсь і через нього бачимо світ видимий і яві бути, і той нас од нави уберігає, і тому хвалу співаємо, співаючи танцюємо йому і визнаємо богу нашому, бож той землю, сонце наше і звідди держить і світ кріпить.

Творимо славу Світовидові всяку, слава богу нашому. То бо шкрябаємо серце наше і це маємо одрікатися од злих діянь наших, а добрі чинити. Себо отроків поучаємо обійнятися і розказуємо все сотворене, се бо відати розум розширюється і очищається, бо те розуміємо. Себо тайна велика єсть, бож Сварог — Перун єсть і Світовид. Тії два єсть удержувані у Сварозі і обидва білобог і чорнобог борються, їх Сварог держить, аби цьому світу не бути поверженому.

По тих двох Хорс, Влес, Стрибе держаться. Поза ними Вишень, Леле, Літич.

Радогоц, Колендо і Кришень, а цих два удержують, Сивий Яр і Дажбо. Себо інші суть: Білояр, Ладо, Купало, Сінич, Житнець, Вінич, Зернич, Овсяник, Просич, Судець, Ледич і Лютець, а потім Птичень, Звіринець, Мілич, Доздець, Пловець, Яггодець, Полич, Ростич, Ключиць, Озерець, Вітрич, Соломич, Грибич, Бович, Бесідець, Сніжич, Странець, Свідич, Радич, Світич, Крович, Красич, Травич, Стеблич, а за цими суть: Родич, Валянець, Живич, Рідич, Листви, Квітич, Водич, Звіздин, Громич, Сіміч, Липець, Рибич, Березич, Зеленець, Горич, Страдич, Спасич, Листвеврід, Мислич, Гостич, Ратич, Странич, Чуарець, Родич. А тут ось Огнебог сам і Регел ярі швидко родять і чисто. А то суть Триглаву спільні і ці всі од нього ідуть. І тут ось “одростки, одділені від брата їхнього і входячі в нього”. То бо єсть красені рій, а там Ра-ріка тече, яка одділяє сергу од яви, а Числобог числить дні наші і каже богові числа свої, бути дневі Сватовому, а чи бути Ної, і про всякого те. Ті бо це

єсть явські і ції єсть во дні божеськім, а в ночі ніякий не єсть, тільки бог Дід, Дуб, Сніп наш.

Слава богу Перуну огнекудруму, який стріли кидає на ворогів і вірно вперед веде по стежці, тому що єсть той воїнам честь і суд, і яко злато рун, милостив, всеправеден єсть.

Коли сонце засяє, співаємо хвалу богам і огнищу Перуню, що є званий Потятич на вороги, і речемо велику славу отцям нашим, дідам, які суть у сверзі. Промовимо так тричі і йдемо до стад наших, ведемо їх на трави. Коли бо вести їх на інший степ, ідемо їсти, по дорозі хвалу богам розносячи, славу співаємо, і так до полудня. І речемо славу велику Хорсу златорунному, коло вертящому, і суряну п'ємо і так вже до вечора. А по вечері, коли вже огнища зложені запалимо і славу вечірню співаємо Дамбу нашому, що званий єсь прадід наш, ежимо-сті (омиваємося?), щоб чистими бути, і мовлена (молитви) творячи, ідемо до сні, а так великі не об'ясени (?).

Се бо розумом звірівши, хоробрістю укріпившись і тії пішли до сонця восходящого, обидва боки ріки оглянули і там осілися, як і Матерсва-слава каже, і та обома своїми крилами освідомлює їх також. Взявши землю тую і боронили її од Дасуні і агунів, так само готям обернули стріли свої і мечі одточені <...> полишивши, пішли до Ілмер озера і там утворили город нов (Новгород? — А. К.) і там перебуваємо. І тут Сварга першого пращура молимо, серед джерел криніх (криничних) його припрошуємо, а то дубокрень (?), хліб наш, Сварог, який творить світ, бог єсть світу і бог прави, яви, нави. Себо маємо їх в естві, і ці ества наші переборюють сили темряви і до добра ведуть, як праотців водили, які, поробивши восьми веди жериві (?), на конях білих вийшли із Краю Семиріччя біля гори Ірської і в Загір'ї прожили вік, а потім, його залишивши, пішли на дві ріки, робили їх кіньми своїми і пішли до землі Орської, а там стали, пождали і пішли горами великими, і снігами, і льодами і вийшли в степи, а там стади свої і скуфи. Була це перша прави одречена (даровизна, нагорода) отцям нашим. Права є держаща проти мави боротьбу велику і сили дає одбивати ворогів. Небож... ішли в боротьбі тій до гір Карпатських, а там рядилися очолені п'ятьма князями, і городи, і села огнищанські, і ворогів воювали, і потиснені були... (і пішли до)... Кия. Це було до заходу сонця, а звідси йшли до сонця (на схід)

до Непра ріки. Побачили там Києм утверджений город, який населяли славні роди інші. Там оце оселилися, огнища творили дубу і снопу, який єсть Сварог, пращур наш²⁹.

Так було “15 літ рабства”, переселень і боротьби.

Так розпочинається життя держави Києвичів — життя уже не певної кількості родів-сусідів, об’єднаних територією й природними ресурсами, а **роду-племені, котрий еволюціонував до стану державного етносу, що усвідомив себе, виборів землю свою й став на шлях історичної самореалізації.**

Уміщення великого тексту позбавляє потреби відновлювати ретроспективну картину великого шляху становлення народу: зрячому, розумному, совісному — ясно.

Ясно й те, що автор (автори?) “Велесової книги” не ставили за мету дати хронологію подій, мартиролог імен, розгляд й оцінку реальних історичних осіб. Є імена-загадки, цілком ймовірна неточність у переказі послідовності подій та “фольклоризації” постатей, але так було і в батька історії Геродота, у Гіппократа, у Плутарха.

Та чи й можна те вважати недоглядом? Для професійного історика — так. І авторам “Повісті минулих літ” можна докоряти за зміщення часу подій, а відтак і реальних осіб історії.

Але “Велесова книга” — твір не так історіографічний, як літературно-мистецький, і з точки зору законів художнього жанру не тільки не суперечить, а відповідає історичній правді.

До того ж твір і за цих умов постає “літописом” еволюційного буття народу, його шляху до себе самого.

Що вирішує право на ту “літописність”? Щонайперше — рівень почуттів та мислення, спрямовано на синтез знання, уявлення, досвіду, мрії, пережитого й бажаного, природоцентристського і соціально-політичного як нерідко різноспрямованих векторів, однак мислених в єдності взаємодії та на перспективу. Як у всій світовій міфології. І все ж, можуть сказати, які докази того, що “Велесова книга” є твором автентичним, віднайденим, а не вигаданим якоюсь сучасною особою?!

Відповідь міститься в “слові” сучасного математика В. Грищенко, яке уміщуємо повністю: “Останнє десятиріччя ХХ ст.

²⁹ Влес Книга. Літопис дохристиянської Русі-України. — Лондон-Гага, Млин, 1996.

подивувало нас такими фантастичними надбаннями, що люди вже із якимось заціпенінням сприймають нові доленосні дарунки. Після щирого захоплення персональними комп'ютерами ми не здатні вже по-справжньому оцінити революцію в телефонії. Проте явне технічне, тобто рукотворне походження подібних новинок несе на собі відбиток природного результату так званого науково-технічного прогресу. Тобто немає тут випадковості — немає і чуда. Господь грає з нами в кості, але грає в чесну гру... Був у Нього електрострум — будь-ласка, виставив його на кон (тобто для нашого спільного вжитку). Міг би надати й раніше (до речі, є деякі підстави вважати, що декілька тисячоліть назад — у період будівництва єгипетських пірамід — людство уже володіло електрикою), але цивілізація, мабуть, не бачила ще достатньо зрілою для цього. Мабуть, був ризик нашкодити їй і подібний ризик разом із цивілізаційним оснащенням зростає, — чи не завелика небезпека для існування людства криється в черговому технічному відкритті?

Одразу ж потрібно визнати, що такий тон дещо іронічного ставлення до закономірності росту технічного забезпечення людства багатьма нами сприймається неоднозначно.

Свій важкий відбиток тут накладає успадкованість ортодоксального матеріалістичного світогляду. Саме важкий, бо зробила нас твердошкірими не тільки до технічних, але й до відкриттів гуманітарного циклу. Згадаймо колоритного Бубелу з “Лебединої зграї” В. Земляка, талановито зображеного К. Степанковим у дивному фільмі “Вавилон-XX” І. Миколайчука. Вітчизняного глядача вразили своїм одкровенням слова Бубели: “Не може бути такого. Ну ніяк не може бути у такій хлібній державі!” Розстріляли його, і немає кому дивуватися. Якщо ми перестанемо дивуватися, то чи не влаштує нам Господь деяку перерву у своїх розіграшах?

Щоб підступити до заголовної теми, згадаємо “Слово о полку Ігоревім”. Те, що рукопис пропав, інтерес до нього звичайно ж зріс. Далі вже інтриги підігрує творення-перетворення на наших очах історичних міфів про належність твору тій чи іншій національній культурі. Наприклад, Віссаріон Белінський писав, що “цей твір явно сучасний, оспівані у ньому події і несе на собі відбиток поетичного і людського духу Південної Руси, яка ще не зазнала варварського ярма татарщини, чужої

грубості і дикості Північної Руси”. А український автор Володимир Белінський у “Открытие Великороссии” (2004) знаходить у сучасних російських наукових розвідках приналежність “Слова” лише до російських “национальных литературных памятников”. Що це, природна дихотомія унікального явища, вплив якого ділиться на сусідні культурні й, може, войовничий дуалізм? Ознаки протиставлення належності інтелектуальної пам’ятки українській чи російській традиції з якоюсь незбагненою періодичністю підігрує громадський інтерес.

Тільки здалеку можна починати розмову про “Велесову книгу” — такою загальною назвою прийнято називати ті давні тексти, які спочатку постали вигравійованими малюнками на знайдених дубових дощечках, а потім, після розшифрування, втілювались в тексти, перекладалися на сучасні мови і стали справді книгами. Думаємо, що варто окремо говорити про історію створення цього тексту і окремо — про наше опанування ним.

Історія сучасного засвоєння текстів “Велесової книги” починається 1919 р., коли полковник Білої гвардії О. Ізенбек потрапив у старовинному розграбованому маєтку на дощечки з давніми знаками-текстами. По війні чудом зберігши їх, полковник потрапив до Бельгії. Там з Ізенбеком познайомився Ю. Миролюбов — поет і письменник, українець за походженням, який став першим дослідником дощечок. Аж до початку Другої світової війни, а з нею — і втратою самих дощечок. Періодом між світовими війнами окреслюється перший малий історичний круг майбутньої “Велесової книги”. На відміну від великого круга, який охоплює період від її створення — в добу дохристиянської Руси, закінчуючи князюванням Аскольда — до моменту віднайдення дощечок у громадянську війну передрадянської доби.

Звичайно, всі наші зусилля вільно чи невільно направлені на осягнення великої історії “Велесової книги”, якою вона пройшла свій великий круг. І якщо російський дослідник Бус Кресень (Олександр Асов) приписує належність авторства остаточного варіанту дощечок “новгородским волхвам VIII–IX веков нашей эры”, то це можна пояснити полемічним запалом цього дещо екзальтованого, але багато в чому начитаного літератора. Все-таки ще зарано робити висновки канонічного характеру стосовно шляхів “Велесової книги” із першого тисячо-

ліття у ХХ ст. Зарано тому, що малі історичні круги поки не мають остаточної, застиглої фіксації. Саме на цій частині явлення нам давнього згустку інформації цікаво зосередитися.

Фігура Ізенбека згадана нами значною мірою за необхідністю, оскільки в цій історії вона знакова. Він, як освічена людина — художник за спеціальністю, член-кореспондент Академії мистецтв, знавець багатьох середньоазійських мов — відразу і з повнотою оцінив те, на що доля сподобила його натрапити. А от Ю. Миролюбов посідає ключове місце в технічному забезпеченні всього процесу сприйняття і перенесення на папір у вигляді текстів ізенбеківської знахідки. Це та людина, на яку випала вся відповідальність перепустити через свою свідомість весь інформаційний зміст знахідки.

Миролюбов — єдина людина, яка на свої очі бачила дощечки і потім поклала все своє життя і все своє достоїнство на донесення до широкого загалу того, чим нагородила його доля. Відомо, що свій рабський за смыслом труд Миролюбов і виконував довгий час в умовах, близьких до рабських. Він доклав перших зусиль, щоб ввести свої набутки до наукового обігу. Для цього він почав пересилати виготовлені копії на зберігання та дослідження до Музею Російського мистецтва у Сан-Франціско. Секретарем музею був професор А. Кур (у першій своїй половині життя — генерал Куренков) і саме він став публікатором перших розвідок давніх текстів — у 1954 р. в літературній газеті “Жар-птиця”. Ось та перша дата, коли до свідомості широкого загалу росіян і українців були донесені голоси предків тисячолітньої давності! А самі дощечки були втрачені у страшному молоху війни і сам Ізенбек помер 1941 р. у Брюсселі. Після 1954 р. до літературного аналізу “Велесової книги” долучився колишній киянин С. Лесний. Це вже було професіональне лінгвістичне і при тому сумлінне дослідження доолегової Русі за дерев’яними “сторінками”. Йому належать перші переклади їх на сучасну мову, він же першим дав їм назву *Велесова книга*. Після смерті Лесного естафета досліджень повністю перейшла до М. Скрипника.

...Півтора десятка тисяч сторінок архіву Миролюбова його дружина Жанна після кончини чоловіка передала іншому подвижнику дослідницької праці — власнику видавництва

“Млин” М. Скрипнику. Зі Скринником пов’язані подальші публікації “Велесової книги” на Заході.

Але Лесний став також ініціатором діалогу з радянською Академією наук (нібито він звертався також на адресу Слав’янського комітету СРСР) стосовно подальшого аналізу давньої пам’ятки. З них почалися якісно нові круги історії її опанування — вже на родовій землі Велеса. Навіть за своїм означенням воно мало бути дивним.

Тут ми зупинимося з історією і поміркуємо над тим дивом, яке постало перед нами “Велесовою книгою” і подумаємо над дивом взагалі. Для тих людей, яких ми згадуємо тут поіменно, давня знахідка сприймалася святинею, вони їй дивувалися, це відчуття надихало їх і надавало сил для майже непосильного гігантського труда. Наведемо тут притчу про диво і про віру, яку наводить у своїй книзі Б. Ребіндер — ще одна визначна діюча особа історії дослідження пам’ятки і житель Франції. Щоб пояснити відмінність між людьми, які вірять у Божий промисел, і людьми невіруючими, він пропонує таке міркування. Як віруючий, так і атеїст прекрасно розуміють: жодна річ з її властивостями не могла б існувати, коли б вона не була кимсь створена. А для заснування Всесвіту, в якому ми живемо, потрібно було втручання верховного божества, всемогутнього і вічного, тобто Бога. Невіруючий це розуміє, але не визнає. При цьому і віруючий, і атеїст були створені за одними і тими самими біологічними законами природи. Обидва користуються тими самими благами, якими користуються всі люди у природі, але перший це помічає і виражає вдячність, а другий намагається себе переконати, ніби Творця Світу ніколи не було і тому немає потреби бути вдячним. Припустимо, що віруючий і невіруючий вріжуть собі пальця на руці. У обох рани загояться і незалежно від їхньої волі. Проте віруючий буде вбачати в цьому вияв Божої благодаті, тоді як атеїст вважатиме це природною закономірністю, а не дивом, і не виявить ніякої вдячності.

Саме це почуття вдячності Богові виділяє Б. Ребіндер як ту рису, що відрізняє віруючого від невіруючого. А вдячність є проявом шляхетності людини, яка є зовнішнім проявом благородства духу.

Реакція на пропозиції Лесного від Академії наук СРСР була апіорі відомою. Не треба бути спеціалістом, щоб передбачити характер відповіді білогвардійській еміграції та українським буржуазним націоналістам стосовно започаткованих ними багатоглибким дослідженням духовної пам'ятки Русі. Відповідь була глумливою і ні про що. Але ця відповідь була підкріплена статтею в журналі “Вопросы языкознания” (1960 р., № 2) під промовистою назвою “Поддельная докириллическая рукопись: К вопросу о методе определения подделок”. Готувалася стаття палеографом і мовознавцем Лідією Петрівною Жуковською. І диво в цьому епізоді все-таки сталося. Л. Жуковська виконала кваліфікований аналіз присланої Лесним фотографії Велесової дощечки з давнім текстом і блискуче довела справжність “Велесової книги” (це слова сучасного вітчизняного перекладача і дослідника Бориса Яценка), хоч в ритуальній частині статті підтверджувалася її визначальна назва. Після цього публікації негативного плану в радянській пресі посипалися як із рогу достатку. Це був черговий малий історичний круг опанування “Велесовою книгою”, який відмирає разом з існуванням Радянського Союзу.

Новий його круг починається 1990 р., коли в журналі “Дніпро” було передруковано “Велесову книгу” за перекладом на українську мову емігранта А. Кирпича, який був досконалим знавцем мови. Не втримаємося від цитати із листа А. Кирпича до М. Скрипника, який потрапив до тритомної збірки М. Скрипника “Влес книга: Літопис дохристиянської Русі-України” (На правах рукопису, 1969), який лежить перед очима автора цих рядків: *“Це вперше за все моє життя я мав змогу почути голос моїх предків... Це не літопис! З того всього, що там написано, видно, що нашим предкам було не до літописів. Це неустанне, невтомне вговорання, підбадьорювання, закликання до боротьби, щоб витримати, щоб удержатись на своїй землі силою духа своїх предків і своїх богів одночасно.*

...Коли я став читати сам собі вголос, то, дочитавши до того місця, де русич по смерті має стати перед Матір'ю і що вона має сказати, я далі не міг читати від страшного зворушення, в горлі мені стисло, голос пропав, очі запливли... Чогось подібного в житті не мав. Уявляю, як ті промови впливали на сучасників”.

Це вже сучасний круг сприйняття давнього голосу. Тепер мусимо пояснити інтерес у цьому крузі для автора цього нарису.

...Все почалося з феномену вторгнення в наше життя і побут персональних комп'ютерів. Після появи доступної публікації “Велесової книги” в журналі “Дніпро” поет М. Карпенко виконав її переспів сучасною українською мовою. Технічну роботу по набору і верстці поеми виконав мій син Микола на новому комп'ютері. А далі не без традиційних для нас труднощів книга невдовзі вийшла з друку. Мені ж приємно було відчувати хоч невелику, але причетність до такої величної справи. ... Рік 2004-й. Одного літнього дня телефонує моя сестра Олександра, яка директорує в сільській школі на Сумщині. Питає, що я знаю про “Влес книгу”. Відповідаю коротко: питання настільки багатогранне, що розмову про це не варто навіть починати. А вона мені: “Це я тобі повинна щось розказати. У мене в руках три томи рукописів Миколи Скрипника”. В таке диво повірити було неможливо. Хіба можна уявити собі таку “зигзугу”, яка б занесла рукописи по підготовці до друку “Велесової книги” видатного сподвижника цієї праці із США в далеке українське село, хоч це село геометрично й недалеко від батьківських хат І. Багряного та О. Вишні?

Виявляється, можна. Приходить на адресу школи посилка із США з гуманітарною допомогою. Від Марії Сахно — колишньої жительки села, яка під час війни була вивезена на примусові роботи до Германії і потім потрапила до Америки. Її чоловік О. Сахно постійно цікавився культурологічними проблемами своєї діаспори. По його смерті вона зрозуміла, що вже не зможе потрапити на батьківщину і просить школу, щоб хтось потурбувався б про могили її батьків. Посилає деякі речі, а серед них — книги з бібліотеки покійного чоловіка.

Історія банальна як світ. Але промисел Божий в ній полягає не тільки в самій підтримці поступу до свідомості сучасників нашої прадковичної історії. Яюсь природно і ніби сама по собі, але на диво цілеспрямовано склалася схема дослідження “Велесової книги” така, що в історії малих кругів вона послідовно пройшла ступені спочатку сенсації, причому приглушеної настільки, щоб потім забезпечити круги вдумливого пізнання знахідки, як текстів історичних. А зараз ми впритул

наблизилися до пізнання знахідки як згустка інтелектуальної культури наших пращурів.

Наша думка буде більш виразною, якщо ми повернемось до відомих критичних зауважень стосовно справжності тексту. В першій статті Л. Жуковської можливість виявлення підробки не міститься в частині палеографії і проблема аналізу перекладається на галузь лінгвістичного аналізу. Орфографія і мова знахідки визначили можливі історичні рамки її створення — докириличні часи. Далі вияснюється троїчне трактування тогочасних основних діючих сил і наявність акцентів на функціональні співвідношення між ними. Тобто наявність у тексті “Велесової книги” певної догматики суспільного поступу. В критичній статті Л. Шульмана³⁰ автор звертає увагу на підкреслений занадто культивованій патріотизм суті текстів. А до слів “...Русь єсь єдина...” Шульман додає “і неподільна”, що дозволяє йому із комічності такого симбіозу зробити висновок: вся ця історія придумана і виготвлена у відомстві Берії. Але ж явно виражена в тексті емоційно-векторна спрямованість все-таки є!

Ми не даремно зацитували лист Кирпича. Він виявив величезний емоційний заряд “Велесової книги”. Якщо раніше дослідники дивилися на це, як на недолік, бо за емоціями ніби затуляються факти, то зараз за напрямом емоцій ми повинні почати розгадувати напрями ідеологічних, а точніше — догматичних засад тогочасного суспільства³¹.

Так ми йдемо до істинного знання свого минулого. Так наші прапредки бачили себе і творили себе почуттями, роздумами, діяннями, молитвами-пророцтвами, як, до речі, творили себе і своє майбутнє й автори та пророки біблійних часів, витворення етнонаціональних міфів.

Завдяки цьому ми й бачимо, як жили й розвивалися роди (від автономних у функціонуванні до державновпливових — князівських і боярських); як мотивацію їхньої поведінки визначала природа: і фізична (географія), і економічна й міжнародна; визначала спосіб виробництва, хліборобство, рибальст-

³⁰ Слово і час. — 1991. — № 9.

³¹ Текст статті В. О. Грищенка опубліковано в журналі “Українознавство” (2004, № 3-4).

во чи скотарство; визначала світорозуміння і віру, мораль і право, антропоцентризм в міжнародному спілкуванні й визначенні свого грядущого. Бачення сім'ї, роду, племені в еволюційній єдності визначило “триглав” і в релігії — існування людини в системі Нави, Яви і Прави, уявлення про життя і смерть, трансцендентне й соціально-політичне покликання роду-племені та держави. А все разом — ментальність та долю праукраїнців — синтез підвищеної емоційності, з'єднання серця й інтелекту (антеїзм як філософію любові до рідної землі), культ героїчного й побратимства як найвищої мети — рівності, справедливості, демократизму.

І надзвичайно важливо, що випромінює той синтез не лише етнонаціональний міф — “Велесова книга”, а й історіографія в особі “Літопису Аскольда” та “Київського літопису” (пізніше — “Галицько-Волинського”, а ще пізніше — “Густинського літопису”, козацьких літописів, “Історії русів”, “Історії України-Руси” М. Грушевського та історіософських праць його школи).

А все те визначить і зміст, пафос, і форму й історіософсько-літературних творів Київської держави великокняжої доби: билин і “Слова о полку Ігоревім”, Києво-Печерського патерика і “Слова про закон і благодать” Іларіона та “Поучення дітям” В. Мономаха, проповідей К. Туровського і вершинного здобутку культури того періоду — “Руської Правди” Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. А також ставлення наших прапредків і до оригінальної творчості, і до перекладної літератури: вони мислились як мало не рівноскладові. І цілком закономірно, що видатний літературознавець-філософ Д. Чижевський вважав необхідним говорити як про зміст кожного окремого твору, так і про стиль всієї літературно-мистецької творчості — “старої народної словесності” (колядок, русалів, плачів, казок і легенд), ліричних і епічних творів, з мотивами, образами як вітчизняної словесності, так і міграційно-світової (праіндійської, скандинавської, кельтської, арабської, біблійсько-їудейської, грецької, римської...). А також, що всі етапи української словесності Д. Чижевський визначив саме за стильовими домінантами: Доісторична доба, Доба монументального стилю, Доба орнаментального стилю, Література XIV–XV ст., Ренесанс та Реформація, Бароко, Класицизм, Романтика... У кожній з тих мистецьких формацій дослідник-мисли-

тель бачив і специфічне, але водночас — і те типологічне спільне, що визначає українську словесність як самодостатній феномен в системі світової літератури.

У цілковитій слухності переконують знову-таки твори. І найперше, зрозуміла річ, твори уснопоетичної народної творчості.

Зрозуміла, бо стало загальноновизнаним, що домінантними рисами і стилю, і змісту творів (процесів, тенденцій, явищ) усіх періодів розвитку української художньої словесності виступають народність, демократизм, ідейний, стильовий синкретизм (що впливає з універсалізму мислення й почуттів), романтичний героїзм — як відображення українського етнонаціонального характеру.

І то — цілком природно. Можуть перериватись певні соціально-економічні процеси, міждержавні контракти, навіть цивілізаційні цикли, але не може розвиватись жива сув'язь епох народного (етнонаціонального) духу, бо інакше — розпад пам'яті, душі і свідомості, а це — апокаліпсис. Бо це — розщеплення єдності як народного організму — питомої частки цілісного світу, так і єдності, отже — сутності самого Світу. Бо можна склеювати чи підміняти частки у сферах метафізичного буття, а ось у царині духовності домінує не статика, а рух, і там, де розверзаються прірви буття, а з тим і суголосного мислення, — там простір і час заповнюються потоком інших сутностей.

Тому мали цілковиту рацію М. Гоголь і К. Ушинський, коли в душі Володимира Мономаха, Іларіона, Григорія Сковороди і Тараса Шевченка, а це означає — “філософії серця” — феномену в сутності українства трансцендентного, писали: “Не поширююсь про важливість народних пісень. Це народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини, оголююча все життя народу. Якщо його життя було діяльним, різноманітним, волелюбним, насиченим усього поетичного і він, за всієї багатогранності його, не досяг вершин цивілізації, то всю снагу, все сильне, юне буття його виливається в народних піснях. Вони — надмогильний пам'ятник пережитого; більше ніж надмогильний пам'ятник: камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом — ніщо проти цього живого, промовляючого, видзвонюючого про минуле літопису. У цьому відношенні пісні для Малоросії — все: і поезія, і історія, і батьківська мо-

гила. Хто не проникне у них глибоко, той нічого не визнає про минуле буття народу”. І не в плані фіксації історичних реалій. А в плані пізнання правдивого буття, стихії характеру, порухів і відтінків почуттів, хвилювань, страждань, отже — духу народно-го життя — життя в повному розумінні історичного³².

І особливу роль у збереженні пам’яті, а отже й сутності народу відіграє мова. Мова як код вічності і незнищенності, бо “мова, яку дарує нам народ, сама вже може показати нам, як безмежно нижче стоїть всяка особа, хоч як би вона була освічена й розвинена, хоч як би вона була обдарована від природи, перед великим народним організмом” (К. Ушинський. Рідне слово). Бо мова — це і буття, і самосвідомість народу, феномен скристалізованого тисячоліттями духу як єдності почуттів, мислення, волі. А тому й аксіома: “Мова народу — кращий, що ніколи не в’яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина; а в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й ріки, її бурі й грози; вся любов людини до рідної природи”. “І не тільки природи рідної країни, а й уся історія духовного життя народу” (доля часом суворої батьківщини). “Мова — найважливіший, найбагатший і найміцніший зв’язок, що з’єднує віджилі, живущі й майбутні покоління народу в одно велике, історично живе ціле. Вона не тільки виявляє свою життєвість народу, а є якраз саме цим життям”. Тому: “Коли зникає народна мова — народу нема більше!.. Відберіть у народу все — і він усе може повернути; але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови — ніколи: вимерла мова в устах народу — вимер і народ. Та якщо людська душа здригається перед вбивством однієї недовговічної людини, то що ж повинна почувати вона, зазіхаючи на життя багатовікової історичної особистості народу — цього найбільшого з усіх створінь божих на землі”³³.

³² Гоголь Н. В. Сочинения: В. 6 т. — М., 1953. — Т. 6. — С. 67–68.

³³ Див.: Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія. — К.: Знання, 2003.

Символічно, що це відчували-розуміли ще наші далекі пра-предки, наголошуючи у “Велесовій книзі”: греки нав’язували нам свою мову, щоб ми забули свою віру. Щоб стали, отже, іншими, не собою, а механічними індивідами з чужою душею у грудях.

Але чи розуміють це наші сучасники? І новий кандидат у Президенти заявляє про намір надати чужоземній мові статус державної. Отже: узаконити двоєдушність людей, порушити їхню внутрішню гармонію, спричинити розкол у суспільстві. Отже, закріпити в українстві відчуття неповноцінності і другосортності, догодити сусідам — “братам”, котрі в ім’я своєї мови — власних інтересів! — забороняли українську мову щонайменше 174 рази... А тепер і мовою намагаються зберегти свою окупацію України.

І цілком закономірно, що коли вважалося: “лежить у могилі Україна” (“Книга буття” М. Костомарова), Т. Шевченко найголовнішою і найпершою метою поставив порятунок, відродження нації-народу, а засобом досягнення мети — повернення йому його наймогутнішої енергії — Слова:

Возвеличу малих отих рабів німих!

Я на сторожі коло них поставлю слово...

І то було усвідомленням як вимог нового Часу, так і ролі традиції. Тих традицій, які закладались в наших найдавніших шедеврах — від фольклору та міфології, “Велесової книги”, “Літопису Аскольда” і билин до епосу, оригінальної й перекладної літератури великокняжої Київської та королівської Галицько-Волинської держав.

Тепер лише конспективно нагадаємо щонайвиразніші з тих традицій:

Щонайперше то, звичайно, з’єднання Діла і Слова народного. Без великих почуттів, помислів, життєдіянь неможлива велика література. Перебуваючи на перехресті магістралей світової цивілізації і культури, український народ підносився до вершин гуманізму, правового державотворення, боротьби за свою землю і волю, справедливості і честь, за право реально брати участь у світовій політиці. Наднапруга фізичних і моральних сил визначила й наднапругу культурно-естетичної енергії. Ще праукраїнське слово вразило красою і силою, збагатило світ.

Світ правдоподібності й правди, традицій і новизни — ці проблеми збуджували думку людства споконвіків. Цю проблему порушували автори народних творів і “Слова о полку Ігоревім”, “Поучення дітям” В. Мономаха і Г. Сковорода. Бо її органічно поєднували з проблемою становлення людини, а тим самим і суспільства й держави.

В ім’я зміцнення внутрішнього й міжнародного становища та іміджу суспільства Ярослав Мудрий запровадив День Мови і День Держави як загальносуспільні свята.

— Чи знаєш ти, як Світ створено, і Небо, і Землю, і птахів, і риб; чи знаєш ти, що є Людина?! — запитував Володимир Мономах і пропонував цілу програму людяності: як міри добра і краси.

Для Г. Сковороди Слово стало мірою любомудрія, вираження руху від біологічної людини до культурно-духовної, соціальної і політичної — борця за внутрішню й загальнонародну свободу.

А й справді, якщо ми “поглумимося над священними старожитностями, — писав у “Близнецах” Тарас Шевченко, — то що ж тоді із нас вийде? А вийде який-небудь француз або, не дай боже, куций німець, а про тип, або, як говориться про фізіономію національну, і натяку не буде. А по-моєму нація без своєї власної, лише їй притаманної, характерної риси подібна просто до киселя, і самого несмачного киселя”. Ось чому герой повісті Сокира не тільки вчиться в Києво-Могилянській академії, а й засвоює мудрість, читаючи “дорогі видання стародавніх класиків, єврейську біблію, французьку енциклопедію і рукописний примірник літопису Кониського” (очевидно — “Історію русів”), бо тільки на основі досвіду можна виховати патріота-гуманіста, самодостатню особистість.

Аналогічно і для І. Франка традиції — фундамент виховання, особливу роль у якому відіграє Слово, оскільки воно (книга) — *морська глибина: хто в ній пірнає до дна, той, хоч і труду мав досить, давнії перли виносить.*

Крицею, гострим безжалісним мечем (тим, що стина вражі голови з плечей) хоче бачити слово Леся Українка.

Магією, чарами, гімном і молитвою, синтезом мудрості та краси постає слово і для Михайла Коцюбинського, Володимира Винниченка та Олександра Олеся, Павла Тичини і Олексан-

дра Довженка, Євгена Маланюка і Олесья Гончара, Андрія Малишка і Дмитра Павличка, Ліни Костенко, Василя Симоненка, Івана Драча, Бориса Олійника.

Тож не дивно, що заклинаннями, плачами, афоризмами, філософсько-релігійними інвективами та пророцтвами, синтезом спогадів та прозрінь пронизані не лише найдавніші творіння, а й “Захар Беркут”, “Смерть Каїна” І. Франка, драми античного циклу Лесі Українки, її “Бояриня” та “Лісова пісня”, “Тіні забутих предків” М. Коцюбинського, “Блакитний роман” Г. Михайличенка, інсценізації “Перший Будинок Нового Світу”, “Осінь”, ідилія “Святе сімейство”, феєрія “Прометей”, “Свиня та Лисиця” (казка), “Сонячні Кларнети”, “Сковорода” (симфонія) П. Тичини, “Зачарована Десна” О. Довженка, “Козак Мамай і Чужа молодичка” О. Ільченка, “Зелені млини” В. Земляка, повісті Є. Гуцала і В. Дрозда, “Циклон” О. Гончара, “Мальви” Р. Іваничука, романи П. Загребельного і Ю. Мушкетика, поезія Б.-І. Антонича, Е. Андієвської, Є. Маланюка, І. Багряного.

При цьому важливо, що ті народнопоетичні елементи є не формальними засобами, а органічними структуротворчими підвалинами, які виражають буттєві основи і на яких замішується глибинний зміст творів, їхня посутня народність.

Народність як світосприйняття, віра і філософія, дух рідних землі і неба, роду і племені, держави і нації, — завдяки чому бачимо тисячі років еволюції особи й суспільства як нерозривного процесу розвитку поколінь в єдиному часопросторі, у прагненні до життя та здійснення визначеної природою історичної місії.

Адепти сталінізму та імперської “єдності” проповідували або “класово-партійний підхід” до проблеми народності, диференціюючи поняття не тільки “нації” і “народу”, а й різних його верств (“пролетаріату”, “селянства”, “гнилої інтелігенції”), або ж — імперсько-асиміляційний, твердячи, що в СРСР національне питання зняте повністю і остаточно, оскільки “сформувалася нова історична спільність людей — радянський народ”.

Досвід української словесності засвідчує: загальнонародна єдність формується певним типом природи, і як багатоманітною є природа планети, так відповідною їй є й антропологічна багатоманітність вселюдства; та єдність започатковується ро-

дом, умови суспільного життя формують плем'я, — соціально-культурна субстанція, сповнюючи родовим началом всі верстви суспільства, кристалізує етнос.

Етноси або самоусвідомлюють себе й розвиваються як суб'єкти історії, або не виявляють достатньої сили до життя й гинуть: одні — і фізично, інші — розчиняються в інших. Так на карті цивілізації і культури засвідчують себе етноси харизматичні й підрядні.

Харизматичні етноси відзначаються волею до оволодіння природним простором і до завоювання домінуючого становища в світі; ними керує глибинна внутрішня сила, яка спочатку має трансцендентне походження, — як воля Землі і Неба, а в процесі боротьби за власне “місце під Сонцем” насажується вогнем етнонаціональної ідеї — ідеї вічного Буття, певної самореалізації в-собі і для-себе.

Ще українська міфологія, казковий епос, синкретичні види мистецтва засвідчують многотрудний процес самопробудження і самоусвідомлення українського роду-етносу: він пізнає роль природи, бореться за свою землю, за своє право не тільки володіти простором, а й бути собою в безмежності Часу. І не тільки на власній землі, у внутрішній еволюції, а й у відносинах з персами і греками, готами й гунами, кельтами. Серединне розташування на планеті змушує боротися з усіма і скрізь. Утверджувати себе не лише практично, а й теоретично. Так породжується своя віра і своя філософія як синтез соціального досвіду, етики, моралі, естетики, права.

Так вибруньковує усвідомлення ролі Слова — голосу віків і поколінь.

І за цих умов не могли не виникнути як народні творіння світоглядно-естетичного характеру (про Світове дерево, життєродне Яйце, живильну Воду, про побратимство, свою віру та мову, заповіді батьків), так і “Літопис Аскольда” та етнонаціональний міф “Велесова книга”. А також не могли не народитися як билини та твори X–XIV ст., так й історичні пісні і народні думи та мистецтво воістину народної літератури доби бароко, інших культурно-художніх формацій.

Є досі “глибокі” мислителі, котрі не знаходять сил відмовитися від “теорії” перервності (відсутності тяглості) нашої громадянської та культуротворчої історії та від практики міряти

українську словесність не так внутрішніми якостями та особливостями, як іноземними. А тому твердити, що в Україні і ідеї Відродження не були відомими, і “не таким” було мистецтво Просвітительства, Класицизму, сентименталізму, романтизму. От коли б точно як у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Росії, тоді б...

Тоді б не було української народної словесності! Була б імітація, було б мавпування. І не було б України, а була б, як писав М. Хвильовий, “Малоросія”.

Українське мистецтво могло народити лише українське Буття.

Воно й породило: і уснопоетичну народну творчість від міфології до билин і народних дум та історичних пісень (зауважимо: розвиваючи традицію синкретичного мистецтва упродовж віків!); і писемну літературу — від Кия, Аскольда і Діра донині часу.

При цьому не можемо не зауважити: на всіх етапах історичного розвитку народна творчість реально впливала на зміст, дух і форми писемної літератури.

Так було, коли появлялося язичницьке “Слово про Ігорів похід” і християнсько-язичницькі літописи, проповіді, педагогічні, релігійно-філософські твори: ті й ті відбивали реально буття та свідомість праукраїнських суспільств, підносили як ідеал тип воістину української людини. На доказ достатньо згадати не тільки Антея, Іллю Муромця та Ігоря — людей гордої вдачі, сміливості і сваволі (і один стає на прю навіть з великим князем, і другий рушає в похід не тільки без дозволу, а й без відома великого князя, що було абсолютно немислимим, скажімо, для героя епічної поеми “Пісня про Роланда”: васал Карла Великого не мислив себе як самодостатню особистість; а точніше — навіть власну сутність бачив щонайперше в служінні чужій волі).

Становлення на ґрунті державності українського роду — етносу; конфлікти, викликані прийняттям християнства; кормига, зумовлена агресією монголо-татарських орд і роздроблення могутньої імперії киевичів на етнічні регіони; потужна демонстрація сили й живучості полянсько-галичанської держави; нове рабство й національно-визвольна боротьба народу за свою історичну перспективу, — все це найповніше і найнародніше відіб’є передусім художня словесність і в наступні віки.

Прикметно: закликаючи козацтво до національно-визвольної боротьби, гетьман Богдан Хмельницький посилається на сарматську минувшину та епохальні подвиги воїнів Київської держави. Межі Київської Русі визначає він і межами гетьманської України в переговорах з московським царем.

Легендарний образ харизматичного Києва, могутнього Дніпра, “Землі руської” надихає й митців нової доби. А провідною ідеєю творчості і в XVI–XIX ст. виявляється національно-визвольна: як і в “Книзі Велеса” та “Слові о полку Ігоревім”, так і в літописах Самовидця, Величка, Грабянки та в історичних піснях і народних думках, а згодом у творчості Г. Сковороди з історичної долі та ментальності українців, їхнього кредо: свобода, справедливість, рівність, демократизм — понад усе!

Свобода! — ось ідеал “Слова про закон і благодать” мітрополита Іларіона. Справедливість, закон — ось ідеал “Руської Правди”. Людяність, єдність, патріотизм — ось ядро “Поучення дітям” В. Мономаха.

Закономірно, що ті ідеали були органічно перейняті славними правнуками: як і автор “Велесової книги”, як великий Святослав, кошові Запорожжя й Гетьмани та козаки живуть, бачать світ однодумно: “краще мертвими лягти в сиру землю, ніж сидіти в рабстві”. Та й що дивного? Ярослав Мудрий, Володимир Мономах були найосвіченішими людьми свого часу. І Ярослава Мудрого не випадково іменували “Сватором Європи”: Київські князі і бояри мали понад 200 одружень з тронними родами Швеції, Данії, Норвегії, Англії, Франції, Німеччини, Італії, Угорщини, Польщі, Візантії. Київ пишався своєю європейськістю. Богдан Хмельницький володів шістьма мовами, стількома ж Іван Мазепа, дванадцятьма Пилип Орлик. Їхні ідеали розвивалися у процесі всеєвропейських зв’язків, контактів з Туреччиною, іншими країнами Близького Сходу. Ідеал високоосвічених гуманістів-демократів був успадкований і Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком, Симоном Петлюрою, Степаном Бандерою, полковником Коновальцем, генералом Шухевичем, як і героями УПА — славні традиції козацьких лицарів.

Це особливо важливо ще й тому, що навіть на початку XXI ст. українофобами шириться психоідеологія патріотичного нігілізму, зневажливого трактування українських вождів і героїв, їхніх ін-

телектуальних рівнів, державницької психіки мільйонів, цинічно трактується вся філософія життя, а відтак і література народності та “філософії серця”.

І це за умови, що історія підтверджує протилежне. “Період філософської доби Відродження”, — зазначається в розділі “Філософія нового часу XVI–XVII ст. підручника для ВНЗ “Історія філософії” Т. Кононенко, — значною мірою підготував настання переосмислення ролі природи та знання про природу у філософських побудовах”. Вибудовується підмурок першої світової НТР. Свідомістю Європи запановують ідеї Просвітництва, Реформації й Контрреформації. Як наслідок — “предметом нового філософського дослідження стає природа як універсальна цілісність, самостійна й самодостатня” (с. 238), а предметом словесного мистецтва — людина як універсум, гуманізм та національна ідея³⁴ як фундаментальні опори постулу цивілізації і культури. Формується поняття Терена — як об’єднувальної Сутності Природи і Батьківщини, Матерії і Духа, історії і сучасності, буття і творчості.

Українська і суспільна свідомість, позиція патріотичної інтелігенції і словесне мистецтво виявилися готовими до зустрічі з викликами часу.

Осягнувши тенденції і проблеми світу — в минулому, сучасному і майбутньому — Тарас Шевченко пропонує добу національно-державного відродження, енергією творення в якій, деміургом поступу й гуманізму буде Слово, а його витвором, носієм-лицарем і захисником — людина, котра усвідомила: до мети йти не легко.

Знову, як і тисячі років назад, поряд з вождями, а то й самі — вождями стають митці слова: Шевченковою дорогою ідуть І. Франко, М. Грушевський і Леся Українка, М. Драгоманов, Б. Грінченко і П. Грабовський, М. Коцюбинський і В. Винниченко, О. Олесь і Б. Лепкий, В. Стефаник і молоді когорти синів революції 1917 р. Їхнє кредо — слова великого Франка: за щастя необхідно боротись, тож потрібно “не ридать, а здобувать хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі!”

³⁴ Див.: Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий — К.: Смолоскип, 2000.

Як бачимо, слова — аналогічні тим, що їх утверджували автори “Велесової книги” і “Слова о полку Ігоревім” , які заповів Т. Шевченко: “борітеся — поборете!” і які сказав інтелігент за натурою та борець за характером М. Максимович московському академіку-фальсифікатору Погодіну: “Колего, відмовтесь від ваших неправдивих писань, інакше я битимуся з Вами до останнього подиху мого життя!”

І бився! — що видно й із його книги “Києвъ явился градом великимъ!” Як билися й всі справжні творці художньої словесності — великі літописці народного життя. Аналогічні процеси відбивали й музика та живопис, архітектура й театр, образотворче, вокальне мистецтво (рис. 7).

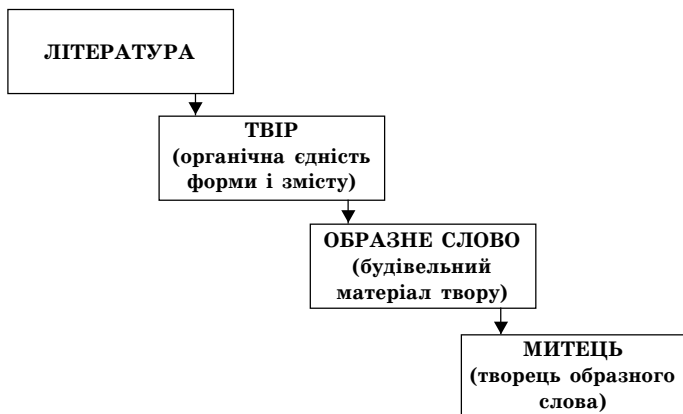

Рис. 7. Схематичне відтворення доби національно-державного відродження

Термінологічний словник³⁵

Архетип — прообраз, первісний образ, ідея.

Гуманізм — моральний принцип, в основі якого лежить переконаність у безмежних можливостях людини та її здатності до удосконалення, вимога свободи й захисту гідності особистості, ідея про право людини на щастя.

³⁵ Див.: Філологія як українознавство: Навч. посіб. / Уклад. П. П. Кононенко та ін. — К., 2003.

Деідеологізація — процес вивільнення громадського життя, гуманітарних наук, літератури та мистецтва з-під засилля ідеології.

Література — вид мистецтва, власне, мистецтво слова, що відображає дійсність у художніх образах, створює нову художню реальність за законами краси; сукупність писаних і друкованих творів певного народу, епохи, людства; результат творчого процесу автора, зафіксований у відповідному тексті за допомогою літер.

Національна специфіка літератури — характерні риси художньої літератури українського народу, що відрізняють її від інших літератур світу. Національна специфіка літератури проявляється як на рівні змісту (теми, сюжети, ідеї, образи), так і формально-стильових особливостей художнього твору. Ця специфіка зумовлюється особливостями тих ознак, які визначають собою націю, насамперед неповторністю національної мови народу, його характеру, етнічно-психічного складу. А ці ознаки обумовлені походженням народу, особливостями його історичного розвитку, суспільного життя, побуту, особливостями природного середовища тощо. Національна специфіка літератури простежується і в особливостях літературного розвитку; динаміці напрямів, течій, стилів; системі родів, видів, жанрів; сприйнятті інонаціональних впливів; відносинах між літературними генераціями тощо. Українська словесність має тривкі національні художні засади, що, осмислюючись у творчості багатьох митців, витворюють тяглість традиції.

Персоналістичні доміанти українського письменства — світоглядні напрямні розвитку національної літератури, що обумовлюють її унікальну гуманістичну спрямованість. Сформовані ще в добу Київської Русі (“Слово про закон і благодать” Іларіона, “Повчання” Володимира Мономаха), персоналістичні доміанти визначали неповторну людиномірність українського художнього слова. За М. Грушевським, С. Єфремовим, П. Кононенком, ідея свободи людини в широкому розумінні (поряд із визвольною-національною ідеєю) сформувала український інтелектуальний ландшафт, найхарактернішою особливістю якого було засадниче заперечення тоталітаризму.

Українознавче осмислення національного письменства — комплекс методологічних підходів до української літератури

як концентру українознавства, в основі якого лежить уявлення про національну словесність як самобутню художню систему, що має власні джерела, неповторний характер і своєрідну модифікацію загальнолюдських цінностей. Українознавче осмислення літератури охоплює такі напрями: розгляд словесності як способу художнього відображення буття народу в його історичному розвитку; простеження еволюції образу України та українців у різних художніх системах від давнини до сучасності; розкриття ролі мистецтва слова у формуванні, становленні та відродженні національної свідомості; вивчення іманентних літературних процесів на тлі та у зв'язку з іншими концентрами українознавства; розкриття національної специфіки української літератури.

Універсалістська місія української літератури — спроможність українського художнього слова сягнути рівнів переживання й осмислення світу, притаманних найрозвиненішим літературам. Універсалістська місія вітчизняної літератури реалізується в синтезі національних реєстрів “внутрішньої форми слова” та екзистенційних моделей європейської художньої традиції.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Винниченко В.* Між двох сил. — К., 1997.
2. *Від коріння до крони: Українське оповідання XIX — початку XX століть.* — К., 1993.
3. *Вовк Х. К.* Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995.
4. *Грушевський М. С.* Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. — К.: Либідь, 1993.
5. *Єфремов С.* Історія українського письменства. — К., 1997.
6. *Єфремов С.* Українознавство. — К., 1920.
7. *Кононенко П. П., Неділько В. Я.* Дніпрова хвиля: Хрестоматія з укр. літ. — К., 1989, 1991, 1993.
8. *Кононенко П. П., Денисюк С. П., Хоменко О. А.* Хрестоматія з української літератури для X і XI класів. — К., 1998, 1999.
9. *Кононенко П. П.* Українознавство: Підручник. — К., 1996.

10. *Кононенко П. П.* Українська література: Проблеми розвитку. — К., 1994.
11. *Костенко Л.* Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. — К., 2003.
12. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія. — К.: Либідь, 1994.
13. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. — Львів, 1876.
14. *Погрібний А. Г.* Крилиці, яким не зміліти. — К., 1994.
15. *Погрібний А. Г.* Роздуми про наболіле, або Коли б ми вчилися так, як треба. — К., 1999.
16. *Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті: У 5 т.* — К., 1987–1995.
17. *Українська література у портретах і довідках: Давня література — література XIX ст.* — К., 2000.
18. *Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст.: У 4 кн.* — К., 1994–1995.
19. *Українські думи та історичні пісні / Упоряд. О. Таланчук.* — К.: Веселка, 1990.
20. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.* К.: Либідь, 1992.
21. *Федоренко Є. В.* Хрестоматія української літератури. — Нью-Йорк, 1977.
22. *Філологія як українознавство: Навч. посіб. / Уклад. П. П. Кононенко та ін.* — К., 2003.
23. *Чижевський Д.* Історія української літератури. — К., 1997.
24. *Чубинський П. П.* Мудрість віків. Кн. 1–2. — К.: Мистецтво, 1995.
25. *Шевчук В. О.* Дорога в тисячу років. — К., 1990.

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

📖 *Ключові слова: етнос, нація, держава у міжнародному спілкуванні, державні кордони, військо, торгівля, економіка, міжнародне право, інформаційні технології.*

Усе, досі розглянуте, свідчить: 1) маємо, як і всі давні народи, пра- перед- і власне історію України, українства, українознавства; 2) кожен період виявляє і специфічні особливості розвитку етносу, нації, держави, мови, культури, науки українців, але постійно — і нерозривну єдність усіх тих феноменів. Необхідно мати на увазі й умови особливості розвитку: з одного боку — зумовлені природою: історія України — це історія унікальної відкритості території, кордонів, породжуваних і ними рис характеру українців, виняткове геополітичне розташування України: на перехресті головних магістралей взаємодії народів і культур Сходу і Заходу, Півночі й Півдня. А відповідно до цього — й характер внутрішнього розвитку та міжнародних зв'язків. Україна віками була об'єктом і суб'єктом найзначніших всеєвропейських і світових процесів розвитку цивілізації та культури. А водночас умови суспільно-політичного та етнопонаціонального й культурного розвитку.

Усе те визначало спосіб життя, тип мислення, долю українців. А головне — сформувало основи, річища розвитку, орієнтири етнопонаціональної ідеї — і наслідку еволюції, і головної рушійної сили буття та розвитку життєвої волі — українсько-всепланетарно-космічного феномену.

На жаль, досі не припиняються спроби не допустити повної самореалізації українців як державної нації, мови, культури, суверенного суб'єкта міжнародних відносин, а тому здискредитувати й відкинути основу самореалізації — українську національну ідею. І тому ж маємо повернутися до цієї проблеми з урахуванням усього розглянутого нами історичного матеріалу.

Важко, ба — чи й можливо знайти випадок, коли б якась ідея жила століттями, визначала долю (щасливу чи трагічну) нації, держави, мови, культури, життєдіяльність та історичну місію народу, — і все ж розглядалася й трактувалася з діаметрально протилежних позицій. Однак такою є доля української національної ідеї.

Ще славетний літописець С. Величко наголошував: польська корона прагнула обернути українців на довічних рабів, та народ не припиняв домагатися торжества ідеалів свободи. І тоді “Всемогущий Бог, і вся тварі Содітел... посла їм яко Мойсея того”, про кого пишемо — “Богдана Хмельницького, і дав йому змисл і розум, через який він зміг би від тяжкого іга лядського вольний малоруський народ визволити, і в бажану форму втілити свободу...” Суть того “змислу і розуму” становила ідея національного визволення.

Ідеологи “єдиної і неподільної” російської імперії, більшовицького СРСР, а з ними й власні версифікатори історії України як невіддільної гілки великоросійського стовбура, докладали відчайдушних зусиль, тільки б довести: українці боролися лише за класові та релігійні інтереси. Національна самосвідомість їм була не властива. А найголовнішим їхнім прагненням було “воссоединение”, отже, самознищення в Росії (чи в якійсь іншій сусідній державі).

Та спочатку прихильники “Книги буття українського народу”, окрилювані генієм Тараса Шевченка, записали: “Лежить в могилі Україна, але не вмерла... і встане Україна зі своєї могили і знову озоветься до всіх братів слов’ян, і почують крик її... і буде Україна неподлеглою Річчю Посполитою...” А в першій чверті ХХ ст. український народ, натхненний ідеєю національно-державного, духовного відродження, втілив свій ідеал у життя, що й було записано на скрижалях історичного Четвертого Універсалу Центральної Ради 22 січня 1918 р.: “Народе український! Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській землі вільна Українська Народна Республіка. Здійснилася давня мрія твоїх батьків, борців за волю...”

Кривавими ранами укрили землю могили тих славних борців: мільйонами пожирала їх гільйотина імперсько-комуністичного молоха. Як колись у храмах, зведених гетьманом Мазепою, проклинали того борця за свободу, так тепер славим стимульоване конання української національної самосвідомості.

Історія й цього разу розвінчала ганебну, злочинну діяльність та пропаганду каїнів-манкуртів. 1 грудня 1991 р. український народ знову саме завдяки національній ідеї став на рівень історичних, свідомих своєї місії націй.

Здавалося б, ідея визначальної ролі національної самосвідомості народу стала аксіомою. Та президентові нашіптують підступну версію про те, що немало негараздів у суспільстві зумовлені й тим, що ставка робилася на національну ідею, а та не виправдала себе. Декому захотілося це тлумачити як переконання: біда не в тому, що і в українській самостійній державі українській національній ідеї певними (дуже впливовими) силами відмовляється в праві на життя, вона й далі шельмується чи й переслідується, — а в тому, що народові “штучно” нав’язують ідею його... самоідентифікації. І знову на поверхню ідеологічної течії напливають каламутні хвилі “філософії”, згідно з якою ідея — яка відродила державу й гідність народу! — оголошується як така, що... не змогла консолідувати суспільство. Та ідея винна, мовляв, пише народний депутат О. Степанов, і загалом, і в тому вигляді, в якому її пропонувано, “не спрацювала значною мірою тому, що в неї було закладено недержавно-політичний, а виключно національний, а точніше сказати, етнографічно-романтичний зміст. Тому на заході України її сприйняли інакше, ніж на сході й півдні...”

Не консолідувала... не спрацювала... тому, що подана не в тій формі... На заході і сході...

Здавалося б, аналітично, доброзичливо і дбайливо. Мало не апологетично, що було б цілком природно, бо ж ідеться про серцевину буття народу. Та насправді або наївно, або продумано лукаво. І в обох випадках — неправдиво!

Неправдиво і в абсолюті: бо національна ідея була визначальною силою самозбереження та поступу народу й упродовж віків (про це ще говоритимемо), і на референдумі 1991 р., і останні роки, бо передусім вона є опорою й гарантом нашого і суверенітету (це можуть заперечувати хіба що сліпі або ж фанатично зловмисні, зорієнтовані на чужі інтереси та ідеали).

Неправдиво і в конкретизації, бо одна справа — чи найбільш ефективно спрацювала ідея (і чи могла справити вплив!), і зовсім інша — чи були для того сприятливі умови та чинники. Отже: чи їй завадили виявити всю свою державно- і життєтворну суть, чи вона й справді сповнена вад (регресовплива-

юча) за своєю суттю. І так само: про кого йдеться на заході й сході, на півночі й півдні? Прийом поділу України на “радянську” (отже, “свою”) і “західну” (отже, “ворожу”) — відомий навіть не з 20-х років ХХ ст., коли тим самим ділили українців на “своїх” — лєнінців і “чужих” — петлюрівців, а потім — бандерівців, щоб вони боролися не зі своїми ворогами, а між собою, з ворогами своїх ворогів. Ще російські царі поділили українську націю на “своїх” і мазєпинців, а далі уже й сталіністи — на “радянців” і петлюрівців, щоб зробити й остаточну градацію: хто зрікся українства, став на шлях російсько-імперського “інтернаціоналізму” — той “справжній”. Інші — на заході чи сході, на півночі чи й півдні — коли прагнули служити своїй землі, нації, мові, культурі, стали ізгоями — мазєпинцями, петлюрівцями, бандерівцями водночас.

Етнос — держава — свобода, мислення їх у єдності — ось основа релігії, філософії, міфології (мистецтва), які складають “вогонь життя” етнічної ідеї ще в племен до київсько-руської доби.

Краще бути убитим, ніж полоненим (рабом). “Мертві сорому не мають” — це кредо не тільки князя Святослава, а й державотворчого племені полян, яких автор “Повісті минулих літ” характеризує і як ядро держави, і як народ, що жив родом своїм на землі роду свого, мав закон батьків своїх, традиції, свій норів, свою мову. І це — за умови, що поляни за кількасот років до хрещення Володимиром киян сповідували і християнство, мали найширші міжнародні зв’язки: з народами Далекого і Близького сходу, арабського й центральноєвропейського ареалів, із скандинавами. Вони не тільки знали світ, а й були в центрі його. Тому з повагою ставилися до інших, але понад усе цінували свою благодать: людську гідність, державну свободу, фізичний і духовний розквіт. І тому ж витворили справді демократичну, правову державу, в якій нерозривними мали бути “закон і благодать” (Ярослав Мудрий), зовнішня і внутрішня свобода (Володимир Мономах, Іларіон), своя освіта, наука, мистецтво, своя релігія й церква (свої святі), своя “софійність”. Ядром тієї мудрості була філософія свободи, добротності, любові до батьків і Вітчизни, честі, лицарської звитяги, милосердя.

Багато вели воєн поляни (русичі). Автор “Слова о полку Ігоревім” розповів не про тріумф, а про трагедію князя, бо він в ім’я

власної слави знехтував і укладеними між князями угодами, і законами держави, і “порадами” (засторогами) самої природи.

Ідея русичів — волелюбна й гуманістична, універсальна глибинами й філософією, коріння якої — в етнопсихології незчисленних поколінь. Природно, що та етнопсихологія не узгоджується із світорозумінням (етикою) варязьких завойовників, що в ім’я влади зраджували й власній присязі (убивство Аскольда і Діра); і деяких своїх державців (що, подібно Святополкові, прозаному Окаянним, в ім’я влади наважився забити навіть кривих родичів — Бориса і Гліба, — а коли настанала година розплати — шукав захисту у чужинців). Ідея русичів не визнає насильства і зла, несправедливості, навіть найменшого обмеження прав. Останнє, зведене в абсолют, упродовж віків було причиною великих драм (аж до руйнування державних структур), однак Київ і Новгород ще з княжої доби постали як міста-республіки, у яких понад усе ставилися: справедливість, честь і свобода та демократія (що відбилося не лише на ідеології, а й на структурі управління: народне віче, боярська дума, великий князь — прообрази інституцій та їх єдності, яких прагнемо нині).

Не меншої ваги заслуговує й та реальність, що поляни ніколи не полишали своєї материзни. Отже, історія Київської Русі є праукраїнською історією. Ще з докиївсько-руського періоду благословенний Андрієм Первозванним Київ був не просто столицею, а й символом самодостатності, історичної ролі та місії полянського етносу, його державності. Тому навіть після татаро-монгольського погрому, за умов втрати статусу столиці, він ніколи не втрачав магічної сили та історичної ролі. І саме тому в ім’я звеличення інших етносів (держав) його або хотіли зробити своїм, або руйнували не лише татарські орди, а й московські князі (Андрій Боголюбський, Юрій Довгорукий) та орди сусідів.

І не менш символічно, що саме етнодержавна ідея могутньо притягала до Києва Данила Галицького: він розумів абсолютну нерозривність як східного і західного українства, так і нерозривність понять — етносу, свободи та держави. Тому й робив кілька спроб оволодіти київським столом. Загальноетнічна ідея для короля Данила Галицького була аналогом загальнонаціональної.

До ходячих аксіом належить твердження і деяких українських істориків про відсутність у керівників національно-визволь-

них рухів (Б. Хмельницького, І. Мазепи) національної самосвідомості та мети. Одна з мотивацій: тоді ще не було нації...

Не вдаватимемося до софістичного, хоча й абсолютно правомірного: а що — було?!

Відзначимо інше: були навіть гетьмани, що, подібно князеві Святополку Окаянному, власні амбіції й інтереси ставили вище загальнонародних. Але, по-перше, не випадково кияни дорікали Святославові за надмірне захоплення походами й недостатню увагу до своєї землі, а Святополка нарекли Окаяним. Як і в автора “Слова о полку Ігоревім” та в “Слові про закон, благодать та істину” митрополита з руських (до речі, тільки в цього — руського! — митрополита) Іларіона жило яскраво виражене (про що свідчать і записи авторів “Повісті минулих літ”) чуття всеетнічної — вседержавної єдності, навіть, церковної (релігійної) незалежності та своєрідності (іудейський закон, пише Іларіон, — це екзистенція рабства: основа київсько-руської віри — свобода). Закономірно, що Володимир Мономах радив дітям учитися і в інших (мій батько, наголошує великий князь, знав п’ять мов і за те мав шану від сусідів), однак найперше — знати свою Вітчизну (мову, культуру, релігію). А кияни зажадали від папи прислати перекладачів, бо не могли погодитися з тим, що священні книги звучали іншими мовами, а їхньою мовою ще не звучали (це й спричинило появу філософів Кирила та Мефодія).

Нагадаємо: літописи, отже — історіософія, історична свідомість — не лише зародилися й розквітли в Києві, а й у наступні століття розвивалися (до того ж — тільки в Україні!) і ставали голосом нерозривної спадкоємності поколінь і формацій. “Густинський літопис” охоплював період від X до XVI ст., його ідеї були продовжені “козацькими” літописами Самовидця, Величка, Грабянки. А XIX ст. розпочалося “Історією Русів”, щоб на рівні державно-національної філософії втілитися в “Книгах буття українського народу” кирило-мефодіївських братчиків, та “Історією України-Руси” М. Грушевського.

Чи мислимо, щоб керманичі народу (нації) не були на рівні свідомості своєї інтелігенції, більше — керованої ними маси борців за національно-державну свободу?

Малоймовірно, навіть з позиції формальної логіки!

Та ще переконливішу відповідь дають їхні універсали, діяння, стратегічні плани.

Українська еліта, підпавши під владу литовських державців, зрадила власним традиціям і державців Київської Русі, бути в родстві й дружбі з якими вважали за честь елітні роди та престоли Англії і Франції, Німеччини, Польщі, Угорщини та інших країн Європи. Однак вона ніколи не зрікалася прагнень повернути свою етнодержавну суверенність. Інша річ — чи виявлялася при цьому достатня масштабами мети (адекватна) воля. Досвід засвідчує: нерідко переважали наміри, не підкріплені безкомпромісною одержимістю. Але незаперечне головне. Національна ідея жила. Народ постійно висував вождів, що прагнули мрію обернути на реальність. Першим найяскравіше це виявив князь М. Глинський, який зробив спробу визволитися з-під хваленого “протекторату” литовських володарів ще на початку XVII ст. На жаль, обережність навіть князя Острозького та інших представників родів Рюриковичів і Ольжичів нейтралізувала волю достославного повстанця, але не зупинила історичного процесу. Державотворча воля народу висунула на історичну арену Байду, Дорошенка, Сагайдачного, десятки інших виразників національно-українських інтересів. Вони не домоглися кінечної мети: створення Української держави, але їхня борня принесла рясні плоди. Національна ідея сформувала Хмельниччину — всенародний визвольний, державотворчий рух, який очолив видатний політичний діяч і полководець Б. Хмельницький.

І щодо нього досі точиться немало дискусій: є спроби трактувати причини його діяльності виключно з родинних обставин та протиставити І. Мазепі. Ще трагічніше: в різний час або й водночас представляти обох зрадниками інтересів... України (мотивації при цьому виводяться з арсеналу нових прийомів).

Однак це — наслідок або незнання, або й свідомої деформації української історії, а головною метою фальсифікації завжди були не тільки Хмельницький і Мазепа як реальні особистості, скільки національна ідея, доля й будучина України: Хмельницьким хотіли “ілюструвати” провіденційну невідворотність “воссоединения” українців з Росією; Мазепою — зраду волі усього українського народу бути “навіки разом” з ворожою імперією, отже — в ім'я зречення своєї самодостатності, справжньої зради своєї сутності, історичної місії.

Зрозумілі причини й мета такої тенденції.

Можна сказати коротко: творення світової російської імперії, яка без України абсолютно неможлива. Так само прийти до

неї чесним шляхом було неможливо: держава Хмельницького була абсолютним антиподом імперських монстрів. Тому й поєдналися: політика збройної експансії, підкуп еліти, фальсифікація реальної історії, ідеологічний, державний, конфесійний терор. Остаточна мета — знищення нації й держави.

Хоч як прикро, але Козацька держава мала й внутрішні передумови як розквіту, так і інкорпорації в чужий організм.

Україна не могла не стати суверенною державою як за Хмельниччини, так і на початку та наприкінці ХХ ст., бо вона мала обидві обов'язкові передумови: етнонаціональний міф і реальні традиції.

Сприяли появі міфу процеси взаємодії (переселення) народів, особливо інтенсивні на праукраїнському терені. Ті процеси сформували поняття різниці: “Я” і “не-Я”, філософію антеїзму, свою релігію, матеріальну й духовну культуру, типи держав. У викінченій формі етноміф про формування самосвідомості пращурів виявила “Велесова книга”. Окремі дослідники у 60–80-ті роки ХХ ст. (на противагу Л. Жуковській, авторці праці “Подельная докириллическая рукопись”, 1960) докладали максимальних зусиль, щоб здискредитувати твір геніального автора. Та й хіба дивно? Прийняття його знищувало саме коріння імперської російсько-більшовицької (та й польської, турецької, мадярської, румунської) історіософії стосовно України. Однак при викладі змісту твору сучасною мовою “протестанти”, схоже, вгамувалися. “Велесова книга” виявляє тип мислення доби, передуючої Київсько-Руській державі. А для цього випадку головне те, що в ній яскраво, переконливо відбито не тільки протистояння праукрів (русів, полян) грекам і римлянам, германцям і скандинавам, а й ту взаємодію з ними, яка згодом викристалізувала в українців тип європейської ментальності. І коли президент США Клінтон зазначав, що Україна є однією з найдавніших націй світу, то він мав цілковиту рацію. Коли ж він твердив, що вона є однією з наймолодших демократій, то повторював банальний стереотип. Бо ще Геродот, Гіппократ, історики Візантії, Скандинавії відзначали демократичні засади не лише держави, а й сім'ї (рівність, повноправність жінок), племінних стосунків наших прапредків.

Літописці з особливим пієтетом зображують полян — державотворне плем'я княжої доби: воно успадкувало й розвинуло демократичні традиції.

Закономірно, що міф Київської Русі був створений спільними зусиллями літописців-історіософів, великих князів, митрополитів, письменників, митців. В основі того міфу був синтез біблійної легенди про божественне походження Київської Русі (від синів Ноя, благословення Андрія Первозванного) з історичними джерелами, зафіксованими ще “Велесовою книгою”.

Наступний — полянофільський — міф став основою освіти, права (Ярослав Мудрий), релігії (Володимир Великий, Іларіон), етнопедagogіки (Володимир Мономах), публіцистичного ораторського мистецтва (К. Туровський). І, як підсумок, — етнофілософії (про походження Бога, Неба, Землі, людини, природи, а водночас і племен Київської Русі).

На цьому ґрунті сформувалася ментальність русичів, особливе місце серед яких літописці відводять полянам, а також відповідний саме цьому племені тип людини, що репрезентував ту ментальність.

Найхарактерніша риса тієї ментальності — універсальність, дух справедливості і свободи.

На жаль, українська (як і вся совіцька) етнологія, історіософія, ідеологія при визначенні ментальності етносів, націй, осіб оперує переважно чи й тільки класово-партійними соціальними вимірами. То — реальний чинник. Однак і не первісний, і не єдиний. В основі ще праукраїнської ментальності — природа. Її тип універсальності визначає, по-перше, форми життєдіяльності (виробництва, внутрішніх, зовнішніх зв'язків) з їх відкритістю, інтенсивністю, багатоманітністю, широтою (у просторі) й глибиною (у часі); по-друге, мови, у якій мала сконцентруватися синтезованість багатств природи: річок, морів, курганів, гір, степів, лісів, величч, краси, безмежності землі і неба, симфонічності настроїв, синкретизму історичного, освітнього, науково-культурного, мистецького досвіду, ніжності й мужності, сентиментальності людей півдня і суворості — півночі, морської глибини (книги, як зазначав літописець, є моря, що напоюють серце мудрістю і благочестям) і небесної таємничості та висоти. А цім самим її універсальність світовідчуття, світорозуміння, інтересів, характерів людей не в месійному варіанті (вищість над іншими, панівна роль, “богообраність”), а в плані характеру, визначеному навіть місцерозташуванням: на перехресті потоків державотворення (власного, еллінського, германського, нордичного), і магістралей, не лише

військово-економічних (шлях “із Варяг у Греки”, з Європи в Індію), а й потоків освіти, науки, культури, релігії.

Універсальність природи визначила й універсальну суть етнодуховності: інтерес до вітчизняних і загальнопланетарних процесів, інтересів, здобутків, прагнення активно впливати на хід принаймні регіонального історичного розвитку.

Логічним наслідком цього став тип людини: як Кий, Аскольд, Володимир Великий, княгиня Ольга, Ярослав Мудрий, Всеволод, Володимир Мономах, митрополит Іларіон, Роман і Данило Галицькі, святі Борис і Гліб, літописці Никон і Нестор: характери цілісні й багатогранні, будівники й мислителі, воїни і зодчі. І, що не менш важливо, прихильники правових і демократичних норм: соціально-політичних, державотворчих, морально-етичних, релігійно-філософських, освітньо-педагогічних. Це були патріоти, що вміли прагматично ставитися й до досвіду античної Греції та Риму, Візантії й Болгарії, арабських, центрально-європейських, скандинавських народів, але розуміли: жити лише чужим розумом, досвідом, культурою — означає бути дармоїдом, прирікати себе на роль сліпого виконавця чужої волі, не творця історії, а поступливої глини, з якої кожен може ліпити образ за своєю подобою. Тому й вистворили власну могутню державу і власну незалежну віру та церкву (на рівні патріархату).

Закономірно, що угро-фінська етнічна основа майбутньої московської держави визначила її орієнтацію на візантійство й татаро-монгольський ордизм з їхніми основами: необмеженого централізму, абсолютизму, знищення всякої особовості (індивідуальної, соціальної, етнічної, релігійної деперсоналізації), духовного терору, самодержавства — у внутрішній і гегемонізму, перманентного експансіонізму — у зовнішній політиці (з XVII ст. російська держава щоденно пожирала понад 120 кв. км земель сусідів) творився монстр з культами тиранічного бога — вождя і бездуховного “колективу” — орди, єдина місія якої — заповнити собою весь планетний простір, перетворити його на імперію рабів.

Продовжуючи лінію великих київських князів, король Данило Галицький зробив усе, щоб Русь-Україна розвивалася в колі європейських держав, була нацією-державою з пріоритетами суверенності, правових норм, активної ролі всіх сфер суспільного

буття. Не варто думати, що київські, чернігівські, галицько-волинські керманичі були, на відміну від російських, турецьких, кримських, мадярських, польських, ангелами, ідеальними демократами. Особам лідерського типу від природи властива жага владолюбства (доказом чого є історія Цезаря і Наполеона, Кромвеля і Хмельницького, який здійснював твердий курс на спадкоємну гетьмансько-монархічну форму правління, що просто-таки диктувалося тодішніми умовами та інтересами держави). І українські володарі були випадками суворими чи й жорстокими, безкомпромісно самовладними. Але вони, як і московські, турецькі чи польські в своїх умовах, були так само і володарями держав-земель, і “підданими” інституцій, витворених століттями. Нагадаємо: конгломерату авторитетних структур: віче, боярської думи, великокнязівського столу, — кожна з яких діяла на засадах існуючого — звичаєвого чи державного (як “Руська Правда”) — законодавства, і які були, наголосимо, для України традиційними, для інших же, зокрема Росії, похідними, а тому — неприйнятною реальністю. Тому керівники України-Русі були і самовладними, і контрольованими в діях (навіть князів, а згодом гетьманів (народ (віче, Січ) як настановляв, так і позбавляв влади). І Київська Русь, і Гетьманська Україна були і географічно, і духовно європейськими державами. А їхні володарі носіями етнонаціональної державницької самосвідомості, що віками викорінювалася сусідами, але ніколи не втрачала своєї провиденційної магії та сили.

Тож період Литовської держави, коли українство прийняло роль не суверена власної долі, а “рівноправного партнера” (і це — на терені своєї землі, раніше могутньої держави!), був трагедією елітного духу, життєвої волі українців. І повчально, що розпочалася руйнація духу не ззовні (за умов рабства), а зсередини, коли українці грали не в свою гру.

Богдан Хмельницький очолив і звершив неминучий процес відродження духу нації, поєднавши три органічних аспекти: соціальне — національно-державне — духовне (і на рівні психіки!) визволення. Без такої єдності була б не національно-визвольна революція, а громадянська війна. Не випадково, що Б. Хмельницький спочатку зажадав повної автономії та кордонів своєї держави у межах праукраїнського етносу, а згодом, переконавшись у зраді царизму, почав переговори з шведським королем

Карлом X про створення незалежної держави України-Русі. І був визнаний Європою як суверенний правитель самодостатньої держави — важливого чинника життя в усій Європі. Саме тому І. Мазепа став на шлях повної суверенізації України.

Богдан Хмельницький був свідомим своєї та народної місії творцем українсько-національної держави, отже — процесу відродження національної ідеї.

Усе зазначене дає підстави для висновку: національна ідея — це універсальний феномен, зумовлюваний, з одного боку, природно-космічними чинниками (захованими в глибинах етнобуття та свідомості, навіть — інстинкту), а з іншого — усіма чинниками й формами історичного буття нації: сімейними, родовими, племінними, етностатусними, соціально-економічними, політичними, духовно-культурними (освіта, наука, право, філософія, мистецтво, релігія), міжнародними. Інтернаціоналісти ленінсько-сталінського кшталту ідентифікували національну ідею — свідомо і цілеспрямовано! — з націоналізмом (звичайно ж — “буржуазним”), тобто — ідеологією, чужою й ворожою не лише іншим, а й своєму народові. Тому носії української національної ідеї всі поспіль були проголошені ворогами... українського народу, а вороги — його героями.

Історичний досвід засвідчує: нація-феномен, що формується в глибині віків та поколінь (етносів), до кристалізації як нації політичної (державної) проходить багатоступеневий шлях, однак її глибинна сутність започатковується сутністю природи. Єдиним одвічним і незнищеним феноменом виявилася нація. Бо вона є не сумою частин, а спільнотою, зумовленою єдиним Буттям і Духом; вона — ядро такої цілісності, як вселюдство.

Нагадаємо: в бутті вона існує одвічно, в теорії розробляється ще античними греками, римлянами, але фундаментально — з XVII ст., коли постають національні держави.

Для греків і римлян (Платона й Аристотеля, Ксенофонта, Теофраста) національна ідея поставала переважно на рівні етнічного розрізнення людей і народів. І коли греки переводили її в площину філософсько-етичного розрізнення, внутрішньої свободи, то римляни клали в основу державно-політичний підхід з аспектами: релігійним (Рим — осердя світового християнства) та месійно-державним (“О римлянини, доля судилась тобі панувати над світом, встановлювать норми, закони, жорстоко карать непокірних!” — “Енеїда” Вергілія).

Не дивно, що прихований для непильного чи скаліченого денационалізаційними процесами ока шлях української національної ідеї складний. І його нерв — у тенденції етнодиференціації “я” і “не-я”. Але за яких умов!

Ще раз нагадаємо: найунікальнішим було (і є) навіть географічно-природне, а тим самим — геополітичне розташування правітчизни: відкритість на всі сторони світу. “Велесова книга” виявляє незаперечну спорідненість укроросів-русів з індоєвропейськими цивілізаціями.

Вирвались! Бо вірили: співаючи хвалу Богові на землі чужинській, треба явити і власну силу та волю; домогтися права сказати: “Та є Земля, і треба немало старатися, щоб утворилася земля наша”.

Утворилася. І не тільки зі своєю природою, а й віро-філософією: є Вогонь і Світло. Поза ними є ще глибша Потуга Все-світу. Вона — у Громовиці Перуна. Вона поборює Темінь і Космос, існує внаслідок Боротьби між ними. Наш Перун — Батько Даждьбога — і є Сам Сварог у троїстості його істоти. “І ми живемо, п’ючи Живу Воду, доки, як і все до нього, відійдемо до лук і гаїв райських і до Бога Перуна Громовержця, Бога Війни і Боротьби”. Щастя — мета людини і племені, держави. Та щастя — не у спокої і оплакуванні часом драматичної долі. “Про нього ми речемо, що він не перестає обертати Колесо Живучого Явлення. Він веде нас на праву дорогу до боротьби та ризкування великого”. А ми щоб знали: мусимо “обертати Колесо живого життя!..”

А для цього, наполягатиме Вчитель наступної формації, Володимир Мономах, необхідно пізнати, як світ створено, і небо, і землі, і птахів, і зорі... — щоб зрештою пізнати, як та для чого створено й саму людину, твою Вітчизну (плем’я, націю).

І це вже реальність не міфу, надії, жадання, а — історичного досвіду, закріпленого зодчими Держави: Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Данила Галицького. Вони ідею творців власної долі перевели на рівень практики, довівши: без високої ідеї діяльність — сліпа. Кон’юнктурний прагматизм без орієнтації на перспективу та духовно-політичну еліту приречений. Так само, як обов’язкова демократія, оперта на Закон. Без істини, справедливості, закону не буває ні Свободи, ні Благодаті.

Трагедія України XIV–XV ст. у втраті еліти, сконсолідованої на власній ідеї. Тому не можемо не думати: чи маємо ми нині українську державну еліту?

Велич нації — у її спроможності породити людей, відповідних обставинам.

XV–XVIII ст. народжують Богдана Хмельницького, Григорія Сковороду, Петра Могилу, Івана Мазепу, десятки полководців, яких шанувала Європа, панічно боялися чужі і свої яничари, любив народ. То був не традиційний тип лицарства: його метою було не поневолення (рабство) інших, не матеріальні блага, а свобода.

Хмельницький очолив саме цей тип лицарства — спадкоємців лицарства Київської Русі, тому й втілював національну ідею у Боротьбу та Державу. Національна ідея — філософія, поєднана із всенародною Боротьбою, сформувала політичну націю, яка відродила національну державу та історичну перспективу українства. Знаменно: успіх справи зумовлювало поєднання трьох чинників: національного, соціального й духовно-релігійного.

І так само знаменно: всі, хто планував підкорення, колонізацію України, починали із знищення основ її етнонаціональної самосвідомості: мови, освіти, віри, культури, еліти (політичної і **духовної**). З цією метою турки й татари проводили асиміляційні акції: вивезення десятків тисяч молоді, створення змішаних (за більшовизму — “інтернаціональних”) сімей (шкіл, вулиць, районів, будов, зрештою — республік), виховання дітей в дусі ненависті до українства. Російський царизм розгорнув тотальну деукраїнізацію: заборону мови, шкіл, видання книг українською мовою, а водночас змістом (передусім — про інтелігенцію й національну проблему). На адміністративні посади наказувалося призначати (“обирати”) лише великоросів. Зрештою, було привласнено навіть родове ім’я України — Русь, модифіковане в Росію (“русский”). Покоління мали ставати людьми без історичної пам’яті та етнонаціональної самосвідомості, тими, про яких писав Т. Шевченко, що вони — “славних прадідів великих правнуки погані”, бо гірше ляха розпинають свою Україну, повірили й змирилися з тим, що вони — “малороси”, позбавлені державної волі та мудрості, “разбойники, воры” з психікою лакеїв, грабіжників, пияків, а їхні вожді — зрадники-злочинці, серед яких особливо ворожий народіві І.

Мазепа, бо він, як писав навіть геніальний поет, але імперський ідеолог О. Пушкін, є втіленням зла.

*Немногим, может быть, известно,
Что он не ведает святыни,
Что он не знает благостыни,
Что он не любит ничего,
Что кровь готов он лить, как воду,
Что презирает он свободу,
Что нет отчизны для него...*

І це — про людину, яка стала ідеалом національного героя! Знали благостину й свободу лише Петро I, Катерина II, інші царі та одноступці Леніна: вони засиляли на каторги, в каземати, на ешафоти українських патріотів й щедро винагороджували “хохлів”, які ревно, наввипередки служили колонізаторам і розпинали на Голгофі свою Україну.

Трагедія України, що перші робили це в інтересах своєї імперії, другі — проти самої сутності, життя однокровного народу. Поступово українська нація ставала *не буржуазною* (твердження, яке цинічно накидали М. Грушевському), а *неповною*: без свого міста і своєї еліти — управлінської, освітньої, наукової. Сусіди пили не тільки кров (як у Батурині, де було винищено всіх жителів столиці), а й розум та душевні соки.

Закономірно, що ворогом номер один для фальшивих піклувальників стала... українська національна ідея. Ідея, яку було атестовано лише як виплід українського “злочинного” сепаратизму, невластивого жодній цивілізованій країні.

І це за умови, що саме національна ідея була органічною для кожної нормальної, і найперше — державотворчої нації.

Руссо, Кант, Монтеск’є, Гегель, Юм, Гельвецій, Гумбольдт, Гердер — ось світочі науково-філософської думки, які досліджували сутність і роль національної ідеї в XVI–XIX ст. І дійшли висновку: національна ідея — це Пам’ять (досвід), Дух, Воля, Свідомість мети, Етика й Естетика, формотворна енергія характеру, життєдіяльності нації. Вона не тотожна ні одному націоналізмові, ні агресивному руйнівному месіанізмові чи абстрактно безтілесному космополітизмові. Тому Й. Гердер, Й. Фіхте, Д. Мадзіні, А. Міцкевич розрізняли кілька типів націоналізму: ліберальний, інтегральний, реформаторський.

Духом Хмельниччини, наступних епох в Україні став синтез ліберального й реформаторського націоналізму, який мав поєднати енергію відродження великих традицій та характерів з енергією творення держави.

Логічно, що особливу роль у цьому посіли “Історія Русів” і Т. Шевченко. Перша повернула зв’язок епох і поколінь. Геніальний Кобзар скристалізував націю як самоусвідомлюючий свою сутність та історичну місію планетарно-космічний феномен. Позбавлений змоги дістати загальну академічну освіту, Великий Реформатор інтуїтивно проникав навіть у потаємну сутність речей, носив вічний, безмежний, незнищений світ у собі і сам був Розумом, Свістю, Честю світу.

Нація, Вселюдство, Дух і Характер нації (бо нація без свого характеру — кисіль і дуже несмачний); своєрідність і універсальність; філософія серця й гранична напруга волі; логіка й любомудріє (бо розум має бути добрим, а серце — розумним); закон і демократія; етика і краса; а як підсумок — універсальна єдність джерел людино- і життєтворення — ось синтезований зміст національної ідеї для Тараса Шевченка. Тому він аналітик і пророк, його ідеал — індивідуальна, соціальна, національна, духовна Свобода, а шлях досягнення його — відродження й зміцнення Держави. Закономірно, що саме найвищий геній став носієм і втіленням національної ідеї.

Шевченко розбудив знищену рабством націю, повернув їй кращі інтелектуальні сили, дав віру, перспективу, гідність і честь. Нація стала на шлях історичної самореалізації.

Кирило-Мефодіївці створять новий міф — книги буття українського народу, в яких піднесуть ідеал єдності: вільного, державно-незалежного українського народу і гармонійної співдружності інших державних народів.

М. Костомаров, В. Антонович, І. Франко, Леся Українка піднесуть український дух на рівень універсального самоусвідомлення, неминучості хресного ходу Мойсея, який, щоб відродити народ, мав знищити в ньому дух рабства, психіку неповноцінності, недержавності, приреченості.

Закономірно появилася “Історія України-Руси”. Виникли справді українські партії. Як зазначав В. Винниченко, народ проникся ніжністю до національно-визвольної революції (яку згодом більшовики підступно підмінили громадянською війною й процесом розщеплення нації — раніше самосвідомої

і самотворчої спільності) й створив свою національну державу, яку волею історії очолив спочатку голова Центральної Ради (воістину українського витвору), а згодом — президент М. Грушевський.

Досі не стихають дискусії, чому українство було брутально розчавлене “інтернаціоналістами” (чужими й не менш лютими самогубцями своїми) й впало в Руїну. Один із аспектів дискусій, означений В. Липинським і Д. Донцовим: в ім’я основи розвитку треба починати з творення нації чи держави?

На жаль, у цьому ключі палають пристрасті й нині. Не дивно, що Україні нав’язують версії то двомовності, то подвійного громадянства; творення “національної держави” чи “громадянського суспільства”; прав людини чи прав нації; побудови унітарної держави чи почленованої на регіони...

Здавалося б, дивно, бо історія відповіла: до мети можна прийти лише за умови цілісного процесу, в ході якого нація будує державу, а держава виступає гарантом розвитку нації. У свою чергу метою цього процесу є не виокремлення інтересів якоїсь однієї частки суспільства (нації, етноменшин, соціальних верств, політичних партій) як пріоритетних, а гармонізація їх як органічних частин єдиної цілісності.

Ще в 1919 р. В. Винниченко в розмові з мадярськими комуністами закликав разом боротися за права й самовизначення націй. Мадяри відповіли: для комуністів національна проблема не є фундаментальною. Винниченко заперечив: навпаки! У Росії немає ніякого комунізму, бо там не відстоюють прав пригноблених народів. А як можна домогтися загальної свободи (і соціальної), коли не боротися з національним рабством? Запам’ятайте, наголосив Винниченко, Росія загубить себе на українському питанні. Але водночас опинимося під уламками ілюзій та гегемонізму і ми з вами...

Та що — минуле... І в 30–80-ті роки ХХ ст. ті комуністи України, які виступали проти суверенності української нації, фактично виступали й проти української державності. Це завершилося знищенням не лише суверенітету, а й десятків мільйонів борців за незалежність. Достатньо нагадати, що на початку 30-х років було знищено 21 інститут НАН, починаючи з інститутів історії, мови, філософії, кінчаючи інститутом права. Кремлівська гільйотина пожерла сотні тисяч інтелігенції, зокрема і конфесійної, понад 10 мільйонів хліборобів (основи української нації) — жертв

голоду 1921, 1933 років. Україна була перетворена на колонію концтабірного типу. Сучасні події тільки вияскравлюють печальну істину: хто виступає проти національної ідеї, той виступає і проти державності та, закликаючи повернути ЄСРП чи стати членом СНД або ЄПІ, практично веде антидержавну діяльність. Дивно, що держава, боячись гніву “борців за рівність і справедливість”, пасивно спостерігає процес руйнації її підвалин, агресивного посягання на історичний волевияв народу.

Не можна домогтися мети, не усвідомлюючи її сутності і реальних шляхів досягнення.

Кожна держава розвивається на засадах певної ідеології. Основою Української держави, якщо вона справді хоче бути українською (в універсальному значенні поняття), має бути національна ідея. Але не як ідея (концепція) якоїсь однієї соціальної верстви (класу), партії, групи (бо не держава, народ, нація мають служити партіям, як то було за доби більшовизму, а навпаки: все і всі повинні керуватися інтересами нації — держави, сприяти долі кожного її представника). Отже, універсальність програми розвитку зумовлює й необхідність підходу до національної ідеї як до універсальної сутності. Маємо на увазі, що ця ідея зумовить найбільший ефект в цілісності: проблеми державно-політичні (тип держави, суспільства, зміст Конституції, структура влади, методи управління); національна політика (правові основи гармонізації стосунків нації з нац-чи етноменщинами); характер соціально-економічного розвитку сімейних, виробничих відносин; політика у сфері освіти, науки, культури, мистецтва, “четвертої влади” — преси, засобів інформаційного простору (в Україні негайно має бути створена дійсно Національна рада з проблем ЗМІ); питання оборони держави (структури, тактики і стратегії збройних сил, формування армії на вітчизняних традиціях — починаючи з князів Кия, Аскольда, Святослава, Ярослава Мудрого, Данила Галицького, Дорошенка, Сагайдачного, Богдана Хмельницького й продовжуючи досвідом Петлюри і Коновальця, Шухевича і Черняхівського, багатьох інших полководців, героїв ХХ ст.); проблеми конфесійного розвитку (не може існувати ситуація, коли релігійні сили розрізнені і нерідко панують церкви антиукраїнської орієнтації; повинна бути відновлена історична справедливість і перспектива — Україні має бути повернуто суверенний патріархат); проблеми міжнародних відносин (які б здійснювалися в річищі

реалізації Україною своєї історичної місії). І проблеми формування української людини та еліти (духовно-політичної, освітньо-наукової, культурно-інтелектуальної). Нагадаємо: українська нація часу Хмельниччини була монолітніша, бо мала високу мету й еліту, спроможну реалізувати задуми.

Потім почався процес саморуйнування. Коли І. Богун в ім'я свободи народу активно виступив навіть проти укладання Переяславської угоди, то Брюховецький продав гетьманство і суверенітет за чин російського барона. Батурич не був би подоланий, коли б не зрада сотника Носа. Україна не була б почленована і уярмлена зовнішніми ворожими силами, коли б їм на поміч постійно не приходили церковні ієрархи (католики й православні), а також кирпогнучошиєнкови (за визначенням Т. Шевченка), а потім “здрібнілі мікромалороси”, до того ж не лише з числа урядуючої шляхти (як Кочубей), а й інтелігенції — без неї Петро І не реформував би Росію, а з нею Україна й надалі лишалася б європейською нацією, яка хай би періодами й підпадала в залежність (що бувало чи не з усіма державами), але не втрачала б духу й основ державності. Має рацію Є. Маланюк, коли стверджує, що малорос — “це тип національно-дефективний, скалічений психічно, духовно, а — в наслідках, часом — і расове”. І так само малоросійство. Це — не москво- чи польськофільство. Це — зрада власної сутності, внутрішній розлад і деградація, а як наслідок — ганебна зрада своєї нації і держави, демократії і свободи й служіння силам реакції, тоталітаризму, колоніалізму. Чужим інтересам.

Україну підточувало лакейське малоросійство: кар’єристичне, бездуховне, агресивно антипатріотичне. І — горде своїм яничарством, тому аморальне й розтлінне.

Немає ні нації, ні держави без національно-державної мови. Бо мова — це світосприйняття, міра спорідненості з народом, а відтак — готовності й здатності служити розвитку його суверенної сутності, матеріальної і духовної культури, код і паспорт суспільства. Можна міняти навіть такі святині, як гімн, прапор, герб. Зміна мови означає неминуче конання й смерть нації. Закономірно, що в Італії та Франції на початку національно-визвольних революцій національними мовами користувалося 3 і 52 відсотки (Італія та Франція до того були в складі імперій). Незалежність владно поставила проблему мов. І так само закономірно, що й нині, у час розквіту, уряди Англії та Франції силою державної влади захищають суверенітет вітчизняних мов.

В Україні інформаційний, освітньо-науковий простір ще більше зрусіфікувався. Засоби масової інформації ведуть шалену кампанію щодо дискредитації української — формально державної — мови. Знову актуалізується версійка: до світової культури можна прийти лише через російську (чи англійську) мову. Але при цьому лукаво замовчується: українська мова тоді не збагачуватиметься поняттями державного, соціально-економічного, духовного, освітньо-наукового, технологічно-інформативного, мистецького розвитку, а все біднітиме й хирітиме, доки не буде остаточно витіснена як малоефективна.

Зброя, якою не користуються, ржавіє, стає музейним експонатом.

Мова, яку не розвивають і не захищають, стає Попелюшкою у власній господі й гине. А загибель будь-якої мови — це трагедія вселюдства, бо з нею гине органічна частка духовно-космічної єдності. Загибель мов — шлях до уніфікації, а це шлях розпаду й знищення сутності Всесвіту — його багатоманітності, перетворення Світу духовного, гуманістичного на механістичний, одномірний.

Вихід: прийняття політики протекціонізму щодо основ національно-державного розвитку. А тим часом держава потурає тенденціям, спрямованим проти власного існування. Потрібен новий чіткий і відповідний обставинам закон про мови із зазначенням: державною мовою і мовою міжнаціонального спілкування, навчання, виховання, управління є українська. Вона підтримується всіма засобами держави. Держава гарантує вільне вивчення мов і культур всіх етноменшин. Але не за рахунок державної мови.

Ще царизм запровадив політику розчленування України (зокрема на Мало- і Новоросію). Це призвело до посилення ще й внутрішнього антагонізму в цілісному етноорганізмі — його шматували відцентрові тенденції. Україна виявилася роздертою на клапті, а тому легко пограбованою чи й анексованою сусідами.

І раптом — ідея політики автономізму чи регіоналізму! Коли ще не відбулося стабілізації й консолідації, коли неприховано панують орієнтація на сепаратизм й інтереси суміжних країн, — молоду державу диференціюють за територіальними, економічними, мовними, етнокультурними, конфесійними особливостями. До того ж більшості випадків вигаданими й несуттєвими.

Це — небезпечні тенденції, і не випадково вони призвели до політичного русофільства в Донбасі й Криму та русинізму на Закарпатті, до неприховано антиукраїнської практики в ряді областей, у яких, по-перше, століттями проводилася антиукраїнська демографічна політика, а по-друге, населення — і за цих обставин більшість його становлять українці — позбавлене реальних прав на самореалізацію. І це — у своїй державі!

Крим ще до прийняття всеукраїнської Конституції готував свою. Не кажемо про факт існування кількох конституцій в одній державі — то і логічний, і правовий абсурд. Бо цілісність і її частина не можуть мати однаковий суверенітет.

І йдеться не про зміцнення правової системи в державі (зокрема щодо нацменшин), а про позбавлення реальних прав цієї держави. Та корінної нації. І ніхто не несе відповідальності за антизаконні дії.

Цього ж роду абсурд і в самій дилемі: права людини чи права нації, корінної нації і нацменшин чи етногруп. Які можуть бути права особи в безправній нації і навпаки? Тільки повноправна (державотворча) нація може гарантувати права на всебічний розвиток представникам інших етносів. Усі громадяни України мають ставитися до неї як до матері, хоч би якої національності вони були. Це і політична, правова, і етична міжнародна норма, і честь українцям, які в Росії є патріотичними громадянами, однак не робить честі Росії те, що в ній від 6 до 12 мільйонів українців неухильно денаціоналізуються, не мають жодної української школи чи інституції, яка б підтримувалася державою. Державою, до речі, яка знову проголосила офіційною орієнтацією месіанство імперського штибу. Ось чому мусить бути єдина державна мова, правова система, єдине громадянство, творення єдиної цілісної системи освіти, науки, мистецтва, інформатики, паспортного режиму.

І — цілісна національна держава, а не міфологізоване “громадянське суспільство”. Бо, по-перше, досі ніхто не пояснив, чому національна держава протиставляється “громадянському суспільству” (також часто не визначеному в його сутності). А по-друге, основою цієї держави має бути національна ідея у її універсальному обсязі.

Так, досі вона повністю себе не реалізувала. Та причина одна: шалена протидія антиукраїнських сил, формованих, зауважимо,

століттями й тепер також підготовуваних чужими державами, зорієнтованих на чужі інтереси.

Проте і за цієї умови саме національна ідея стала єдиною стрижневою ідеєю державотворення. Справді, що могло визначити одностайну волю народу у час референдуму 1 грудня 1991 р.: економіка, політична, соціальна структура, ідеологія, високий рівень добробуту? Талановиті й визнані народом лідери? Їх, відповідних концепції суверенної України, або ще було мало, навіть, і не могло бути! Тільки національно-державна ідея як філософія свободи і демократії підняла на протест народ і в жовтні — листопаді — грудні 2004 року.

Значну роль у справі відродження відіграло зарубіжне українство (а воно обчислюється в 26 мільйонів творців матеріальної та духовної культури США і Канади, Росії і Польщі, Угорщини і Румунії, інших країн).

Однак не потрібно володіти надзвичайною проникливістю та мудрістю, щоб чесно відповісти: вирішальну роль відіграв народ в Україні. При цьому він виявився чутливим і до пам'яті, традицій далекої історії, досвіду державотворення першої чверті ХХ ст., і до уроків великого відродження 20-х років ХХ ст., і до нетлінного подвигу мільйонів жертв, що гинули в тюрмах і концтаборах, але до останнього подиху боролися з ленінським псевдоінтернаціоналізмом, гітлерівським і сталінським фашизмом та імперіалізмом, а нині бореться з антинародним режимом та антинаціональною політикою.

І нині є політики, ремеслом яких стала зрада інтересів України. Говорять, що й народ сьогодні проголосував би за незалежність не так вражаюче одностайно. Та подібного роду оракулів для України сусіди вирощували упродовж століть, навмисне, професійно, щедро оплачуючи. Не вилучено з арсеналу і військовий, економічний, політичний шантаж та тиск. Недругам України частково вдалося досягти мети: кинути тінь на національну ідею. Та причина тому — не сутність самої ідеї, а економічно-виробничі труднощі, які кидають у відчай і спонукають не вірити нікому й нічому. Ганебну роль відіграють ті, що поетизують “ковбасну” ідеологію й психологію. Відомо, що тисячоліттями люди вважали, нібито першим був вік золотий, далі — срібний, бронзовий, а потім і залізний: жорстоко недобрий. Відроджувати такі уявлення, ностальгію по

суспільству з уніфікованих ідеалів, інтересів, потреб, смаків — аморально й злочинно. Річки не течуть назад. Коли б Бог знав, що Єва й Адам спокусяться плодом знання і тим учинять зло, подумав би, чи створювати їх. Але ж Бог ніколи не шкодував, що створив?! Чому ж теперішні захисники перебутого “раю” практикуються на збудженні примітивних уявлень та орієнтації не на майбутнє, а на минуле? Хочуть скористатися невисоким політичним рівнем свідомості сучасників чи й самі слабують на пам’ять, інтелект, совість?

З особливою повагою приймають громадяни України орден Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького: ті відзнаки відроджують у них пам’ять історії, духовно-інтелектуальні святині, почуття особистої причетності до величних діянь геніїв, вождів і поколінь народу. І це — ще один доказ, що національна ідея не тільки жива, повністю виправдала свою історичну місію, а й є безсмертною, їй притаманна інтегративна категоріальність. Бо вона універсальна як Космос, Земля, Україна. Бо вона найвищою мірою суголосна з ідеалами суверенної, правової, демократичної, гуманістичної держави. Вітчизни спраглих щасливої долі людей. Вона одна є гарантом здійснення Україною великої історичної місії.

Саме філософія національно-державницької ідеї визначає й характер міждержавних зв’язків України.

Нагадаємо: економічні інтереси держави спонукали Кия, а згодом і Аскольда, Святослава здійснювати походи на хозар, Візантію, Рим, на придунайські землі. Стратегічні інтереси підказували Володимирі Великому, Ярославу Мудрому приєднувати Червенські городи (Закарпаття) та колонізувати прилегли до своєї держави землі, приймати й узаконювати християнство. Ідея міжнародної ролі народу й держави спонукала Володимира Мономаха (= імператора) вступити в родинні зв’язки з Візантією й Англією, а інших князів — практично з більшістю правлячих династій Європи: так легше вирішувались найголовніші проблеми не лише міжнародного, а й внутрішнього розвитку, у тому числі економічні, соціальні, освітні, наукові, релігійні, мовно-культурні.

Інтереси держави коригували міжнародну і конфесійну політику Романа та Данила Галицьких, зокрема — їхні постійні перетрактації як із Золотою Ордою, Римом, так із найближчими

сусідами — Польщею, Литвою, Угорщиною, Молдовою; колонізаторську політику щодо земель Суздальського, Володимирського, Московського та інших князівств, заселених угро-фінськими й татарськими племенами. Монголо-татарська навала підбила широкомасштабний лег української імперії, її розпад спричиняє включення в систему Литовської, а далі й Польсько-литовської держави. Винятково складними виявляються взаємовідносини з Туреччиною та уламком Золотої Орди — Кримським ханством: то виключно ворожі, а то й союзницькі, — бо умови завжди диктували не лише тактику, а й стратегію. Були програші, були й виграші. За таких обставин немало народів назавжди втратили свою перспективу.

Етнонаціональна державницька ідея українців відродила пам'ять про своє славне минуле, традиції сколихнули волю до аналогічного міжнародного майбутнього.

1648 року під Жовтими Водами українська народна армія громила наймогутнішу в Європі польську військову потугу в союзі з кримськими татарами.

Знесилена турецько-татарськими людоловами, нескінченними війнами, спустошливими нападами сарани, морозами й неврожайами, Україна змушена була прийняти протекторат московського царя, але не як підкорений народ чи колишня гілка московського племені, а як рівноправний союзник.

Тому ще Богдан Хмельницький, дізнавшись про зраду Московією переяславських домовленостей, а далі — поділ України із Польщею, розпочинає реалізацію плану щодо створення європейської конфедерації рівноправних держав, одним із суверенів якої мала стати й Україна.

Смерть сина Богдана Хмельницького Тимоша завадила зміцненню союзу з Молдовою. Смерть самого гетьмана могла посягти зневіру, безнадію й капітуляцію. Та ідея свободи уже стала молитвою мільйонів, й Іван Виговський 1659 р. інформує уряди Європи про денонсацію попереднього протекторату Москви. А Іван Мазепа й збройно повстає проти сусідів-зрадників.

І надзвичайно важливо, що й на цьому етапі особливої ваги набуває міжнародна солідарність з Україною, знову відроджується ідея союзу європейських держав, у якому Україна була б суверенним Великим князівством.

І цього разу національно-визвольна воля українців була придушена. Та вона вже не могла умерти, бо сформувалася як

філософія буття і поступу, почуттів і волі, віри і права, мови й культури усього народу. Перед світом постала непоборна нація-державна.

І тут неможливо обійти увагою те, що ще з XIV ст. українці масово спілкувались з Європою, не лише засвоювали її освіту, науку, культуру, ідеологію, а й ширили по континенту свою науку нації- і державотворення, величних ідеалів свободи та демократії, суверенітету й права, закріпленого в добре відомій Європі Конституції Пилипа Орлика.

Закономірно, що особливо широко практикувалося в Україні магдебурзьке право; воно проростало на ґрунті українських тисячолітніх традицій народоправства, органічної єдності систем самоуправління (сільських і міських общин) та загальнодержавних інституцій: народного віче (“чорних” рад) і боярської чи старшинської думи, Великого князя або Гетьмана.

Цей синтез національно-державницької ідеології і втримав народ від повної асиміляції: на початок XX ст. він знову вибухнув могутнім повстанням, створив нову державу, — і хоч знову підпав під кормигу імперій — породив феномени ОУН та УПА, XX–XXI ст. знову став повноправним суб’єктом загальноцивілізаційного розвитку.

І знову не можемо не відзначити не тільки теоретичний аспект: українська національно-державницька ідея формувалася й розвивалася в органічному зв’язку з європейською цивілізацією та культурою, ідеями людино- і народоправства, свободи та гуманізму, — а й практичний. Ще за Івана Мазепи за межами України виникає українська політична й трудова еміграція, особливу роль у чому відіграє носій української ментальності та свободи — козацтво.

З XIX ст. мільйони українців мігрують і на Далекий Схід, і в Австралію, Аргентину, Бразилію, Канаду, США, а в XX ст. — в Бельгію і Велику Британію, Німеччину, Іспанію й Францію, Китай і Японію, де гідно представляють себе і як трудівники найвищої культури (хліборобської, технологічної, суспільно-гуманітарної), і як представники народу, що явив світові щонайвищі надбання педагогіки і різних галузей науки, техніки, технологій, найрізномірніші витвори мистецтва (класичного і модерного), світового рівня відкриття у фізиці і математиці, біології і культурології, в теорії й практиці космонавтики. А водночас — у сферах традиційно-народного й державного та міжнародного права.

До початку 1993 р. Україну як незалежну державу визнали 132 країни світу, 106 — встановили дипломатичні відносини. В основі зовнішньої політики України лежить “багатовекторність”, оскільки українська держава має інтереси як на Заході, так і на Сході.

У зовнішньополітичному курсі України початку 90-х років ХХ ст. виділялося кілька напрямів:

- 1) участь у загальноєвропейському процесі;
- 2) діяльність у складі міжнародних організацій;
- 3) двостороннє співробітництво із країнами близького і далекого зарубіжжя;
- 4) участь у процесі роззброєння;
- 5) міжнародні економічні зв'язки.

Авторитет країни залежить переважно від результатів її зовнішньої політики. Виважена, прагматична, раціональна і далекоглядна зовнішня політика створює передумови для прискорення політичного, економічного і соціального розвитку країни.

По всіх континентах і в різних країнах світу живе чимало вихідців з України. Українці є однією з найчисленніших діаспор. Поступове розселення українських емігрантів по світу визначило сучасну географію їх проживання у різних країнах і регіонах. Північна Америка стала одним із головних місць проживання українців та осіб українського походження за кордоном (майже 55 % усієї української діаспори). Відносно висока територіальна концентрація українського населення на півдні Канади і в північній частині Сполучених Штатів Америки, близьке розташування цих регіонів сприяє посиленню національно-культурних зв'язків. Це є одним з найголовніших чинників того, що українці не так асимілювалися з іншими етнічними групами і зберегли мову та культуру. Культурна та освітня діяльність завжди була стрижнем українського громадського життя в країнах Північної Америки.

Перша школа для україномовних дітей була відкрита 1893 р. у м. Шамокін у штаті Пенсильванія. 1953 р. у США заснована Шкільна рада — громадська організація, яка почала займатися справою освіти українських дітей. У США і Канаді функціонують школи українознавства, українські католицькі школи. У ряді університетів є можливість отримати диплом з української

мови. Україністику викладають у 28 університетах і коледжах США і 12 університетах Канади. Щороку Гарвардський університет приймає на літні курси українознавства до 100 студентів.

За межами нашої Батьківщини є українські наукові інституції. 1947 р. у США було відроджено Наукове товариство імені Т. Шевченка, яке має історико-філософську, філологічну, математичну, медичну секції. 1950 р. відкрито Українську вільну академію наук. 1976 р. розпочав роботу Канадський інститут українських студій.

Усе це дає змогу українцям зберігати національну ідентичність.

На початку XXI ст. світове українство, що творить матеріальну й духовну культуру в 72 країнах планети, явило вселюдству ще один доказ міжнародної ролі й місії — народну революцію без крові й насильства, в дусі найвищих вимог цивілізаційно-культурного розвитку (рис. 8).

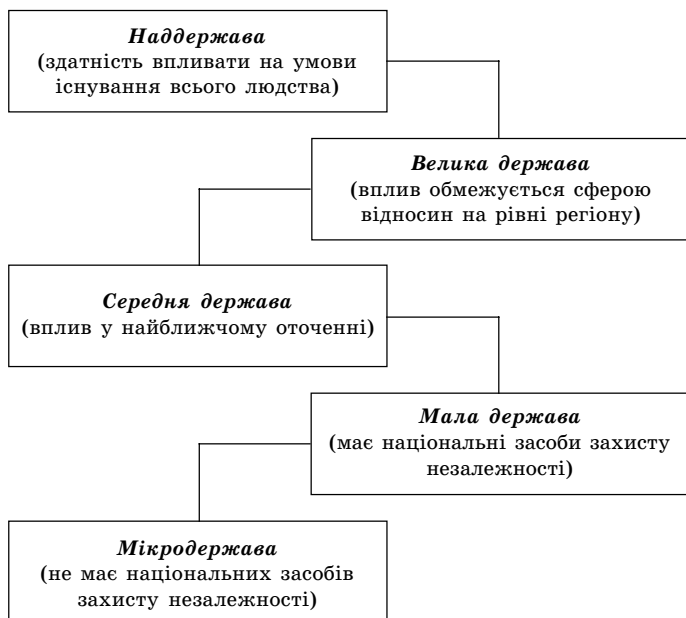

Рис. 8. Міжнародна стратифікація

Термінологічний словник

Міжнародні відносини — це сукупність економічних, політичних, культурних, правових, ідеологічних, дипломатичних зв'язків і взаємовідносин між народами, державами і системами держав, економічними та політичними організаціями на міжнародній арені.

Суверенітет — верховенство народу, нації, держави у внутрішній і зовнішній політиці, що забезпечує незалежність і самостійність розвитку суспільства, соціально-політична функція моно- і поліетнічних держав, принцип рівноpartnerських міжнаціональних відносин. Відповідно до реалізації поділяється на державний, народний та національний.

Діаспора — це стійка спільнота людей єдиного етнічного походження, яка живе в іноетнічному оточенні за межами своєї історичної батьківщини або поза ареалом розселення свого народу та яка має інститути для розвитку й функціонування даної спільноти і є складовою громадянського суспільства.

Зовнішньоекономічна політика — державна політика країни у сфері експорту та імпорту товарів, послуг, мита, тарифів, обмежень, залучення іноземного капіталу у вигляді інвестицій, вивезення капіталу за кордон, зовнішніх позик, надання капіталу, економічної допомоги іншим країнам, здійснення спільних економічних проектів тощо.

Світовий ринок — 1) сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, що базуються на міжнародному поділі праці та інших факторів виробництва; 2) сукупність національних ринків країн земної кулі, пов'язаних між собою зовнішньою торгівлею, наданням транспортних послуг або іншими видами економічних відносин.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Бачинський Ю.* Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки. — К., 1995.
2. *Винниченко І.* Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. — Житомир, 1992.

3. *Гаврилишин Б.* Дороговказ в майбутнє: Доповідь Римському клубові. — К., 1993.
4. *Енциклопедія української діаспори.*— Київ; Нью-Йорк — Чикаго—Мельбурн, 1992. — Т. 4: Австралія—Азія—Африка.
5. *Свтух В., Ковальчук О.* Українці в Канаді. — К., 1993.
6. *Зарубіжні українці.* — К.: Україна, 1991.
7. *Історія України / Відп. ред. Смолій В. А.* — К., 1997.
8. *Ільєнко І.* У пазурах двоглавого. — К., 2004.
9. *Калакура Я. С.* Українська історіографія. — К.: Генеза, 2004.
10. *Кононенко П.* Свою Україну любіть... — К., 1996.
11. *Кононенко П. П.* Українознавство: Підручник. — К., 1996.
12. *Кононенко П.* Українська література. Проблеми розвитку. — К., 1994.
13. *Наливайко С.* Індорійські таємниці України. — К.: Прогресвіта, 2004.
14. *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К., 1992.
15. *Сніжко В.* Ідеологія Терену. — К., 2002.
16. *Терещенко Ю. І.* Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI ст. — К., 1996.
17. *Україна XVII ст. Між Заходом та Сходом Європи.* — Київ—Венеція, 1996.
18. *Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн.* — К., 1996–1997.
19. *Українознавство в розбудові держави.* — К., 1994.
20. *Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку.* — К., 1993.
21. *Українська діаспора в Росії: стан, проблеми, перспективи.* — К., 2004.
22. *Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті.* — К., 1987–1994.

УКРАЇНА — МЕНТАЛЬНІСТЬ, ДОЛЯ

📖 *Ключові слова: ментальність і доля, рід, етнос, нація, природа, культура, мова, національний характер, риси буття й свідомості, характер почуттів, мислення, життєдіяльності, етнонаціональне, загальнолюдське.*

Не можна не дивуватись, але навіть в енциклопедіях радянського періоду поняття “**ментальність**” відсутнє. Однак причина зрозуміла. Як зазначається в “Українській загальній енциклопедії”, “ментальний (лат.) те, що в думках, внутрішній, духовний” (Т. 2, с. 682). Отже, *вести мову про менталітет українців — це аналізувати їхні помисли й ідеали, їхній світогляд, індивідуально-національні риси характеру й життєдіяльності, основи та своєрідність духовності*. А це означає бачити їх і в загальній типовості (загальнолюдськості), проте обов’язково в особовій неповторності, визнавати за ними право на самотутнє (у тому числі й державно-політичне) буття. Це ж суперечило імперсько-месіанській меті: творення світового “колгоспу” шляхом повної деперсоналізації людей та асиміляції й “злиття” націй, мов, культур. На цій основі і розвивалися ідеологеми про єдиний східнослов’янський етнос, про Київську Русь як “колиску” трьох братніх народів (з яких один, щоправда, чомусь “старший”) та про єдину мову, культуру, релігію. Жахливо, але знищення (поглинання) народів мало бути виправдане ще й історією та етнопсихологією.

Та нині саме завдяки історії ми вже знаємо: ще літописці Київської Русі дали диференційовану характеристику племенам (у тому числі й слов’янського кореня), а світоглядні основи наших пращурів яскраво виявлені як “Велесовою книгою” та “Літописом Аскольда”, дохристиянським фольклором і міфологією, так і джерелами зарубіжних авторів, починаючи з фараона Аменхотепа III, вавилонських хронік VII ст. до н. е., літопису Ашурбаніпала та Біблії.

Ще в найдавніших згадках про кіммерійців і скіфів постійно наголошується на їхній активній ролі у міждержавних відносинах, а також на їхніх високих військових і моральних якостях. “Північний народ”, що міг ототожнюватися з нашими далекими прапредками, таким постає в Біблії: “Ось народ надходить з їх півночі, народ великий, і царі численні виринають із крайніх закутків світу. В руках у них луки й списи, жорстокі вони й немилосердні, ревуть, як море, мчать на конях, готові як один до бою...” (пророк Єремія). Усі наші народи уявлялися тоді (як, до речі, і всі супротивні народи) грізними і немилосердними. Такими постають й сини Яфета — мешканці країни Гомер (Кіммерії), що була Ойкуменою, а також Гог і Магог зі Скіфії. Не були вони злоноснішими за інших, і логічно, що апостол Павло у своїй знаменитій тезі: “Тим-то немає грека, ні юдея, ні обрізаня, ні варвара, ні скита, ні невольника, ні вільного, а все й у всьому — Христос”, — згадує й наших пращурів.

Як спостережено, визначальний чинник формування не лише біологічних рис та властивостей індивідів, а й духовності людей та племен, є **природа**. Гомер побачив Причорномор’я суворим, похмурим. Сучасникам це здається випадковим. Та не забуваймо, що клімат упродовж віків змінюється. Й інші “літописці” зазначають: клімат, природа в Україні навіть 500 років тому були суворими. Одна з причин — це відкритість усіх кордонів, яка не перешкоджала рухові ні вітрів, ні їхніх зліосних супутників, “Хоча ці землі розташовані на тій самій широті, що й Нормандія, тут суворіші та холодніші зими”, — писав Боплан. — 1646 р. були люті морози. Мороз був таким пекучим і лютим, що ми змушені були знятись табором з обраного місця, при цьому втратили дві тисячі воїнів. Більша їх частина померла так, як це описував вище; інші ж стали каліками. Мороз вбивав не тільки людей, а й коней...”

Закономірно, що природні умови формували відповідні риси характеру людей: витривалість, суворість, внутрішню зосередженість, звияжну мужність. І не лише в побуті, праці, а й у ратному ділі (француз Боплан описує картину життя напередодні національно-визвольної війни, очоленої Б. Хмельницьким). І це формувало риси українця-запорозця вигадливого, ініціативного, хлібороба, воїна і державця, спроможного пере-

магати й найсуворіші випробування (як пише той самий Г. Боплан, він бачив “хворих козаків” у лихоманці, які замість уживати якихось ліків брали півзаряду гарматного пороху, змішували його навпіл з горілкою (певно, з цієї потреби почала розвиватися схильність до міцних напоїв. — П. К.) і все це випивали, а далі клалися спати, щоб вранці прокинутися зовсім здоровими.

Французький дипломат, автор “Літопису Малоросії, або Історії козаків-запорозжців” Ж.-Б. Жерер у XVIII ст. писав: “Україна, як сказав де Лінней, є однією з найпрекрасніших частин Європи... Досі Швеція утримувала величну назву “Вітчизни та гнізда племен і народів”. Однак... де Лінней у дослідженні, надрукованому в Упсалі... здається, готовий відібрати цю славетну назву від своєї батьківщини й передати її Україні...”

І це багатство, універсальна різноманітність були відзначені ще Геродотом, Гіппократом, багатьма іншими дослідниками далекого минулого. Правда, наголошує й “батько історії”, автор праці “Скіфи” Геродот, що описані землі мають дуже гостру зиму: вісім місяців тривають там нестерпні морози, це вимагає від населення міцного тіла й духу.

Потрібно пам’ятати, що, по-перше, ні характер природи, ні клімат не залишаються незмінними; на них впливають як внутрішні зміни (в надрах Землі і в Космосі), так і втручання в буття природи діяльної людини; і по-друге, що Україна багата й на расові та етнонаціональні групи. Усе те зумовлює як видозміни світосприйняття та життєдіяльності суспільств, так і стан та особливості розвитку природи (зміну ґрунтів і водних ресурсів, лісів, кількості корисних копалин, космічних сфер (а тим самим і зміст, форми, наслідки виробництва, сімейних, родових, класових відносин. Це невідворотно впливає й на ментальність етнонацій — її еволюцію (рис. 9).

Щоправда, клімат Чернігівщини і Карпат, Полісся і Причорномор’я мають багато як схожого, так і відмінностей. Подібно до цього є немало надзвичайно своєрідного у представників Чернігівщини, Київщини і закарпатських русинів, Херсонщини і бойків, лемків, одеситів і волинян, Донеччини і галичан. Та помічено: чим більше діалектних струмків та річок, тим повноводніше і незнищенне русло національної літературної мови. Так і етнокультурна ментальність: особливості характеру окремих груп тільки увиразнюють спільні сутнісні риси.

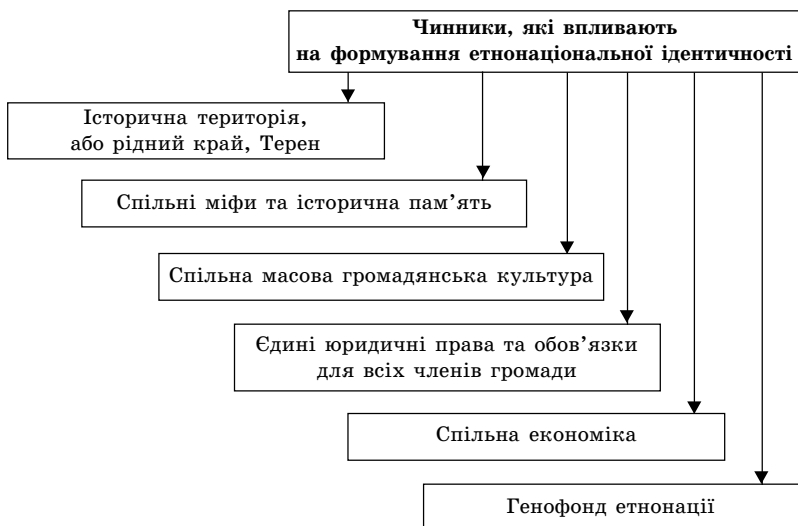

Рис. 9. Чинники, які впливають на формування етнонаціональної ідентичності

Нагадаємо: український етнос сформувався на ґрунті кількох родових типів. Однак вони не диференціювалися в ході історії на автономні — у просторі й часі — константи, а кристалізувалися й ідентифікувалися в єдиний український етнос — націю.

Це й зумовило те, що в темпераменті (як і в одязі, формах господарювання, обрядах) гуцула й поліщука, лемка, галичанина, сіверянина і полтавця можна помітити певні відміни. Але характер — це глибинновнутрішнє: мова, світогляд, мета, ідеали, етика, віра, право — а вони є спорідненими в Україні, та й поза межами України, для всіх представників етносу.

Природно, що особливо значна роль в ідентифікації українського етносу-нації належить природі: тому вона — і лоно, і мати, і годувальниця, і захисниця, перше не-Я людини; а тому до суворості, витривалості, працелюбності, мужності вона додає широти світосприйняття та світорозуміння, глибини емоцій і роздумів, державно-інтелектуального ставлення до навколишнього світу; зумовлює те, що український характер відзначається: по-перше — *універсалізмом*, по-друге — *кордоцентричною* структурою.

Кажучи про універсализм, маємо на увазі не лише біопсихічну зумовленість:³⁶ те, що багатство природи породжує багатство вражень і емоцій (стан — безмежності, можливості, мрійливості, свободи; ліс — заглибленості й таємничості; річки — то лагідного спокою, інтиму, елегантності, то мінливості й нуртування настрою (“Рече та стогне Дніпр широкий”), моря — могутності й величі зовнішнього світу; а гори — непереборного прагнення висоти, сонця, божественної благодаті справедливості, віри в безмежність і незнищенність світу; гарантії безсмертя та винагороди за страждання...), — а й найбагатші джерела духовності, інтересів, інтелектуальних устремлінь та потенцій, етико-естетичних підходів та критеріїв оцінок людей, речей, явищ життя. Саме природа зумовлювала обрядовість, а далі й характер віри, нахил до споглядальності, аналізу та самоаналізу, що неминуче веде до мистецької творчості (енергії самовираження). Різноманітність, багатство природи спонукало й до різнорідної виробничої діяльності (хліборобів, скотарів, рибалок, чумаків, ремісників, зброярів), до воїнської та інтелектуальної життєдіяльності.

Релігія — філософія — мистецтво ще з доби найдавніших цивілізацій виступають у єдності як світовідчуття й світорозуміння пращурів, зумовлені природою. І саме на цьому синтезі формується природа кордоцентризму — сприйняття Землі, інших людей, Неба (отже, й Богів), явищ життя на рівні серця (отже, власної долі). Уся система вірувань засвідчує, що далекі пращури українців сприймали природу як власну Оселю, в яку приходять при народженні й з якої виходять, щоб повернутися в іншій “формі” по смерті (звідси тип похорон, коли не печаляться, а здійснюють веселі ритуали, та анімістичні) уявлення у фольклорі, а також праукраїнський пантеон Богів: вони, як і всі люди, є частиною або захисниками Роду. І виміри людей також родові. Це властиво періоду поетизації Березинь, Рожаниць, Передкняжої доби, коли панує образ Матері — Великої Птахи. Це лишається в силі і з настанням доби християнства, коли пріоритету чужоземних Богів чоловічого роду русичі протиставляють культ, авторитет Божої Матері (не випадково в “Слові о полку Ігоревім” чи не найсимпатичніше оспі-

³⁶ Див.: Сніжко В. Идеология Терену. — К., 2004.

вана Ярославна; в “Марії” Т. Шевченко уславлює не так Сина, як Матір — борця за його ідеали; і навіть в мистецтві ХХ ст. особливо поетично підноситься образ жінки: аналога Землі, Матері, коханої, дружини, Вітчизни...). Тож закономірно, що в українців жінка посідає рівноправне місце не лише в роді, сім’ї, племені, а й у державі (княгиня Ольга, донька Ярослава Мудрого Анна — регіна Франції; дружина султана Роксолана; Бондарівна; Маруся Чурай, десятки інших талановитих жінок, зокрема дружини гетьманів і полковників, засновниці бібліотек, братств, освітніх закладів, Леся Українка, Марія Заньковецька, Соломія Крушельницька — шанувалися не менше, ніж аналогічної діяльності чоловіки).

Серце розумне, а розум добрий — ось кредо, яке, крім синтезу релігії, філософії, мистецтва, породжувало синтез освіти — науки — мистецтва. Не випадково, що задовго до освітньо-наукових діянь княгинь Євпраксії та Анни наші далекі пращури мали чимало наукових відкриттів, зокрема в медицині. На доказ наведемо лише такий факт. У колекціях Києво-Печерської лаври серед багатьох стародавніх людських черепів зберігається череп скіфського вождя. За життя цей господар степів переніс щонайскладнішу — навіть за нинішніми мірками — нейрохірургічну операцію. Вождеві видалили частину лобової кістки і після маніпуляцій на оголеному мозку “нейрохірурги” бронзового віку “залатали” місце проникнення в черепну коробку золотою пластинкою. Не менш дивно, що скіф вижив, оскільки заплата міцно вросла в тканину кістки.

Ще автор “Велесової книги” ідеально явив світові праукраїнську ментальність, давши високоморальний, глибоко етичний і естетичний, державницько-лицарський аналіз життєдіяльності великого народу. Подібне бачитимемо й пізніше. Достатньо нагадати: не тільки літописець, увесь народ нарече Ярослава — мудрим, а Святополка — окаяним! Народ, літописці, поети на віки визначають справжню сутність діяльності також гетьманів і кошових, полковників і церковних діячів, інших історичних осіб.

Отже, щонайперше риси характеру визначає природа: з одного боку — схильність до оволодіння зовнішнім світом, розвиток вольових, експансивних якостей; а з другого — задоволення її багатствами, а тому зменшення власних зусиль,

притуплення волі (аж до лінощів). І так само у сфері емоцій: від суворо раціональних, динамічних реакцій на світ до лірично-меланхолійних, споглядально-мрійливих та сентиментальних.

Паралельним, надзвичайно впливовим суттєвотворним чинником стає расово-етнічний. І його чи не визначальна особливість — універсалізм. Він пояснюється й особливістю природного місця України — її геоцентричним розташуванням. На терені України взаємодія племен була особливо інтенсивною. Ще здавна людство усвідомлювало згубність шлюбів у системі роду. Негативно позначалася на генофонді й расова замкненість. Українці можуть акцентувати на іншій крайності: перенасичення їхньої структури расовими домішками. І не так у давні часи — переселення й асиміляції племен (там відбувався процес доповнення), як у періоди свідомо впроваджуваної імперськими, колонізаційними режимами — Туреччини й Польщі, Росії і Австро-Угорщини демографічної політики, внаслідок якої українці на своїй власній території ставилися на грань перетворення в етноменшину чи й витіснення.

Це формувало психіку відчуження від кореневих основ, страху й приниження, перетворення господарів на обслугу, непевності не лише майбутнього, а й сучасного, національно-культурної, мовної, релігійної мімікрії, замкненості у самих собі (“хитрых хохлов”). А все те вело до важливих змін у ставленні до своєї землі, історії, етнонації, підпорядкування диктатові чужої волі, зрештою — або приреченого примирення з політикою денационалізації (і в формі прямого запису українців до іншонаціональних та мовно-культурних груп), або протесту у формі міграції в далекосхідні й американські краї. Це провокує версію про небажання самих українців ідентифікуватися расово-етнічно, національно-державно, мовно-культурно, прокладати в історії власний шлях, здійснювати особну історичну місію.

Однак нині відомо: трактовки українства як навіть психічно недержавного народу були виплодом расистсько-імперських ідеологій.

Багатство етнонаціональних асиміляцій та схрещень збагачувало зумовлюваний природою як біопсихічний, так і духовний універсалізм українців: вони органічно поєднують риси динарської й остійської рас; як стійкість, миролюбність хлібо-

роба, так і суворість, войовничість княжого дружинника та за-
порожця, січового стрільця чи воїна УПА; і так само: як па-
лахкий, космополітичний темперамент представників півдня
та карпатського краю, так і розважний, індивідуалістично за-
глиблений, насторожений щодо зовнішнього світу темперамент
людей північно-східних країв; емоційність з раціоналізмом,
нахил як до мистецько-творчої, так і до інтелектуальної діяль-
ності, до пізнання сутностей і земної, і небесної сфер. Сам клі-
мат, природа, особливості фізичної й економічної географії зу-
мовляють кордоцентризм українця: він бачить їхнє безмежне
багатство, осяйну красу, щедрість і лагідність, тому й сам хоче
бути добрим. А його оцінки ґрунтуються як на етичних, так і
естетичних критеріях.

На цій основі формуються, а далі й формують його сутність
мова, мистецтво, культура, ідеологія, освіта.

Стало звичним звертати увагу на звужену ритмомелодіку
пісень народів Близького Сходу. Причина зрозуміла: їм відпо-
відає тип шляху (пустелі), неба, природи людей тих країв.

Основа не лише пісень українців, а й усього їхнього мисте-
цтва — симфонізм, яскраво виражена бароковість. І за ними
також сутність самої природи, а відтак і характеру українця,
його національної ідентичності.

Щоправда, не лише за умов СРСР, а й досі частині ідеоло-
гів підозрілою видається сама розмова про національну іден-
тичність людини й народу, про їхню ментальність. Сталося
так, зазначає з цього приводу англійський дослідник Е. Сміт,
що “невизначеність національних критеріїв та їхній неясний,
мінливий, часом довільний характер у працях націоналістів
підкопали віру до ідеології націоналізму”³⁷.

На цій підставі ширилося уявлення, що ідея націоналізму
як наукового трактування сутності і ролі національних ідей,
рухів, ідеалів похована ще в ХІХ ст. з огляду на негативну
роль, що її відіграли в окремих країнах ультранаціоналістич-
ні тенденції. Однак і наприкінці ХХ ст. виявилось, що “таке
звинувачення знайоме”, і його масштаб і серйозність свідчать
не так про приреченість та шкідливість, як “про емоційну та
політичну силу ідеалу, так завзято осуджуваного” феномена (за

³⁷ Сміт Е. Національна ідентичність. — С. 26.

Смітом). Бо були націоналістичні химери, та не можна не відзначити позитивних рис націоналізму: він обстоює культуру меншин, рятує “втрачені” історії та літератури, надихає культурні ренесанси, розв’язує “кризи ідентичності”, легітиміє спільноти й соціальну солідарність, закликає опиратися тиранії, проголошує ідеал народного суверенітету й колективної мобілізації і навіть мотивує і самостійний економічний розвиток...

І нарешті, чуття національної ідентичності стає могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особовості та своєї самобутньої культури. Саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися, “хто ми такі” в сучасному світі. Заново відкривши ту культуру, ми “заново відкриваємо” себе, своє “автентичне Я...” (Сміт). Отже, і те, що вже здійснено нами, й нашу історичну місію.

Висновки представника Великобританії повністю підтверджую історія становлення та ідентичності українства.

Від трипільської до Києво-руської цивілізації — це час кристалізації українського етносу з його територією, мовою, культурою, державою, мистецтвом, міжнародними відносинами. На цьому етапі самою природою формується тип хлібороба, будівника, воїна, державця, у психіці якого органічно поєднується бачення свого й інших народів, ліричне, епічне й трагедійне сприйняття світу, інтелектуалізм з “антеїзмом”, — а в руслі усього того — і апологетичне, але й аналітично-критичне ставлення до свого ества та буття, що бачимо з “Велесової книги”.

Культ єдності Закону і Благодаті — ось основа життєдіяльності українців-русів, наслідком якої стає створення однієї з наймогутніших світових імперій — Київської Русі.

Її долю, і роль визначає всепланетарний рух: своєю могутністю й мудрістю вона репрезентує місію гегемона, генератора, посередника між Азією і Європою. Найавторитетніші держави — Візантія, Англія, Франція, Швеція, Німеччина, Польща, Болгарія вважають за честь спілкуватися з княжою Руссю навіть на рівні кривно-династичних зв’язків. Визначається центр рівноваги між “сходом” і “заходом”, вододіл між рабством і абсолютизмом, гуманістичною вірою (освітою, наукою, культурою) й фанатизмом, імперськими й республіканськими ідеологіями та інституціями управління.

Та світ — цілісний і єдиний протидією внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку. Вирішальні моменти еволюції Київської Русі збігаються з двома всепланетарними процесами: вивіщенням Візантії і Риму як репрезентантів однієї зі світових релігій християнства та непереборною експансією татаро-монгольських орд у Європу. Перший процес розколов Русь: на автохтонну — язичницьку, з одного боку, і зорієнтовану на трансплантоване з чужини християнство (розколоте, в свою чергу, на православ'я і католицизм) — з другого. Панування Орди зумовило розкол Русі на *етнічній* основі.

Наслідки позначаються й досі: заміна язичництва християнством породила бар'єри відчуження не тільки між елітою й масами, а й у сфері еліти, до того ж не лише між елітою світською і духовною, а й у середовищі кожної з них; згодом — між містом і селом, потоками культури; проблему мови. Орда зробила все, щоб не допустити кристалізації у повному розумінні української держави та відходу її у сферу Європи, величезні зусилля до чого докладав король Данило Галицький, а згодом М. Глинський, Б. Хмельницький, І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик, керівники УНР, ЗУНР і Директорії.

Усе те суттєво позначилося як на ментальності українців, так і на їхній долі та ролі. А саме: від цього часу в нерозривній єдності йде двоєдиний — кристалізаційний і відцентровий — процеси.

З одного боку — розмивання структурованої тисячоліттями єдності, орієнтації на різні геоеконімічні, політичні, ідеологічні, релігійно-культурні, мовні системи. При цьому спрацьовують і державницькі, й біопсихічні чинники, фактор незавершеності релігійного становлення русичів на автохтонній основі, піком якого стала доба Володимира Великого. Ця тенденція то загасатиме, то спалахуватиме упродовж віків, особливо в інтелегентських, церковно-ієрархічних, державно-управлінських сферах, “хитання” в яких обертатиметься для України найжорстокішими драмами. Мімікрія, відступництво, уніатство, зрадництво, хамелеонство, особове й національне самозречення, люмпенське владолюбство стануть тяжкою духовною хворобою частини українців, раковою пухлиною їхньої ментальності. А відтак — і авторитету, реальної ролі та долі. Хто не має почуття власної гідності, не має підстав на повагу з боку ін-

ших. Ментальність потрібно не лише пізнавати, а й плекати, відстоювати, захищати.

А з іншого боку — послідовний, неспинний процес поглиблення, збагачення, вияскравлення сутності та форм вияву гуманістично-духовного ядра української ментальності.

Ще княжа доба дала високі взірці історіософського, державного правового, релігійного, педагогічного, освітньо-наукового, мистецького самопізнання та самореалізації генія праукраїнців. Світ визнав той геній, а з тим — і їхнє право на історичну міжнародну місію.

Відступ від глибинних принципів гуманістично-державницької ролі еліти в часи литовсько-польської колонізації не зруйнував кореневих первнів ментальності. Українство відродило величний тип полководців і гетьманів, істориків і мислителів, педагогів, митців, письменників, вчених світового рівня. Тому українство відродило козацтво (праоснови якого, за визначенням зарубіжних дослідників, закладені ще в IX ст.), незалежний патріархат, сформувало свою систему освіти і виховання (козацьку педагогіку), вищу школу (Острозька, Києво-Могилянська академія), видавничу справу, а з усім тим і державу (Гетьманат, Запорозька Січ), свою віру і філософію, державно-політичну систему, створило демократичну конституцію, розвинуло до найвищого рівня свою яскраво-самобутню, одну з найбагатших і наймелодійнішу у світі мову. Природно, що українство витворило такий винятково благородний феномен, як побратимство та його найвищий ідеал — гуманіста-патріота, мірою вартості буття для якого стали: офірування в ім'я інших людей і Вітчизни та свобода свого внутрішнього світу, інших людей, націй, вселюдства.

Україна знову стає суб'єктом міжнародних відносин та особливих зацікавлень Англії і Франції, Швеції і Німеччини, Валахії і Польщі, Туреччини, Росії. Належну роль тут відіграє, як і раніше, й геополітична позиція, центральність на перехресті міжнародних магістралей. Та на цей раз визначальними стають і такі чинники держави, як політика, плани, багатоаспектні можливості української нації. Достатньо нагадати, що навіть за умов повної ізоляції, створеної Росією, К. Делямар 1869 р. писав: український народ "існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Мос-

ковщини. Він має свої традиції, свою мову... *виразну індивідуальність, за яку бореться...* Наприкінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вміли відрізнити Русь від Московії”.

Тому-то чех К. Гавлічек-Боровський рішуче наголошував: “Доки не виправлена кривда, зроблена українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій” (1848).

Українська ментальність виявилася в типі держави: козацько-селянської, пробуржуазної республіки, що будувала своє життя на засадах рівності й справедливості, права, демократії, свободи для всіх. Українська нація поставала краєм суцільної освіченості, європейського рівня науки та багатогранної культури, лицарської звитяги й безкорисливості, полководницької мудрості.

А втілювалося все те в типі української людини: як І. Вишенський, непримиренно до лицемірства, фарисейства, зради ідеалів та віри; як гетьмани Сагайдачний, Б. Хмельницький, Дорошенко, Мазепа, Орлик — типи людини далекоглядної, універсальної обдаруваннями та інтересами; як Г. Сковорода — людини мудрої і демократично інтелігентної; як Маруся Чурай, безмежно талановитої, вірної і красивої; як тисячі запорожців — великої патріотизмом, волелюбністю, воїнською хоробрістю й непереможністю, духовним безсмертям.

Були й на цьому етапі, і в майбутньому хриstopродавці, пілати, яничари, окаянні братовбивці, клятвopорушники, політичні лицедії, герострати, пияки й гультяї, духовні люмпени, — та, по-перше, де цього не було? а по-друге, хіба вони виявляли душу, долю, образ, місію нації?

Виразниками справжньої суті української ментальності були ті, що слово Боже мали за “меч духовний”, слово народу — за найуніверсальнішу форму пізнання світу й самопізнання та самореалізації; були воїнами, що за честь і гідність людей не схилили голови ні на турецьких галерах, ні на польських палях; ні в австро-угорських казематах, ні в російських в’язницях, сибірах, соловецьких ямах. А коли вороги проголошували смерть Україні, навіть під мечами і кулями співали:

*Ще не вмерла Україна,
і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії,
успіхнеться доля.*

*Згинуть наші вороженьки,
як роса на сонці.
Запануємо ми, браття,
у своїй сторонці.
Станем, браття, в бій кривавий
від Сяну до Дону...*

Чи думали про легку перемогу? Ніколи! Бо знали і те, що колонізатори воюватимуть за уярмлення України до смерті, оскільки вона — найкоштовніший камінь в коронах імперій; і те, що “є на Русі-Україні Перевертнів сила, Котрих очі тьма кромішна Грубо засліпила, Котрих серце отрутою Злою наповнилось І до всього, що лиш рідне, В камінь замінилось...” (Т. Бордуляк). Наслідком перманентної денаціоналізації став летаргійний сон покріпачених мас, внаслідок чого, як писав П. Куліш,

*І в чужій землі, і дома
Кожне з нас глузує,
Заїдає наш насущний,
Серед нас панує.*

Найганебніше для людини, нації — втратити історичну волю до життя та свободи. Ось чому П. Куліш так суворо атестував свій народ як масу “без пуття, без честі, без поваги” і, подібно Т. Шевченкові, мріяв про відродження великої слави шляхом відродження національно свідомої української людини.

Не плакати, не нарікати, не вимолювати долі, а боротись за неї! — ось кредо послідовників Т. Шевченка, які мислили Україну у міжнародному колі тільки повноправних держав, бо знали: від долі України залежить доля Росії, Польщі, Європи, вселюдства, оскільки вона є своєрідним серцем великого організму, і коли воно заагонізує — почнеться агонія усього цілісного світу.

Межа ХІХ–ХХ ст., як згодом ХХ і ХХІ ст., позначена в історії України колосальним процесом виходу на вселюдську дорогу сотень титанів борців потрясаючої сили: поетів, мислителів, вчених, політичних теоретиків і організаторів, які вірили:

*Не самі сльози і зітхання
Тобі (народові. — П. К.) судились! Віру в силу духа
І в день воскресний твого повстання.
...Та прийде час, і ти огнистим видом*

*Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.*

(І. Франко, “Мойсей”)

По-своєму закономірно, що будителі Відродження звертали-ся передусім до молоді.

*Хай кат жене, а ви любіть
Свою окрадену родину,
За неї сили до загину,
І навіть душу положіть! —*

писав М. Старицький. Закличе “Любити Україну” саме молодь В. Сосюра. Бо новий етап в житті кожного народу починався з народження покоління борців. Генії з табору Т. Шевченка — І. Франка — Лесі Українки дали синтез досвіду віків. “Братство тарасівців” у 90-ті роки ХІХ ст. розбудило й повело тих, хто стане вольовою, духовною опорою Української Народної Республіки і, як 300 юнаків під Крутами, навіть смертю запалити світильник свободи, честі, державності, волі.

Природно, що саме цього типу батьки і діти утвердили історичний вибір українців та, підносячи роль нації і держави, найповніше розкрили справжню сутність їхньої ментальності.

Гуманізм і свобода, високі принципи й доброта, патріотизм і повага до мови, культури, історичних прав кожної людини та нації, демократизм і законність — ось якості та ідеали тих, що впали на полях боїв у 1917–1920 рр., у 1941–1952 рр., у катівнях і ГУЛАГах у 60–70-ті роки ХХ ст., захищаючи право на буття Соборної України.

Багатьом недругам України, або людям, засліпленим імперською ідеологією, досі не віриться, що кількатисячолітнє українство відродиться й посяде гідне великого народу місце в загальнолюдському процесі. Ігноруючи аксіому, що життя — це рух внутрішніх сутностей, рух безупинний і незнищений, вони досі вимагають “показати” українську націю, її ідею в законсервованій формі, як вигаслу магму, а в ментальності українців помічають лише розрізнені якості, “загальнолюдські” (“інтернаціональні”) риси та “хитання”, пливкість та відсут-

ність яскраво вираженої особовості як очевидно провідні риси. Особливо відвратною є практика тих українських політологів, істориків, журналістів, які наче змагаються за першість у висміюванні ментальності українців (навіть таких рис, як розважність, поміркованість, щирість, схильність до гумору, самокепкування і в драматичних ситуаціях, коли, отже, особливо потрібні самовладання, оптимізм, здатність піднятися над обставинами, розумінням, що кожен свою долю носить у собі — у своєму характері; мудрість і доброту, чуття часу і простору) з іноземними українофобами, для яких ті знущання є не лише формою вивищення, а й метою утримання українства в межах колоніального статусу; отарою, яку треба тримати в загоні. Спілкуючись на своїй землі мовою чужого народу, вони стають місіонерами чужих держав, навіснюють до того, що не соромляться по-блазеньському ставитись навіть до святинь народу, втіленням синтезу яких є нація, її мова, культура, благородна ментальність душі. А це вже є ознакою розпаду їхньої свідомості, браку високої духовності й гуманізму.

Та й сьогодні правдивими є слова В. Щербаківського, який на прикладі багатовікового досвіду, зокрема мистецького, розкривав: “Народ український... займає поспіль без жодної перерви величезну суцільну територію... Незважаючи на різні політичні умовини життя, народ український зумів зберегти свою національну вдачу, свій характер, свої нахили, свій артистичний смак на цілому просторі своєї великої території так, що у всіх мистецьких проявах, які найліпше характеризують душу народу, він скрізь виказує свою одноцільність”.

Бо такою — багатю на вияви, універсальною світовідчуттям і світорозумінням, але одноцільною — є душа народу. І виявляється це не тільки в мистецтві, а й у релігії, історіософії, філософії, праві, педагогіці, державотворчій життєдіяльності, зрештою — у найуніверсальнішій формі втілення “одноцільності душі” — у мові. Саме мова послідовно, багатогранно, правдиво-патріотично відбила буття і свідомість кількатисячолітньої історії українців, їхні прагнення й ідеали, піднесення і трагедії, отже, їхню ментальність, домінантою якої є повна самореалізація цього високоталановитого народу, історична місія якого — гармоніювати взаємовідносини поколінь, народів, культур континенту, утверджувати тип

демократичної, правової держави, людини-гуманіста, світ без імперій і воєн, і світ довір'я, любові, краси, — визначена самою природою.

І ухилятися від здійснення тієї місії означало б ставати на трагічну грань самознищення.

Щастя вселюдства, що такий вибір не властивий ментальності українства.

Термінологічний словник

Ментальність — глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, усталена й водночас динамічна сукупність настанов особистості, демографічної групи у сприйманні залежно від етногенетичної пам'яті, культури тощо.

Ментальність етнічна — духовно-культурний самопрояв етнічної спільності; являє собою комплекс таких зовнішньодіяльних феноменів, що сприймається сторонньою свідомістю як дух етносу, як те, що робить етнос “помітним”, специфічно відмінним серед розмаїття інших етносів.

Національний характер — це спосіб світовідчування, притаманний національній спільноті на певному етапі розвитку. Він виявляється передусім у сукупності соціально-психологічних рис, які репрезентують ціннісне ставлення до світу в культурі, традиціях, звичаях, обрядах народу.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Бичко А. К. Сократівська “внутрішня людина” в ментальності українців. — Україна — Греція: історія та сучасність. — К., 1993.
2. Бойко Ю. Шлях нації // Філософсько-світоглядні засади Українського націоналізму. Париж — Київ — Львів: Українське слово.— 1992.
3. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть.— К., 1991.
4. Забужко О. Мова і влада. — К.: Дніпро, 1990.

5. *Кононенко П. П.* Українознавство: Підручник. — К., 1996.
6. *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Мюнхен—Нью-Йорк, 1942. — Т. 1—2.
7. *Лисяк-Рудницький І.* Україна між Сходом і Заходом: Історичні есе. — К., 1994.
8. *Луца Ю.* Призначення України // Просвіта. — Львів, 1992.
9. *Луца Ю.* Провінція // Розбудова держави. — Торонто, 1957.
10. *Мала енциклопедія етнодержавознавства.* — К.: Генеза, 1996.
11. *Нельга О. В.* Теорія етносу: Курс лекцій. — К.: Тандем, 1997.
12. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. — К.: Обереги, 1992.
13. *Потебня А. А.* Мысль и язык. — К.: Синто, 1993.
14. *Сніжко В. В.* Нариси з психоетнічної екології України. — К., 2001.
15. *Українознавство.* Хрестоматія: У 2 т. — К., Либідь, 1996.
16. *Українська душа.* — К., 1992.
17. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина. — К., 1992.
18. *Янів В.* Українська вдача і наш виховний ідеал. — Мюнхен — Тернопіль, 1992.

ДОСВІД ТА УРОКИ БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. УКРАЇНА — ІСТОРИЧНА МІСІЯ

🔗 *Ключові слова: природне покликання людини, народу, географія України, Україна — Схід, Захід, Північ, Південь, світові магістралі розвитку освіти, науки, релігії, культури, роль України в минулому, сучасному, майбутньому.*

Етнонація України, її природа, культура, мова, етнопсихіка, державотворча і міжнародна діяльність визначили не лише характер внутрішнього розвитку, а й історичну місію в загальнолюдському цивілізаційному та культуротворчому процесі.

Не варто скидати з рахунку, що історія знає різні концепції сутності історичної місії народів. До прикладу: стародавніх іудеїв як місії єдиного богообраного народу; римлян — як народу-гегемона у світовому цивілізаційному поступі; московитів — як спадкоємців імперського Риму, покликаних “захищати” інтереси світового православ’я; творців Рейху — як речників “найталановитішої арійської раси”, а російських більшовиків — як прапорonoсців особливої місії інтернаціоналізму та пролетарської партії. Не варто, бо месіанізм імперського чи расово-ідеологічного штибу реанімується й культивується і деякими сучасними націями-державами, у тому числі й згаданими.

Місія України визначена самою Природою: розміщуючись на перехресті міжнародних цивілізаційно-культурних магістралей, вона має: по-перше, вбирати світовий досвід для власного розвитку, процвітання, поступу: родового, етнонаціонального, соціально-економічного, культурного, мовного, демократично-правового, освітньо-наукового, державно-цивілізаційного, а по-друге, синтез світового і національно-державного розвитку ширити в усі часопросторові сфери вселюдства.

Досвід Помаранчевої революції 2004 р. засвідчив, що Україна може не тільки талановито вчитися в інших, а й щедро ділитися власним досвідом, збагачувати вселюдство ідеалами свободи, демократії, щонайвищого злету гуманізму й культури міжлюдських і міжнаціональних відносин; вселяти віру в щасливе майбутнє вселюдства.

Природно спробувати розібратися у справжньому сенсі подій та позицій, звернувшись до об'єктивного й невідчуженого судді — історичного досвіду.

У концепції російських “інтернаціоналістів” (саме — російських, бо англійські, французькі, італійські, китайські комуністи на практиці не поривали з національним ґрунтом) національне питання, коли йшлося про інші народи, не ставилося або й дискредитувалося (а його дослідники, апологети переслідувалися), оскільки воно демаскувало б месійні імперські амбіції та інтереси Росії. Але, наголошуємо, коли йшлося про інші нації. Бо ті ж російські лєнінці ніколи не втомлювалися твердити, що вони не є “Иванами, не помнящими родства” (і тим подавали, до речі, непоганий приклад і нам, але українські більшовики воліли вчитися хіба що навиворіт), зреклись себе в ім'я російської світової імперії мали лише “іногородці”. А для цього й мала бути знищеною їхня національна (а тим самим і людська) самосвідомість (гідність, свобода, честь).

Це з боєм відкрили для себе ще М. Грушевський та В. Винниченко, бо бачили реальні факти: “Останні тижні (січня — лютого 1918 р. — П. К.) внесли дуже багато в роз'яснення політичної ситуації... І в тім, наприклад, і боротьба великоросійських більшовиків з українською Республікою за цей час розкрила дуже значно свій власний підклад, свій підстав, свій дійсний зміст. Піднята нібито в інтересах перемоги крайніх демократичних і соціалістичних гасел, а властиво-деагогічних ключів, над розважнішою, бо обрахованою на реальні наслідки, роботою Української Центральної Ради та її правительства, вона все більше стає ясною у своїх реальних мотивах і завданнях, що зовсім не мають нічого спільного ні з соціалістичними, ні з демократичними завданнями.

З повною очевидністю виступає мотив боротьби національної в самій грубій і не прикрашеній формі, принаймні в поглядах і висловах рядової маси. Для неї завдання свого походу —

“бити хохлів”, що по 250-літнім поневоленні наважились піднести голови й скинути з себе московську кормигу. Інтелігентніші проводирі більшовиків не виявляють так щиро дійсних національних мотивів, але з їх тактики виступає так само ясно се завдання: повернути назад у московську службу збунтованих українських підданих, а для того знищити культурні центри України, інтелігентні сили українські. Українців ловлять, арештують, розстрілюють тільки за те, що вони українці” (*“На порозі нової України”*).

При цьому більшовицькі ідеологи нерідко посилалися на пасивність чи й активну критичну позицію щодо лідерів національних змагань самих українців (“народу”). Та то було наслідком або слабкості мислення, або фарисейської політики. “Простолінійним більшовицьким політикам, — зазначав Винниченко, — не приходило в голову, що велика ненависть часто буває результатом великої любові...” Як любові до Батьківщини, демократії і свободи та ненависті до їх руйнівників.

Проводирі більшовицького руху в Україні занадто недооцінили сили національної свідомості в українських масах і занадто переоцінили... своє національне чуття.

На ділі виявилось, що “на папері й у заявах” — “право самовизначення”, “вплоть до отделения”, а в емоції — найпримітивніший, брутальний, погордливий і нахабний націоналіст. І націоналіст, ображений у своєму націоналізмові, розлючений, мстивий... У всій більшовицькій літературі, як до революції, так і під час неї, національне питання трактувалося або з нехиттю, з деякою зневажливою вибачливістю, а то й гидливістю, або ж немов і прихильно й справедливо, але сухо, холодно, казенне...

Вони не розуміли тоді, що без національного визволення не може бути й соціального визволення, що національний визиск є одна з форм визиску соціального” (*“Відродження нації”*).

Було б точніше, коли б В. Винниченко сказав: не хотіли, щоб ця взаємозалежність всі розуміли. Бо вже 1920 р. в “Щоденникові” він зазначить: ні про яку світову революцію в Кремлі не думають. Насправді лєнінське політбюро, його уряд дбають лише про інтереси Росії. І це мало б розкрити очі українським “інтернаціоналістам”, та вони вже затишно прилаштувалися в обозах військ, що громили українську національно-визвольну револю-

цію, й з метою виправдання своєї долі гундосили: вони — єдині справжні виразники інтересів українців (щоправда, поділені ними, і не лише теоретично, а й ідеологічно, законами, зброєю на “чистих” і “нечистих”). А от поборники національної ідеї є недругами чи й ворогами не лише українського, а й усіх інших народів світу. Їхні ж ідеали — тільки виплід ідеалістичних ідей буржуазно-націоналістичної інтелігенції і не тільки не пов’язаний з світоглядом українців, а й чужий їм. Це, запевняли опоненти національної ідеї як основи державного, національного, духовного відродження, підтверджується багатовіковою історією.

На жаль, за допомогою армій, партійної дисципліни, ідеології, освіти, науки, культури, “казармової” педагогіки ту “істину” вдалося зробити масово визнаною.

І це — за умови, що саме історичний досвід повністю заперечує ту облудну концепцію.

Почнемо з того, що збільшовичені навіть енциклопедії гласили: “Национальный вопрос — совокупность политич., экон., терр., правов., идеологич. и культурных отношений между нациями, нац. группами и народностями в разл. обществ.-эконом. формациях. Определяется обществ. и гос. строем, нац. политикой господств. классов, классовой борьбой... Два осн. мировоззрения в Н.В. — буржуазный национализм и пролет. интернационализм... Коммунисты ведут решит. борьбу с национализмом и шовинизмом, за торжество принципов интернационализма”³⁸.

Тому вони — носії прогресу. Інша річ — прихильники національної ідеї, вони, підступно нашіптували офіційні “друзі народу”, є поборниками консерватизму й реакції, носіями сепаратизму, самоізоляції, націоналістичних забобонів. А тим самим — неминучої зради інтересів народу, його приреченості... Цього кшталту поступовців чомусь не бентежило, що насамперед вони: по-перше, відстоюють інтереси не всього суспільства, а лише його частини (раніше — “пролетаріату”, нині “русскоязычного населення”), отже: узаконюють соціально-політичну градацію, панування одних і приреченість на рабство інших; по-друге, проповідують орієнтацію на інтереси не свого, а чужого народу; а по-третє, пропагуючи як найвищий ідеал і здо-

³⁸ Советский энциклопедический словарь. — М., 1980. — С. 879.

буток “новую историческую общность людей — советский народ”, конструюють не розквіт, а самознищення... свого народу. На цій основі нищено українське селянство, інтелігенцію, поставлено під загрозу єдність і буття нації.

У чому мали ідеологи російсько-месійного “інтернаціоналізму” цілковиту рацію, то це у визнанні: їхня політика визначалася державним ладом, політикою “пануючого класу”, яким була партійна олігархія, як й ідеалом останньої — імперія. І не абстрактна, а російська, задумувана, до речі, ще ідеологами Московського князівства, які (Спиридон-Савва, старець Філофей) переконали Івана III, що Москва має стати третім (і останнім) Римом, захисником християнства в усьому світі, а він — “собирателем русских” (що означало — усіх можливих) земель. Здійснення тієї програми московські князі почали з підкорення демократичного, суверенного Новгород, Володимирського, Ростовського, Суздальського князівств, а завершили перший етап експансії методичним знищенням України як суверена історії. Головним важелем стала пропаганда “інтернаціональної місії” Москви, яка (згодом Росія) підносилася, до речі, не як держава, територія, нація, а як всесвітній месія, представники якого живуть за правилом: немає меж моїй “вітчизні”, де я — там і Росія... Месіанська теорія, як ідеологія обраності, винятковості, завжди була замішана на крові, приниженні, рабстві одних в ім’я вивищення й панування інших. Не дивно, що так і сталося в СРСР. Дивна позиція тих, хто досі підносять його як втілення “братерства, рівності, свободи”, ідеал майбутнього, але продажництво ще від часу Іуди було аморальним. Важливо нагадати: наша прабатьківщина ще за князювання Кия (а це — V ст. н. е.) була одним з найважливіших суб’єктів міжнародних відносин. Саме цей князь 433 року подолав Константинополь, уклав вигідну угоду про міждержавні зносини, торгівлю, культурний обмін. Як зазначають історики, Кия з великою шаною приймали імператори, а він планував розширити межі князівства до Дунаю і Середземномор’я.

Міждержавні, торгово-економічні, релігійні, мовно-культурні парадигми відстоював і великий князь (каган) Аскольд та його наступники-стратегі Святослав і Володимир, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Роман і Данило Галицькі. Наслідок — інтегруюча роль України в міжнародних зв’язках та окресленні перспектив розвитку практично всіх країн Європи та Близького Сходу.

Монголо-татарське нашествя перервало висхідний розвиток Київської держави.

Але і за тих умов Україна лишалася ключовою межею між європейською й азійською цивілізаціями та культурами. Як ядро індо-європейського феномену, Україна й надалі поставала форпостом демократизму й правової ідеології, носієм народовладдя та гуманізму, релігійної толерантності та культурно-мистецького універсалізму. А також — національно-демократичної орієнтації.

Природно, що вона стала першим бар'єром на шляху нового типу ордизму — московсько-абсолютистського, войовничо-месіаністського.

Ще в XIV–XV ст. було сформульовано основи “класово-інтернаціоналістської” політики Москви: українці — частинка, “молодший брат” великоросів: єдина їхня безальтернативна мета — “воссоединение” в єдиному східнослов'янському етносі; а здійснення планів розпочалося Переяславською угодою 1654 року...

Є космос міфів. Вони базуються не так на фактах, як на уявленнях. Але в основі своїй — добродійно конструкторські.

Російський месіанізм не тільки тиранічний, антидемократичний, фатальний для національної ідеї як феномену, а й за природою смертельно-руйнівний, особливо стосовно української національної ідеї, бо базується на міфіві про етностержавну та мовнокультурну єдність, а тому безальтернативність аншлюса України.

І це зумовлено як суттю всякого імперіалізму (псевдоінтернаціоналізму), так і специфічними обставинами нашої історії.

Основа безкомпромісного антагонізму закорінена ще в надрах спільної прадержави — Київської Русі. Русофільська історіографія (ідеологія, політика) одвічно силкується представити її як монодержаву єдиного — східнослов'янського — етносу, в якій, як твердив акад. М. Погодін, не просто панував, а був єдиним етнос російський. Лише після відходу “великоросів” з монголами, мовляв, у Київ прийшли білі хорвати — майбутні українці. Отже, Київська Русь — Праросія, і вона самим провидінням Бога визначена: по-перше, бути первородною спадкоємицею великої держави (її мови, культури, могутності, слави); а по-друге, нещадно боротися з українським “розкольніцтвом” — патріотизмом.

Неважко помітити мотивацію, якої мети прагнули ідеологи Москви. Закономірно, що версію Погодіна незаперечно розвінчав ще М. Максимович.

Та проблема не вичерпується аспектом ідеолого-теоретичним.

Суть — у ставленні до реальної історії (історіографії й історіософії), а тим самим і долі народів, фактично — всієї Європи, отже, і світової цивілізації.

Київська Русь була багатоетнічною імперією. Як бачимо нині з “Велесової книги”, вона пройшла багатовіковий шлях формування. У тому процесі етноси, групи їх сходилися, і зрощувалися, асимілювалися чи різко диференціювалися. Серед тих племен були й праукраїнські (як синтез чинників кельтських, адриатичних, арменодних, нордичних, праслов’янських) та проросійські (угро-фінської групи). Державотворчим ядром української нації стали поляни, які виявляли свою ідентичність ще принаймні з початку нашої ери; російську державу творив конгломерат інших племен та расових типів. Праукраїнську сутність визначали чинники європейські, російську — азійські. Це й склало основи не тільки державності — демократичної чи абсолютистської (тиранічної), а й менталітету. Українство стало носієм традицій вічової демократії, народовладдя, свободи людини, совісті, віри (втілених у літописах, “Слові про закон, благодать, істину” митрополита Іларіона, “Поучення дітям” В. Мономаха), поваги до права (“Руська Правда” Ярослава); російство — засад унітарно-ієрархічних, і не лише у сфері управління, а й конфесійних, національних, соціальних, ідеолого-політичних, навіть — мовних, культурних, освітньо-наукових взаємовідносин. На жаль, це не завадило тому, що в різного типу імперіях усе російське стало вважатися “від бога”, усе, що прагнуло суверенності, — “від лукавого”.

Повчально: виникали й гинули десятки світових імперій, їх загибель пояснювалася передусім головним — внутрішніми причинами. Розпад Київської Русі трактувався з урахуванням лише одного чинника: татаро-монгольського іґа. Але, по-перше, татаро-монголи прагнули не до подрібнення держави на частини, а збереження як цілісності (бо тільки так можна було зберегти панування); а по-друге, Пінське князівство відокремлюється ще до ординської навали. Імперія мала розчленуватися. І закономірно, що вона поділилася не за територіальним чи династичним, а за етнічним принципом.

Поділ був зумовлений внутрішніми процесами, як і частини окреслилися задовго до розпаду могутньої держави. Як бачимо з “Велесової книги”, ядро української нації, держави (як і структурні основи мови, культури) визначилося ще в початкових століттях нової ери. Головним чинником кристалізації стало усвідомлення ідентичності та цілісності.

Але ж тоді ще не було нації! — заперечать опоненти. Спочатку були роди, племена, народності...

Та нагадаємо: до народження людина проходить тривалий процес утробного формування. Завжди спочатку виникають сутності (зміст), а лише згодом поняття (форма). Від роду до нації — процес тривалий, але безперервний. І окремі його етапи фіксує хіба логічний розум (для зручності класифікації). Ніщо не виникає з нічого. І ядро нації, а отже й ідея, не виникає раптово. Лише внаслідок еволюції внутрішньої сутності. Сутності, зумовленої самою природою.

Особливо сутності нації — найбільш цілісної й незнищенної, бо упродовж віків руйнувалися міста, держави, тисячі союзів, об'єднань, конгломератів. Єдиною спільнотою на віки лишається нація.

Навіть ідеологи інтернаціоналізму, хоча й планували асиміляцію, злиття націй, обходили їх історію та національну проблему, не могли не відзначити, що нація — не плід теорії, абстрактних роздумувань, вигадки, а наслідок реального процесу розвитку, еволюції природного ядра людської спільності — етносу. А його формуючими чинниками завжди були: природа (земля, клімат, тваринний і рослинний світ, космос) та спосіб життя, що, в свою чергу, зумовлювало: тип світовідчуття та світорозуміння, мову (як засіб спілкування, але й як універсальний феномен вираження буття та свідомості, ідентичності й окремішності від інших, носій пам'яті, моралі, етики, естетики, міра духовності індивіда й суспільства), психіку, характер (як вираження фізичних і духовних якостей людини: її волю, засоби досягнення мети, ідеалу).

Чи ж могло так статися, щоб природно-космічна сутність етносу існувала лише як матерія без духу?

Достатньо ознайомитися з описами наших праплемен зарубіжними дослідниками III–I тисячоліть до нашої ери, як стане очевидним: на терені правітчизни була маса переселень, об'єднань і воєн, — і все ж: ще від Трипільської цивілізації простежується

цілісність процесу розвитку матеріальної і духовної культури (релігії, філософії, мистецтва), її носієм були автохтони, що ніколи не полишали своєї землі. А об'єднуючим началом численних формацій (державних, культурних) була ідея ідентичності та історичної ролі. Спочатку це була ідея “антеїзму” (злитності з рідною Землею і своїм суспільством), а згодом — “філософія серця” як філософія щастя, шлях до якого — пізнання істини (Космосу, Землі, Бога; у Г. Сковороди — себе самого, тобто — у собі “справжньої людини” та її органічного зв'язку з Тереном), а її вища форма — свобода. І внутрішня свобода кожної людини, й свобода як ідеал, універсальний принцип, спосіб життя, міра гідності, честі, краси, і як основа можливості самореалізації: і окремої людини, й етносу, нації.

“Велесова книга”, “Літопис Аскольда”, літописи (Київський, Галицько-Волинський), билини Київського циклу, поезія “Слово о полку Ігоревім”, твори Іларіона, К. Туровського, інших засвідчують: українська ідея впливає з праглибин тисячоліть. І породжена вона самим буттям праукраїнства. Вона цілісна духом і змістом, хоча має різні форми вираження, що цілком природно: і людська сутність на різних етапах фізичного й духовного розвитку виявляється по-різному.

Історія буття наших пранародів, як доведено антропологами (Ф. Вовк) й археологами (В. Хвойка, його послідовники), історіографами (“Старожитності Русі-України”, 1994) досить яскраво проявляється ще в мізинській, трипільській (а згодом черняхівській, березинецькій та ін.) культурах. Часом різноетнічні племена культивують хліборобство, ремісництво і воїнство; ведуть і кочовий, і осілий спосіб життя; мають і достатньо розвинену міську культуру, спілкуються із сусідніми народами Далекого і Близького Сходу, Європи, при цьому з кожним століттям усе яскравіше виявляється спадкоємність традицій. І — що особливо важливо! — не лише у всіх сферах матеріальної, а й духовної культури: у релігії, обрядах, мистецтві. Закономірно, що на всьому тому лежить печать природи: універсальної, як ні в жодному регіоні, бо вона охоплює простір від Прибалтики до Кавказьких гір і від Адріатики до Чернігівщини, має всі типи тварин і рослин, кліматичних зон, моря, могутні ріки і степи, як море, та гори і ліси, “чисті води та ясні зорі”, а відтак відповідну універсальність природи далеких пращурів.

І тут не можемо не виділити ролі духовного начала: природа, етноси породжують глибоку, універсальну релігію — язичництво, що виявляє та віками стверджує універсалізм світовідчуття й світорозуміння, почуття безмежності у часі й просторі, а тим самим — свободи людини, етносу в універсальній світобудові.

Ідеали самоцінності, етнодержавної незалежності, свободи й визначають сутність праукраїнської ідеї. Анти, україни (україни, укри), кельти, готи й гуни, сармати (орос — русь), скіфи — усе це племена, що мали і свою окрему історію, певні риси ментальності, і свої (або входили в чужі) держави. Але вирішальне те, що в історичній еволюції вони кристалізувалися як духовна єдність, що добре усвідомлювала: вони — це одна особовість (Я!), греки, римляни, варяги — інша (не-Я). Тому “свої” могли воювати між собою (як поляни з половцями), але то були війни за старшинство й скороминущі вигоди, а не на знищення. Автор “Велесової книги” зображує міжплеменні (чи родові) пристрасті на рівні гомерівського епосу, бо головна його пристрасть (ідея) — вірність пам’яті поколінь “своїх”, збереження власної ідентичності, покликання бути вірними своїй суті і ролі, історичній місії. Оскільки: хто тратить усвідомлення самодостатності — той стає здобиччю, жертвою, рабом інших, зраджує свою сутність. І тому —

*Се душі пращурів наших од Іру зрятъ на нас
І там з жалю плачуть і виказують нам,
що не берегли ми Праву, Наву і Яву,
не берегли того, а ще й глузували...*

Істинно! — скаже Т. Шевченко, — славних прадідів великих стають поганими ті правнуки, котрі не здатні захищати свободу. Отже, не лише власну, а й загальнолюдську сутність. Людина — етнос — Земля — Космос — ось ланки Богом визначеної цілісності, тож втрата хоч однієї з них загрожує розпадом світобудови. А відтак — і сутності людини, етносу, бо життя має виміри як біологічно-фізичні, так і духовно-психічні (мораль, етика, поняття прекрасного і потворного).

Закономірно, що природа — цілісно-універсальна! — формувала відповідний характер людей. Серед них, як у центральному регіоні України, переважають характери хоч і емоційно бурхливого, однак зовні більше розважного, стриманого темпераменту, прихованої лукавим гумором глибокої філософічності; люди ж

гірських регіонів вражають імпульсивною рішучістю, гордістю та мужністю, сказати б — індивідуальною незалежністю; а люди степів, перехресних історичних шляхів та південного сонця — вибуховістю темпераменту й динамічною мінливістю психічних станів.

Перший Бог, що формує людей, — Природа. Другий — суспільно-історичні обставини: доісторичний період формував один тип індивідів та суспільних об'єднань — тип колективістичної орієнтації й слабо розвиненої індивідуалізації. Доба великих князів ліпила людей державницької психіки, осмисленої особовості та яскраво виявленої волі. Гетьманщина виробила тип воїна-філософа, для якого якнайвищим проявом є синтез індивідуальної свободи з готовністю жертвувати навіть життям за Вітчизну, віру і побратимів. Страшною епохою стає час бездержавності: вона розвиває денаціоналізацію та деморалізацію, а необхідність вижити — прагматизм, волячу терплячість, покірливість та безмовність, як і бажання зберегти колись привілейоване становище — або потворне юдофільство, або людинозгубне яничарство, або не оперте на аналітичний досвід, реальний ґрунт та державотворчу волю мрійництво.

Лише відродження історичної пам'яті й самоусвідомлення своєї космічної, національної й гуманістичної особовості та історичної місії формує Тараса Шевченка, а за ним і П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Лесю Українку, В. Винниченка, І. Огієнка, В. Вернадського, М. Заньковецьку, Л. Курбаса, П. Тичину, О. Довженка — тип універсальної особистості: з максимально розвиненим самопізнанням та усвідомленням, державницькою філософією й психікою, душевною глибиною й крицевою волею, науковим раціо й ніжним, добрим емоціо, гуманізмом, що понад усе ставить право, свободу та рівність кожної людини, нації і культури.

Ці риси надзвичайно яскраво проявили себе на межі ХІХ–ХХ ст., коли було створено Українську соборну державу та в період Другої світової війни, коли, відроджуючи стратегію й тактику козацтва, армія УПА боролася з тисячократно переважаючими силами двох імперій, і хоча її воїни знали про неминучість фізичної загибелі — боролися і Духом, Патріотизмом, Гуманізмом, стратегічно — перемогли чорні сили фашистсько-

го месіанізму. Довели правоту філософії: “Борітеся — поборете” (Т. Шевченко). *Vivere memento!* (Лиш боротись — значить жить (І. Франко).

Початок ХХІ ст. українство і на терені держави, і ще в 72 країнах планети знову явило світові багатства неочікуване диво — Помаранчеву революцію, чим, безумовно ж, поклато печать торжества демократії і свободи, прав людини і націй, розквіту мов і культур, панування справедливості і краси на процес вселюдського поступу.

Українство постало і як Учитель життя. Українство підтвердило харизматичність своєї етнонації. Українство наповнило поняття історичної місії новим, дійсно прогресивним змістом (рис. 10).

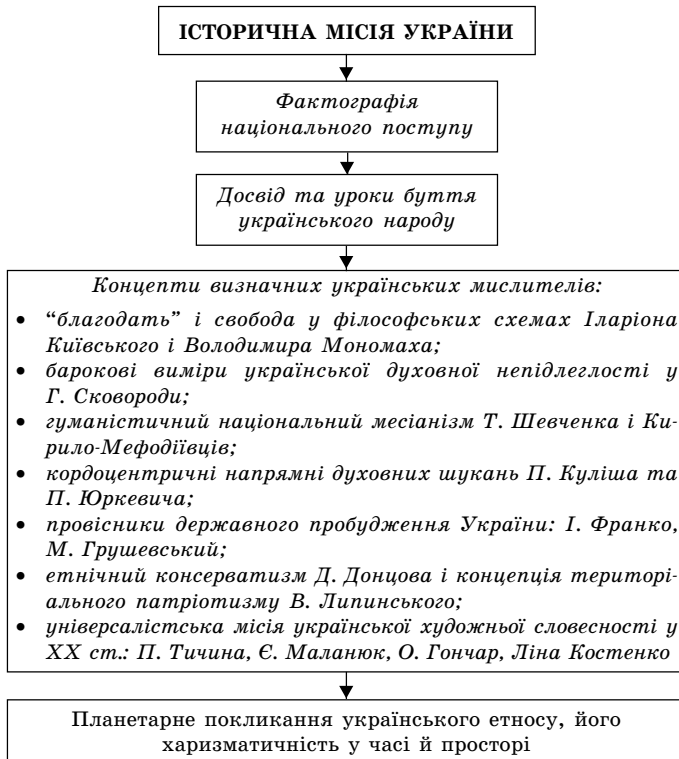

Рис. 10. Історична місія України

Термінологічний словник

Національний месіанізм — це наслідок інтерпретації проблеми єдності та багатоманітності світової історії через метафізичне розуміння співвідношення загальнолюдського та конкретно-історичного (національного). В українській політичній та філософській думці засновником ідей національного месіанізму є М. Костомаров, який в ряді праць обґрунтував особливу історичну роль українського народу, з огляду на специфіку його національної психології.

Уроки буття етнічної спільноти — комплекс мислительних схем та історіософських версій, що відбивають шлях національного саморуку у системі “виклики часу — політичні та культурні реакції етносу”. Випрацьовані інтелектуалами — письменниками, філософами, політичними діячами, вони окреслюються як дороговкази на шляху до поступу, до горизонту збулості — етнічної й індивідуальної. Нехтування уроками буття етнічної спільноти спричиняє нігілістичні розриви в живій тканині національного буття, яка заповнюється відчуженими формами тоталітаризму або маскульту.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1991–1997.
2. *Грушевський М.* На порозі нової України. — К., 1991.
3. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — К., 1990.
4. *Кононенко П. П.* Українознавство: Підручник. — К.: Либідь, 1996.
5. *Кононенко П.* Свою Україну любіть... — К.: Твім Інтер, 1996.
6. *Креміль В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). — К., 1996.
7. *Мала енциклопедія етнодержавознавства.* — К.: Генеза, 1996.
8. *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України. — Львів: Світ, 1994.

9. *Ткаченко О., Реснт О.* Україна на межі цивілізацій. — К., 1995.
10. *Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії: У 2 т. — К.: Основи, 1995.
11. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. — К., 1996.
12. *Смолій В. А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997.
13. *Українознавство в розбудові держави // Матер. міжнар. наук.-практ. конф.* — К., 1994.
14. *Українознавство: Ювілейний збірник.* — К., 1996.
15. *Ухвали III світового Форуму українців.* — К., 2001.
16. *Центральна Рада і український державотворчий процес // Матер. наук. конф.: У 2 ч.* — К., 1997.

КОРОТКА ХРЕСТОМАТІЯ ДО КУРСУ

ВЕЛЕСОВА КНИГА

Уривки

...Се бо Дажбог створив нам яйце, що є світ-зоря,
Яка нам сяє.
І в тій безодні повісив Дажбог землю нашу...
...Однак греки напали на Русь, чинячи зле в ім'я богів.
...Се душі пращурів наших од Іру зрять на нас
І там з жалю плачуть і виказують нам,
Що не берегли ми Праву, Наву і Яву,
Не берегли того, а ще й глузували.
Істинно, що не достойні бути Дажбожими внуками.
...Муж, ідучи додому, не має рації,
Якщо тільки заявляє про права;
І правий, якщо слова його з ділами збігаються.
...Віче мали: що віче вирішить, так тому й бути;
вибирали князів од полюддя до полюддя.
...Перунами розтрощила Русь землю готську...
а землю їхню... до своєї приєднала.
...А от і хозари в наш час ратний пішли на нас...
...Готи змістились... на північ...
Русь же увійшла до цієї землі...
І так уперше заспівала славу богам на землі чужинській
і сказала руськолюнь: “Та є земля, і треба
не мало старатись, що утворилася земля наша”.
...Велес бо навчив... Землю орати і Зерно сіяти.
...і так роди жили окремим племенами.
Се називаються ті поляни, сверейдзі й древляни...
Окремими є сум, весь і чудь — звідти прийшла... усобиця.
...Там і оселився Кий, щоб був засновником Києва.
...Анти не зважали на зло і йшли, куди Ор указував.
Бо кров є свята. А кров наша про те каже, що ми русичі всі.
...Давно були на Русі хозари, зараз варяги;
ми ж русичі є, аж ніяк не варяги.
...Мовимо, що так літ за тисячу п'ятсот до Діра

пішли прадіди до гори Карпатської...
а старійшиною роду був Щек, од оріян той був.
...Подолавши (готів і римлян), пішли до них
і стали станами по Дунаю.
...Перси знали наші мідні мечі
...і відкидали їх од своїх теренів отці од роду
Орлового, славного і сильного,
який і Сірію воював, і Єгипет.
...А в ті давні часи не було у нас єдності...
...Довго тривали літа рабства.
...і будемо справжніми, ставши собою...
і краще маємо загинути, але не бути в рабстві.
...Так і греки хотіли підкорити нас біля Хорсуна,
І билися ми проти рабства нашого.
...А тому не послаблюймося і не дамо землі нашої,
Як і землі трояні не дали римлянам.
...От глянь, народе мій, який ти захищений і численний
і не збочив через втрати свої, і не спустився до ряду!
Аби ми ворогами погонили, щоб біди позбавитись
і життя інакше мати.
Бо ми стали гордими і не уникали ворогів.
...І живі такі завдяки жертві юнацькій і дівочій
...Тут Русь збрала свої сили і розбила гунів,
утворивши край антів, а скуф — Києву!
...То стрепенися, народе мій, од сплячки,
в злагоді йди до стягів наших.
А захистив нас від ворогів на Русі могутній Сварог
наш.
...Питають нас народи, хто ми.
А ми відповідаємо, що ми люди нерозумного краю,
і правлять нами і греки, і варяги.
...Отож збираймо дружину до стягів наших.
...Бо Мати — Слава співає над нами.
...Маємо битися за своє, а не говорити, які в нас батьки.
...хто швидко йде, швидко і знайде славу.
А хто тихо йде, то ворони на нього крячуть
і курове кленчуть.
Не худоби ми, а русичі і то є іншим уроки.
аби знали, що Права з нами.

...То чи нам боятися смерті, коли ми нащадки славних!
і Дажбо нас породив од корови Замунь,
і були ми кравенці і скіфи, анти, руси, боруси і сурожці,
і тако стали діди русове.
...Володарі наші єдино є Хорс і Перун, Яр, Купало,
Лель і Дажбог.
...Згадаймо про те, що отці наші десь у небі синьому
і дивляться на нас.
...Про смерть нашу не думаймо,
і життя наше на полі (бою) прекрасне
...[греки] дали бо нам письмо своє,
аби взяли його і розгубили свою пам'ять.
...Се бо, молячись, Триглаву поклоняться маємо...
і скажемо, се зробивши: се бо нас знаєте —
як розумом усвідомили, так і побачили...
А се таємниця велика, як і Сварог.
Перун і Світопад — ті обоє удержані в небі.
А з обох боків — Білогбог і Чорнобог б'ються.
...Позаяк йде ворог на нас, то ми взяли мечі.
І, натхненні Матір'ю [Славою] сказали словами,
що майбутнє наше славне,
пішли на смерть як на свято.

ЛІТОПИС АСКОЛЬДА

Се починаємо повість оцю.

По потоці три сини Ноеві розподілили землю — Сим, Хам та Іафет. І дістався схід Симові: Персида, Бактрія до Інду в довжину і в ширину до Ринокору, сказати б, від сходу і до півдня; і Сірія, і Мідія, і ріка Євфрат, і Вавілон, Колдуна, Ассірія, Месопотамія, Аравія Старійша, Кілія, Комагена, вся Фінікія.

Хамові ж дісталася південна частина: Єгипет, Єфіопія, прилегла до Індів, друга Єфіопія, з якої витікає єфіопська річка Чермна, що тече на схід; Фіви, Лівія, прилегла аж до Кіренаїки; Мармарина, Сирт, Лівія Друга, Нумідія, Масурія, Мавританія, прилежна Гадесу. На сході суть також Кілікія, Памфілія, Пісідія, Місія, Лікаонія, Фрігія, Камалія, Лікія, Карія, Лідія, Місія Друга, Троада, Еоліда, Віфінія, Стара Фрігія і ще острови: Сардинія, Крит, Кіпр і ріка Гіона, названа Нілом.

А Іафетові дісталася північна сторона та західна: Мідія, Албанія, Вірменія Мала й Велика, Кападокія, Пафлагонія, Галатія, Колхіда, Боспор, Меотида, Деревія, Сарматія, Таврида, Скіфія, Фракія, Македонія, Далматія, Молосія, Фесалія, Локрида, Пекелія, вона ж і Пелопонессом зветься; Аркадія, Епір, Лірик, Слов'яни, Лухитія, Адріатика, Адріатична пучина. Дістав (Іафет) також і острови: Британію, Сіцілію, Евбею, Родос, Хіос, Лесбос, Корфу, Закінф, Кефалонію, Ітаку, Керкіру; і частину Азійської сторони, названу Іонією, ріку Тигр, що тече між Мідією та Вавилоном, до Понтійського моря на північну сторону: Дунай, Дністер і Карпатські гори, а звідти, сказати б, аж по Дніпро та інші ріки: Десну, Прип'ять, Двіну, Волгу, що пролягла на схід, в частину Симову.

В Іафетовій же частині сидять меря, мурома, вісь, мордва, заволоцька чудь, перм, печора, ям, югра, литва, земигора, корсь, летгола, ліва; ляхи же і прусси сягають до моря Варязького, над яким сидять на схід до землі Англійської та Італійської: шведи, норманни, готи, англи, італійці, римляни, німці, каролінги, венеціанці, генуезці та інші, що присидять від заходу на південь і сусідять з племенем Хамовим.

Сим же, Хам і Іафет поділили землю і кинули жереб не переступати нікому межі братньої. І жили кожний у своїй частині. І була єдина мова, і множилися люди на землі. І надумали створити стовп до неба — в дні Нектана і Фалека. І зібралися в місцевості Сенаар, на полі, і будували стовп протягом 40 літ, і лишився він незавершеним. І зійшов Господь Бог подивитися город і стовп, і сказав Господь: “Се рід єдиний і мова одна”. І змішав Бог мови, і розділив на сімдесят і на дві, і розсіяв народи по всій землі. А по змішанню мов Бог вітром великим зруйнував стовп, і суть останки його поміж Асуром і Вавилоном заввишки і завширшки 5433 ліктів. І багато років зберігаються ці рештки.

По зруйнуванню стовпа і по розділенню мов дістали сини Симові східні країни, а Хамові сини — південні країни. Іафетові ж сини захід взяли і північні країни. Від цих же сімдесяти і двох народів походить і народ слов'янський, від племені Іафета названі норичі (нарці), які суть слов'яни.

І від тих слов'ян розійшлися по землі і прозвалися своїми іменами — де хто сів, на якому місці. Ті, що прийшли і сіли

над річкою Моравою, прозвалися моравою, а інші чехами нарікалися. Ті слов'яни прийшли і сіли над Віслою і прозвалися ляхами, а від тих ляхів прозвалися поляни ляські, а другі — лютичі, інші — мазовшани, а ще інші поморяни. І ото слов'яни: хорвати білі, серби і хорутани.

Так само від тих же слов'ян і сіли над Дніпром і нарікалися поляни, а другі — деревляни, бо сиділи в пущах, а другі сіли поміж Прип'яттю і Двіною і нареклися дреговичі; інші сиділи над Двіною і нарікалися полочани — заради річки, що втікає в Двіну, ім'ям Полота. Словіни ж сіли довкола озера Ільмень і прозвалися власним іменем (тобто слов'яни), а другі сиділи над Десною над Сеймом і над Сулою і нарікалися сівер. А радимичі і в'ятичі — від ляхів. Були-бо два брати в Польщі: Радим, а другий — В'ятко. І прийшли, і сіли над Сожем, і прозвалися радимичами; а В'ятко сів із своїм родом над Окою, від нього прозвалися в'ятичі.

Через тривалий час сіли суть слов'яни над Дунаєм, де нині земля Болгарська. І так розійшовся слов'янський народ.

Поляни же жили окремо, кожний із своїм родом, на своїх місцях. І володіли своїм родом: хорвати, дуліби, бужани, що сиділи над Бугом і над Дніпром до самого моря, сягаючи аж по Дунай, і було їх багато, і суть городи їхні й до сего дня. Всі вони звалися у греків Велика Скуф (Велика Скіфія).

Мали власні звичаї і закони своїх батьків, і настанови, і свій норів. Поляни мали батьківські звичаї, тихі й лагідні, і стидалися невісток своїх, і сестер, і матерів своїх. І невістки до свекрів своїх і діверів великий сором мали. І шлюбні звичаї були в них: не ходив жених по наречену; але приводили звечора, а на ранок приносили посаг — що за неї давалося.

А деревляни жили по-скотському. І вбивали один одного, їли все нечисте, і шлюб у них не було, а викрадали дівок біля води. А радимичі, і в'ятичі, і сівери однаковий звичай мали: жили в пущі, і їли всяку погань, і срамослів'я в них було перед батьками і перед невістками; і шлюб у них не бувало, а ігрища між селами. І сходилися на ігрища, на плясання і на різні бісівські співи, і тут викрадали собі жінок, хто з якою змовився. Мали ж по дві і по три жінки. А коли хто вмирав, творили тризну над ним, і по тому робили велике багаття і на нього кляли мерця і спалювали, а після збирали кістки, скла-

дали їх у малу посудину і ставили на стовпі понад шляхом, як це роблять в'ятичі й нині. Такі ж звичаї мали й кривичі та інші погані, що не відають закону Божого, але самі собі стверджують закони.

Говорить Георгій (Амартол) у літописанні: “Ібо кожному язику є написаний ним закон”; звичаї замість закону, а ті, хто не знає закону, приймають замість нього батьківські заповіді. Серед них — перші сірійці, що живуть на краю землі, замість закону мають звичаї своїх предків: не любодіяти, не перелюбствувати, не красти, не зводити наклепи, чи вбивати, чи взагалі зло діяти. Такий же закон у бактріан, прозваних рахманами та островитянами, які не їдять м'яса, не п'ють вина, не творять блуду, не виношують злоби — заради страху Божого. Натомість сусіди їхні, індійці, — суть вбивці, сквернословці, схильні до гніву понад міру. Та й в глибині їхньої (бактріан) країни поїдають людей, вбивають мандрівників, їдять же, як пси. Певний закон мають і халдеї та вавилоняни: матерів брати в ліжку, з дітьми братів блудити, убивати. І всяке ганебне діяння за доброчесність уважають, коли навіть далеко від своїх країн перебувають. А інший закон у гілян: жінки їхні орють, будують храми та інші мужські справи вершать, але й любов'ю займаються, скільки хочуть, не стримувані своїми чоловіками і не соромлячись того. Серед них є хоробрі жінки, здатні ловити великого звіра. Володіють жінки чоловіками і разом з ними вершать звитяги. В Британії же кілька мужів сплять з однією жінкою і кілька жінок — з єдиним чоловіком похотствують; беззаконня яко закон предків своїх творять беззадірно і нестримно. Амазонки ж чоловіка не беруть, а подібно до безсловесної худобини раз на рік, навесні, вийшовши зі своєї землі, з'єднуються з сусідніми чоловіками, вважаючи цей час за торжество і велике свято. А як зачнуть від них во череві, то розбігаються звідтам геть. А як прийде термін родити і народиться хлопчик — убивають його, а як немовля жіночої статі, то годують і виховують ретельно.

Ми же, християни, — в усіх країнах, що вірують во святу Трійцю і в єдине хрещення, в єдину віру, — закон маємо єдиний, оскільки во Христа хрестилися і во Христа облеклися.

Полянам же була путь в Грецію і з Греції вздовж Дніпра. Ріка Дніпро-бо витікає з Оковського лісу і тече на південь.

А Двіна з того лісу біжить на північ і впадає в море Варязьке. З того ж лісу тече і Волга на схід і втікає сімдесятьма гирлами в море Хваліське. Тим-то з Русі можна йти Волгою в болгари і в хваліси, і на схід дійти в жереб Симів, а Двіною — до варягів, а з варяг і до Риму, від Риму же аж до племені Хамова.

А Дніпро втікає в Понтійське море трьома гирлами, а море те зветься Руським; понад ним же вчив, як кажуть, святий апостол Андрій, брат Петрів.

А вчив Андрій у Синопі. І прибувши до Корсуня, дізнався, що поблизу — вустя Дніпровське. І звідтам пішов він Дніпром вгору, і приключилося, що прийшов і став під горами на березі. І на ранок вставши, сказав учням, що були з ним: “Бачите гори ці? Отож на цих горах возсіяє благодать Божа, буде й місто велике, і церков багато Бог воздвигне”. І піднявся на гори ці, і благословив їх, і поставив хрест, і, помолившись Богу, зійшов з гори тої, де після постав Київ.

А на горах тих жили поляни. І було три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив; і сестра в них була Либідь. І сидів Кий на горі, що нині зветься Щекавиця, а Хорив — на третій горі, що від нього прозвалася Хоривицею. І спорудили городок в ім'я старшого брата, і нарекли його Київ. Були мужі мудрі і розважливі, звалися поляни; від них же суть поляни в Києві до сего дня.

У ті ж часи були й обри, що воювали проти царя Іраклія і трохи не полонили його. Ці ж обри воювали і проти слов'ян і знущалися з дулібів, що були слов'янами і жили над Дністром і над Бугом (Західним), де нині волиняни. І чинили насильство жінкам дулібським: як траплялося обрину їхати десь, не давав запрягти коня чи вола, а велів загнuzдати три, або чотири, або п'ять жінок до воза і так повезти обрина. І так знущалися з дулібів. Були-бо ті обри тілом великі, а розумом горді. І винищив їх Бог, і повімерли всі, і не лишилося жодного обрина, і є прислів'я в Русі до сего дня: “Погибоща, аки обри”, — немає ані племені їхнього, ані згадки.

Той же Кий володів своїм родом і приходив був до царя, як розповідають, велику честь прийняв од царя, до якого приходив. Коли ж повертався, прийшов на Дунай, і сподобав місце, і збудував городок малий, і хотів сісти там із родом своїм, і не

дозволили йому ті, що жили поблизу; ще й донині називають дунайці городище Києвець.

А Кий прийшов до свого города Києва і тут життя своє скінчив. І брати його, Щек і Хорив, і сестра їхня Либідь тут скончались. Як в давнині цар Ромул називався — і в ім'я його місто Рим; і ще Антіох — і була Антіохія Велика; і ще Селевк — і була Селевкія; і ще Олександр — і була в ім'я його Олександрія, і ще багато міст, прозвані іменами царів тих, — так і в нашій стороні названо місто ім'ям Кия.

І то є промисл Божий.

І по тих братах почав держати їхній рід врядування у полян, а у деревлян було своє (врядування), а у дреговичів своє, а в словінів своє, а інше — над Полотою, де жили полочани. Від тих же і кривичі, що сидять у верхів'ях Двіни, і у верхів'ях Дніпра. Так само і Сівер

(Виклад обривається на півслові. Виходячи з попереднього змісту, можна думати, що в наступному йшлося про розвиток політичної структури Русі; адже то була епоха, коли існували три центри Русі, засвідчені арабськими джерелами: Куявія, тобто Київська, Аскольдова Русь; Славія — північне об'єднання східних слов'ян і деяких неслов'янських народів; Арсанія — Надазовська, пізніше — Тмутараканська Русь.)

До слов'янського народу, що, як сказано, жив над Дунаєм, прийшли від скіфів, тобто від хозарів, названі болгари і, сівши понад Дунаєм, стали насильниками над слов'янами, а за ними прийшли угри білі і захопили землю слов'янську, прогнавши волохів, які ще раніше зайняли цю землю. Ті-бо угри з'явилися за царя Іраклія, коли він воював з Хозроєм, царем перським.

В ті ж роки поляни скривджені деревлянами та іншими сусідами. І насунулися на них хозари, і сказали: “Сплачуйте нам данину”. Брала-бо хозари данину з сіверян, і з в'ятичів, і з радимичів — по білі та вивірці від диму. А поляни, розміркувавши, дали від диму меч. І понесли хозари своєму кагану і старійшинам своїм, і мовили їм: “Оце здобули данину нову”. Ті ж спитали: “Звідки?” Вони ж відповіли: “В лісі, на горах, над рікою Дніпровською”. А ті спитали: “Що суть дали?” Вони ж показали меч. І сказали старійшини хозарські: “Не добра та данина, кагане! Ми домоглися її зброєю з одним лезом, тобто

шаблею, а їхня зброя з обох сторін гостра, сказано — мечі. Вони будуть мати данину і з нас, і з інших країн”.

І жили в мирі поляни, і деревляни, і сівер, і радимичі, і в'ятичі <...>

(У втраченому уступі, напевно, йшлося про перехід влади в Київській державі від покоління до покоління — від напівлегендарного Кия до цілком реального Аскольда. Ці відомості були, мабуть, найдошкульнішими для книжників Ярослава Мудрого, чому й вилучені ними найретельніше).

І через багато поколінь після братів тих, Кия, Щека і Хорива, успадкували владу два брати і називалися хаганами³⁹. Одному було ім'я Дір, а другому — Аскольд. І були сиділи в Києві, володіючи полянами <...>

(Втрачено вступ, присвячений початкам урядування Аскольда. Про зміст і розмір загубленого тексту важко судити. Про характер викладу дає уявлення наступний період.)

Ішли угри чорні повз Київ горою, що нині зветься Угорська, і, прийшовши до Дніпра, стали вежами. А за ними прийшли печеніги по тій стороні Дніпра від Сули. Аскольд же пішов проти них і зустрів їх над Трубежем, на броду, де нині Переяслав. І став Аскольда на цій стороні, а печеніги — на другій, і не наважувалися перейти ці на той бік, а ті — на цей бік. І переїхав хан печенізький до річки, і покликав Аскольда, і сказав йому: “Випусти свого мужа, а я свого — хай борються. Якщо твій муж кине на землю мого, да будемо не воювати три роки. А як наш муж кине вашого, будемо три роки вас воювати”. І розійшлися нарізно.

Аскольд же пішов на торг і послав по торгу бирича, питаючи: “Чи нема такого мужа, який би здужав з печеніжином боротися?” І не знайшлося ніде охочого. На ранок приїхали печеніги і привезли свого мужа, а у наших не було. І засмутився Аскольд, закликаючи всіх своїх вояків. І прийшов один муж старий до нього і мовив: “Хагане! Є в мене один син менший; я з чотирма пішов до війська, а він лишився при хаті. Від самого дитинства не було такого, хто б його на землю кинув. Якось я посварився на нього, коли він шкіру м'яв, а він на мене розсердився і роздер шкіру руками”.

³⁹ Хаган (тюрк.) — цар, імператор, великий правитель.

Хаган же, почувши це, зрадів і послав по хлопця швидко. І привели того до хагана, і хаган розповів йому все. Він же сказав: “Хагане! Не знаю, чи здолаю я ворога, випробуй мене, чи нема тут вола великого й сильного?” І знайшли вола дужого, і наказав він роздрочити вола. І приклали до нього розпечене залізо і пустили. І побіг віл мимо хлопця, а він схопив рукою за бік і видер шкіру з м’ясом, скільки рука захопила. І сказав йому Аскольд: “Можеш боротися з тим”.

На ранок прийшли печеніги і почали кликати: “Немає вашого мужа? Наш ось готовий!” Аскольд же повелів ще поночі озброїтися, і зійшлися обидва війська. І випустили печеніги свого мужа, і був він дуже великий і страшний. І виступив муж Аскольдів, і побачив його печеніжин, і посміявся, бо був той середній тілом. І відміряли місце для герцю між обома полками, і пустили бійців один проти одного. І схопилися міцно, і стиснув русич печеніжина руками до смерті, і вдарив ним об землю. І загукали наші, а печеніги кинулися тікати, і гнали їх, рубаючи, і прогнали геть. Аскольд же був радий, і заклав місто на броді тому, і нарік його Переяслав: перейняв-бо славу хлопець той. Аскольд же великим мужем зробив і його самого, і батька його. Аскольд же повернувся до Києва з перемогою і славою великою <...>

(Далі починається виклад по роках: всі події одержують надійні точні дати, причому це спеціально обумовлено хроністом.)

В літо 6360, індикта 15, почала ся прозивати Руська земля. Тому звідси почавши, кладемо роками числа, як-то від Адама до потопу літ 2242, а від потопу до Авраама літ 1082, од Авраама до виходу Мойсеєва літ 430, від виходу Мойсеєва до Давида літ 601, від Давида і від початку царства Соломонова до полону Іерусалимова літ 448, від полону до Олександра літ 318, від Олександра до Христова народження літ 333, від Христова народження до Константина літ 318, від Константина же до Аскольда сего літ 542.

Але ми повертаємося до нашої розповіді і скажемо, що сталося того літа, як сказано — в перше літо Русі, і від того по порядку будемо лічити роки.

В літо 1. Пішов Аскольд проти греків на конях і на кораблях, і було кораблів разом (360). І прийшов до Цісарегорода. І греки замкнули Суд, а місто зачинили. І вийшов Аскольд на

берег, і повоював довкола міста, і багато греків було вбито. І будівель зруйновано, а церков попалено. А людей брали в полон, тих рубали, других же піддавали тортурам, а інших розстрілювали, а других кидали в море. І ще іншого багато зла натворила русь грекам, як це завжди на війні буває.

Побачивши все це, греки настрахалися і послали послів до Аскольда, кажучи: “Не губи міста, дамо тобі данину скільки хочеш”.

І почали греки мира просити, да не воював би Грецької землі. Аскольд же, трохи відступивши від міста, почав мир укладати з царем грецьким, з Михайлом і з кесарем Вардою; послав до них в город, мовлячи: “Сплатите мені данину”. І сказали греки: “Що хочеш, дамо тобі”. І зажадав Аскольд для війська на 360 кораблів по дванадцять гривень на ключ, а потому давати уклади на руські міста — по-перше, на Київ, а також і на Чернігів, і на Переяслав, і на інші міста, в яких сидять великі мужі, підданці Аскольда.

Цар же Михайло з Вардою кесарем уклали мир з Аскольдом, погодившись на данину, і заприсяглися один одному, самі цілувавши хрест, а Аскольда і мужів його привівши до присяги за руським законом: клялися Дажбогом, богом своїм і Волосом, тварячим богом. І так утвердили мир.

Цар же Михайло вшанував Аскольда дарами, золотом і паволоками, фофудями⁴⁰ і приставив до нього мужів своїх показати йому церковну красу, і палаци золоті, і наявне в них багатство — золота безліч, і паволоки, і каміння дорогоцінне, і вінець та цвяхи страстей Господніх, і хламиду багряну, і мощі святих, розповідаючи йому про віру свою і демонструючи йому віру істинну.

На ранок же послав цар до патріарха, говорячи йому: “Прийшли русь, цікавляться вірою нашою; приготуй церкву і клірос і сам уберися в святительські строї, да побачать славу Бога нашого”. І почувши це, патріарх Фотій повелів скликати клірос увесь і за звичаєм відслужив службу святкову, і кадила запалили, і співали, й ікони виставили. І пішов цар з руссю до церкви, і поставив їх на вигідне місце, демонструючи красу церковну, і співи, і відправу архієрейську, і передстояння ди-

⁴⁰ Фофуді — дорогоцінні тканини.

яконів, пояснюючи їм служіння Богу своєму. Вони ж у захваті були й дивувалися, хвалячи відправу їхню.

Тоді сказав Аскольд: “Приходили до мене іудеї, твердили, що німці та греки вірують в того, кого вони розіп’яли”. Греки ж призвали до Аскольда Кирила-філософа, який сказав: “Воістину в того віруємо, кого іудеї розіп’яли. Бо їхні пророки прорікали, що Бог має народитися, а потім бути розіп’ятим і похованим, а на третій день воскреснути і вознестися на небо. а вони тих пророків убивали, а других перепиляли (дерев’яними пилами). Коли ж збулося пророцтво їхнє, Бог ступив на землю і прийняв розп’яття, і воскрес, і на небо зійшов, чекав він од іудеїв каяття 46 літ, але не покаялись. І тоді Бог послав на них римлян, гради їхні розбив, а самих розкидав по різних країнах і перетворив на рабів”.

Сказав же Аскольд: “А для чого зійшов Бог на землю і страждання такі прийняв?” І, відповідаючи, мовив філософ: “Коли хочеш, хагане, послухати, розповім тобі все від початку”. Аскольд же сказав: “Послухаю радо”. І почав філософ говорити так:

“Спочатку, в перший день, створив Бог небо і землю. В другий день створив твердь, що є посеред води. Того ж дня розділилися води, половина їх наринула на твердь, а половина — під твердь. В третій день сотворив море, ріки, джерела й насіння. В четвертий день — сонце і місяць, і зірки, і ними прикрасив небо. Бачив же все це перший серед янголів старійшина янгольського чину і, замисливши про себе, сказав: “Зійду на землю і візьму її, і поставлю престол свій на обочю сіверському і буду подібний до Бога”. Але тут же його скинуто з неба, і за ним слідом упали всі, хто були під його началом, чин десятий. Було ім’я зухвальцю Сатанаїл; на місце його поставив Бог старійшину Михаїла. Сатана ж схибнув задумом своїм, загубивши колишню славу. І нарікся противником (дияволом) Богу.

Після того, в п’ятий день, створив Бог китів, і плазунів, і риб, і птахів оперених, і звірів, і скотів, і гадів земних. В шостий день створив же Бог чоловіка. В сьомий день, в суботу, відпочив Бог від справ своїх.

І насадив Бог рай на сході, в Едемі, і впровадив туди чоловіка, якого створив і заповів йому від дерева всякого їсти;

лише не їсти від одного дерева, що дає розуміння зла і добра. І був Адам в раю, і бачив Бога, і славив його; коли янголи славили Бога, то і він з ними. І поклав Бог на Адама сон, і заснув Адам, і взяв Бог одне ребро в Адама і створив йому жону, і привів її до Адама. І сказав Адам: “Се кістка від кістки моєї і плоть від плоті моєї; се назветься жона”. І нарік Адам імена всім скотам, і птахам, і звірям, і плазунам, і самим янголам повідав імена. І підкорив Бог Адаму звірів і скотів, і той володів усіма, і вони слухалися його.

Бачив же диявол, як вшанував Бог чоловіка, позаздрив йому і перетворився на змію. І прийшов до Єви, і сказав їй: “Чому не їсте від дерева, яке росте посеред раю?” І мовила жінка змії: “Наказав Бог: “Не повинні їсти обоє, бо помрете смертю”. І сказала змія жінці: “Смертю не помрете. Знає Бог, що в той час, як поїсте від цього дерева, відкриються очі ваші і будете, як Бог, розуміти добро і зло”. І побачила жінка, що гарне дерево до ядіння, і взяла їсти. І дала чоловіку своєму, і їли обоє.

І відкрилися очі їм, і зрозуміли, що вони голі, і зробили з листя смоковогоного перепоясання. І сказав Бог Адаму: “Проклята земля в ділах твоїх, і в печалі будеш їсти во всі дні життя твого”. І сказав Господь Бог: “Коли як простягнете руку і візьмете від дерева життя, то житимете вічно”. І вигнав Господь Бог Адама з раю. І жив той проти раю, плачучи й обробляючи землю. І зрадів Сатана з прокляття землі. Се було перше людське падіння і гірка розплата, втрата янгольського життя.

І народив Адам Каїна та Авеля. І був Каїн орачем, а Авель — пастух. І приніс Каїн плоди землі в офіру Богу, і не прийняв Бог дари його. А Авель приніс перше ягня, і прийняв Бог дари Авелеві. Сатана ж увійшов в душу Каїну і підважив його на убивство Авелеве. І мовив Каїн за Авеля і хотів був убити його, та не вмів це зробити. І сказав йому Сатана: “Візьми камінь і вдар ним”. І убив Каїн Авеля. І спитав Бог Каїна: “Де брат твій?” Він же відповів: “Хіба я сторож брату моему?” І сказав Бог: “Кров брата твого волає до мене; будеш стогнати й трястися до кінці життя твого”.

Адам же і Єва плакали, а диявол радів, кажучи: “Сего Бог вшанував, а я примусив його відпасти від Бога, і се нині плач йому причинив”. І плакали по Авелі літ 30, і не згнило тіло його, і не вміли поховати його. Та повелінням Божим приле-

тіли дві пташки, одна з них померла, а друга викопала ямку, поклала до неї померлу і поховала. Побачили це Адам і Єва, викопали яму і поклали Авеля, і поховали його з плачем.

Коли ж було Адаму літ 230, народив він Сифа і дві дочки. І взяв одну Каїн, а другу Сиф, і від того люди розплодилися по землі. І не poznали творця свого, а сповнилися блуду і всякої гиді, і вбивства, і заздрості, і жили по-скотському люди. І був тільки один Ной праведний в роді тому, і народив три сини: Сима, Хама, Іафета. І сказав Бог: “Не буде дух мій перебувати в людях”. І сказав: “Да винищу життя, яке створив, всіх — від людини до худоби”. І сказав Бог Ноеві: “Зроби ковчег завдовжки 300 ліктів, а завширшки 80, а заввишки 30 ліктів” — єгиптяни-бо ліктем сажень зуть.

Будували же ковчег протягом 100 років, і коли повідав Ной, що буде потоп, всі сміялися з нього. І коли збудували ковчег, сказав Господь Бог Ноеві: “Ступай на ковчег ти і жінка твоя, і сини твої, і невістки твої, і введи по двійку всякої животини, і всякої птиці, і всякого плазуна”. І ввів Ной, як заповів йому Бог. І навів Бог потоп за землю, і потонула плоть, і ковчег плавав по воді. Коли ж просочилася вода, зійшли Ной, і сини його, і дружина його, і від них розплодилася земля.

І були люди численні і єдиномовні, і сказали один одному: “Збудуємо стовп до неба”. І почали будувати, і був старійшина їм Неврод, і сказав Бог: “Се умножилися люди, а помисли їхні суетні”. І зійшов Бог, і розмішав народи на сімдесят і дві мови. Адамова ж мова не була відібрана у Євера, бо єдиний він не пристав до людського безумства, кажучи так: “Якби Бог наказав людям робити стовп на небо, то повелів би сам словом — подібно до того, як створив він небеса, і землю, і море, і все бачене й небачене”. Тому-то мова його не змінилася; від нього пішли євреї.

На 70-й і один день народи розділилися і розійшлися по сторонах, кожний прийнявши свій звичай. І диявольським наущенієм почали поклонятися — ті галям і колодязям, а ті річкам — і не пізнали Бога. Від Адама же до потопу літ 2242, а від потопу до поділу мов літ 529.

По тому диявол же в ще більшій спокуси втягував людей. І почали кумири робити — ті дерев'яні чи мідні, а інші — мар-

мурові, золоті та срібні. І поклонялися їм, і приводили синів своїх і дочок своїх, і складали офіри перед ними, і була вся земля у скверні. І почав першим кумири творити Серух, творив бо кумири в ім'я мертвих людей — як були ті царями, другі — героями та волхвами, і жінки — перелюбницями. Цей же Серух народив Фару, Фара же народив три сини: Авраама, Нахора і Аарона. Фара же робив кумири, запозичивши звичаї у батька свого. Авраам же прийшов до розуму, подивився на небо і мовив: “Воістину то є Бог, хто створив небо і землю, а батько мій спокушає людей”. І сказав Авраам: “Випробую батька свого”. І мовив: “Отче! спокушаєш людей, роблячи кумири дерев'яні, той Бог є, хто сотворив небо і землю”. І взяв Авраам вогонь, і спалив ідолів у храмі. Побачив це Аарон, брат Авраамів, ревнуючи по кумирах, хотів винести ідола, але сам зайнявся вогнем і помер раніше батька. До того ще ніколи не було так, аби вмирав син попереду батька, але завжди батько попереду сина. І від цього почали вмирати сини раніше від батьків.

І возлюбив Бог Авраама, і сказав Бог Аврааму: “Вийди з дому батька твого і піди в землю, яку я тобі покажу, і зроблю родоначальником народу великого, і благословлять тебе покоління земні”. І зробив Авраам, як заповів йому Бог. І закликав Авраам Лота, небожа свого — був-бо йому Лот швагер і племінник, оскільки взяв Аарон а дочку брата свого Авраама Сару. І прийшли в землю Ханаанську до високого дуба. І сказав Бог Аврааму: “Нащадкам твоїм даю землю оцю”. І поклонився Авраам Богу. І мав Авраам літ сімдесят і п'ять, коли вийшов з Харана.

Була же Сара бездітна, хворіючи неплідністю. І сказала Сара Аврааму : “Увійди до раби моєї”. І присилувала Сара Агар, і дала її мужу своєму. І увійшов Авраам до Агарі, і зачала Агар, і народила сина, і назвав його Авраам Ізмаїлом. А був він тоді літ 86, коли народився Ізмаїл. Потому зачала й Сара і народила сина, і нарекли ім'я йому Ісаак. І повелів Бог Аврааму обрізати хлопчика, і обрізав його, і нарік їх людьми своїми, і відокремив їх від решти народів, назвавши своїми людьми. І возмужав Ісаак, Авраам же жив літ 175, і помер, і похований був.

Ісааку же було літ 60, коли народив двох синів — Ісава і Іакова. Ісав же був лукавий, а Іаков правдивий. Сей же Іаков

працював у дядька свого (Лавана) заради дочки його меншої сім років, і не дав йому її Лаван, дядько його, сказавши: “Бери старшу”. І дав йому старшу, а про другу мовив: “Працюй за неї ще сім років”. Він же відпрацював за другу сім років — Рахіль, і взяв за себе обох сестер, і народив від них вісім синів: Рувима, Симеона, Левія, Іуду, Ісахара, Завулону, Іосифа, Веніаміна, а від двох рабинь — Дана, Нефталіма, Гада, Асура. А від них розплодилися жидове.

Іаков же трапив до Єгипту, коли йому було літ 130, з родом своїм числом 65 душ. Прожив же в Єгипті літ 17 і помер, і поневолили плем'я його на 400 літ. По сих же роках змогутніли люди жидівські, помножилися, і гнобили їх єгиптяни раїством. В ті часи народився Мойсей серед жидів, і сказали волхви єгипетські царю: “Народилося дитинча у жидів, яке має погубити Єгипет”. Тоді цар наказав негайно всіх щойно народжених дітей жидівських кидати в ріку. Мати ж Мойсеєва злякалася перед цим вбивством, взяла немовля, вклала в корзину і, віднісши до левади, залишила там.

В той час пішла фараонова дочка Фермуф купатися і побачила хлопчика, що плакав, і взяла його, і замилувалася ним, і нарекла йому ім'я Мойсей, і вигодувала його. І було те хлопча красиве, і мало чотири роки, коли привела його дочка фараонова до свого батька, фараона. Побачив же Мойсея фараон і полюбив хлопця. Мойсей же, хапаючись за шию цареву, скинув вінець з голови цареві і наступив на нього ногою. Побачив це волхв і сказав цареві: “О царю! Знищи отрока цього! Якщо не знищиш, він погубить весь Єгипет”. І не послухав його цар, а більше того, наказав не вбивати надалі дітей жидівських.

Мойсей же возмужав і мав силу в домі фараоновім. І настав цар інший, і позазрили Мойсею бояри. Мойсей же, убивши одного єгиптянина, що образив єврея, втік з Єгипту і прийшов до землі Мадіамської і, блукаючи по пустелі, дізнався від янгола Гавриїла про буття всього світу, і про першого чоловіка, і про тих, що були після нього, і після потопу, і про змішання мов, і хто скільки років жив, і про рух зірок, і числа, і земельну міру, і всяку мудрість. Після того з'явився до нього Бог у кущі вогненому і сказав йому: “Бачу біду людей моїх в Єгипті, і зійшов я вилучити їх з рук єгипетських, вивести їх з землі тої. Ти ж іди до фараона, царя єгипетського, і скажи йому:

пусти Ізраїль, да три дні покладуть потребу Господу Богу. А якщо не послухає тебе цар єгипетський, поб'ю його всіма чудесами моїми”.

І прийшов Мойсей, і не послухав його фараон. І пустив Бог десять покарань на фараона: 1) скривавлені ріки; 2) жаб; 3) комах; 4) песячих мух; 5) мор на худобу; 6) виразки від попелу; 7) град; 8) сарану; 9) темряву на три дні; 10) мор на людей. Для того десять покарань було на них, що протягом десяти місяців топили дітей жидівських.

Коли ж стався мор в Єгипті, сказав фараон Мойсею і брату його Аарону: “Відійдете скоро”. Мойсей же, зібравши людей жидівських, пішов з землі Єгипетської. І повів їх Господь шляхом крізь пустелю до Червоного моря, і передував їм стовп вогнений, а вдень хмарний. Почувши, що втекли люди, фараон послав за ними навздогін. І притиснув їх до моря. Видівши це, люди жидівські почали ганити Мойсея, кажучи: “Для чого вив нас на смерть?” І заволав Мойсей до Бога, і сказав Господь: “Чого волаєш до мене? Вдар жезлом в море”. І зробив Мойсей так, і розступилася вода надвое, і ступили сини Ізраїлеві в море. Побачивши це, фараон погнався за ними. Сини ж Ізраїлеві пройшли посуху. А як вийшли на берег, з'єдналося море над фараоном і над військом його.

І возлюбив Бог Ізраїль, і йшли від моря три дні крізь пустелю, і прийшли в Мерон. І була тут вода гірка, і возроптали люди на Бога, і показав їм Господь дерево, і вклав його Мойсей у воду, і стала вода солодкою. По тому ж знову возроптали люди на Мойсея і на Аарона, кажучи: “Краще би нам бути в Єгипті, де їли б м'ясо, і товщів, і хліба до ситності”. І сказав Бог Мойсеєві: “Чую ремствування синів Ізраїлевих”. І дав їм манну їсти. По тому ж дав Бог ізраїльтянам закон на горі Синайській. А як Мойсей піднявся на гору до Бога, вони, відливши голову телячу, поклонилися їй, наче Богу; їх же Мойсей порубав 3000 разом. По тому же знову возроптали на Мойсея і на Аарона, бо не було води. І сказав Господь Мойсею: “Вдар жезлом в камінь, додавши: Чи не потече вода?” <...>

(За змістом тут втрачено певний шматок тексту.)

І розгнівався Господь на Мойсея (і на Ізраїль), бо не возвеличив він Господа. І через це не увійшов він до землі обітваної. Але повів (Бог Мойсея) на гору Вамську і показав йому

землю обітовану. І помер Мойсей тут, на горі, і обійняв владу Ісус Навин. Цей прийшов до землі обітованої, і перебив ханаанське плем'я, і замість нього розселив синів Ізраїлевих.

Коли ж помер Ісус, був суддя замість нього Іуда. Ще й інших суддів було чотирнадцять, за ним же (ізраїльтяни), позабувши Бога, який вивів їх з Єгипту, почали служити бісам. І розгнівався Бог, віддав їх іноземцям на розхищення, а як почали каятися, помилював їх; коли ж звільнив їх, знову схилялися до бісслужіння.

По тих же служив Ілія-жрець, а по ньому — Самуїл-пророк. І сказали люди Самуїлу: “Постав нам царя”. І розгнівався Бог на Ізраїль, і поставив над ними царя Саула. Але Саул не захотів дотримувати заповіти Господні, і обрав Господь Давида, поставивши його царем над Ізраїлем. І догодив Давид Богу. Цьому Давидові клявся Бог, що від племені його має народитися Бог. І першим почав Давид прорікати воплотіння Боже, мовивши: “З черева перед ранішньою зіркою народив Тебе”. Цей же прорікав 40 років і помер.

І по ньому царював і прорікав син його Соломон, який збудував храм Богові і нарік його Святаю Святих. І був мудрий, але на кінець похитнувся. Царював же літ 40 і помер.

По Соломоні же врядував син його Ровоам. За нього поділилося царство надвое: Іудейське в Іерусалимі — одне, а друге — в Самарії. В Самарії же царював Іеровоам, холоп Соломонів, що створив дві корови золоті і поставив одну в Вефілі, а другу в Дані, сказавши: “Се Боги твої, Ізраїлю!” І поклонялися люди, а Бога забули. Так і в Іерусалимі почали забувати Бога і клялися Ваалу, сказали б, воєнному богу, він же Арес, — забули Бога батьків своїх. І почав Бог посилати на них пророків. Ці ж пророки стали викривати їх у беззаконні і в служінні кумирам. Вони ж почали нищити пророків, викривані ними. І розгнівався Бог на Ізраїля вельми, і сказав: “Отринну від Себе його і призову інших людей, які Мене послухають. І якщо согрішать, не згадаю гріхи їхні!”

І почав посилати пророків, говорячи: “Прорікайте про отриннення ізраїльське і про закликання народів”. Першим же почав прорікати Осія, говорячи: “Преставлю царство дому Ізраїлевому, сокрушу лук Ізраїлів і не дам помилювати дім Ізраїлів, але відкидаючи, отверджуся його, мовчить Господь, і будуть

блукати серед язичників”. Ієремія же казав: “Так мовить Господь, се клянуся іменем Моїм великим, коли буде звідси де Моє ім’я згадане в устах іудейських”. Іезекіїль же казав: “Так мовить Господь Адонаї: розкидаю вас всіх і рештки ваші на всі вітри, бо осквернили Мої святині непотребствами вашими; Я ж вас отвержу і не дам вам помилування”.

Малахія же казав: “Так мовить Господь: уже нема ж в Мене хотіння до вас, оскільки від сходу до заходу ім’я Моє прославиться серед народів, і на всякому місці складається імені Моєму офіра чиста, бо великим є ім’я Моє в народах: “Заради сего дам вас на поношеніє і на блукання у всіх народах”. Ісайя же великий казав: “Так мовить Господь: простягну руку Свою на тебе, істлю тебе і розсію тебе, доки не приведу тебе”. І ще той же казав: “Так мовить Господь: простягну руку Свою на тебе і стлю тебе і розсію тебе, доки не приведу тебе”. І ще той ще казав: “Зненавидів неробство ваше і початки місяців ваших, субот ваших не приймаю”. Амос же пророк казав: “Чуєте слово Господнє: Я прийму на вас плач, дім Ізраїлів упаде і не здужає встати”. Малахія же казав: “Так мовить Господь: пошлю на вас прокляття, і проклянню благословення ваше, і зруйную, і не буде вас”. І багато ще прорікали отверження їхнє.

Цим же пророкам повелів Бог прорікати закликання інших країн замість Ізраїля. Почав це Ісайя, так говорячи: “Як закон від Мене вийде, і суд Мій світ країнам, наближається скоро правда Моя, вихопиться, і на м’яз Мій країни уповають”. Ієремія же казав: “Так мовить Господь: і покладу дому Іудову заповіт новий, даючи закони і розуміння їхнє, і на серця їхні напишу, і буду їм Бог, і вони будуть Мені люди”. Ісайя же казав: “Ветхий (Заповіт) мимо зійшов, а новий возвіщаю; ще до проголошення було явлено вам. Співайте Господові пісню нову, рабам Моїм закликом буде слово нове, яке благословиться по всій землі. Дім Мій прозветься домом молитви для всіх народів”. То й же Ісайя мовить: “Відкриє Господь м’яз Свій святий перед всіма народами, і почують усі кінці землі спасіння від Бога нашого”. Давид же: “Хвалить Господа всі народи, похвалять Його всі люди”.

Так Бог, возлюбивши нових людей, обіцяв їм зійти сам до них і з’явитися людиною во плоті і постраждати за Адамів злочин. І почали прорікати воплотіння Боже. І першим Давид, говорячи:

“Казав Господь Господу моєму: сядь одесную від Мене, доки поклада ворогам твоїм підніжжя ногами твоїми”. І ще: “Казав Господь мені: сином Моїм є ти, Я нині породив тебе”. Ісаяя же казав: “Не посол, не вісник, але сам Господь прийде рятувати нас”. І ще: “Дитина народиться нам, Йому ж був початок на плечах Його, і прозветься ім’я Його — великого світу янгол, і безмежна влада Його, і світу Його немає кінця”. І ще: “Се в утробі діва зачне і народить сина, і зазвуть ім’я Йому Ємануїл”.

Міхей же казав: “Ти, Віфлееме, дім Єфрантів, хіба не в силах ти, в тисячах Іудиних; з тебе-бо вийде Мені старійшина, який врятує людей моїх в Ізраїлі, вихід його від днів вічних. Сего ради дасть, доки породилля не народить, а решта братів Його не звернуться до синів Ізраїлевих”. Іеремія же казав: “Це є Бог наш, і ніхто з Ним не зрівняється. Він винайшов усі шляхи мистецтва і дарував Іакову, отроку своєму. По тому же на землі з’явився і жив серед людей”. І ще: “Чоловік є, і хто дізнається, що Він Бог, коли, людина вмирає?” Захарія же казав: “Не послухавши Сина Мого, тож Я не почую й їх, мовить Господь”. І Осія казав: “Так говорить Господь: плоть Моя від них”.

Прорікали й страждання його, говорячи, як казав Ісаяя: “О люті душі їхні! Бо створили раду злу, кажучи: “Зв’яжемо праведника”. І ще той же казав: “Так говорить Господь: Я не супротивлюся, не противлюся, не кажу проти. Плечі Свої дав на рани, і ланіти Мої на заушення і лице Своє не відвернув від сорому”. Іересія же сказав: “Прийдіть, вкладамо дерево в хліб Його, знищимо від землі життя Його”. Мойсей же казав про розп’яття: “Побачите життя ваше, що висить перед очима вашими”. І Давид казав: “Даремно м’ятуться народи”. Ісаяя же казав: “Як вівця, на заклання Він ведений”. Ездра же казав: “Благословен Бог, що розпростяг руки і врятував Іерусалим”.

І про воскресіння його казав Давид: “Востань, Боже, суди землю, Ти-бо успадкуєш усі сторони”. І ще: “Ніби від сну підвівся Господь”. І ще: “Да воскресне Бог і розбіжаться вороги Його”. І ще: “Воскресни, господи Боже мій, да вознесеться рука Твоя”. Ісаяя же казав: “Зійшовши в країну тіні смертної, світло возсіяє на вас”. Захарія же казав: “І ти в крові заповіту того визволив в’язнів Своїх з рову, де немає води”. І багато інших прорікали про те ж, і все збулося”.

І спитав Аскольд: “А коли це все збулося? І чи було насправді, чи ще тільки має бути колись?” Філософ же відповів йому: “Вже все було, як Бог воплотився. Казав бо вже, що іудеї пророків понижили, а царі їхні порушували закони, за що були віддані на розплату і ведені в полон до Ассирії. І за гріхи свої були там рабами 70 років. Потім вони повернулися в землю свою, і не було в них царя, але архіереї володіли ними — аж до Ірода іноземця, який здобув владу над ними”.

В часи його врядування, в літо 5000 і 500, був посланий Гавриїл до Назарета, до діви Марії від коліна Давидова сказати їй: “Радій, зрадієна, Господь з тобою!” І від слова того зачато було Слово Боже в утробі, і народила сина, і нарекли ім’я Йому Ісус. І ото волхви прийшли зі сходу, питаючи: “Де тут народився цар Іудейський? Бачили-бо зірку його на сході і прийшли поклонитися Йому”. Почув про це Ірод-цар, настрахався, і весь Іерусалим разом з ним. І закликавши книжників і старійшин людських, питав: “Де Христос народився?” Вони ж відповіли йому: “У Віфлеємі іудейському”.

Ірод же, почувши це, послав, наказавши: Убийте всіх немовлят віком до двох років“. Вони ж пішли й убили 14 000 немовлят. Марія ж, злякавшись, сховала отроченя. Іосиф же з Марією, взявши дитину, втекли до Єгипту і там пересиділи до смерті Ірода. В Єгипті ж з’явився Іосифу янгол, говорячи: “Встань, бери хлопчика й матір Його і вертай до землі Ізраїлевої”.

І виріс хлопчик, і коли виповнилося йому 30 літ, почав чудеса творити і проповідувати Царство Небесне. Обрав собі дванадцятеро, яких нарікав учнями. І став чудеса великі творити: мертвих воскрешати, прокажених очищати, кульгавим ходу виправляти, сліпим прозріння давати і ще багато інших чудес визначних, як це колись пророки прорекли про Нього, говорячи: “Той недуги наші зцілив і хвороби наші на Себе взяв”.

І хрестився від Іоанна, демонструючи новим людям оновлення. А як хрестився, то відверзлися небеса, і Дух зійшов на нього у вигляді голуба, і голос проголосив: “Се є Син Мій возлюблений, на Ньому Моє благоїзволеніє”. І послав Ісус учнів Своїх проповідувати Царство Небесне і покаєння заради дарування гріхів. І, бажаючи здійснити пророцтво, почав проповідувати, як належить сину Людському постраждати і розіп’ятому бути, а на третій день воскреснути.

А коли він учив у храмі, архіереї сповнилися заздрості, а книжники прагнули вбити його. І, схопивши, повели до гегемона Пілата. Пілат же, розпитавши, що без провини привели його, хотів відпустити. А ті сказали йому: “Якщо відпустиш Його, не будеш другом кесарю”. Тоді Пілат наказав його розп’яти. Вони ж схопили Ісуса, повели на лобне місце і там розп’яли. І настала темрява по всій землі від шостої години до дев’ятої. І на дев’яту годину іспустив дух Ісус. І церковна загона розірвалася навпіл, і мертвих багато повстало, бо їм наказав Ісус бути в раю. І, знявши з хреста, поклали його в труну, і печатками її запечатали. Люди ж іудейські приставили до труни варту, кажучи: “Аби не викрали Його вночі учні Його”.

А він на третій день воскрес. І з’явився до учнів, воскреснувши з мертвих, і сказав їм: “Ідіть до всіх народів і навчіть усі народи хреститися в ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа”. І перебував з ними 40 днів від того, як з’явився після воскресіння. І коли доконалося 40 днів, наказав їм піти на гору Єлеонську. І тут з’явився до них, і, благословивши, сказав їм: “Чекайте во граді Іерусалимі, доки не пошлю вам обітницю Отця Мого”. І, сказавши це, вознісся на небо. І коли вознісся, учні поклонилися Йому і повернулися до Іерусалима, і перебували постійно в храмі. І як сповнилося 50 днів, зійшов Дух Святий на апостолів, і, прийнявши обітницю Святого Духа, розійшлися по всесвіту, учивши і хрестивши водою людей.

І спитав Аскольд у філософа: “А для чого народився Бог від жінки, і на дереві був розп’ятий, і водою хрестився?”

Філософ же відповів йому: “Для того, що спершу рід людський через жінку согрішив: диявол спокусив Свою Адама, через що той був позбавлений раю. Так і Бог відплату дияволу здійснив: через жінку спочатку була перемога дияволу, через жінку сталося вигнання Адама з раю йти вірним.

А що на дереві розп’яття було, то через те, що від дерева спокуса йшла і гріхопадіння. Бог же на дереві муки прийняв, отож деревом диявол був переможений, і від дерева приймуть праведні життя вічне.

А що водою оновлення, то тому, що як погрязли люди в гріхах, Бог навів потоп на землю і потопив людей водою. Тому і сказав Бог: “Оскільки погубив людей водою за гріхи їхні, нині ж водою очищу гріхи людям — через оновлення водою”. Бо

так ізраїльський рід в морі очистився від злого єгипетського звичаю. Бо вода була першою від самого початку, адже сказано: “І Дух Божий носився над водою”. Тому і нині хрестився водою і духом.

Перше преображення було водою, як Гедеон преобразився в такий спосіб. Як прийшов до нього янгол і велів йому йти на Мадіам, він, випробовуючи, спитав Бога: “Покладу руно на току, і якщо буде по всій землі роса, а на руні сухо”. <...>

(Втрачено фрагмент, в якому розповідалося про наслідки першого експерименту Гедеона.)

І сталося так. І сказав Гедеон: “Ще запитаю в Господа Бога: а ще буде по всій землі сухо, а на руні роса”. І було так. Це преображення: іноземці були спочатку суша, а ізраїльтяни — роса, а потім — роса, що є святе хрещення на чужинцях, на Ізраїля — сухо. І пророки так само проповідували, що водою оновлення буде.

Апостоли ж вчили Космос вірити в Бога; їхнє вчення й ми, греки, прийняли, і весь світ вірує в їхнє вчення. Нарік Бог єдиний день, коли буде судити Він, прийшовши, живих і мертвих і воздаєти кожному по ділах його: праведному Царство Небесне і красу невимовну, веселощі без кінця і безсмертя вічне, а грішникам — муки вогненні, і хробак невсипущий, і стражданням не буде кінця. Такі будуть страждання тим, хто не вірує в Господа нашого Ісуса Христа — мають мучитися у вогні ті, хто не хрестився”.

І, сказавши так, показав Аскольду запону, на якій було намальовано судилище Господнє, вказавши на праведних одесную, що радісно прямують до раю, а ошую — грішників, що йдуть на муки. Аскольд же, зітхнувши, сказав: “Добре тим, одесную, горе тим, що ошую”. Кирило ж сказав: “Якщо хочеш одесную стати, хрестися”. Аскольд же, поклавши на серці своєму, мовив: “Почекаю ще”.

І тут Божим велінням розхворівся Аскольд очима, і не бачив нічого, і знїгтися дуже, і не знав, що робити. І послав йому цар сказати: “Якщо хочеш хворості тої позбутися, хрестися негайно, а коли ні, то не видужаєш ніколи”. І почувши це, Аскольд сказав: “Якщо це справдиться, то воістину великий є Бог християнський”. І наказав хрестити себе. І патріарх, оголосивши, охрестив Аскольда. І тільки-но поклав на нього руки, як він

прозрів. Аскольд же, відчувши нечуване зцілення, прославив Господа: “Се тільки зараз уперше побачив Бога істинного”. Виділа все це дружина його, і багато з них теж хрестилися. Хрестився ж Аскольд у церкві Святої Софії.

Коли ж Аскольд став християнином, передав йому [патріарх] віру християнську, говорячи: “Да не спокусять тебе будь-які еретики, але віруй, так говорячи: “Вірую в єдиного Бога Отця ненародженого і в єдиного Сина, і в єдиний Святий Дух, що виходить від Отця, — три сутності довершені, думкою поділені, числом і природою. А не божеством; Бог-то поділяє себе неподільно і з’єднується, не роз’єднуючись. Бог Отець, вічно існуючи, перебуває у батьківстві, ненароджений, безпочатковий, сам початок і причина у всьому, єдиним ненародженням старший від Сина й Духа. Від нього ж народжується Син раніше за всі віки; виходить же Дух Святий безчасно і безпросторово. Вкупі Отець, вкупі Син, вкупі Дух Святий. Син подібносутній і безпочатковий Отцеві, народженням тільки різниться від Отця і Духа. Дух є пресвятий Отцю і Сину подібносутній і вічносутній. Отцеві-бо отецьке, Синові — синівство, Святому Духу — ісходіння. Ані Отець-бо в Сина чи в Духа не переходить, ані Син в Отця і Духа, ані Дух в Сина чи в Отця, — нерухомі-бо суть їхні властивості. Не три Боги, а один, оскільки єдине Божество в трьох лицах.

Хотінням же Отця і Духа забезпечити творіння свого імені зійшло те сім’я в дівоче ліжко пречисте, наче Богове сім’я увійшло. І плоть одухотворену, і словесну же й розумну, якої не було раніше, прийнявши, вийшов Бог, втілений, народившись невимовно і дівочість матері зберігши нетлінно; ані смятіння, ані змішання, ані змін не зазнавши, але залишившись таким, як був — лише вигляд прийнявши раба істиною, а не видінням; усі, крім гріха, нам подібним будши. Власною волею-бо народився, волею відчув голод, волею був спраглим, волею сумував, волею страхався, волею помер, істиною, а не видінням, доконавши всі непідробні страсті людські. Розіп’ятий же смерті доточився безгрішно, і воскрес у своїй плоті. І, не знаючи тліну, на небеса зійшов, і сів одесную Отця. Прийде ж знову із славою судити живих і мертвих. Як пішов із своєю плоттю, так і прийде.

До цього ж єдино хрещення водою і духом сповідаю, приступаю до пречистих таїнств, віруючи воістину в тіло і кров (Господні), і приймаю церковні настанови, і кланяюся чесним іконам, кланяюся дереву чесному, і кожному хресту, і святим мощам, і святому начинню. Вірую же семи соборам святих отців, з яких (соборів) перший був у Нікеї (за участю) 3000 і 18, коли прокляли Арія і проповідали віру непорочну і правдиву. Другий же собор був у Константиногороді. Святих отців 1000 і 50; він прокляв Македонія Духоборця і проповідав Трійцю єдиносутню. Третій же собор в Ефесі, святих отців 2000 — на Несторія, якого проклято; проповідав Святу Богородицю. Четвертий собор в Халкедоні, святих отців 600 і 30 — на Євтихія та Діаспора, яких, проклявши, святі проголосили довершеного Бога і довершену людину — Господа нашого Ісуса Христа. П'ятий собор в Цісарегороді, святих отців 100 і 60 і 5 — на Оригенові настанови і на Євагрія, яких прокляли святі отці. Шостий собор в Цісарегороді, святих отців 100 і 70 — на Сергія та Кіра, яких прокляли святі отці. Сьомий же собор в Нікеї, святих отців 300 і 50, прокляв тих, що не поклоняються іконам.

Не переймай вчення від латинян, бо їхнє вчення розбещене. Увійшовши до церкви [латинян] не поклоняється іконам, але стоячи поклониться ї, поклонившись, напише хрест на землі й цілує, а встане — товче. Сего, однак, апостоли не заповідали; а заповідали цілувати хрест, поставлений прямовисто, та ікони заповідали цілувати; Лука-бо Євангеліст першим написав ікону і надіслав її до Риму, як свідчить Василій; ікона являє нам перший образ.

А ще землю [латинян] називають матір'ю. Да коли земля їм мати є, то батько їм небо, ікони-бо створив Бог, як і землю. Так і говорять: "Отче наш, іже еси на небеси". А коли, по їхньому розумінню, земля є мати, то чому плюють на матір свою? Так самі її лобизаєте і самі ж її осквернюєте?

Того раніше римляни не робили, але виправляли віру на всіх соборах, куди сходилися і від Риму, і від усіх інших епархій. На перший собор, що був на Арія в Нікеї, від Риму папа Сильвестр послав єпископа і пресвітерів; а від Олександрії Афанасій і від Цісарегорода Митрофан послали своїх єпископів і так виправляли разом віру. На другому соборі від Риму був

Дамас, а від Олександрії — Тимофій, а від Антіохії — Мелетій, Кирило Іерусалимський, Григорій Богослов. На третьому же соборі Целестин Римський, Кирило Олександрійський, Ювеналій Іерусалимський. На четвертому ж соборі Лев Римський, Анатолій з Цісарегорода, Ювеналій Іерусалимський. На п'ятому соборі — Вігілій Римський, Євтихій з Цісарегорода, Аполлінарій Олександрійський, Домінік Антіохійський. На шостому соборі від Риму був Агафон, Георгій з Цісарегорода, Феофан Антіохійський, від Олександрії — Петро Мніх. На сьомому соборі — Адриан від Риму, Тарасій з Цісарегорода, Політіан Олександрійський, Феодор Антіохійський, Ілія Іерусалимський. Всі вони із своїми єпископами сходилися разом і виправляли віру.

А після сьомого собору Петро Гугнивий з іншими прийшов до Риму і, захопивши престол, розбестив віру, цурався престолу Іерусалимського, і Олександрійського, і Цісарегорода, і Антіохійського. І збаламутив Італію всю, сіючи вчення своє. Тому-то й тримають віру не в єдиній злагоді, але нарізно. Ті-бо попи в них служать, маючи лише одну жінку, а другі — до семи жінок узявши; інші ж багатьох нарізно — бережиться їхнього вчення. Прощають же гріхи на дару, що є їхнього вчення. Прощають же гріхи на дару, що є гіршим над усе. Бог да береже тебе, хагане, від цього”.

І повернувся Аскольд до Києва, несучи золото. І паволоки, і плоди, і вина, і всілякі прикраси. І як прийшов, повелів кумири скидати, тих рубати, а других піддавати вогню. Далі послав своїх биричів по цілому місту, говорячи: “Хто завтра не з'явиться до ріки, — чи то багатий, чи вбогий, чи старець, чи раб, — буде мені противник”. І, почувши це, люди з радістю йшли, раділи і казали: “Якби то не на добро було, не прийняли багата хаган і бояри”. На ранок же прийшов Аскольд з царевими послами до Дніпра, і зійшлося людей без числа. І увійшли в воду, і стояли ті по шию, а другі по груди; малі ж біля берега, а ще інші тримали немовлят на руках; охрещені по воді бродили, а попи, стоячи, творили молитви.

І було бачити велику радість і на небі, і на землі, коли стільки душ врятувалися. А диявол, стогнучи, говорив: “Горе мені! І звідси виганяють мене. Думав тут собі пристановище знайти, бо ніхто тут не чув вчення апостольського, і нема тут таких, що відали в Бога; отож буду веселитися їхньою служ-

бою, якщо служитимуть мені. І оце вже переможений невіглахом тутешнім — не апостолом і не мучеником — zostався, і вже не царювати мені в цій країні”.

Люди же, охрестившись, повернулися кожний до свого дому. Аскольд же радий був, що пізнав Бога він сам і люди його. І, глянувши на небо, сказав: “Боже великий, що сотворив небо і землю! Доглянь нових людей своїх: дай їм, Господи, пізнати Тебе, істинного Бога. Як уже пізнали народи християнські. І утвердив у них віру правдиву й не совратну, і мені допоможи, Господи, проти противного ворога, да уповаю на Тебе і на Твою державу, да перемагаю каверзи його”.

І, сказавши так, повелів будувати церкви і ставити по місцях, де раніше стояли кумири. <...>

(Тут маємо цезуру: втрачено шматок тексту, де йшлося про знищення капища Дажбога (Аполлона) — верховного божества полян. У пізніших літописах цей фрагмент був з’єднаний з докладною оповідкою Анастаса Корсунянина про ліквідацію Володимиром капища Перуна.)

І почав засновувати по містах церкви, і попів до них ставити, і людей приводити до хрещення по всіх містах і селах.

В літо 2. Послав Аскольд до Греції, до преосвященного Фотія-патріарха Цісаргородського, і взяв у нього першого митрополита Михайла — для Києва і для всієї Руської землі. І прийшов Михайло до Києва з єпископами Фотія-патріарха, дав-бо йому патріарх шість єпископів на допомогу.

Був же той митрополит добре освічений, родом Сирин, тихий, лагідний, і смирний, і милостивий дуже; а часом — страшний і лютий, коли того вимагали обставини. Дуже поважав його Аскольд і жив у великій злагоді і любові з ним.

Того ж літа прийшов до Аскольда печенізький хан Метигай, і увірував, і хрестився в ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа.

В літо 3. Пішов Михайло-митрополит по Руській землі з чотирма єпископами Фотія-патріарха, а решта єпископів Фотієвих залишилися в Києві. І вчив митрополит з єпископами всіх вірити в єдиного Бога, трійцею уславленого. І, навчаючи, багатьох схилив до усвідомлення Бога і благочестя. І сокрушив ідоли, і багатьох людей хрестив, і церкви заснував, і пресвітерів та дияконів поставив по містах і по селах. І була радість

велика в людях, і множилися віруючі, і всюди славили ім'я Христа.

Так же по тому преосвященний Михайло, митрополит київський, радився із сином своїм Аскольдом, як найліпше утвердити православну віру, і, пославши, почали брати у нарочитій чаді дітей і віддавати їх на навчання книжне. Матері же своїх чад оплакували, бо ще не утвердилися вірою, але сумували за ними, як за мертвими. І вийшло з тих учнів багато любомудрих філософів, завдяки чому збулося пророцтво, що твердило: “Во ті дні почують глухі слова книжні, і ясною стане мова гнущих”. А вчителі почали **перекладати** книги, звідки почалася грамота слов'янська, що є на Русі. **А слов'янська мова і руська єдина є. Бо звалися полянями ті, хто нині зветься русь. Тому і грамота прозвалася слов'янською.**

Того ж літа багато агарян, з'єднавшись, приходило на Цісаргород і кілька разів це робили. Дізнавшись про те, київський хаган Аскольд пішов на Цісаргород. <...>

(Тут втрачено важливий епізод, присвячений походу 863 року, описаного в грецьких джерелах (Микита Пафлагонський). Під час того нападу київський флот пройшов через Босфор, минаючи Константинополь, і увійшов до Пропонтиди, де пошарпав Принцеві острови. Наступна стаття, присвячена укладанню договору Русі з греками, сюжетно безпосередньо зв'язана з утраченим фрагментом.)

Того ж літа прибули від грецького царя послы просити миру й дружби. І сказав Аскольд: “Да приходячи (до Константинополя), русь одержують посольське, скільки хочуть. А якщо прибудуть гості (купці), то отримують місячину на шість місяців: і хліб, і вино, і м'ясо, і рибу, і овочі. І да забезпечують їм лазню, скільки схочуть. Вертаючи же додому, да отримують у царя вашого на дорогу борошно, і якорі, і канати, і вітрила, скільки їм потрібно”.

І погодилися греки, і сказали: “Якщо прийдуть русь без куплі, то не матимуть місячини. Да заборонить хаган людям своїм, що прибувають з Русі до нас, бешкетувати по селах і по країні нашій. Ті, що приїздять з Русі, да живуть в монастирі святого мамонта, і царство наше пошле переписати їхні імена. І тоді візьмуть своє місячне: спершу (купці) з Києва, далі з

Чернігова і з Переяслава, і з інших міст. І да входить в місто кризь одну бруму у супроводі царевого мужа по п'тдесят мужів без зброї, і да купують все, скільки їм потрібно, не сплачуючи мита ні в чому”.

Того ж літа прийшли з Греції до Києва, до Аскольда, каменярі і будівничі палаців кам'яних.

Того ж літа прийшов печенізький хан Кучуг до Аскольда в Київ, прийняв віру грецьку і хрестився в ім'я Отця і Сина, і Святого Духа. І служив Аскольду з чистим серцем, і багато перемог мав над поганими. І любив його Аскольд, і поважав сильно; так само і митрополит і всі мужі й бояри поважали і любили його.

Того ж літа приходили до Аскольда послы з Риму, від папи, з любов'ю і честю, і прийняв їх Аскольд, і відпустив, і послав до папи свого посла. Дізнавшись про це, патріарх Фотій послав до Аскольда і до митрополита Михайла, кажучи: “Віра римська недобра є, латиняни-бо погано говорять про Святого Духа, ніби він від Отця і Сина виходить, розділивши тим Святу Трійцю. Суботу мають за пісний день, хліб освячують не кислий, а прісний; папу вважають безгрішним, чого ані Христос, ані апостоли, ані святі отці не вчили. А як папі бути без гріха, коли багато пап були аріани, несторіани та інші еретики, за що прокляті соборами. І жінка (Іо) Анна була папою; ідучи з хрестом на хрещення, народила і померла. А вони через це від свята Хрещення відмовилися. І натомість створили нове свято трьох царів. А тому не приймайте зловір'я і вчення їхнього, дивлячися на спокуси і облуди їхні. Підтримувати з папою зв'язки не слід”.

В літо 4. Цар Михайло пішов з військом вздовж берега і морем проти болгар (дунайців). Болгари же, побачивши, що не здужують протистояти, підкорилися грекам і просили хреститися. Цар же [Михайло] хрестив царя їхнього і бояр всіх і мир уклав з болгарами.

Того ж літа помер преосвященний Михайло, митрополит Київський, який прожив твердим життям, і багато праці в ім'я Господа доклав новонаверненим людям, і віру православну пильнував, і всіх благу та розуму навчав. І багато за ним Аскольд сумував і плакав, і ледве дав себе заспокоїти єпископам

Фотія-патріарха. І своїм боярам — був-бо Михайло завжди порадник і приятель Аскольду.

В літо 5. <...>

(Початок втрачено. В ньому мала міститися розповідь або принаймні коротка довідка про хрещення Моравії. Тут маємо своєрідний триптих: навернення трьох головних слов'янських держав IX століття — Русі, Болгарії. Моравії.)

...Морава охрещена, і король їхній Ростислав, і Святополк, і Коцел послали до царя (грецького) Михайла, говорячи: “Земля наша хрещена, але немає в нас учителів, які б учили по-нашому, і наставляли, і тлумачили святі книги: не розуміємо-бо грецьку мову ані латинську; отож одні нас так вчать, а інші — інакше. Тому й неприступні для нас книжний розум і сила книжок. Пошліть до нас вчителів, які можуть нам розтлумачити книжні слова і зміст їх”. Це почувши, цар Михайло покликав [Кирила й Мефодія], і прийшли вони до царя. І сказав їм цар: “Ото звернулася до мене Моравська земля, прохаючи вчителів собі, які б могли їм перетлумачити святі книги, цього-бо хочуть”. І переконав їх цар і послав до Моравської землі, до Ростислава, і Святополка, і Коцева.

Розміркувавши, добрі ці і дивні мужі обрали найтоншу і найпрекраснішу руську мову, додавши до неї трохи від болгарської, і сербської, і боснійської, і словінської мов, і чеської частину, і з хорватської. І переклали Апостол і Євангеліє. І зраділа морава, почувши величність Божу зрозумілою мовою, була-бо єдина (колись) мова слов'янська — і морава, і чехи, і ляхи, і русь, що вперше переклала була книги.

По тому же перетлумачили Псалтир, і Октоїх, і ще інші книги. І були дехто цим незадоволені, і почали ганити слов'янські книги, ремствуючи і говорячи, ніби недостойно жодній мові мати своїх літер, крім єврейської, грецької та латинської — відповідно до Пілатового писання, що на хресті Господньому написав. Почувши це, папа римський засудив тих, що ремствували на книги слов'янські, кажучи: “Да повниться кожне слово, яким хвалять Бога всі народи”. І ще: “Хай проголосять різними мовами велич Богу, як дасть їм Святий Дух промовляти. А коли хто буде ганити слов'янську грамоту, да буде відлучений від церкви, доки не виправить-

ся. Ті-бо суть не вівці, а вовки, яких слід дією пізнати і стерегтися їх. Ви же, чада, послухайте Божого вчення і не цурайтеся наставництва церковного, як вам казав Мефодій, ваш учитель”.

Костянтин же повернувся назад до Греції і пішов далі вчити народ Болгарський, а Мефодій лишився в Моравії. Тоді Коцел наставив Мефодія єпископом в Панонії на місце апостола Андроника, одного з сімдесяти учнів святого апостола Павла. Мефодій же посадив двох попів-скорописців, і переклали всі книги (біблійні) повністю з грецької мови на слов'янську за шість місяців, почавши від березня до 26 жовтня. Закінчивши же, достойну хвалу і славу Богу воздали Господу, що дав підібну благовість.

В літо 6. Пішов Аскольд на греків. Царі же Михайло і Василь рушили були воювати проти агарян і дійшли до Чорної річки, коли єпарх послав їм звістку про те, що Русь іде на Цісарегород більш як на двохстах кораблях. Вони ж негайно повернулися. Русь же увійшли до Суду, і багато греків перебили, і обложили Цісарегород двомастами кораблями. Цар Михайло ж ледве до міста пробився і з патріархом Фотієм молився всю ніч Богородиці у Влахернській церкві. <...>

(Тут у відтворюваному давньоруському тексті маємо пропуск. У грецьких джерелах розповідається, що рица Богоматері була обнесена вздовж міської стіни Константинополя; це й послужило причиною чудодійної бурі. Для Аскольдового літописця така версія, зрозуміло, була неприйнятна. Як розповідалося в кийській хроніці, нині встановити неможливо.)

І тут негайно буря з вітром почалася, і величезні хвилі піднялися, і багато кораблів русі розкидало і до берега прибило, і побило їх так, що мало від такої біди врятувалося і назад повернулося.

В літо 7. Повернувся Аскольд від Цісарегорода з рештками дружини, і був у Києві плач великий.

(Далі, починаючи від 867 року, характер викладу в творі міняється: розгорнуті оповідні уступи зникають, натомість з'являються короткі довідки; збільшується кількість порожніх років. Пояснюємо це тим, що попередній текст було написано протягом 865–866 років як єдину, цілісну повість. Далі йдуть хронікальні нотатки, якими доповнювали первинний твір.)

...имаху дань варяги, приходячи з-за моря, данину на чуді і на словінах.

В літо 8. Почав царювати Василь Македонин.

В літо 9. Землетрус стався у Цісарегороді 40 днів, і багато міст і будівель було зруйновано.

Того ж літа дала цариця Феодора землю болгарам від ромеїв, і нарекли її Загір'ям, так і царі болгарські прозвалися.

Того ж літа була хрещена вся земля Болгарська.

В літо 10. Повстали словіни на варягів, і вигнали їх за море, і не стали давати їм данину, і почали самі собою володіти. І не було в них правди, і повстав рід на рід, і були уособиці в них, і воювати самі на себе почали. І сказали: “Пошукаємо собі володаря, який би володів нами і радив по ряду, і судив по праву, і уставимо такого або від нас, або від хозар, або від полян (русі), або від дунайців, або від варягів”. І були з цього приводу великі суперечки: тим цього, а тим другого хотілося. І так посперечавшись, послали до варягів.

І пішли посланці за море до варягів, і сказали: “Земля наша велика й родюча, а ладу в ній нема, да йдіть княжити і володіти нами”. І зібрався князь варязький з родом своїм і, прихопивши з собою дружину численну і предивну, пішов до словінів першим, і збудував город в Ладозі, і сів старійшиною в Ладозі Рюрик.

В літо 11. <...>

В літо 12. Був убитий болгарами Аскольдів син.

Того ж літа обурилися словіни, говорячи: “Не пристало нам бути рабами і терпіти всяке зло від Рюрика та від роду його”.

Того ж літа убив Рюрик Вадима Хороброго та інших багатьох перебив словінів, порадників його (Вадима).

В літо 13. Прийняв Рюрик владу всю один. І прийшов до озера Ільмень, і збудував там город над Волховом, і назвав його Новгород, і посадив там старійшину Гостомисла. І роздавав мужам своїм волості й городи: тому Полоцьк, тому Ростов, другому Білозеро. І по тих городах суть заброди з варягів, а першими насельниками в Новгороді були словіни, а в Полоцьку кривичі, а в Ростові меряни, в Білозері вісь. І всіма ними володів Рюрик.

Того ж літа народився в Рюрика син, і нарекли йому ім'я Ігор.

Того ж літа воював Аскольд проти полочан.

В літо 14. Пішов Аскольд проти греків і почав захоплювати країну Ромейську. І бажав піти й на Константиногород. Василь же цар тоді багато воював проти агарян та маніхеїв. Отож уклав він угоду з Руссю. І послав Аскольд своїх мужів ствердити мир і укласти договір між греками і Руссю, говорячи:

“Відповідно до двох (автентичних) примірників.

Ми, від роду руського, послані від Аскольда, великого хагана руського, і від усіх, що суть під рукою його, світлих бояр, до царя Василя Великого в Бозі самодержця грецького, на утримання і на зміцнення існуючої протягом багатьох років любові між греками та Руссю, відповідно до прагнення нашого великого хагана і за велінням усіх, хто суть під його рукою в Русі.

Наша світлість, більше за все дбаючи Божою милістю втримати і зміцнити любов, що була між греками і Руссю, багатократно намагалася справедливо не тільки словами, а й писемно, і клятвою твердою присягнувшись, таку любов утвердити і зміцнити за вірою і за законом нашим.

Такими є статті, з приводу яких ми Божою вірою і любов'ю досягли згоди.

Насамперед да укладено мир з вами, греки, да любимо один одного всією душею і щирістю і не дамо, відповідно до нашого бажання, бути ніякій спокусі або провині з боку сущих під нашою рукою світлих бояр, але пильнуватимемо, скільки можливо, збереження надалі й навічно, греки, сподіванням і написанням з клятвою стверджувану любов несхибну і необмежену. Так само і ви, греки, да бережіть таку ж любов до бояр світлих наших руських і до всіх, хто є під рукою світлого хагана нашого, несоблазну і непреложну завжди і на всі літа.

А про злочинців, коли вже трапиться прикрість, домовимося так. Якщо будуть представлені докази провини, то вони мусять бути переконливими, а якщо не буде їм віри, то хай присягнеться той, хто стверджує переконливість доказів, а коли присягнеться, то буде покара відповідно до гріха.

Про це: якщо уб'є грека русин або грек русина, да помре на місці злочину. А коли втече убивця, що володіє майном, то частину того майна, відповідно до закону, да візьме родич убитого, але й жінка убивці да матиме свою долю, що гарантується законом. І якщо вбивця не має майна і втік, да залишається під судом, доки не буде схоплений, а тоді помре.

Якщо хто вдарить мечем або битиме палкою чи начинням, за те побиття сплатить п'ять літрів срібла відповідно до закону руського. Коли ж винуватець не матиме майна, то дасть скільки зможе — аж до того, що зніме з себе одяг, який буде на ньому, а щодо решти, хай заприсягнеться своєю вірою, що ніхто не може йому допомогти, і тоді не буде стягнуто з нього той останок.

Якщо вкраде русин щось у грека або ж грек у русина і схоплений буде потерпілим під час крадіжки або коли збирається красти і буде убитий, то не буде покарана смерть його ні греками, ні Руссю, а потерпілий візьме своє. А якщо злодій не буде противитися і буде взятий тим, у кого вкрадено, то да буде зв'язаний і віддасть те, що вкрав, у потрійному розмірі.

Про це: якщо хтось — чи русин у грека чи грек у русина — насильством щось візьме або спробує взяти, да поверне втричі.

Якщо буде викинуто корабель сильним вітром на землю чужу, і хтось з нас, Русі, і якщо власник захоче врятувати корабель з його вантажем і відвести в землю Грецьку, да проведемо його крізь небезпечні місця, доки не прибуде в безпечне місце. Якщо ж такий корабель врятується після бурі або потрапить на мілину чи на скелі і не зможе повернутися до свого краю, да потурбуємося за гребців того корабля ми, русь; да сприяємо їм продати вантажі без будь-якої шкоди. А якщо станеться таке поблизу Грецької землі, якщо буде подібна пригода з руським кораблем, да приведете його в Руську землю; або да продамо вантажі того корабля, коли буде що продати, і да вивеземо ми, русь, одержане за те. І коли приходимо в Грецію або заради торгівлі, або послали до царя нашого, да пустите чесно продати вантаж наших кораблів. Якщо ж хтось з корабля буде убитий, або побитий з числа нас, русі, або щось буде взяте, да будуть винні покарані відповідно до злочину.

Якщо полонений від русі або від греків, взятий третьою стороною і утримується нею або проданий в іншу країну, і якщо трапиться там русин або грек, то да викупить його і поверне викупленого до його країни і там візьме за нього свою ціну той, хто викупить або ж продасть викупленого за ціну челядника. Так само, якщо на війні буде взятий хтось у полон греками або руссю, да повернеться до своєї країни, і не буде віддана ціна його, як сказано, відповідно до ринкової вартості.

Коли ж буде вам потреба йти на війну, і коли потребу оголосите, і хтось з русі захоче вшанувати царя вашого, скільки б і коли їх не прийшло, і захочуть лишитися на службі у царя вашого власною волею, да роблять це.

Про полонених на Русі. Скільки б і з якої сторони не прийшло їх у Русь, да будуть продаватися грекам. Так само полонені греки, скільки б їх не прийшло з будь-якої сторони в Русь, мають сплатити по 20 золотих і да повернуться в Грецію.

Про те: якщо буде викрадений руський челядник, або втече, або силоміць буде проданий, і скаржитиметься Русь, да доведуть таке про челядника і заберуть його у Русь. Так само й гості, якщо втратять челядника і подадуть скаргу, да вимагають судом, і як знайдуть його, то візьмуть. Якщо ж хто перешкоджатиме чиновнику провадити розшуки, то втратить право своє.

Про тих з Русі, що працюють в Греції, у грецького царя. Якщо хтось помре, не влаштувавши майнових справ або не має в Греції спадкоємця, то його майно да повертається в Русь — молодшим родичам. Якщо ж укладає заповіт, да візьме заповідане ним той, кому відписано успадкувати майно, і да успадкує його.

Про тих з Русі, хто веде торгівлю в Греції і перебуває там довше, аніж дозволено. Якщо винний не повернеться вчасно в Русь, да скаржитиметься Русь грецькому царю і да буде схоплений такий і проти волі повернений у Русь. Таке ж да зробіть Русь грекам, якщо приключиться подібне.

На утвердження ж і на непорушність досягнутого поміж ними, греками і Руссю, миру сотворили нове написання на двох грамотах — рукою царя вашого і нашого (руською) рукою, предпокладеним Чесним Хрестом і Святою Єдиносущною Трійцею Бога нашого засвідчили і віддали нашим послам.

Ми ж присягаємося царю вашому від Бога суцього, Божою волею і за законом та звичаєм народу нашого уставлених статей миру і любові не порушувати нам і нікому від сторони нашої.

І таке написання дали на ствердження царству вашому, аби утвердити і забезпечити досягнутий мир поміж нами.

Місяця вересня в 2-й день, індікту 15, в літо Русі 15 (від створення світу 6375).

(Місяця вересня в 2-й день, індікта 8, в літо від створення світу 6383.)

Цар же Василь вшанував руських послів дарами і так відпустив їх у землю їхню з честю великою. І просили архієрея, і послав до них цар митрополита Леона.

Того ж літа ходив Аскольд проти печенігів і безліч їх перебив. Того ж літа ходив проти кривичів і тих переміг.

Того ж літа втекли від Рюрика із Новгорода до Києва багато новгородських мужів.

В літо 16. <...>

В літо 17. <...>

В літо 18. <...>

В літо 19. Помер Рюрик і передав княжіння своє Олегові, що належав до племені варязького, доручивши йому сина свого Ігоря, був-бо той ще малою дитиною.

В літо 20. <...>

В літо 21. <...>

В літо 22. ... Пішов Олег, зібравши багато війська: варягів, чуді, словінів, мері, весі, кривичів. І прийшов до Смоленська, і здобув місто, і посадив там мужа свого. Звідти пішов вниз Дніпром, і, пройшовши, здобув Любич, і там теж посадив свого мужа. І прийшов до гір київських. <...>

(Далі в тексті літопису йшла розповідь про захоплення Києва Олегом, але про зміст її не маємо жодних достовірних даних. В кожному разі, те, що дійшло до нас у складі “Повісті минулих літ”, мабуть, не має з попереднім виглядом нічого спільного. Це — оповідка, створена книжниками Ярослава Мудрого, з повним ігноруванням історичної правдоподібності та здорового глузду.)

...І убили Аскольда, і понесли його на гору, і поховали на горі, що нині зветься Угорське і де нині двір Олмоша. На тій могилі поставив Олмош церкву Святого Миколи.

В літо 23. Сів Олег княжити в Києві. І сказав Олег: “Се буде мати городам руським”. І були в нього словіни, й варяги, й інші, що відтоді стали зватися Руссю. Цей же Олег почав городи будувати і установив данину словінам. І кривичам, і мері. І поклав давати данину варягам від Новгорода 300 гривень на рік заради миру. І почав Олег воювати деревлян, і подолав їх, беручи з них данину по чорній куні.

В літо 24. Звершилося Велике коло. <...>

БИЛИНИ КИЇВСЬКОГО ЦИКЛУ

Уривки

Ілля Муромець і Святогор

Гей, не здалека — здалека в полі чистому
ота курява — курище піднімалася,
а там пил стовпом в небесах вставав, —
то явив свій слід славний молодець,
русич норовом і родом Святогор-богатир.
В Святогора кінь — лютий Звір,
а на нім широкоплечий кремезняк сидить.
Їде полем богатир, потішається,
палицю булатову легко кидає
вище лісу, що навшпиньки звівсь,
нижче хмарочки-побіганочки,
і літає ота палиця
висотою піднебесною;
а як вниз вона опускається —
водноруч її він підхоплює.
... А тут здалека, з поля чистого —
Козацюга старий Ілля Муромець,
Ілля Муромець, син Іванович.
Святогора угледів і дивується:
“Що воно за мана, що за диво?
Богатир на коні, та яким коні —
то не кінь, а звірище осідлане! —
а він спить, немов після маківок”.
... І говорить Святогор до свого коня:
“Ой ти, вовча стать, трав’яний мішок,
Що ж ти, псюче-пес, йдеш спотикача:
чи не можеш ти, чи не хоч везти?”
Заговорив тоді лодським голосом
його вірний друг — богатирський кінь:
“Ти прости мене, господарю мій,
та дозволь мені слово мовити.
Три доби я, віч не складаючи,
богатирські дві ночі витримую,
а ще й третю — козацького коника”.

... А в наметі навпроти усілись оба
та про себе довірчо повідали,
обмінялись хрестами натільними
й побратимство кріпили присягою
та обіймами, та поцілунками.
В побратимстві ж немає молодшого,
в побратимстві немає і старшого,
в побратимстві ж усе по-братньому.
Хлібом-сіллю вони причастилися,
полюваннячком звеселилися.
І в наметі лягли спочивати-спать
і проспали три дні і три ноченьки.
... І співають славу тут Святогоріві,
і складають хвалу Іллі Муромцю, —
а билиця на тім і скінчилася.

Добриня і змії

... і спускається все нижче Змії Горинище
з головою у дванадцять хоботів.
А Добриня як побачив — не жахнувся він,
Хоч той Зміюка вже й погрожує:
— “Ти теперички, Добрине, у моїх руках!
як захочу, то, Добрине, утоплю тебе,
як захочу, то, Добрине, тут же з’їм тебе,
як захочу, то, Добрине, станеш здобиччю:
візьму в хоботи Добриню —
та і в нору свою!”
Аж до струменя-ріки припадає змії,
та Добриня вельми добре вміє плавати:
ось пірне він — на тім березку,
ось пірне він — і вже тутечки,
тільки коника свого не докличеться,
не знаходить на березі й одяганочки —
одна шапка від одягу залишилася,
та й в шапці
аж до верха
земля Київська...
... І поїхав, гей Добриня, внук Нискиничів;
на прощання йому матінка батіг подала —

повеліла рубати зміїне поріддя.
... Так Добриня й зробив — і посік, порубав...
“Розступися-но, матінко, земле сира,
на чотири ти чверті роздайся,
проковтни се кровище зміїне!”
І земля розступилася, мати-земля —
і побачив Добриня в її зміїних норах люду без ліку.
Став Добриня і мовив царям-королям,
так сказав короліатам-царятам:
“Ви ідіть-но туди, звідки вас принесли...
Ти ж, Забавонько, донько Путятя,
Знай: Добриня по тебе прибувся сюди, —
тож вертаймо до рідного Києва,
до вітця й Володимира-князя...”

Бунт Іллі проти Володимира

Учинив князь Володимир та й почесний пир
для князівств, для бояр, для богатирства всього,
що од вітру степового причащається,—
лиш старого козака Іллю Муромця
він покличать забув.
Стало прикро з того Іллі Муромцю —
і натягує він лук свій тугенький,
кладає стрілоньку він гартовану
та й стріляє Ілля по божих церквах,
по божих церквах з дивовижжям хрестів
та по маківках по золочених.
... І проказує Ілля (Добрині) відповідь:
“Побратиме мій цілувань-хрещань,
славний молодче Добриня Нискиничу!
Щоб не ти, то нікого б не послухав я...”
Великий князь пригощає багатира, і той мовить:
“Ох же ти, Володимире Київський!
Знав кого послав мене закличать!
Щоб не мій побратим, брат мій названий, —
не послухав би я посланців твоїх...
Отож тебе нехай Бог простить
За оту провину велику”.

С. Єфремов

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Од упорядника

Давно вже й дуже прикро дається взнаки велика потреба в покажчику для української, мовляти б, самоосвіти. З кожним-бо роком множиться література з українознавства, і на книгарський ринок викидаються все нові та нові видання, в яких не завжди може ладу дійти звичайний читальник. Та й цього читальника, з другого боку, гурт усе шириться, і прибуває людей, яким знайомість з Україною, з її минулим та сучасністю, з усякими формами, завданнями та проявами українського життя повинна бути морально обов'язковою, не кажучи вже про звичайнісіньку цікавість та чисто практичні потреби. Надто це сказати треба про останні 2–3 роки. В який бік підуть політичні події й чи здужає Україна оборонити повною вірою те, що здобула у процесі великої революції — цього ми не знаємо. Зате напевне можна гадати, що тій нівеляторській та обрусительно-централізаційній системі, що віками тяжким нагнітом лежала на Україні, до ґрунту її висмоктувала й тісним сповивачем скручувала — прийшов-таки край, принаймні в тих формах, що не давали нашому багатому краєві на повен зріст випростатись і дійти сподіваного розвитку та можливої сили. Як-не-як, а коли від першої революції наслідком лишилась у нас бодай невелика воля друкованого слова, українська преса, то тепер безперечно мають закріплені бути й якісь, більш чи менш широкі, форми політичного самоврядування. Не беручись угадувати їх і взагалі загадувати наперед, що буде — мусимо сказати, що таке становище України, в самому процесі нескінченної ще боротьби невиразне і мінливе, все ж накладає на громадян її чимало обов'язків, а з них найперший — знати свій край, щоб найбільш доцільно та інтенсивно служити йому. Вже одне це високо підносить ті вимагання, які тепер можемо ставити до людей щодо їхньої української, скажу так, освіти щодо національної свідомости та досвіду в тих справах, які тепер розгортаються перед громадянством України. Смугу національної романтики, що задовольнялась часто лиш уривками знаття й глибоко в суть справи не сягала, ми вже лишили поза собою. Настає тверезої праці час, а для неї потрібно насамперед наукового знаряддя й тих тривких підвалин, що дає позитивне знат-

тя з усіх ділянок того, що в широкому розумінні складає науку про наш рідний край — українознавство.

Тим часом коли оберемось до задоволення згаданої потреби, то не можемо не побачити великих у йому прогалин. І досі стоїть ця справа не зовсім твердо, на хисткому, мовляв, ґрунті. До самісенського останнього часу українські дисципліни були поза межами офіційальної науки, а хоч дещо в її обсяг часом і попадало, те й само набувало здебільшого того перекривленого вигляду, що фатально слідком іде за всякою офіційальщиною. Огнища цієї казенної науки, університети на Україні, просто гребували наукою про рідний край, справляючи ту саму місію, якій все слугувало в централізованій Росії. Правда, 1918 рік приніс нам був заснування аж двох державних університетів українських, не кажучи вже про декілька приватних шкіл того ж таки типу. Правда також і те, й по інших школах українознавство здобуло нарешті було право на існування. Але, полишаючи навіть непевну взагалі за теперішніх обставин долю всяких культурних заходів, треба сказати по щирості, що справа рідної освіти все ж таки, поки що, не геть-то багато виграла. Серед умов сучасного нашого життя — повної руїни матеріальних, а разом і культурних цінностей наука сама по собі мусила потерпіти чимало: не самі бо музи змовкають, заглушені брязкотом зброї, й для розвитку науки найбільш може потрібно того супокою, за яким даремно тужить сучасник. Отже, наука по огнищах наукової роботи нормально відбуватись не могла. До того ж поза мурами і виливами школи зостаються цілі покоління людей, яким треба зараз же, негайно ставати до роботи на українському ґрунті. Задовольняти свої потреби щодо української освіти цим людям доводиться тим самим способом, що й передніше, тобто самоосвітою, так само доходить самотужки потрібного їм знання. Звичайному, рядовому читачеві й тепер ще величезні труднощі доводиться перемагати на шляху до світла, бо тільки власними заходами й своєю охотою може він здобути відомости, тільки на ті може покладатись — часто уривкові й порізнені — вказівки, які можна стрінати в загальній пресі та в деяких спеціальних бібліографічних виданнях, що народились бути за нового вже ладу. Але й тут не все гаразд. Загальна преса мало дає тепер місця справам чистої культури, бо змушена підлягати швидкому темпові політичного життя й на його потреби в першу готові ози-

ватись. Що ж до спеціальних бібліографічних виданнів, то їм коли б упоратися хоча б тільки з поточною продукцією книжковою, і таким чином уся попередня література лишається поза їх компетенцією, не занотована й незафіксована. Треба додати нарешті ще й те, що саму друкарську техніку за часів війни та революції доведено до останньої, можна сказати, міри занепаду, і теперішня продукція книжкова перебуває в хаотичному стані, не встигаючи потрапити за вимогами, що ставлять до неї нові часи й нові потреби. Все ще доводиться дуже часто до старих джерел українознавства обертатися, та й ті здобутки можна з величезними, часто непереможними, труднощами.

Все це й тепер, як і перед революцією, на першу висовує чергу справу з програмою для української самоосвіти. Знов з усіх боків лунають запитання — що читати і як читати, себто який саме вибирати матеріал для ознайомлення з тією чи іншою сферою українознавства та в якому зв'язкові і в якій послідовності серед того, як дуже потрібна така програма. Але годиться згадати, що вона за наших обставин надзвичайно важка до виконання й не швидко певне дочекаємось такої програми в тих формах і в такому масштабі, про які аж кричить нагальна потреба. Програма для самоосвіти вимагає спеціальних заходів і може бути наслідком тільки колективної праці, що не тільки занотовувала б і укладала в систему вже готовий матеріал, а й сама б збагачувала його, закидаючи потроху ті прогалини, яких не бракує навіть у далеко багатших од нашої літературах. Поруч і разом з систематизацією мусить іти й видавнича робота на підставі певного плану. Діяльність популярної колись московської “Комісії по організації домашнього читання” дає дуже гарний приклад такої комбінованої роботи, але вимагає це таких коштів і таких затрат працею, які не під силу поодиноким людям і які вимагають спеціально утворених колективів, та й часів певне спокійніших од нашого. Заповнити цю прогалину зможемо мабуть не швидко, а тим часом життя ж не чекає. Отже, доводиться шукати чогось такого, що могло б на цей час бодай частково заступити справжню програму для самоосвіти.

До якоїсь міри зробити це може систематично складений покажчик матеріалу. Це торкаючись самого читання й послідовності, така праця може дати принаймні відповідь на питання, що читати, подаючи найзагальніші вказівки щодо тієї чи іншої ді-

лянки з українознавства. Це вже далеко простіша праця, і спроби таких покажчиків ми мали навіть за того лихоліття, що серед його жило й розвивалося українське бідолашне слово. Та поминаючи вже те, що й їх не одшукати тепер на зубожілому й вичерпаному книгарському ринкові, ті давніші праці мало є до теперішніх вимог придатними. Насамперед то праці здебільшого давні і вже самим стилем не відповідні сучасній потребі. Та й завдання їх були часто інші. Одні з них, як от праці Павлика і Вол. Дорошенка про Франка, Балики про Куліша, Комарова про Котляревського, Шевченка та драматичну літературу і т.п. — торкаються тільки поодиноких паростків українознавства: це покажчики до того чи іншого письменника або літературного відділу, і даючи іноді повно увесь матеріал з даної сфери, без відповіді й освітлення полишають усі інші. Другі покажчики, як от відомі праці М. Комарова (“Бібліографічний покажчик нової української літератури” 1798–1888 р.) або І. Левицького (“Галицко-русская библиография”, “Українська бібліографія Австро-Угорщини” і ін.), подають знов же загальну бібліографію українського письменства, хронологічно зложену, — це так само цінний матеріал для дослідника та спеціаліста, але звичайно читача заводять вони на неоглядне море книг і статтів, у якому без компаса, себто знов же без особливого покажчика або спеціальних знаннів орієнтуватись не можна. Інакше кажучи, до таких покажчиків треба ще покажчиків. Треті, як праця Д. Довшенка “Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Русью” (1904), вже застаріли, та й складно їх за таких часів, коли з цензурних причин навіть згадувати не можна було, багато з потрібного матеріалу, що виходив за кордоном. Інші, нарешті, як опублікована р. 1912-го в “Украинской Жизни” замітка “Что читать?” — надто вже коротенькі, бо подають тільки той останній мінімум, поза яким настає вже повна, сказати б, безграмотність в українському питанні. Таким чином, дотеперішні покажчики не дають якраз того, чого шукає теперішній читач. Що цікавиться українством у цілості, або певним серед його відділом.

Бажаючи такому читальникові стати в пригоді, року 1916-го я, з доручення редакції “Украинской Жизни”, склав був нового покажчика з найпотрібнішого матеріалу до української самоосвіти; покажчик той і появивсь був друком в останній книзі московського журналу (кн. III–VI за р. 1917) під заголовком “Бібліотека по украиновѣдѣнію”. Та минуло ще малонебагато часу, а й цей

найновіший покажчик одстав вже од життя, як і попередні, бо революція, та визволення українського слова принесли були з собою вже ж чимале поширення нашого письменства у всіх паростках його, скільки на це дозволяла пів-зруйнована друкарська техніка та обставини безупинної громадянської війни й хатніх чварів. Проте незадоволена й досі потреба в систематичній програмі примушує ще раз скористуватись із тієї старої праці, поновивши її й пододававши в цьому виданні те, що повиходило в цікавій нам сфері по 1916-м році аж по сей день.

Таким чином, покажчик цей має бути спробою закидати згадану вгорі програму, але тільки на одному пункті, а саме на тому — що читати. Відповідно до цього подає він важніший матеріал, розложений на розділи, обминаючи цим разом питання щодо систематизації його в середині кожного розділу, себто не претендуючи давати поради про те, як читати. Це перша увага, яку заздальгідь підкреслює упорядник, щоб запобігти можливим закидам і неоправданим може націям декого з читачів. Тепер ще декілька скажу слів про самий поділ матеріалу на розділи.

Я вважав за річ конче потрібну подати попереду всього іншого вказівки щодо національної проблеми взагалі, як вона виступає в світлі тієї чи іншої доктрини, тих або інших громадських течій та напрямів. Це й складає у покажчику перший розділ; до його зібрано літературу, що висвітлює загальну постанову національної справи, до якої українська входить вже частковим питанням. Сюди ж заведено і тісно з національною проблемою зв'язані досліди над питанням автономної та дефегляді, надто зважаючи на особливу вагу цих питаннів у світогляді сучасної людини. Такий розділ вважаю я немов би за вступ, свого роду пропедевтику до українознавства й української справи, бо звідси читальник може черпати загальні підстави до тієї чисто практичної постановки національного питання, що знаходить конкретні форми свої в українстві. Великий розділ другий, до якого заведено матеріал про громадську сторону українського питання та його теоретичне угруповання, сам собою розпадається на кілька частин. Так, уважаючи на специфічні умови розвитку й на особливі інтереси річі, довелось вилучити весь матеріал, що торкається Надністрянської України (Галичина, Буковина й Угорщина); знов же й шкільну справу, з огляду на місце, що займала вона серед

домаганні українства, зручнішим здавалося поставити окреме, від маси загального матеріалу: так само останніми часами вирізняється справа церковна, і хоч література тут ще досить бідна й випадкова, але мішати їх до гурту знов же не випадало; те ж саме годиться сказати й про зовнішнє становище українства, надто про цензурні утиски, які аж по сей день спорадично дають дуже цікавий і характерний побутовий матеріал, у нашій історії вельми одмітний; нарешті не зайвим здавалися й зразки протиукраїнської літератури, поставленої звичайно поруч із критикою її та освітленням з українського погляду. Та ким із критикою її та численний матеріал II-го розділу й розбито на зазначені тут рубрики. Розділи історії, географії, етнографії, економіки, мови та мистецтва (III–VI та IX) вже з самої річі не такі складні і через те лишаю їх без детальнішого поділу, окрім останнього, де театр вилучено в самостійну рубрику з гурту іншого матеріалу. Зате відділ письменства (розділ VIII) зручніше було знов же на три поділити рубрики: загальні огляди, письменство старих часів до відродження і новітнє письменство XIX та XX віків, з додатком (рубрика 4-та) творів красного письменства в кращих або преступніших виданнях. Нарешті упорядникові здалося, що в покажчику повинна окреме зайняти своє місце мемуарна література, бо в ній часто криється розгадка тих або інших поточних подій, не знадуючи вже побутово-історичну вагу такої літератури. Покажчик справочників (розділ XI) пояснення не потребує.

На зазначених тут розділах, певна річ, не кінчається література, яка трактує про українську справу й яка в цілому дає те розуміння українознавства, що все глибше входить у практику наших днів. Годилося б напр. додати ще покажчик літератури українського питання західноєвропейськими мовами, не кажучи вже про такий спеціальний відділ, як шкільні підручники. На жаль, усе це доводиться поки що обминути, щоб занадто не побільшувати покажчика, який і так розрісся поза межі, що поставлено йому було нервістно формою й обсягом журнальної роботи. Ці нові розділи, як і докладну систематизацію матеріалу, розкладання його в певній послідовности, упорядник так полишає на майбутній час. Зате треба спинитись тут ще на одній ніби сторонній деталі.

Уважливий читач певне не промине того, що найбільш розроблені ділянки українознавства, як напр. історія, найменше

займають місця в покажчику, і навпаки — менш розроблені дисципліни числом заведених до покажчика праць далеко переважають тамтих щасливіших своїх сусідів. На мою думку, було це неминуче. Коли маємо синтетичні праці, що вже підбивають, мовляв, підрахунки зробленому, як це буває в більш розроблених і досліджених дисциплінах, то можемо обмежитись на меншому числі вказівок: до покажчика попадають ці загальніші праці й одвіюється все другорядне, часткове, увесь справовий або спеціальний матеріал, цікавий найбільш спеціалістам, які до покажчика такого, як цей, певна річ, і не мають потреби вдаватися. Інакше справа стоїть з менш розробленими вбогими на загальні праці дисциплінами. Тут поки що відбувається допіру вибірування й постачання матеріалу, тут не дійшло ще до заокруглення роботи в синтетичних працях, що мов у фокусі збирають результати поодиноких дослідів. Тут переважає ще не так будівнича, як підготовча робота. Отже, не обійтися ще тут без деякого, скажу так, розпоршування загального питання на дрібніші теми. Натурально, що в таких розділах зростає число заведених до покажчика праць, бо бракує тієї однієї, що подала б висновки з цілого гурту окремих тем і дослідників. Коли буде вже написана, скажу для прикладу, історія українського мистецтва, тоді можна буде в такому популярному покажчику чимало проминути з того, що тепер єднає і дає хоч деякий матеріал про наше мистецтво. Разом з докладнішим розробленням і упорядкуванням даної дисципліни, для широкої публіки менш потрібні зробляться часткові праці, детальніші досліді, що постачають матеріал для спеціалістів. Тоді однією працею можна буде заступити цілу низку детальніших вказівок, але тепер без них ще не обійтися.

М. Грушевський

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Пам'яті Михайла Максимовича

Назва. Книга ся носить загальноприйняту у нас і в цілім культурнім світі назву “історії літератури”. Але ся назва взагалі не вповні відповідає предметові, а в приложенні до нашого народу — навіть подвійно.

Література — слово, вжите вперше Ціцероном в значенні літературної, властиво граматичної освіти, знання, з часом набрало значення суми писаних пам'яток всього написаного, що зісталось від певного часу чи певного народу, чи певної категорії словесної творчості (“література математична”, “література драматична” і т.д.). Але в прийнятій наукою уживанні під історією літератури розуміють історичний огляд не всіх взагалі писаних пам'яток, а тільки так званої “красної” чи “гарної літератури”, котрі підходять під поняття творів артистичних, які задовольняють естетичне почуття⁴¹.

З другого боку, в обсяг історії літератури дуже часто вводяться словесні твори не писані, а передані усною традицією, оскільки вони відповідають тим же артистичним вимогам. І так назва літератури, з одного боку, являється занадто широкою, з другого — занадто вузькою супроти предмета, який під сею назвою трактується.

Щодо першої сторони, то всі літератури знаходяться приблизно в однакових умовах. Коли говориться про літературу без ближчого пояснення, то розуміють звичайно, що тут іде мова про красну літературу, лишаючи на боці всяку іншу “письменність”. Коли критик згідно помітує книжкою, завважаючи, що се “не література”, — кожному зрозуміло, що хоч книжка, без сумніву, являється продуктом письменності, себто літератури в широкім розумінні слова, але вона не відповідає вимогам, які ставляться літературі в тіснішій розумінні, себто вимогам естетичним, почуття краси. І коли говориться про історію літератури без ближчого пояснення, само собою розуміється, що тут говориться про історичний образ розвитку літературної творчості артистичної, яка підходить під вимоги естетики — вимоги краси.

Але наша історія літератури, і так само літератури деяких інших народів, які розвивалися в подібних історичних умовах, менше відповідає сьому звичайному розумінню, тому що му-

⁴¹ Слово “красний” разить ухо українця з російської України асоціацією з російським “красний” — червоний. Але, властиво, се слово — яке задержало своє дійсне значення й там в словах “краса”, “кращий”, — було б жалко викинути через се з уживання і зістатись при самім “гарнім”, яке не вповні заступає його. “Красне письменство” — термін, уживаний в Галичині, де нема сеї асоціації “красного” з “червоним”, — дійсно краще відповідає французькому “belles-lettres”, німецькому “Schune Literatur”, ніж гарне — “красиве” письменство.

сильно особливо широко розкривати місце “літературі не писаній” (суперечність уже в самім значенні). Словесній творчості, переданій усною традицією, вона мусить дати велике і почесне місце в своїм викладі, так як се не ведеться в літературах найбільш популярних, реномованих, взірцевих. Коли ми візьмемо літератури найкраще розвинені: скажимо, такі королеви літератури, як старинна грецька чи нова французька, ми побачимо, що вони, з огляду на багатство своєї писаної традиції, майже або й цілком ігнорують усну словесність. Вони полишають її фольклористам, етнологам і т.д., що найбільше вживають її як помічний матеріал при розслідуванні історії “справжньої літератури” — писаної. Правильно се чи ні, не будемо над тим спинятись, досить, що так ведеться, і слідами сих великих, багатих літератур ідуть дуже часто й історики літератур таких народів, у котрих писана література дуже бідна, мало оригінальна, відбиває більше літературні напрями і смаки чужородні, ніж своєрідне життя, словесність же усна, навпаки, сорозмірно далеко багатша і для пізнання народного життя, культури, його настроїв і уподобань — безмірно цікавіша. Щоб не лазити по чужих городах, вкажемо на те, що й у нас ні одна з тих історій літератур, які досі вийшли, не знайшла відповідного місця для усної словесності⁴².

⁴² Найбільш серйозно і сильно, здається, думав у нас про се Драгоманов в своїх планах історії української літератури, що були і зістались, на жаль, невиконаною метою його наукової праці. В однім з листів до Франка, 1883 р., він так начеркував її план (Листи до І. Франка, I, с. 252 — явні помилки я справляю, як і правопис): “Я б радий поділити працю на дві нерівні часті: В першій я б дав огляд письменства на нашій землі в зв’язку з історією політичною й культурною в періодах:

а) в удільному (Київ, Володимир-Галич, Сіверщина), під впливом Візантії і під покровом церковної мови,

б) литовському (зв’язок з Вільною) — при початку впливу латинського і емансипації од церковщини, але з українським (мб. польським?) та білоруським макаронізмом,

с) польсько-козацькому, з 1568 до 1709–1716 (кінець Мазепи, перша руїна Січі, кінець козацтва на правім березі, унія у Львові, розрив лівобер. гетьманщини з правобережною і Галичиною),

д) Возрожденіє в Росії на основі козацьких споминів, в Австрії переховування в церкві — укр. вплив, панславизм і конституціоналізм.

В усіх періодах я б налягав на те, як проявлявся народний реалізм крізь усяку схоластику (Слово о п. Іг., Іп[атський] літоп., переклади св. Письма в XVI ст., протестантський елемент — в братствах, Апокрізіс, козацькі літописи), а також на зв’язок усього реалізму і нового укр. руху з ліберальним культурним рухом в Європі.

Тим часом хоч наша писана література не позбавлена творів високо цінних — більше, скажимо, ніж література болгарська, сербська, румунська і т.д., але все-таки в порівнянні з багатою усною словесністю наша писана традиція аж до останнього відродження XIX віку являється сорозмірно невеликим сегментом, який далеко не являє собою словесної творчості в усій повноті. В літературах таких народів з слабшою писаною старою літературою усна словесність повинна займати відповідне місце, а не пропускатись, нижче трактуватись як якийсь другорядний епізод. А з тим, розуміється, і назва “літератури” для таких оглядів стає сугубо конвенціональною.

Коли б ми хотіли зовсім точно означити завдання сеї праці, ми повинні були б назвати її “історією української красної словесності”. Але “словесність” повелось у нас уживати тільки в приложенні до “словесності усної”, хоча саме уживання цього слова в такій комбінації показує, що в оце слово “словесність” вкладають поняття всякої словесної творчості — як усної, так і писаної, так що “красна словесність” (або “гарна”) обіймає властиво всю словесну творчість, що являється предметом літературних студій й історії літератури. Але, не будучи

В другій, більшій часті я б дав огляд содержания літератури на нашій мові:

I. Усна словесність (по програмі, яку я виложив у попередньому слові до “Малор. Нар. преданій и рассказов”),

II. Шкільні вірші і драма з XVI ст. до Сковороди включ[но].

III. Белетристика і поезія од Котляревського.

В першій поділі треба розглянути особно:

a) матеріал власне національний, краєвий, в котрому народ намалював своє життя й думки,

b) матеріал чужий, котрий народ переробив по-своєму (пісні церковні візантійські і латинські), при чому показати, як переробляв наш народ оце все, яку ціху накладав (демократичну).

Майже те ж саме прийдеться сказати й про 2-ий поділ, в котрому можна показати, як намалювалось життя плебса укр. в новій свідомій белетристиці і поезії.

Таким робом, думаю, буде показана власна оригінальність нашої літератури, *litteratura di una nazione plebea*. В I часті показана була б боротьба національного плебейського елемента з чужими, церковними, панськими і державними, в II — саме життя нашого плебса по документам на його мові”.

В сім цікавім плані, який зводить до системи працю цілого життя найбільшого нашого історика літератури, характеристичне не тільки для нього, а для всієї тої течії налягання на мову з народністю, народності з демократизмом, “плебейством”.

прихильником незвичайних титулів, я вважаю такий наголовок передчасним і застаюся при утертім слові “література”, котре вже так обійшлося в уживанні й віддалилося від свого буквального значення, що нас не разять уже й такі вирази, як “усна літературна традиція”, абощо. Через сю утертість і абстрактність я вважаю його кращим для такого загального уживання, ніж наське “письменство”, в котрім прикмета “письма” для нашої уяви виступає яскравіше. Говорити про усну словесність в “історії літератури” все-таки легше, ніж в “історії письменства”. Маю, принаймні, таке суб’єктивне враження, і тому сим разом вибираю сей термін — “історія літератури”.

Історія літератури як наукова дисципліна. Історія літератури почалась бібліографічними реестрами, чисто антикварного характеру — списками книжок, більше-менше систематизованими. Такий, власне, характер мали праці “батька історії літератури” Конрада Геснера в половині XVI в. Але вже Фр. Бекон в своїм трактаті про вагу і розвій наук вважав потрібною “загальну історію літератури” як науку, необхідну для доповнення “історії церковної і цивільної”, котра б “оживила з мертвих зміст, стиль, метод, літературний геній свого часу”. Сим дезидератом була натхненна перша “історія літератури”, котра носила се ім’я: “*Prodromus historiae literariae*” Петра Лямбека (1659). Праця одначе тільки титулом своїм і замітна, бо змістом своїм до літературного викладу так і не дійшла. Двадцять років пізніше інший німецький книжник Моргоф в своїм “Початку і розвитку німецької поезії” (1682) висуває принцип порівняльних історично-літературних студій — ідею, яка знаходить потім високоавторитетного речника в Ляйбніці, з його гадками про спільність і солідарність християнських цивілізацій. Законодавець англійської критики Поп в тім же часі кидає глибоку гадку про релятивність всяких естетичних критеріїв — можливість оцінки всякого літературного явища в його історичній обстанові. По тім — після того, як середина XVIII в. пройшла під знаком панування абсолютного естетизму, канонем знов став Аристотель в новім толкуванні Лессінга, — сей історичний принцип вергається з ще більшою силою і свідомістю в працях Гердера (1770-х років), з котрих, властиво, починається ідея літературної еволюції й її досліду в зв’язку з історією культури і соціального життя.

З такого історичного становища були написані німецькі компендії всесвітньої літератури, в зв'язку з історією культури, Айхгорна і Вахлера (1796–1804), але для розвою і популяризації цих поглядів далеко більше послужила книжка пані Сталь “Про літературу” (1800), в котрій вона під впливами ідей Монтеस्क'є і Гердера виясняла залежність літератури від релігійних, моральних і політичних понять і установ свого часу. В 1820-х роках (1828–9) з'являється дуже замітний з сього погляду, високо цінений свого часу курс історії французької літератури XVIII в. Вільмена (Villemain), а кілька літ пізніше не менш славна “Історія німецької поезії” Гервінуса (1835). Вільмен, попередник і учитель Сен-Бева, перший вводить в свої студії біографічний елемент, інтерпретацію творчості письменника реальними обставинами його життя, з другого боку — вживає порівняльної методи, розглядаючи історію французької творчості в зв'язку з іншими літературами та їх впливами на неї. Гервінус підчеркує історичні завдання історика літератури: не вихоплюючи поодиноких, особливо цінних з естетичного погляду творів вияснити походження всієї суми творчості “з духу і обставин часу”, доходити причин літературних явищ і оцінити їх впливи. Сен-Бев в своїх літературних портретах, що починаються в тих же 1830-х роках, розвиває і реалізує в прагарних формах ідею Вільмена — в біографії автора знайти ключ до зрозуміння його творчості, і дивиться на сі майстерні портрети як на психологічні документи, котрі в сумі мусять дати історію людського духу.

Так поволі вирисувалось на Заході в середині XIX в. завдання літератури як науки. Затим ішло їх зрозуміння і у нас.

Паралельно з західними книжними покажчиками з'являлись подібні праці у нас. Найстарша з них — “Оглавление книгъ: кто ихъ сложилъ”, зложена в 1665–6 р., довго вважалась твором ученика Симеона Полоцького, Сильвестра Медведєва; аргументи, наведені Соболевським, змушують признати його автором київського богослова Епіфанія Славинецького⁴³. Він являється, таким чином, праотцем нашої, взагалі східнослов'янської історії літератури. В 1727 р. виходить в Альтоні перша наукова праця більш модерного західноєвропейського

⁴³ Кто былъ первый русскій библиографъ. — Сборникъ отд. рус. яз., т. 74.

типу: “Вступ до історії і літератури слов’янської, особливо священної” першого академіка по кафедрі літератури в новозаснованій петербурзькій академії Й. Коля. Другий німецький учений, бібліотекар тої ж академії Бакмайстер, описуючи бібліотеку (1766), дає для свого часу збірку відомостей про старе письменство східноєвропейське. Натомість голосний свого часу словник письменників Новикова, від котрого ведеться історія російської літератури, для нас не має значення, бо старою літературою він цікавивсь мало, тим менше — пізнішою українською або білоруською. Тільки пізніші словники митр. Євгенія Болховитинова, розпочаті в часописі “Другъ просвщенія” 1808 р., дали деякий матеріал з сеї області. Разом з монументальною працею Шлецера про старі літописи (*Nestor Rubische Annalen*, 1802–9) словники Євгенія послужили підставою, на котрій стала виростати історія старої нашої літератури. “Опытъ історіи русской літератури” Греча, зросійщеного німця і звісного російського педагога, виданий 1822 р., подавав деякі відомості про початки письменності на Русі — переклад св. Письма і пізніші писання церковні, “дипломатичні” і риторичні. В порівнянні з працями російських німців XVIII в. се були дуже маленькі кроки наперед. Студії в сім напрямі пощастило дещо тільки заснування в університетах, по новому плану 1835 р., спеціальної кафедри “історії русскої літератури”, на місце старих кафедр теоретичної піітики і риторики.

Перший професор на сій кафедрі в новозаснованім київськім університеті Михайло Максимович особливу увагу звернув на стару словесність. Взявши “Слово о полку Ігоревім” за основу свого курсу і опублікувавши про нього ряд інтересних статей в 1836–7 рр., він випустив слідом, в 1839 р., “Исторію древной русской словесности”, від котрої веде свою історію наша дисципліна.

Сам по собі одначе сей перший дебют не був дуже вдатний. Більшу частину книги займає бібліографічний огляд джерел і літератури та історія мови, менша — се перегляд письменників XI–XIII вв., головню на підставі праць Євгенія. В такій формі книга не могла уґрунтувати рацію існування нової дисципліни, і сучасна літературна критика, стоячи на ґрунті старих естетичних теорій, загалом неприхильно осудила сю пробу сотворення історії “небувалої словесности”. Критики вважали,

що стара письменність мусить зостатись уділом бібліографів і антикварів, то значить — на тій позиції, на котру поставили її бібліографічні студії XVIII в., і не претендувати на щось більше. Сі погляди між іншими розвинув в своїх статтях Белінський, найбільш впливовий ідеолог поступового російського громадянства. Виходячи з естетичного принципу оцінки літературних фактів, він розрізняв три стадії народної свідомості, виявленої в слові: словесність, письменність і літературу — і літературу вважав уділом тільки народів, які дійшли високої цивілізації. Література а Росії для нього починалась від Ломоносова; що перед тим — було письменністю; український народ, для нього, очевидно, зіставався без літератури.

Відповіддю на се, щодо старої літератури, були публічні виклади московського професора Ст. Шевирьова, що почали публікуватися від 1845, п.н.: “Чтенія по исторіи русской словесности”. В переробленій формі він видав по тім сю працю під наголовком: “Исторія русской словесности, преимущественно древней” (1858). Тут дано було багато місця народній словесності (головно билинам) і старій письменності в зв’язку з релігійною й суспільною еволюцією того часу. З принципіального становища праця, таким чином, являлась великим кроком наперед, тим більше, що Шевирьов був людиною ознайомленою з західноєвропейською літературою і з історично-літературними методами (стояв він твердо на історичній позиції). Але сама фігура автора — глибоко антипатичного кар’єриста-реакціонера — і та закрутка, яку він дав старій літературі, в дусі тодішньої казенної народності, апологетизм в відносінах до старого письменства проти сучасного поступового західництва і напушистий, риторичний виклад — все се зробило сильною неприємною враження і зістало стару літературу як дисципліну під сильним підозрінням в громадянстві. Тільки поволі, працями таких загально шанованих учених, як Буслаєв, Пипін, Тихонов і Веселовський в російській науковій літературі, Максимович, Костомаров, Потебня, Драгоманов — в нашій, так би сказати, реабілітовано цю дисципліну в очах громадянства. Вияснено історичне значення старого письменства, його зв’язки з народною творчістю, з культурою і соціальною еволюцією, з поступовими змаганнями свого часу. Одним словом, дано йому відповідне освітлення з становища соціального поступу.

Разом з тим, в паралелю новій російській літературі, почато літературні студії над новим українським письменством. Початок дав Костомаров своїми статтями в “Молодику” 1844 р. “В замітках о руській літературі” Вагилевича і “Трьох вступительних преподаваніях” Головацького (1848–9) подано перші проби загального огляду українського письменства. Десять літ пізніше такі загальні огляди почались в Росії — “Краткій исторической очеркъ украинской литературы”, в “Исторіи русской литературы” Петраченка (1861), “Малороссія (Южная Русь) въ исторіи ея литературы съ XI по XVIII векъ” Прыжова (1869), огляди Піпіна в “Обзорі исторіи славянскихъ литературъ” (1869), потім в розширеній формі в “Исторіи славянскихъ литературъ” (1879), короткий огляд Костомарова в “Поезії славянъ” Гербеля і т.д. Матеріал для суцільної історії української літератури, таким чином, був приготовлений.

Завдання історії літератури. “Історія літератури” має завданням подати образ “літературної творчості” в вище поданім широком розумінні “красної словесності” в певній добі чи у певного народу в її історичнім розвоі. Для сього вона студіює літературний матеріал, який належить до тої доби чи того народу, вибирає з нього твори найбільш важні і характеристичні, щоб на них спинити увагу читача, об’яснити їх з загальних умов літературної творчості, естетичних настроїв і культурних обставин даної епохи, і навазім — на них показати характеристичні прикмети літературної творчості доби та вияснити її розвій, її еволюцію.

Твори заслуговують увагу своєю характеристичністю, коли своїм змістом чи формою характеризують словесну творчість свого часу, естетичні вимоги й провідні ідеї громадянства. Інші бувають важкі історично — своїми впливами на дальший розвій словесної творчості або на розвій суспільного життя взагалі. Треті, нарешті, звертають на себе увагу своєю високою артистичністю: високим задоволенням, яке вони дають естетичному почуттю, щасливо розв’язуючи своє завдання — передати естетичне почуття творця естетичним настроям слухача (або читача). Історик літератури при доборі матеріалу кладе головну вагу на сю чи ту прикмету творів, в залежності від того, з якого боку він підходить до свого завдання — яку мету собі ставить (про котру зараз нижче). Коли він роз-

поряджує матеріалом багатим, всестороннім, добре захи-
ним, він може вибирати з великого запасу традиції тільки
найважливіше і найхарактеристичніше — спинятиметься на
найбільших письменниках, найяскравіших репрезентантах
доби або найбільш визначних творах. Але не завсіди він бу-
ває в таких добрих обставинах. Часом його матеріал розгуб-
лений, бідний, сірий, і тоді приходиться полювати на все, що
може допомогти зловити нерв словесної творчості тої доби, від-
гадати її дійсний характер, її провідні мотиви.

За браком творів літературних — розгублених традицією —
він мусить звертатись і до письменності нелітературної, — та-
ким чином в історію літератури попадають написи зовсім не
літературного характеру, ухвали, закони, умови, квіти і всяка
така інша письменність. Ніяк, одначе, не можна робити з сьо-
го правила, що, мовляв, в певних, початкових періодах літера-
турного розвитку до історії літератури треба зачисляти різні не-
літературні пам'ятки і перетворити історію літератури в
історію письменності. Історія літератури у всіх періодах свого
розвою мусить бути історією літератури, себто красної словес-
ності: словесної творчості, яка підходить під естетичний кри-
терій. Коли історик української літератури вважає можливим
щось витягнути для історії української літератури в княжій
добі з “Руської Правди” чи з Олегових договорів, — се річ його
методу; але яко такі ні закони, ні трактати, ні ділові записки
на ніякій стадії літературної еволюції не являються предметом
історії літератури. Поскільки вони не вложені в естетичну
форму (що також буває!), все се пам'ятки письменності, а не
письменства, не літератури, не красної словесності.

Отже, що входить в сферу досліду історії літератури? Те,
очевидно, що означається як література, або словесність худо-
жня, мистецька, артистична, або поезія в широкому значенні
слова, себто коли вона не протиставляється прозі, а обіймає
собою й художню прозу.

Се словесні твори, які звертаються не стільки до розуму (ін-
телекту), скільки до почуття і фантазії слухача (або читача), за
посередництвом його естетичного почуття (почуття краси). Тво-
рець, вкладаючи своє почуття (емоцію) в естетичну (красну)
форму, за її поміччю викликає суголосні образи й почуття в сво-
ім слухачі, впливає на його настрій і його волю. Форма, таким

чином, грає тут величезну ролю. Щирість і сила емоції творця за поміччю естетичної форми — коли вона дійсно відповідає вложеному змістові і естетичним вимогам — набирає впливу майже непереможного.

Віками еволюції витворились спеціальні роди словесної творчості, які орудують спеціальними формами для цього ефекту. Така — передусім — віршована, ритмічна або римована мова; по певним правилам степенування драматичного напруження збудована драматична дія; на подібні ж ефекти степенування і контрастування, зав'язання і розв'язання конфліктів психологічних чи зовнішніх обчислене “белетристичне” (красне) оповідання і т.д. Вони передусім, очевидно, становлять предмет і матеріал історично-літературного досліджу. Але в сю сферу входять нерідко і твори риторичного мистецтва, церковна проповідь, так як судова або політична промова; концепція філософа — такого, скажім, як старий Платон і недавній Ніцше; оповідання історика, котрий шукає гарних, мальовничих образів, щоб в них дати і заглибити образ подій чи характерів; характеристика художнього чи літературного критика, який добирає художніх рис, щоб ними передати естетичне враження від твору чи творчості. Деякі з цих творів можуть бути більш характеристичні й впливові, а навіть з естетичного погляду можуть вище стояти, ніж твори поезії чи белетристики. Се річ такту і хисту дослідника, який хоче подати можливо повний і яскравий образ літературної творчості епохи, використати такі художні — хоч і не белетристичні у властивім розумінні — твори, зробити се в більшій чи меншій мірі, не будучи обов'язаним уводити в свою історію літератури загалом всю філософію, чи історіографію, чи літературну критику.

Але се треба мати на увазі, що чим далі назад іти в розсліду процесу наростання літературної творчості, тим ширші круги словесної творчості захоплюють ті прикмети “красної творчості”, поезії, які вважаються її властивостями. Чим далі назад, тим менше спеціалізується, диференціюється словесна творчість, а чим менше вона спеціалізується, тим повніше і нероздільніше сплітаються в ній елементи естетичного і раціонального, тим нероздільніше вона звертається до інтелекту і почуття. Нижче ми ще вернемось до цього важного і глибокого помічання над всеобіймаючим пануванням естетичного в

примітивній роботі й активності взагалі. Тепер тільки коротко і принагідно одмітимо се, щоб пояснити неможливість виділити твердими, ясними лініями, що виключно належить словесному мистецтву, отже літературі й її історії, і що цілком до неї не належить. Критерій старої естетики, яка признавала мистецтвом тільки “чисте мистецтво”, не признавала мистецької вартості за літературним твором, коли він ставив собі якісь практичні завдання, мав у собі елемент агітаційний, дидактичний, утилітарний, — так само не може устоятись, як поділ мистецтва на чисте і практичне в пластиці. Архітектура, напр., уся має характер утилітарний, але се не позбавляє її першого місця між мистецтвами, оскільки її твори ставлять собі завдання естетичні. І ми не можемо викинути з історії словесного мистецтва ні молитов, ні заповідей, ні заклятв і замовлянь, оскільки вони вилились в естетичній формі і відповідають тій характеристиці красної словесності, котру ми вище поклали її критерієм: як твору, що виходить з естетичної емоції й має на меті естетичну ж емоцію.

Деякі теоретики се, власне, вважали основною прикметою красної літератури, що тим часом як в інших галузях письменності елементи пізнання і відчуття розділились і спеціалізувались по різних родах творчості і наукових дисциплінах, — красна література все захує в собі дещо з тої старої спільності і неподільності, коли в одно сполучались елементи знання, релігійної й поетичної творчості. Чим далі назад будемо слідити ми за сими елементами, тим дійсно тісніше і неподільніше об'єднуються вони в словесній творчості. Але і пізніше вони далеко виходять за межі поетичної творчості в тіснішій розумінні. Тому історик літератури, який ставитиме своїм завданням історію словесного мистецтва, а не історію певних форм його (тих передусім, очевидно, які тепер стали спеціальними формами, чи засобами, словесного мистецтва — лірики, епосу, драми і красної прози), може і повинен шукати проявів і характеристичних прикмет сього словесного мистецтва скрізь, де воно проявляється. Се річ його такту, як вище сказано, — вибрати те, що дійсно сюди належить, а не розплистися в ширшому завданні історії письменності, чи історії словесної творчості, чи словесної продукції.

Філологічно-естетичне і соціологічне трактування літератури.

Історія літератури вийшла з-поміж дисциплін філологічних. Се походження в значній мірі й досі рішає про її напрям. Вона взяла за свій вихідний пункт студії словесної форми літературних творів. Слідила її розвій і досконалення з естетичного погляду: більшого або меншого наближення до розв'язання естетичної проблеми, себто повної відповідності форми змістові і задоволення нею наших вимог краси.

З такого естетично-філологічного погляду переважно писались й досі пишуться історії літератури скрізь і у нас. Висліджуються зав'язки певних літературних родів у певного народу — оригінальні чи запозичені. Потім ідеться за їх розвоєм: аналізується зміст і словесна форма творів, причини їх зросту чи упадку, змін в формі, в виборі тем та їх обробленні.

Вияснюються, для сього, впливи сучасного життя — культурних, політичних чи соціальних змін, які відбивались на напрямі й характері літературних творів.

Предмет трактується або по епохам, або по родам літературних творів. Більшу або меншу увагу при сім звертається на індивідуальність автора. Центр ваги переноситься або на його твори, які систематизуються й розглядаються разом з аналогічними творами інших авторів тої ж доби, щоб краще вияснити еволюцію певних форм і літературної творчості. Або центром уваги стає автор: ті історичні, соціальні умови, в яких він вироблявся і працював, і ними пояснюються характеристичні прикмети його творів.

Ся друга метода писання історії літератури — “по авторам” — особливо розповсюджена. Вона зводиться часто на зовсім механічну, найбільш елементарну класифікацію літературного матеріалу, поділеного по авторам (таким способом написані були наші перші історії літератури, Петрова і Огоновського, причім перший ділив авторів по літературних епохах чи напрямках, другий — по родах літературної творчості).

Але коли ставитись до сього методу серйозніше, так, як рекомендував ще в середині XIX в. Тен: пізнати автора як продукт соціального процесу (те, що він невдало означив терміном *гасе*) і сучасного соціального оточення (*milieu*), то се пересуває центр тяжкості історично-літературного досліджу з філологічно-естетичного ґрунту на ґрунт історичний або соціологіч-

ний. І дійсно, ті критики й історики літератури, які пішли в сім напрямі в другій половині XIX, трактуючи авторів і їх творчість як продукт соціальних обставин, все виразніше переходили на сей ґрунт. Немало причинилась до сього і натуралістична доктрина (розвинена особливо Золя), яка вчила ставитись до літератури як до “людського документа”, як в самій творчості, так і в оцінці її творів.

З другого боку, в сім же напрямі пішла, з останніх десятиліть XIX в., нова дисципліна “історії культури”, включаючи мистецьку творчість, в тім і словесну, в загальний образ матеріальної й духовної культури людства, починаю чи від найнижчих, приступних дослідів ступенів її і до тих стадій, котрі звичайно служили предметом історично-літературного дослідю. Так “історія літератури” дістала вступ, який висвітлював початки поетичної, і взагалі артистичної, творчості від перших зав’язків людської творчості взагалі, і принаймні ставив такі постулати. Праці філологів школи Штайнталя, що відродили й розвинули старі гадки Гердера і В. Гумбольдта, поставивши еволюцію словесної творчості в безпосередню зв’язь з еволюцією мови, а з другого боку — з еволюцією людської гадки, думання і законами психології взагалі, перекинули тут міст з чисто філологічної сфери в сферу примітивної культури, етнології й соціології. У нас визначним і дуже талановитим представником сього нового напрямку історично-літературного методу був Потебня, найбільший з українських філологів. Він уже в першій своїй праці “Мысль и языкъ” (1862), оціненій тільки дуже не скоро в наукових кругах, і потім в ряді пізніших своїх монографій, 1870 і 1880-х рр., заложив твердий ґрунт для дослідю еволюції словесної творчості в зв’язку з еволюцією слова і думки взагалі.

“Історія словесності”, таким чином, все більше пересувалась з-поміж філологічних наук ближче до наук соціологічних, які ставили завданням висвітлення психологічних функцій людини в загальній еволюції її соціального життя. Мова, культ, мистецтво, словесна творчість і творчість соціальна, так як вони сплітались на ранніх стадіях культури як різні елементи того ж самого процесу соціальної еволюції людини, стали студіюватись і в науці в тіснім і нероздільнім зв’язку. Я вище зазначив уже, що сі різні функції соціального життя, диферен-

ційовані і спеціалізовані в добі більш розвиненого і диференційованого суспільства, незвичайно тісно об'єднуються й переплітаються переходовими формами в добі примітивній, тотемно-племінній, найстаршій, яка приступна дослідам фольклориста, етнолога, соціолога. Вони виростають, видимо, з спільного кореня часів передплемінного людського життя, й історик літератури мусить поставити собі завданням дослідити поетичну творчість не тільки як соціальний факт⁴⁴, але як і соціальну функцію громадянства: що вкладає сюди громадянство в різних стадіях своєї еволюції, яку службу несе ся функція в сумі громадського життя і як відбиває на собі се життя.

Се, власне, те становище, з котрого історія літератури інтересувала й интересує широкі круги освіченого громадянства й являється справді одною з найважливіших дисциплін з становища загального виховання. “Історія літератури не історія книг, се історія ідей та їх наукових і художніх форм”, — писав популярний і авторитетний свого часу історик всесвітньої літератури Гетнер, і власне ся перша половина його дефініції, яка стала провідним гаслом цілого ряду студій другої половини ХІХ в., відповідає тим інтересам, з якими підходить до сеї науки громадянство. Не еволюція мови, стилю, в загалі форми, як вона відбивається на творах письменників, а словесність як функція людського соціального життя, відбиття в словесній творчості реального буття, взаємовідносин творця й його соціального оточення — от що цінно пізнати в літературі громадянинові. Як ні одна інша сфера людської творчості, література вводить нас в розуміння життя далеких поколінь, його умов, переломлення сих умов в психіці, світогляді, настроях, діяльності і творчості. Отже, історія літератури має дати читачеві ключ до сього архіву людських документів, до сих фонограм одшедших поколінь: навчити розбирати голоси різних, ближчих і дальших, часів і знаходити в них відбиття людського життя й його умов. Не тільки як факт соціального життя в собі, але як ключ до пізнання взагалі сього соціального життя на різних стадіях розвою чи то окремого народу, чи то ці-

⁴⁴ Так, напр., формулює своє завдання визначний американський слідник S.Gummera в своїх “Початках поезії” (“The Beginning of Poetry”), нове вид. 1908.

лих комплексів, груп, рас і нарешті — цілого людства, пам'ятки словесної творчості мають значення найбільше, незрівняне, й історія літератури, взята з такого соціологічного становища, набирає величезного значення.

Розуміється, сим не позбавляється значення студіювання форми. Форма сама являється дуже важним культурно-історичним фактом, і оскільки мова йде про студіювання творів артистичних, питання форми не можуть бути легковажені. Краса ж передусім се форма і в формі. Але схоластичне трактування сеї сторони, що займало історію літератури як дисципліну філологічну, не повинне ні на хвилю ослаблювати головного, спеціального інтересу її як дисципліни соціологічної.

Словесність усна й писана. З показаного щойно становища повинне рішатись питання про відносини обох категорій словесного мистецтва — усного і писаного. Взаємовідносини їх завдавали і завдають великого труду критикам і історикам літератури. Я зазначив се вище. Як же оцінювати нам сі взаємовідносини і як трактувати їх в огляді словесної творчості нашого народу?

Той формальний розділ між ними, який я тільки що підкреснув — що одна передана традицією усною, а друга писаною, не вдоволяє здебільшого критиків. Хоча вона має свій корінь в самім походженні і характері одної й другої категорії творчості, але правда, що се не виявляє вповні їх характеру ані їх взаємовідносин. Твір першої категорії може бути положений на письмо і так переховатись; твір другої категорії, з тих чи інших причин, може бути записаним не відразу, а лише згодом. Шукано, отже, інших, влучніших прикмет і відповідних назв, які б виявили істоту обох категорій. Перша категорія — се творчість “народна”, або “громадська” (communal), “колективна”; друга — “індивідуальна”, “артистична”, “штучна”, “письменницька”.

Сі означення, одначе, ще менше, мабуть, передають дійсну істоту чи істотну різницю одної й другої категорії. Одна і друга, розуміється, мусять бути “артистичні” — і тільки те, що відповідає поняттю артистичної творчості, і входить в поняття тої і другої. Очевидно, сі артистичні вимоги ставляться різно для творів різної стадії культури; вони не однакові в середині кожної з сих категорій, чи усної чи писаної словесності, залежно від культурного рівня і умов творчості. Поняття “штуч-

ності”, себто свідомого підпорядкування автором своєї творчості певним правилам чи вимогам, може через те різнитися в тій чи іншій категорії також. Але знов таки, чи той автор, який рахується в своїй творчості з вимогами поетики Аристора, Горація чи Лессінга, принципіально різнитися від примітивного автора імпровізації, призначеної для публічної продукції, який також рахується з певними, зовсім конкретними традиціями, які диктують йому, як має виглядати той чи інший поетичний твір — буде то пантоміма, хорівий спів чи епічне оповідання? Певно, в одній і в другій категорії будуть сміливі новатори, які свідомо відкидатимуть ці правила і йтимуть (властиво йшли) за своїм власним естетичним імпульсом. Будуть і поети покірні традиції, менші й більші таланти, які пильнуватимуть приписів, освячених опінією.

Індивідуальна ся літературна творчість скрізь. На найнижчих нам приступних степенях культури, так само як і на найвищих, — ми стрічаємось в останнім рахунку таки з талановитішою одиницею: імпровізатором, “счинальником”, диригентом, що дає вираз певним настроям, які одушевляють колектив. Сі вирази підхоплюються, приймаються, запам’ятовуються, популяризуються, оскільки індивідуум уміє знайти влучну, то значить артистичну форму колективному настроєві. Що в писаній літературі індивідуальність часом в певних епохах (не завсіди!) виступає сильніше й яскравіше, ніж в словесності усній, — се не стільки прикмета самої категорії творчості як такої, а почасти залежить від прикмет традиції, почасти від більшого або меншого індивідуалізму сучасного життя. Усна традиція має тенденцію стирати індивідуальні прикмети твору, цінячи його загальний елемент. Тому, пройшовши через елемент колективного уживання, він затрачує навіть і ту індивідуальність, яку мав. Але в писаних творах, в залежності від більшого чи меншого індивідуалізму сучасного життя, який відбивається в літературній манері і добрім літературнім тоні, індивідуальність автора теж виступає часами сильніше, часами слабше. Бувають епохи, в котрих автор якраз старається якнайменше себе виявити (періоди анонімних і псевдонімних творів — як у нашім старім письменстві); бувають певні роди літератури, де авторові приписується не висувати по можності своєї індивідуальності. В родоплеміннім житті, як і в середньовічній корпорації, індивідуальність розпливається в колективі; в нашій добі, яка

веде свій початок від індивідуалізму Ренесансу, особа старається відбити себе якнайяскравіше, і не диво, що й гуцульська дівчина, складаючи на наших очах “співаночку”, вкладає в неї своє ім’я й адресу. Все се прикмети епохи і оточення (milieu), а не самої категорії творчості.

В останнім рахунку словесне мистецтво єдине в своїх повних психологічних прикметах на всім протязі людського життя, без різниці, чи воно записується чи ні, але характер традиції кладе на нього свою глибоку печать.

Словесний твір, положений автором відразу на письмо і письмом законсервований, оскільки не підпаде пізнішим переробкам, доносить до нас в контурах виразистих, різких, безпосередніх твір автора, його індивідуальність, його реагування на оточення, і тим самим — риси самого сього оточення.

Твір незаписаний — перепущений через усну традицію поколінь, часом довгого ряду їх — тратить сі контури, обміряється, шліфується, як камінь, несений водою. Колектив, власливо, цілий ряд колективів, через які сей твір переходить, мандруючи з покоління в покоління, з краю в край, як я вище вже одмітив, мають тенденцію стирати все індивідуальне, зв’язане з обставинами місця й моменту, а полишати й розвивати найбільш загальне, яке віддає настрої типові, загальнолюдські, більше-менше спільні різним верствам, часам і місцям. Притім з такими творами поводяться часто дуже свобідно: їх змінюють відповідно свому уподобанню, перероблюють, комбінують — беруть з одного початок, з другого кінець. Часом зацілюють імена осіб і місцевостей, але до них причепляться зовсім нові факти; часом навпаки: затримується тема, але тратяться всі вказівки на місце, час і особи. Усні твори, які перейшли через кілька країв, через кілька віків, не раз тратять свій характер ґрунтовно — зістається тільки скелет фабули. Твори, які обертаються приблизно в тім самім соціалнім, класовім і національнім оточенні, тратять менше, і не раз від колективного шліфування багато вииграють в естетичнім розумінні та дістають більшу вартість як вираз колективного настрою.

Для історика літератури вказані прикмети усної й писаної традиції мають свою вартість, одні й другі. Він рад би був мати для кожної епохи по можності одно й друге в можливім багатстві. Але так не буває. Творчість усна і письменна являються до певної міри антитезами, які розвиваються одна коштом дру-

гої. “Крива упадку і заникання колективної творчості відповідає кривій розвитку артистично-індивідуального типу”, — висловлюється згаданий вище Gummere. Се в значній мірі вірно. В міру, як писана література розвивається і захоплює все ширші верстви й інтелектуально сильніші елементи входять в круг її впливів, користають з неї, послуగుються нею, — так усна продукція спадає все нижче і вартість її маліє. Вона не перестає бути важним соціальним фактом — її витвори повинні збиратись і студіюватись, включно до нинішньої уличної, шантанної, корчемної словесності. Але вага її для тих завдань, які собі ставить історик літератури, зменшується дуже сильно при співіснуванні розвиненої писаної чи друкованої літератури, преси і т.д.

Для тих епох, в яких писана словесність слабша, не опановує в такій мірі життя, і поруч неї існує багата, впливова, характеристична словесність усна, або ся усна словесність стає головним показником словесної творчості та взагалі народного життя, — для них історик літератури супроти своєї мети: дослідження словесної творчості, її форми і характеру, способів реагування людини на оточення і переломлення в ній свого оточення — мусить зарівно вживати обох категорій творчості. Він мусить приложити старання, щоб як в письменній, так і в усній словесності знайти певні осади епохи, немов геологічні верстви її, та вияснити з них провідні мотиви життя по можності різних класів і груп суспільності, щоб у них знайти те, що йому потрібне для вказаної мети. Писана література — як у нас, напр., також — буває часто анонімна, позбавлена всяких вказівок на автора, час і місце повстання, підпадає теж дуже великим і безцеремонним змінам тому — з певними відмінами, розуміється, — перед істориком літератури і в досліді писаних творів стоять не раз подібні ж завдання, як і супроти творів усної словесності.

Ще далі в глибину — і пам’ятки писані зовсім уриваються. Перед дослідником зістаються лиш відгомони сеї доби в усній традиції, з якої мусить зложитися можливо повний і докладний образ духовного життя і словесної творчості передписемної доби.

Отже, розділяти різко ці дві категорії, писану і усну, нема ніякої рації. Між писаною і неписаною словесністю завсіди існує певний зв’язок, часами дуже тісний і нерозривний, — пе-

вна дифузія, ендосмос і екзосмос, переливання з одної сфери до другої. Мотиви і манери писаної літератури ширяться в тих кругах, де розвивається словесність неписана. І навпаки: література писана абсорбує в собі в більшій або меншій мірі здобутки передписьменної, словесної творчості і пізніше не перестає в більшій мірі черпати з усної творчості.

Розуміється, історія літератури писаної, так само як і історія словесності усної, може мати свій спеціальний інтерес, бути самоціллю досліду. Але ні одна, ні друга зокрема не будуть тим, чим повинна бути історія красної словесності в її цілості, як сума взаємовідносин її обох категорій.

В. І. Вернадський

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ І РОСІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Українське питання старе, — воно ровесник появи українського етнографічного елемента в складі Московської держави. У різний час питання це набувало різних форм.

Сутність українського питання полягає в тому, що українська (малоросійська) народність виділилася у виразно окреслену етнографічну індивідуальність з національною свідомістю, завдяки якому старання близьких і далеких родичів обернути її на простий етнографічний матеріал для посилення панівної народності залишалися і залишаються безуспішними.

Національна самосвідомість українців розвивалася на ґрунті етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних тяжінь і нашарувань, що пов'язують Україну із Західною Європою, й історично сформованого укладу народного життя, пройнятого духом демократизму.

Коли польсько-українська боротьба закінчилася добровільним приєднанням Української держави до Московського царства на підставі договору 1654 р., одночасно розпочався тривалий, що й дотепер не закінчився, період тертя між українським населенням і російською владою, обумовлений централістичними прагненнями останньої.

У XVII і XVIII століттях російсько-українські відносини зводилися до поступового поглинання і перетравлювання Росією

України як стороннього політичного тіла, причому попутно ліквідувалися основи місцевого культурного життя (школа, свобода друкарства) і переслідувалися навіть етнографічні відмінності. Послідовний розвиток нових начал управління до кінця XVIII століття встиг помалу згладити сліди адміністративної автономії в Україні, а супровідний до нового укладу життя розклад соціальних відносин послабив опозицію українців великоросійському централізму. Як і в період польського панування, вищі прошарки українського суспільства переважно сприяли об'єднавчим тенденціям уряду, а народні маси, у міру поширення в Україні нової соціально-економічної структури, перетворювалися на живий інвентар державного господарства, втрачаючи значення активної сили в національно-культурному житті краю.

Процес розкладу політичної єдності України проходив не без протестів з боку свідомих елементів українського населення і не без надзвичайних заходів із боку держави, що прискорювали запровадження нового устрою на руїнах старого. Були спалахи місцевих бунтів, спроби перших гетьманів врятувати політичну самостійність краю за допомогою інших держав, були відкриті збройні повстання, придушення яких супроводжувалося жорстокими репресіями з боку центрального уряду. Разом із тим, уряд застосовував різноманітні способи знищення військової сили України, аж до спеціальних каральних експедицій (руйнування Січі) і виселення.

У міру ослаблення національного життя України протест проти російського централізму набував інших форм, але не припинявся до кінця XVIII ст. Одна за одною в Петербурзі з'являлися депутації з клопотаннями про збереження і відновлення народних прав. Скликання Катериною II депутатів для обговорення питань державного характеру викликало на Україні цілий рух протестів проти знеособлювання українського народу і позбавлення його політичних прав. Найбільш палкі українські політики навіть і в цей період вважали себе вправі висловлювати свої скарги на дії російського уряду іноземним правителям. У літературних творах цього часу не змовкає скорбота за втраченими правами і національними вільностями.

У XIX ст. Україна як політичний організм із самостійним внутрішнім життям перестала існувати, будучи остаточно, за висловом Петра Великого, “прибрана до рук” Росією. Усі слі-

ди автономного устрою зникли, всі особливості місцевого укладу, що відповідали народному характеру і були кращими здобутками національної культури, — як організація народної освіти, своєрідний устрій церковно-релігійного життя, — поступилися місцем загальноросійському порядку, що тримався на трьох китах: централізмі, абсолютизмі, бюрократизмі. Боротьба за політичні інтереси старої України закінчилася через відсутність об'єкта цієї боротьби.

Але національне життя на Україні не зникло; воно в цей час почало відроджуватися в нових формах, відповідно до нових умов. Завдяки зверненню українських письменників до живої народної мови набула розвитку оновлена література, яка була близькою до широких мас українського населення і стала могутнім фактором національного українського руху.

Відродження західнослов'янських народностей, що збіглося з цим періодом, дало нове підґрунтя і широке наукове й культурне обґрунтування українському національному рухові як одному зі складових елементів прагнення людства залучити народні маси до досягнень культури й утвердити торжество демократичних ідей.

Перші ідеологи цієї стадії українського руху спиралися на ідеї рівноправності української народності з іншими слов'янськими народами і ставили своїм ідеалом відновлення національно-політичної самостійності України в складі Росії на засадах федеративного устрою і широкого демократичного ладу в місцевому керуванні. У подальшому розвитку руху українське суспільство відстоювало, головним чином, свої права на вільне культивування народної мови у сфері школи і літератури, захищуючи національно-політичну автономію краю до постулатів більш віддаленої черги.

Відродження українського руху в нових формах відразу ж викликало судові репресії уряду і дало початок новому періоду боротьби офіційної Росії з українською народністю, — цього разу вже, головним чином, із національно-культурною стороною її життя як із реальним обґрунтуванням національної самосвідомості української інтелігенції. В офіційній термінології український рух цього періоду одержав назву “українського сепаратизму”.

Заходи уряду проти українського руху, не враховуючи особистого переслідування українських діячів, виразилися у винятковому цензурному режимі, що обмежував вживання української мови в друці найвужчими рамками, — в утисках української драматургії і сцени, у переслідуванні української мови в школі, у загальному ворожому ставленні до будь-якого вияву української національної самосвідомості чи навіть стихійного потягу до національного українського елемента.

У часткових проявах боротьби з “українським сепаратизмом” адміністрація, особливо місцева, доходила до переслідування найбезневинніших і природних проявів національної української стихії, таких як спів народних пісень, виступи козарів тощо.

Якою мірою в цих випадках урядова політика не рахувалася з інтересами освіти і культури, видно з того, що з найбільшою жорстокістю українська національна ідея переслідувалася в церковно-релігійній і шкільній літературі. Саме там, де українська інтелігенція бачила найкраще знаряддя освіти і найбільш прямий шлях до морального і культурного піднесення народних мас, уряд бачив лише загрозу єдності російського народу і міцності держави.

Період інтенсивної боротьби з українським рухом тривав, з деякими коливаннями і перервами, більше 50 років, з 1847 до 1905 р. Найбільш гострі моменти: 1847 (Кирило-Мефодіївське братство), 1863 (заборона релігійної літератури), 1876 (заборона усіх видів літератури, крім белетристики), 1881 (підтвердження цього режиму). Мотивувалася ця боротьба твердженнями про етнографічну, культурну і мовну єдність окремих гілок українського народу, про рівномірну участь цих видів у створенні російської літературної мови, загальнодержавна роль якої виключає потребу в паралельному розвитку інших мов і літератур російського кореня; разом із цим підкреслювалася державна небезпека українського “політичного сепаратизму” і переважання в українському русі антидержавних соціалістичних тенденцій; нарешті, висловлювалися підозри і звинувачення в сторонньому чи іноземному походженні українського руху, що насаджувалися і підтримувалися споконвічними ворогами Росії, такими як поляки, німці і т. ін.

Урядова політика цього періоду була спрямована до визначеної мети — досягти повного злиття українців із панівною народністю і знищити шкідливе для останньої усвідомлення своєї національної особистості в українському населенні. У своїй суті ця політика великоросійського національного централізму була, таким чином, не менш сепаратистською, ніж підозрюваний у сепаратизмі український рух: тільки офіційний сепаратизм був великоросійський і схилився до перетворення величезної, багатомовної і багатокультурної держави на нівельовану за великоросійським зразком країну, великої Росії на Великоросію.

Визвольний рух за короткий проміжок 1905–1907 рр. дав українцям свободу від спеціальної цензури, пресу, розширення рамок літературної роботи, спроби організованої суспільної діяльності у сфері народної освіти. Правлячі кола в поворотний момент російської історії (кінець 1904 і початок 1905) пішли назустріч і українській народності в її найбільш нагальних нестатках, результатом чого стало порушення питання про зняття з української писемності цензурних обмежень і дозвіл видати український переклад Четвероевангелія. Українська національна самосвідомість виявила себе в цей період національним представництвом у першій і другій Державних думах, від якого виходили вагомі й обґрунтовані заяви про потреби українського населення у сфері народної школи, про націоналізацію середньої і вищої освіти, а також місцеві урядові постанови, нарешті, про реформи місцевого управління, економічних і соціальних відносин. Ці голоси, однак, уже не були почуті і разом із кризою народного представництва змовкли. Настав новий період переслідувань українського руху.

Період цей збігся з посиленням націоналістичних тенденцій у російському суспільстві, на які спирався у своїй внутрішній політиці Столипін. Боротьба з прагненнями іногородців до національного самовизначення стала одним із гасел столипінського управління, — і до цих іногородців уряд визначено і свідомо включає українців. Сенатський указ про закриття польської “Oswiaty”, як організації, що сприяє культурному відокремленню поляків від Росії, служить вихідною точкою для дій адміністрації стосовно українських “Просвіт” та інших громадських організацій. У ряді циркулярів по відомствах М[іністерства] в[нутрішніх] справ Столипін оголошує боротьбу з українством державним завданням, що лежить на Росії з XVII сторіччя.

Нарешті, як кодекс офіційних поглядів на український рух з'являється дослідження Щеголева.

Ускладнюючим моментом в українському питанні був розвиток українського руху за межами Росії — у Галичині. Там рух почався в середині XIX ст. і мав, як і в Росії, виключно культурно-національний характер із тенденцією до вдосконалення форм внутрішнього управління своєї країни. Ширші рамки політичного життя сприяли успіхам української культури в Галичині. Літературні і суспільні сили російської України в періоди посиленних репресій переходили в Галичину і також брали участь у місцевій культурній роботі. У підсумку українці засвоїли погляд на Галичину як на П'ємонт українського національного відродження, тоді як російські офіційні сфери звикли дивитися на неї як на вогнище українського сепаратизму, підтримуване сторонніми впливами. Реакційні москвофільські течії Галичини служили опорою такому погляду.

Ставлення широких кіл російського суспільства до українського руху пройшло значну еволюцію. Спокійно-байдуже спочатку, з деяким інтересом до літератури, що народжувалася, і з ідейним співчуттям до національного відродження українців з боку окремих представників слов'янофільської думки, надалі воно диференціювалося. Націоналістичні течії ставилися до українства вороже, пристаючи до офіційної політики. Культурне значення зневажалось, соціальна сторона викликала побоювання, національна — відкидалася. Прогресивні кола абстрактно співчували, але практично трималися пасивно, не вникаючи в позитивні сторони руху і не зупиняючись на принциповій неприпустимості утисків у сфері культури. Широкий розвиток українського красного письменства, успіхи української науки в Галичині, культурне та економічне піднесення українського населення в цьому краї як наочний доказ плідності національного начала в народній освіті — усе лишилося поза увагою російських суспільних кіл. На цьому тлі суспільної байдужості лише інколи траплялися поодинокі випадки глибокого розуміння питання й активно співчутливого ставлення, мотивованого широко тлумаченими інтересами національної єдності і цілісності Росії. Вираженням такого позитивного ставлення до українського питання стала записка Академії наук 1905 р. про скасування обмежень малоросійського друкованого слова, яка мала величезне значення як протипага відчуженню, що встигло утворитися, між українською інтелігенцією і російським суспільством.

В останнє десятиліття з посиленням у суспільстві націоналістичних настроїв виявилось негативне ставлення до українського руху навіть у відомій частині прогресивних елементів суспільства, з погляду яких головна небезпека руху полягає саме в його культурній ролі, що загрожує Росії національним і культурним розколом. Ці елементи свідомо підтримують протиукраїнську політику уряду, їх не шокують адміністративні способи оцінки і вирішення питань педагогіки, філології, культури. З цього середовища з'являються потім провісники великоросійського імперіалізму, що визнають право творити культуру тільки за великими націями і на цій підставі прирікають культуру 30-мільйонного українського народу на розчинення у великоросійському морі.

Ворожість офіційної і націоналістичної Росії до українського руху викликала до себе інтерес і увагу в ідеологах і керівниках войовничого германізму, для якого вона видавалася сприятливим фактором у випадку можливої боротьби проти Росії.

Ця увага німецьких політиків до українського питання не тільки не спонукала російський уряд і суспільство змінити своє до нього ставлення і вирішити його відповідно до принципів загальнолюдської справедливості, настійних потреб української народності і користі держави, але остаточно озлобило ворожі українству елементи, об'єднавши їх у ненависті до нового “мазепіанства”.

Війна 1914 р. певною мірою стала результатом таких настроїв, тому що відносини між Росією й Австрією визначалися переважно слов'янофільсько-націоналістичною ідеологією, у якій одне з головних місць посідало вороже ставлення до зростання української культури в Галичині і прагнення до “возз'єднання під'яремної Русі” з Росією на засадах етнографічної єдності.

Успіхи Росії на австрійському фронті в перші місяці війни дали можливість уряду за сприяння націоналістів розпочати знищення ненависного “вогнища мазепіанства”. Здійснювався цей план із суто німецькою послідовністю і жорстокістю — шляхом повного руйнування української громадськості і культури в Галичині та насильницького вигнання з неї інтелігентних сил.

Період невдач, який спричинив відступ зі Львова, протверзів націоналістів і спонукав уряд пом'якшити свою нетерпимість до української національності в окупованих частинах

Галичини. Але загальне ставлення до українського руху не змінилося, про що свідчить важке становище висланих галичан і постійні цензурні утиски української преси і літератури в Росії, що останнім часом, очевидно, мають тенденцію відновити для українського слова дію доконституційного режиму.

Разом із тим “звільнення під’яремної Русі” набуває подальших своєрідних форм. У договорах союзних держав із Румунією помітне місце посідає передача їй Буковини, а в переговорах із поляками щодо державного устрою майбутньої Польщі згадується майбутня уже тепер заміна російського управління польським у “завойованих частинах польської території”; припущення це, очевидно, стосується окупованої російськими військами частини східної Галичини, що, як відомо, є не польською, а споконвіку українською територією. “Звільнення” звалось, таким чином, спочатку до руйнування української культури задля російської єдності, а потім — до віддання українського населення Буковини і Галичини в жертву румунізації і колонізації.

Нового в цьому для української народності, утім, мало. І в минулому її інтереси жертвувалися державою на користь більш сильних чи більш потрібних у цей момент сусідів — частіше на користь поляків, незважаючи на споконвічну російсько-польську ворожнечу. У XVII столітті Андрусівський договір розділив українську територію між Росією і Польщею. У XVIII столітті Катерина II допомогла полякам придушити повстання українського селянства проти польської влади в той час, як повстанці вважали, що вони діють в інтересах Росії. У XIX столітті уряд стає на бік польських аграріїв проти українського демократизму, а сліпа боротьба з унією сприяє колонізації Холмщини. У XX столітті здійснене російськими руками знекровлення східної Галичини відновило в ній колишній вплив польської культури, підірваний було розвитком культури української. У подібних випадках інтереси російської справи, російської ідеї, російської єдності керівниками російської політики до уваги не бралися.

На думку українського суспільства, російські прогресисти пасивним ставленням до українського питання роблять величезну історичну і політичну помилку. Вони посилюють цим позицію уряду і націоналістів, замість того щоб своєю критикою, побудованою на тих самих вихідних точках, якими користується офіційна теорія, викривати її шкodu і небезпечність. Голос української інтелігенції, за укорінених упереджень проти укра-

їнського руху, не може бути переконливим для уряду і широких, мало знайомих із сутністю питання суспільних кіл. Тоді як авторитети російської науки і визнані представники російської громадськості своїм впливом могли б якщо не остаточно розв'язати українське питання, то все-таки зрушити його з мертвої точки і наблизити вирішення цього вікового, важкого державного непорозуміння.

Небезпека для Росії не в українському русі як такому, а в упередженому трактуванні його як шкідливого і наносного явища в державному і національному організмі. З такого погляду рух, власне кажучи, природний, органічний, що має рівне право на існування з усіма аналогічними рухами, стає в ряди безправних, а тому ворожих цьому державному укладу явищ, які легко сприймають відтінки чужих впливів і тяжінь. За відмови від традиційної політики найширший розвиток української культури цілком сумісний з державною єдністю Росії, навіть при відповідних прагненнях українців реформам внутрішнього ладу. Продовження ж протиукраїнської політики зберігає в державному організмі безправ'я і сваволю, що паралізує будь-який успіх прогресивних начал не менше, ніж збереження горезвісної риси осілості.

Страх перед племінним і культурним “розколом” заради абстрактної і проблематичної небезпеки укорінює небезпеку реальну — примирення з насильством і сваволею. Українці в цьому роздвоєнні культури бачать, навпаки, розквіт закладених у російське плем'я даних і бояться нинішнього фактичного розколу в російському суспільстві, що обумовлюється діаметральною протилежністю точок зору прихильників і супротивників української ідеї. Антагоністи українства не хочуть допустити свободи українського руху зі страху політичних і культурних збитків для Росії — українці бачать збитки саме у відсутності цієї свободи й у можливості сумнівів і вагань стосовно такого ясного і простого питання. Краці з тих, хто сумнівається, не впевнені, що варто допустити український рух, українці ж вважають злочином проти загальнолюдського права протидію просвітительській і культурній роботі в будь-яких живих національних формах. Звідси зростання прірви взаємної недовіри, що переходить у ворожнечу.

Українська інтелігенція чекає від Росії повного визнання за українською народністю прав на національно-культурне само-

визначення, тобто прав на вільну національну роботу в сфері школи, науки, літератури, громадського життя; українці вважають, що в інтересах не тільки місцевої української, а й загальноросійської культури не робити перешкод їх прагненням до українізації місцевого суспільного і церковно-релігійного життя, а також місцевого самоврядування. Загалом, українці вважають, що свобода українській культурі потрібна саме у зв'язку з інтересами російської справи і що зберегти українців як росіян Росія може лише прийнявши їх з усім національно-культурним надбанням як українців. Оскільки український рух органічний і живиться коренями народного життя, то він ніколи не згасне, а отже, позитивне вирішення українського питання для держави, що не відмовляється від основних начал правового устрою, неминуче, і всілякі відстрочки у цьому вирішенні тільки поглиблюють внутрішній розлад у державі, суспільстві і народі.

Питання йде про охорону інтересів справжньої культури, яка здатна проникнути в народні маси набагато глибше і ширше, ніж та загальноросійська культура, ім'ям якої оперують вороги українського руху.

Питання йде про відмову від тих самих прийомів державного насильства в національних відносинах, що тепер так часто ставляться в докір германізму.

Питання йде про збереження за Росією культурного і політичного впливу на український рух, тому що за нинішньої політики завжди будуть підтримуватися умови, які сприяють тяжінню до зовнішніх центрів, як у поляків було до Кракова, у литовців — до Кенігсберга, в українців — до Львова і Чернівців.

Питання йде, нарешті, про збереження і розвиток російського племені з його споконвічних коренів, про посилення його опору чужим впливам, про усунення умов, що ослаблюють і розкладають українську народність і штучно відхиляють її інтереси у бік неросійських тяжінь.

Представники співчутливо налаштованих до українського руху кіл російського суспільства повинні взяти це питання у свої руки. Необхідно визнати, що ні переслідування з боку уряду, ні відсутність суспільної підтримки не призупинять роботи, що несе на собі, в інтересах свого народу, українська інтелігенція. Але суспільна байдужість перед фактом національного безправ'я може вселити в українців переконання в повній

безнадійності нормального еволюційного шляху для досягнення умов, які сприяли б їх національній роботі. А звідси, як природний наслідок, можуть розвиватися, з одного боку, поразкові настрої, а з другого — тенденції до ухиляння від загальнодержавної роботи і до зосередження всіх сил на інтересах своєї народності, що у всякому разі передбачає більше практичних успіхів. Переконливим прикладом у цьому сенсі є поляки і їх тактика повної байдужності до питань поточного російського державного і громадського життя, оскільки вони не пов'язані із суто польськими інтересами.

Одним із засобів, за допомогою яких можна було б видозмінити в сприятливий бік ставлення російського суспільства до українського питання, можуть бути публічні виступи, на зразок започаткованого групою вчених видання брошур із чехословацького і південнослов'янського національних питань. Можливі й інші форми впливу на малопоінформовані чи упереджені проти українського руху кола суспільства і впливові сфери.

У сфері публіцистики програма практичних заходів на перший час могла б бути такою:

1. Встановлення правильного погляду на український рух у спеціальних виданнях від імені групи російських учених і суспільних діячів.

2. Зокрема, сприяння якнайшвидшому вирішенню шкільного питання шляхом висвітлення ролі рідної мови в народній школі і заходів звільнення української мови від обмежень у цьому аспекті.

3. Сприяння введенню спеціальних дисциплін з українознавства у вищій школі і відповідних предметів у середній.

4. Сприяння скасуванню всяких обмежень у сфері літератури, преси і культурної роботи, встановлених для українців.

5. Певно, було б також не недоречно підвищити голос, у загальноросійських і українських інтересах, проти можливої віддачі українського населення Буковини і Галичини під владу Румунії і Польщі.

Це питання пов'язане із більш загальним питанням — про долю української культури в Галичині і Буковині, повне вирішення якого тепер, звичайно, передчасне, проте принципове висвітлення бажане, а деякі практичні кроки, як, наприклад, реабілітація евакуйованих із Галичини українців, — і безумовно необхідні.

ЗМІСТ

Передмова	3
<i>Лекція 1.</i> Концепція, структура та завдання навчального курсу “Українознавство”	5
<i>Лекція 2.</i> Історія, етапи розвитку, історіографія та джерела українознавства	13
<i>Лекція 3.</i> Україна — етнос	33
<i>Лекція 4.</i> Україна — природа, екологія	53
<i>Лекція 5.</i> Україна — мова	70
<i>Лекція 6.</i> Україна — нація і держава	105
<i>Лекція 7.</i> Україна — культура	173
<i>Лекція 8.</i> Україна — художня словесність	182
<i>Лекція 9.</i> Україна в міжнародних відносинах	248
<i>Лекція 10.</i> Україна — ментальність, доля	277
<i>Лекція 11.</i> Досвід та уроки буття українського народу. Україна — історична місія	294
Коротка хрестоматія до курсу	308

The proposed edition was written in accordance with tutorial of the discipline “Ukrainoznavstvo”, consists of lecture material from all ukrainoznavstvo conceptions, recommended literature to the themes, and brief reading-book to the studying course.

The book is intended for all forms of studying.

Навчальне видання
Кононенко Петро Петрович
Пономаренко Аліна Юріївна

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Конспект лекцій

Educational Edition
Kononenko, Petro P.
Ponomarenko, Alina Y.

UKRAINOZNAVSTVO

Lecture abstract

Відповідальний редактор *В. Д. Бондар*

Редактор *Л. П. Ковальчук*

Коректор *А. А. Карпова*

Комп'ютерне верстання *О. А. Залужна*

Оформлення обкладинки *Д. А. Фадєєв*

Підп. до друку . . . Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. , . Обл.-вид. арк. 22,52. Тираж 5000 пр. Зам. №

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідотство про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*